

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΜΣ «Ελληνορωμαϊκές – Ελληνοϊταλικές σπουδές:
Λογοτεχνία - Ιστορία και Πολιτισμός»
Ακαδημαϊκό έτος 2020-2021

**ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΨΥΧΗ ΣΕ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΓΙΟΒΑΝΝΙ
PASCOLI: ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΤΗΣ – ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ -
ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Χ. ΡΙΖΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: **ANNA ΘΕΜΟΥ**

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Θέμου Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Μπλέσιος Αθανάσιος, Καθηγητής

Τσόλκας Ιωάννης Δ., Καθηγητής

ΑΘΗΝΑ 2021

Στο εξώφυλλο:

Έρωτας και Ψυχή (βλ. Ηλ. Πηγές). Λεπτομέρεια από γλυπτό του Antonio Canova (Αντόνιο Κάνοβα). Η πανέμορφη Ψυχή αφήνει στην παλάμη του Έρωτα μια πεταλούδα, σύμβολο της ψυχής της. Εκείνος, γερμένος στον ώμο της, δέχεται το ακριβό της δώρο.

Στην «πότνια» Μάννα μου, Δήμητρα.
Που μένει γονατιστή.
Για να είμαι εγώ όρθια.

Να λείπεις,
δεν είναι τίποτα να λείπεις,
αν έχεις λείψει για ό,τι πρέπει.
Αν έχεις λείψει για ό,τι πρέπει,
θα είσαι για πάντα μέσα σε όλα εκείνα
που γι'αυτά έχεις λείψει.
Θα είσαι για πάντα μέσα σε όλον τον κόσμο.

[Γ. Ρίτσος, «Οι γειτονιές του κόσμου», 1949-1951]

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλω πολλά στην κ. Άννα Θέμου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, η οποία είναι ένας υπέροχος άνθρωπος. Με τη διαρκή υποστήριξή της και τον ενθαρρυντικό της λόγο υπήρξε για εμένα «ή εκάστου δαίμων» όσες φορές έχασα τον δρόμο μου τα τρία τελευταία χρόνια. Ακόμη και μέσω τηλεπικοινωνίας, η ήρεμη δύναμή της μου έδωσε κουράγιο σε πολύ δύσκολες στιγμές. Χωρίς τη δική της βοήθεια δεν θα είχα καταφέρει τίποτε.

Θέλω να είναι πάντα καλά. Ο κόσμος μας την έχει ανάγκη.

Στον κ. Αθανάσιο Μπλέσιο, Καθηγητή, εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Το ειλικρινές ενδιαφέρον του και η υποστήριξή του είναι ανεκτίμητα.

Τον ευχαριστώ από καρδιάς.

Στον κ. Ιωάννη Δ. Τσόλκα, Καθηγητή, απευθύνω εγκάρδιο χαιρετισμό και τού εύχομαι ό,τι καλύτερο.

Τον ευχαριστώ, γιατί είναι αυτός που είναι.

Πολλά ευχαριστώ οφείλω και στον κ. Γεράσιμο Παγκράτη, Καθηγητή, Διευθυντή Σπουδών του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών και Πρόεδρο του Τμήματός μας για την αμέριστη συμπαράστασή του. Ευχαριστώ όλους τους Καθηγητές μου για όσα με δίδαξαν και για την άψογη συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια.

Ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη του προσωπικού της Βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ που με εξυπηρέτησαν. Ιδιαίτερως, ευχαριστώ θερμά την υπέροχη κ. Μαρία Λουμπάκη που έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για να με διευκολύνει και, μάλιστα, έχοντας τεθεί σε καθεστώς τηλεργασίας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αγγλ.	αγγλική (γλώσσα)
αι.	αιώνας
Ακαδ.	Ακαδημία
απ.	απόσπασμα
αρ.	αριθμός
βλ. / βλ.	βλέπε / βλέπε
ΓΓΕΑ	Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων
ΔΦΑ	Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο
εισ.	εισαγωγή
εκδ.	εκδότης
ΕΚΠΑ	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
επεξ.	επεξεργασία (φωτογραφικού υλικού)
επιμ.	επιμέλεια
έτ.	έτος
GVI	Greek Verse Inscriptions
Ηλ.	Ηλεκτρονικές (Πηγές)
ΙΔΕΕ	Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων
Ιδ. εκδ.	Ιδιωτική έκδοση
κ.ά.	και άλλα
ΚΕΕ	Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων
ΚΕΕ (Κύπρου)	Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (Κύπρου)
ΚΕΕΛ	Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
όπ.π.	όπου παραπάνω
ΠΕΚ	Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
προβ.	προβόδισμα
προλ.	προλεγόμενα
π.χ.	παραδείγματος χάριν
π.Χ.	προ Χριστού
σελ.	σελίδα, σελίδες
σεν.	σενάριο
σημ.	σημείωση
σκην.	σκηνοθεσία
στ.	στίχος, στίχοι
συλλ.	συλλογή (φωτογραφικού υλικού)
σχολ.	σχόλια, σχολιασμός
τ.	τόμος
τευχ.	τεύχος
χ.αρ.τ.	χωρίς αριθμό τόμου
χ.ό.	χωρίς όνομα (εκδότη)
χ. σελ.	χωρίς σελίδα
χ.τ.	χωρίς τίτλο
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

ΣΥΜΒΟΛΑ

>	επόμενος/-η
§	παράγραφος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	9
SOMMARIO (Περίληψη στην ιταλική γλώσσα)	10
ABSTRACT (Περίληψη στην αγγλική γλώσσα)	11
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	12
ΕΝΟΤΗΤΑ 1 «Giovanni Pascoli: Ο λαμπρός ποιητής της θλίψης»	17
ΕΝΟΤΗΤΑ 1.1 «Τα Ποιήματα της Άτης και τα Ποιήματα της Ψυχής: Δομή - Μέτρο - Περιεχόμενο»	18
ΕΝΟΤΗΤΑ 2 «Οι ήρωες του Pascoli αντιμέτωποι με τον θάνατο»	22
ΕΝΟΤΗΤΑ 3 «Συμπεριφορές θρήνου και υποχρεώσεις προς τον νεκρό»	63
ΕΝΟΤΗΤΑ 4 «Τοπογραφία του Άδη και του Κάτω κόσμου»	90
ΕΝΟΤΗΤΑ 5 «Ηλύσιον πεδίων»	110
ΕΝΟΤΗΤΑ 6 «Ιδιότητες και φύση της ψυχής»	113
ΕΝΟΤΗΤΑ 7 «Το ελληνικό τοπίο»	135
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	142
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	150
«Τα Ποιήματα της Άτης». «Άτη»	151
«Η εταίρα»	152
«Η μάννα»	154
«Τα Ποιήματα της Ψυχής». «Ψυχή»	156
«Η κουκουβάγια»	159
«Ο μύθος του Έρωτα και της Ψυχής»	163
«Το λάδι στο καντήλι της ζωής»	164

«Ο μύθος της αηδόνας»	165
«Ο θάνατος ως έλλειψη του ηλιακού φωτός στις αρχαιοελληνικές πηγές και το δημοτικό τραγούδι»	165
«Ο μύθος του Νάρκισσου»	169
«Το αθάνατο νερό»	170
«Το αθάνατο βοτάνι»	171
«Τα ορφικά νεκρικά ελάσματα»	171
«Οι Εκατόγχειρες»	171
ΓΛΩΣΣΑΡΙ	173
Σημείωση για τις Πηγές και τη Βιβλιογραφία	182
ΠΗΓΕΣ	183
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	189
ΑΡΘΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ	198
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ – ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ	203
ΛΕΞΙΚΑ	203
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	205

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Giovanni Pascoli (Τζοβάνι Πάσκολι – στο εξής Pascoli) θεωρείται ένας από τους πιο εμβληματικούς Ιταλούς λόγιους. Τα έργα που συνέθεσε από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα (στο εξής αι.) ως τις αρχές του 20^{ου} επηρέασαν τη λυρική ποίηση με μοναδικό τρόπο. Έχοντας λάβει αξιόλογη κλασική μόρφωση, κατόρθωσε μέσα από τη λογοτεχνική του δραστηριότητα να εκθέσει τη βαθιά γνώση του για την Κλασική Αρχαιότητα σε όλες της τις όψεις: ποίηση, φιλοσοφία, ιστορία, μυθολογία.

Βασικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί ο σχολιασμός των ποιημάτων, η επαλήθευση των ποικίλων πληροφοριών που παρουσιάζει ο Ιταλός ποιητής και η αναζήτηση των πηγών στις οποίες βασίστηκε, ώστε να αποδειχθεί το γεγονός ότι οι στίχοι του αποπνέουν τη φιλοσοφική σκέψη, τη μυθολογία, τις ιδέες και τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όσον αφορά στον θάνατο και την ανθρώπινη ψυχή. Παράλληλα, θα αναζητηθούν ομοιότητες με νεοελληνικές αντιλήψεις και δοξασίες. Στοιχεία σχετικά με τις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις θα αναζητηθούν στα έργα των αρχαίων συγγραφέων, κυρίως των Ελλήνων, αλλά και ξένων, που έγραψαν στην Αρχαία Ελληνική γλώσσα. Παραλληλισμοί με τις αντιλήψεις της Σύγχρονης Ελλάδας, θα ανιχνευθούν σε στίχους των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, σε μοιρολόγια και, σε κάποιες περιπτώσεις, σε λαϊκούς μύθους και παροιμίες. Θα αναδειχθεί, επίσης, η σημαντικότητα του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και η ιδιαιτερότητα του ελληνικού τοπίου, το οποίο, άλλοτε άγριο και άλλοτε ειδυλλιακό, παρουσιάζεται από τον Ιταλό ποιητή, με σκοπό την προβολή της χαρακτηριστικής εικόνας του Κάτω κόσμου σε αντιδιαστολή με εκείνης του Επάνω κόσμου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: *Pascoli, Άτη, Ψυχή, λύχνος, ψυχάρι*

SOMMARIO

Giovanni Pascoli si considera uno dei letterati italiani più emblematici. Le opere che compose dalla seconda metà dell'Ottocento agli inizi del Novecento influenzarono la poesia lirica in modo unico. Avendo ricevuto un'educazione classica notevole, riuscì, tramite la sua attività letteraria, a proiettare la propria conoscenza approfondita dell'Antichità Classica in ogni aspetto proprio: poesia, filosofia, storia, mitologia.

L'oggetto principale della tesi presente è il commento delle poesie, la verifica delle varie informazioni che il poeta italiano presenta e la ricerca delle fonti sulle quali si è basato, per dimostrare il fatto che i versi suoi irradiano il pensiero filosofico, la mitologia, le idee e le percezioni del mondo antico greco, ma anche le credenze neoelleniche, per quanto riguarda la morte e la psyche umana. Elementi relativi alle percezioni greche antiche saranno ricercati in opere di scrittori antichi, soprattutto di quei greci, ma anche di stranieri i quali scrissero nella lingua greca antica .

Parallelismi alle percezioni della Grecia Contemporanea saranno individuati nei versi dei canti popolari greci, nei lamenti funebri laici greci ed, in alcuni casi, nei miti e nei proverbi laici greci. Si faranno spiccate l'importanza dell'ambiente naturale ed anche, la particolarità del paesaggio greco, che, a volte aspro ed a volte idilliaco, si presenta dal poeta italiano, allo scopo della proiezione dell'immagine caratteristica del mondo degli Inferi in contrasto con quella del mondo terreno.

PAROLE-CHIAVI: *Pascoli, Ate, Psyche, lampada, falena*

ABSTRACT

Giovanni Pascoli is considered one of the most emblematic Italian scholars. The works he composed from the second half of the 19th century until the beginning of the 20th influenced the lyric poetry in a unique way. Having received a remarkable classical education, he succeeded through his literary activity in exhibiting his profound knowledge of the Classical Antiquity in every aspect of it: literature, philosophy, history, mythology.

The basic object of the present thesis is a commentary on the poems, the verification of the various information the Italian poet presents and the quest of the ancient Greek works on which he was based, so that it can be proved that his verses emit the philosophical ideas, the mythological legends, the beliefs and the perceptions of the ancient Greek world, as far as death and the human soul are concerned.

Elements about ancient Greek perceptions will be sought among the works of the ancient writers, mostly those of the Greeks' but, also, of those foreigners who wrote in the ancient Greek language. Elements of parallelism with the beliefs of Contemporary Greece will be detected in the verses of demotic Greek songs, traditional lament Greek songs and, in some cases, in popular myths and proverbs. The importance of the natural environment will also be highlighted, as much as the particularity of the Greek landscape, which, other times rough, other times idyllic, is presented by the Italian poet with the purpose of projecting the characteristic image of the Underworld in contrast to the one of the world on earth.

KEY-WORDS: *Pascoli, Ate, Psyche, lantern, moth*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Κάθε άνθρωπος έρχεται, αναπόφευκτα, αντιμέτωπος με το τέλος του ή με την απώλεια ενός προσφιλούς του προσώπου. Πρόκειται για συνταρακτικό γεγονός που σημαδεύει ανεξάλειπτα την ανθρώπινη ψυχή. Τα πέντε ποιήματα που αποτελούν αντικείμενο μελέτης έχουν ως βασικό θέμα τον θάνατο και την τύχη της ανθρώπινης ψυχής, ζητήματα που άσκησαν έντονη επίδραση στο έργο του Ιταλού ποιητή.

Η εκπόνηση της παρούσας έρευνας ήρθε ως φυσική συνέπεια της επαφής με το έργο του Pascoli και τη μελέτη του κατά τη διάρκεια του Προπτυχιακού και Μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών μου που αφορούν, κυρίως, στις λογοτεχνικές και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις Ελλάδας-Ιταλίας. Αφορμή για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος στάθηκε μια φράση του Κώστα Καιροφύλλα (1943, σελ. 69): «μαζί με την αρχαία Ελλάδα των σοφών και καλλιτεχνών, ο Pascoli αγάπησε και τη νέα Ελλάδα».

Τα *Poemi di Ate*, δηλαδή τα «Ποιήματα της Άτης» και τα *Poemi di Psyche*, δηλαδή τα «Ποιήματα της Ψυχής» επιλέγησαν προς σχολιασμό, γιατί είναι, απλώς, υπέροχα. Εντυπωσιάζουν με την πληθώρα των ελληνικών αντιλήψεων που περιέχουν οι στίχοι τους και συγκλονίζουν με τον λυρισμό και τα έντονα συναισθήματα που αποπνέουν.

Σκοπός της εργασίας είναι να αποδειχθούν οι επιδράσεις του ελληνικού πολιτισμού στην έμπνευση και τις ιδέες του ποιητή για τον θάνατο και την ψυχή, όπως παρουσιάζονται στους στίχους των έργων του. Θα τονισθούν χαρακτηριστικές πτυχές της ελληνικής παράδοσης από τους αρχαίους χρόνους ως τη νεότερη και σύγχρονη εποχή, ώστε να αποδειχθεί το πόσο πολύ έχουν καθορίσει τη σκέψη του ποιητή σε συνάρτηση με την παιδεία και τα προσωπικά του βιώματα.

Με γνώμονα τα παραπάνω, καταγράφησαν οι ελληνικές αντιλήψεις γύρω από τον θάνατο και την ψυχή, όπως τις αποδίδει ο ποιητής μετά τη μελέτη αρχαιοελληνικών έργων, κυρίως, των ομηρικών επών και των πλατωνικών κειμένων και την επαφή του με τη νεοελληνική πραγματικότητα, όπως εκφράζεται μέσα από το δημοτικό τραγούδι και τη λαϊκή παράδοση.

Η παρούσα έρευνα είναι κειμενοκεντρική. Κατά τη διάρκειά της, καταγράφηκαν αντιλήψεις και δοξασίες στίχο-στίχο, οι οποίες αναζητήθηκαν στα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, αλλά και σε νεότερες συλλογές και κείμενα λαογραφικού περιεχομένου. Σε κάποιες περιπτώσεις, έγινε μνεία σε χριστιανικές αντιλήψεις, καθώς

και σε αποσπάσματα από τις ευαγγελικές περικοπές ή τη νεκρώσιμο ακολουθία, αφού σχετίζονταν με τα λεγόμενα του ποιητή.

Καθοριστικό βοήθημα και «πυξίδα» σε ολόκληρη την πορεία της έρευνας στάθηκε η μελέτη *Giovanni Pascoli. Poemi conviviali* (2008) του σπουδαίου Ιταλού φιλόλογου, Giuseppe Nava (Τζουζέπε Νάβα – στο εξής Nava).

Μελετήθηκαν, μεταξύ άλλων, τα ηρωικά έπη του Ομήρου, τα διδακτικά έπη του Ησιόδου, τα φιλοσοφικά κείμενα του Πλάτωνα, τα έργα των μεγάλων τραγικών, οι κωμωδίες του Αριστοφάνη, τα ελληνικά επιγράμματα, οι ομηρικοί και ορφικοί ύμνοι, σίχοι της λυρικής ποίησης, τα κείμενα του Πλουτάρχου, του Ηροδότου, του Πausανία.

Τα αποσπάσματα των δημοτικών τραγουδιών και τα λαογραφικά στοιχεία αντλήθηκαν, κυρίως, από τις συλλογές των Ν. Πολίτη (1914), C. Fauriel (1999²), G. Saunier (1999) και Σ. Κουγέα (2000), τη διατριβή του Ι. Σ. Αναγνωστόπουλου (1980 και 1984), τις έρευνες των Μ. Μερακλή (1998⁶), Ζ. Ξηροτύρη (1988, 1997 και 2001), Κ. Ρωμαίου (1973), Γ. Σπυριδάκη (1972 και 1975), καθώς, επίσης, από άρθρα επιστημονικών περιοδικών.

Σε ό,τι αφορά στη δομή της, η εργασία έχει διαρθρωθεί σε επτά ενότητες.

Η πρώτη ενότητα αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος αναφέρονται οι σπουδές και η ακαδημαϊκή καριέρα του Pascoli. Ακολουθεί η παράθεση θλιβερών συμβάντων που τον επηρέασαν και καθόρισαν την ποίησή του. Στο δεύτερο μέρος αναφέρεται η δομή, το μέτρο και μια σύντομη περίληψη των πέντε ποιημάτων.

Η δεύτερη ενότητα παρουσιάζει συμπεριφορές και συναισθήματα που εκδηλώνονται κατά το χρονικό διάστημα πριν και μετά τον θάνατο, όπως τα βιώνουν οι άνθρωποι, με σκοπό την ανάδειξη της στάσης που κρατούν απέναντι στο σημαντικό αυτό γεγονός.

Η τρίτη ενότητα αφορά στον θρήνο ανθρώπων και φύσης μαζί για τον πολυαγαπημένο νεκρό, καθώς και οι προσφορές και οι ηθικές υποχρεώσεις των ζωντανών προς αυτόν.

Η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει σημαντικές πτυχές του Άδη και του Κάτω κόσμου: το απέραντο σκοτάδι, το λιβάδι όπου δικάζονται οι ψυχές, τα ανεξάντλητα ποτάμια που ρέουν υποχθόνια και, ιδιαιτέρως, τα θανάσιμα νερά της Στύγας, τη δοξασία για το αθάνατο νερό, τον ποταμό της Λήθης, τον Τάρταρο όπου τιμωρούνται οι ψυχές.

Η πέμπτη ενότητα αφορά στο «Ηλύσιον πεδίων», γνωστό και ως νησιά των Μακάρων, όπου «κατοικούν» οι δίκαιοι μετά τον θάνατο.

Η έκτη ενότητα περιλαμβάνει τις ιδιότητες και τις μορφές της ψυχής, μετά την «απελευθέρωσή» της από το σώμα, ενώ παρουσιάζεται ο καταλυτικός ρόλος του θεού Πάνα στην τύχη της, αλλά και η θεότητα που έχει ορισθεί από τη μοίρα να την οδηγήσει στον τελικό της προορισμό.

Η έβδομη ενότητα αποτελεί αναλυτική περιγραφή του ελληνικού τοπίου όπως το προβάλλει ο ποιητής με λεπτομέρειες σχετικά με τον ιερό βράχο της αρχαίας πόλης των Αθηνών, τη λακωνική γη και το βουκολικό τοπίο της Αρκαδίας, που η ομορφιά τους έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το μουντό και άχαρο περιβάλλον του Άδη και του Κάτω κόσμου.

Σημειώνεται ότι κάθε ενότητα ολοκληρώνεται με μίαν αυτόνομη παράγραφο, με πλάγια στοιχεία, στην οποία αναδεικνύουμε τα κυριότερα σημεία σύγκλισης ανάμεσα στους στίχους του Ιταλού ποιητή και τις ελληνικές παραδόσεις σχετικά με τις αντιλήψεις και τις δοξασίες για το τέλος της ζωής και το μεγάλο ταξίδι της ψυχής στον Άλλο κόσμο.

Ακολουθούν τα Συμπεράσματα, το Παράρτημα, το Γλωσσάρι, η παράθεση των Πηγών και οι Βιβλιογραφικές αναφορές.

Στο Παράρτημα, δίδονται τα πέντε ποιήματα στην Ιταλική, τηρώντας την ορθογραφία και στίξη της έκδοσης *Giovanni Pascoli. Poemi conviviali* του Nava (2008), με παράλληλη προσωπική μετάφρασή τους στην ελληνική γλώσσα. Στη συνέχεια παρατίθενται κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία τα οποία κρίθηκε σκόπιμο, λόγω περιορισμών, να μην ενσωματωθούν στο κυρίως κείμενο.

Στο Γλωσσάρι υπάρχει αλφαβητικός κατάλογος με τις λέξεις οι οποίες σημειώνονται με αστερίσκο. Οι ερμηνείες τους αποδίδονται στον ίδιο αριθμό ή στην ίδια πτώση όπως είναι γραμμένες στα αποσπάσματα των δημοτικών τραγουδιών και μοιρολογιών. Οι ερμηνείες έχουν αντληθεί από το «Λεξιλόγιο» ή το «Γλωσσάριο» της εκάστοτε συλλογής, το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη (2002), το *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσας. Δημοτική, Καθαρεύουσα, Μεσαιωνική, Μεταγενεστέρα, Αρχαία* του Δ. Δημητράκου (1953) και τα ψηφιακά λεξικά: *Λεξικό του Λευκαδίτικου Γλωσσικού Ιδιώματος* του Πανταζή Κοντομίχη (χ.χ.) και *Θραψανιώτικο γλωσσάρι* του Γ. Ε. Πλουμάκη (χ.χ.).

Τα αποσπάσματα των κειμένων των Πηγών συμβάλλουν στην παρουσίαση πληροφοριών και στην επιβεβαίωση των ισχυρισμών του ποιητή. Παρατίθενται σε πλάγια γραφή στην Αρχαία Ελληνική γλώσσα, χρησιμοποιώντας το πολυτονικό

σύστημα. Τα ελλείποντα γράμματα γράφονται εντός αγκυλών ([...] ή <...>), όπως ακριβώς τα συμπλήρωσε ο εκδότης.

Οι στίχοι των δημοτικών τραγουδιών γράφονται με το μονοτονικό σύστημα, όμως σε αυτά διατηρούνται οι σύντομοι τύποι (π.χ. άρθρο και ουσιαστικό ενωμένα σε μία λέξη χωρίς απόστροφο), τα τοπικά γλωσσικά ιδιώματα και η ιδιαίτερη ορθογραφία, ακριβώς όπως είναι τυπωμένα στις συλλογές από όπου αντλήθηκαν.

Οι τίτλοι των έργων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και οι αρχαιοελληνικοί όροι, γράφονται με το πολυτονικό σύστημα, με όρθια στοιχεία και εντός εισαγωγικών.

Στις παραπομπές και την καταγραφή των Πηγών, τα ονόματα των δημιουργών των επιγραμμάτων της Παλατινής Ανθολογίας γράφονται με κεφαλαία γράμματα και στις παραπομπές των ομηρικών επών, οι ραψωδίες της «ΐλιάδος» αναφέρονται με κεφαλαία γράμματα, ενώ της «Όδυσσειας» με πεζά.

Κάποιες φορές, κατά τη διάρκεια της έρευνας, αντλήθηκαν πληροφορίες από περισσότερα από ένα βιβλία ή άρθρα του ίδιου συγγραφέα. Για αυτόν τον λόγο, από τη δεύτερη φορά που γίνεται η παραπομπή και στο εξής, δίδουμε και τη χρονολογία της έκδοσης, για αποφυγή σύγχυσης.

Όπου χρησιμοποιούνται σκέψεις και παραπομπές άλλων συγγραφέων, αυτό δηλώνεται με σαφήνεια, για να αποκλειστεί η περίπτωση λογοκλοπής. Στις περιπτώσεις που οι αναφορές των συγγραφέων ήταν αόριστες και χωρίς συγκεκριμένο τίτλο έργου ή αριθμό στίχου, η προσωπική έρευνά μας οδήγησε στον ακριβή εντοπισμό των αποσπασμάτων των Πηγών, με αποτέλεσμα να υπάρχει διπλή παραπομπή. Έτσι, αρχικά, παρατίθεται η πηγή και, στη συνέχεια, ο μελετητής-συγγραφέας που κάνει την αναφορά, ο τίτλος βιβλίου ή άρθρου του και οι λοιπές πληροφορίες.

Σε ό,τι αφορά στη μετάφραση από την Αγγλική και την Ιταλική, η απόδοση είναι της Χ.Ρ. Για τη μετάφραση από τη Λατινική γλώσσα, χρησιμοποιήθηκε το *Λατινοελληνικόν Λεξικόν* του Στ. Κουμανούδη (1884), ενώ, για τη μετάφραση των κειμένων από την Αρχαία Ελληνική, χρησιμοποιήθηκε το *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης (...)* του Δ. Δημητράκου (1953), το *Λεξικόν διά τούς μελετώντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα* του Κ. Κούμα (1821), το *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής* του J. B. Hofmann (1974) και το ψηφιακό *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας (Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας)* των H. G. Liddell & R. Scott (2007).

Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκε το Βιβλιογραφικό Σύστημα MLA (7^η έκδ., 2009), ενώ, για τη σύνταξή της, το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (2002) και το τρίτομο *Λεξικό των Δυσκολιών και των Λαθών στη Χρήση της Ελληνικής-Γλωσσικός Σύμβουλος* (2020) του Γ. Μπαμπινιώτη.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

«Giovanni Pascoli: Ο λαμπρός ποιητής της θλίψης»

Ο Pascoli θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους Ιταλούς λογοτέχνες που επηρέασαν μοναδικά τη λογοτεχνία από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20^{ου}. Με όχημα τα ποιήματά του κατόρθωσε να προβάλει τις γνώσεις του για την Κλασική Αρχαιότητα, αναδεικνύοντας μυθικά πρόσωπα και γεγονότα της Αρχαίας Ελλάδας και να ξεδιπλώσει τη μαγεία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και, ιδιαίτερα της πλατωνικής φιλοσοφίας, βασικό αντικείμενο της οποίας αποτελεί η ψυχή. Έχοντας αποκτήσει κλασική παιδεία, υπήρξε άριστος φιλόλογος και άοκνος μελετητής των Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, ενώ διετέλεσε Καθηγητής της Λατινικής και της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας στα πανεπιστήμια της Bologna (Μπολόνια) και της Pisa (Πίζας). «Σε ολόκληρο το ποιητικό του έργο είναι ολοφάνερη η επίδραση της ελληνικής ποιήσεως και σκέψης»¹.

Το θέμα του θανάτου διέπει το έργο του και το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο, αφού ο ποιητής βίωσε την απώλεια από πολύ νωρίς². Τα ψυχικά τραύματα «επρόκειτο να αφήσουν ανεξίτηλα σημάδια στην ψυχή του νεαρού λογοτέχνη, ο οποίος είχε κυριευθεί από ένα σύμπλεγμα ματαιότητας και μιαν αίσθηση πόνου που δεν τον εγκατέλειψαν σε όλη του τη ζωή»³.

¹ Κ. Καιροφύλλας, *Ιταλοί ποιηταί. D'Annunzio, Carducci, Pascoli, Graf, Ada Negri, Stecchetti*, Αθήνα: Σιδέρης (εκδ.), 1943, σελ. 69

² Στα δέκα του χρόνια είχε ήδη χάσει δύο αδελφές του σε νηπιακή ηλικία, ενώ στα δώδεκά του, ο πατέρας του δολοφονήθηκε για λόγους βεντέτας και οι ένοχοι παρέμειναν άγνωστοι. Έναν χρόνο αργότερα, πέθανε η δεκαοκτάχρονη αδελφή του και μόλις ένα μήνα μετά, η βασανισμένη του μητέρα, την οποία υπεραγαπούσε. Τα χτυπήματα της μοίρας συνεχίστηκαν με τον θάνατο δύο ακόμη αδελφών του. (Α. Θέμου, *Νεότερη και σύγχρονη ιταλική λογοτεχνία*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2015, Σημειώσεις μαθήματος)

³ Α. Αζόρ Ρόζα, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, Φ. Γκικόπουλος (εισ., επιμ.), Ζ. Ζωγραφίδου & Θ. Σουρρή (μτφρ.), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής (εκδ.), 1998, σελ. 565 [τίτλος πρωτοτύπου: *Storia della letteratura italiana*]

ΕΝΟΤΗΤΑ 1.1

«Τα Ποιήματα της Άτης και τα Ποιήματα της Ψυχής:

Δομή - Μέτρο - Περιεχόμενο»

Τα *Ποιήματα της Άτης* και τα *Ποιήματα της Ψυχής* ξεχωρίζουν σε ολόκληρο το έργο του Pascoli. Συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή *Poemi conviviali*, δηλαδή «Συμποσιακά⁴ ποιήματα», όπου ο αρχαίος κόσμος παρουσιάζεται μέσα από μίαν ανθρωπολογική οπτική, όπως τον γνώρισε ο ίδιος ο ποιητής μέσα από τα αρχαία κείμενα και τα αρχαιολογικά μνημεία, φροντίζοντας να αναδείξει τη γοητεία και την απέχθεια που προκαλεί το Υπερέραν⁵.

Κανένα άλλο έργο του δεν αποπνέει τόσο λυρισμό όσο αυτά τα πέντε ποιήματα που περιέχουν τα πιο αντιπροσωπευτικά στοιχεία σε ό,τι αφορά σε μυθολογικά πρόσωπα και γεγονότα, φιλοσοφικές θεωρίες γύρω από τον θάνατο και την ψυχή, αλλά και τις πιο γλαφυρές περιγραφές του φυσικού τοπίου και του Άδη.

Τα *Ποιήματα της Άτης* αποτελούν τρίπτυχο που περιλαμβάνει τα ποιήματα *Ate*, δηλαδή «Άτη», *L'etèra*, που σημαίνει «Η εταίρα» και *La madre*, δηλαδή «Η μάννα». Γραμμένα σε ανομοιοκατάληκτο ενδεκασύλλαβο, έχουν διαφορετικό αριθμό στροφών και αποτελούνται από πολλούς στίχους. Ο πρώτος στίχος της πρώτης στροφής κάθε ποιήματος αρχίζει με την έκφραση *O quale*, δηλαδή «Ω πώς, Ω με τί τρόπο».

Η «Άτη» χωρίζεται σε τέσσερις στροφές και αποτελείται από ογδόντα δύο στίχους. Ο τελευταίος στίχος των δύο πρώτων στροφών λήγει με τη λέξη *sangue*, εννοώντας «αίμα». Στο ποίημα πρωταγωνιστεί ο Μηκιστέας, ο γιος του Γόργου, που έχει διακριθεί στην πυγμαχία⁶. «Τυφλωμένος», μετά από παρέμβαση της θεάς Άτης, γίνεται δολοφόνος και φυγάς. Λαχταρώντας να ξεφύγει από τους διώκτες του, φτάνει

⁴ Ο τίτλος συνειρμικά παραπέμπει στα συμπόσια, τα επίσημα δείπνα μετά οινοποσίας, που αποτελούσαν σημαντική δραστηριότητα του Αρχαίου Ελληνικού και Ρωμαϊκού κόσμου, καθώς και τον πλατωνικό διάλογο «Συμπόσιον». Σύμφωνα με τον Bosco (1935, βλ. Ηλ. Πηγές) πριν την πρώτη τους έκδοση, το 1904, κάποια από τα ποιήματα της συλλογής είχαν δημοσιευθεί στο λογοτεχνικό περιοδικό *Convito*, δηλαδή «Συμπόσιο» που κυκλοφορούσε στην Ρώμη.

⁵ G. Nava (επιμ.), *Giovanni Pascoli. Poemi conviviali*, Τορίνο: G. Einaudi (εκδ.), 2008, εισ., σελ. x, xxiii

⁶ Το όνομα του προσώπου αναφέρεται κατά την ομηρική συνήθεια, δηλαδή μαζί με την ιδιότητά του ως τέκνου κάποιου άλλου: *Εύρύμαχος Πολύβου πάϊς* (B 177, φ 320), *Αΐθρη Πιτθῆος θυγάτηρ* (Γ 144)]. Στην «Κουκουβάγια», εκτός από το όνομα του πατέρα αναφέρεται και η ιδιότητα ή το επάγγελμά του: Γρύλλος, ο γιος του Γρύλλου, του κατασκευαστή ασπίδων και Ύλλος, ο γιος του Ύλλου, του αγγειοπλάστη: [*Πολύξεινος (...) υἱὸς Ἀγασθένης Αὐγηΐάδαο ἄνακτος* (B 623-624), *υἱὸς Ἀφείδαντος Πολυπημονίδαο ἄνακτος* (ω 305)]. Η ιδιότητα του Μηκιστέα ως καλού πυγμαχού δηλώνεται σύμφωνα με το ομηρικό σχήμα: *ουσιαστικό + ἀγαθός + κύριο όνομα: πύξ ἀγαθὸν Πολυδεύκεα* (Γ 237), *βοὴν ἀγαθὸς Μενέλαος* (B 586)

σε πυκνό βάλτο, όπου προσπαθεί, μάταια, να ξεδιψάσει και να ξεπλύνει το αίμα από το χέρι του. Αποτροπιασμένος φεύγει μακριά και από αυτό το δυσοίωνα περιβάλλον και, φτάνοντας στα ριζά ενός βουνού, ακούει πίσω του τη λαχανιασμένη ανάσα της Θεάς Άτης και τον ιδιαίτερο ήχο του βαδίσματός της⁷. Η θεά τον ακολουθεί κατά πόδας ακάματη. Εκείνος, σκαρφαλώνοντας στα κοφτερά βράχια, φτάνει στο ψηλότερο σημείο και, αντικρίζοντας το απέραντο βάραθρο που ανοίγεται μπροστά του, στρέφεται για να παλέψει μαζί της. Κατά τη διάρκεια της φανταστικής αυτής πάλης, οπισθοχωρεί λίγο-λίγο και κατακρημνίζεται, ενώ η θεά τον κοιτά από ψηλά, χαμογελώντας σαρδόνια⁸.

«Η εταίρα» αποτελείται από έξι στροφές και εκατόν εξήντα δύο στίχους. Οι δύο πρώτοι στίχοι της πρώτης στροφής λήγουν με το αυτοπαθές ρήμα *si spense*, που σημαίνει «έσβησε». Παρατηρείται η επανάληψη, δηλαδή η διπλή αναφορά *la vita*, εννοώντας «τη ζωή» που γράφεται στο τέλος ενός στίχου και στην αρχή του αμέσως επόμενου (στ. 84-85). Στο ποίημα, μια παρέα συμποσιαστών επισκέπτεται μες στη νύχτα το μνήμα της εταίρας Μυρίνης⁹. Έχοντας στο παρελθόν καθένας τους υπάρξει εραστής της και επίδοξος αποκλειστικός αγαπημένος της, σχολιάζουν τον χαρακτήρα της και αποχωρούν. Αργότερα, καταφθάνει καταρρακωμένος ο αγαπημένος της Έβενος, με σκοπό να ανοίξει τη σαρκοφάγο για να την ξαναδεί. Πίσω του, αθέατη, πετά η ψυχή εκείνης, με τη μορφή νυχτοπεταλούδας, επιθυμώντας με τη σειρά της να ξαναδεί το σώμα που έχει εγκαταλείψει. Μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα της σαπισμένης σάρκας, ο νέος, με ένα ουρλιαχτό, τρέπει τον εαυτό του και την ψυχή εκείνης σε φυγή. Σοκαρισμένη η ψυχή βρίσκεται σε ένα μέρος με ατελείωτα τρίστρατα, μαζί με άλλες ψυχές, αδυνατώντας να προσανατολιστεί στον Κάτω κόσμο. Ανάμεσα στις ψυχές είναι και αυτές των αγέννητων παιδιών της, των οποίων η ίδια είχε προκαλέσει τον θάνατο με τη χρήση φυτών που βοηθούν στη διακοπή ανεπιθύμητων κυήσεων.

⁷ Συνειδητοποιώντας βαθιά μέσα του (στ. 52) ότι τον καταδιώκει η θεά Άτη, βουλιάζει η καρδιά του από απελπισία και σηκώνονται οι τρίχες του όρθιες (στ. 47-48). Για ακόμη μια φορά ο Pascoli «πατά» στα χνάρια του Ομήρου: *δείδιε δ' αίνῳς, ὄρθαι δέ τρίχες ἔσταν* (Ω 358-359)

⁸ Πέφτοντας στο κενό, ο Μηκιστέας ακούει το χαιρέκακο γέλιο της Θεάς Άτης (στ. 82) ενώ κοιτά το γερασμένο της πρόσωπο με τις βαθιές ρυτίδες στο μέτωπο (στ. 80-82). Πρόκειται για τον ολοκληρωτικό ξεπεσμό! Ο Μηκιστέας, που έχει διακριθεί στην πυγμαχία (στ. 75-76), να κατατροπώνεται από ένα γέρικο χωλό θηλυκό! Ο Μηκιστέας, ο βραβευμένος με στεφάνι αγριελιάς, έχει ως τελευταία εικόνα, καθώς πέφτει στον Τάρταρο (βλ. Ενότητα 4), το πρόσωπο της θεάς πλαισιωμένο από αγριοσυκιές (στ. 81). Το δέντρο αυτό απαντά, πολύ συχνά, στον Όμηρο και αποτελεί ευφύεστατη επιλογή του ποιητή, αφού, σύμφωνα με κάποια παράδοση, το επέλεξε ο Ιούδας για να πραγματοποιήσει την αυτοχειρία του με συνέπεια την αιώνια καταδίκη του. Έτσι το δέντρο θεωρείται καταραμένο.

⁹ Το όνομα αποδίδεται και ως Μυρσίνη. (Ν. Λωρέντης, *Λεξικόν των αρχαίων μυθολογικών ιστορικών και γεωγραφικών κυρίων ονομάτων*, Κ. Γκαρπόλας & Χ. Ματακίδης (επιμ. εκδ.), Βιέννη: Αντώνιος Μπένκοτ (εκδ.), 1837, σελ. 377)

«Η μάννα» αποτελείται από επτά στροφές και εκατόν είκοσι τρεις στίχους. Στη σύνθεση αυτή, ο Γλαύκος, που ράγισε την καρδιά της άγιας μάννας του, βασανίζεται αιώνια στον Τάρταρο ως μητροκτόνος, ενώ εκείνη, που είχε αγνή ψυχή, βρίσκεται στο «Ηλύσιον πεδίων». Ο προστάτης θεός της την παροτρύνει συνεχώς να πιει από την πηγή της Λήθης για να ξεχάσει τον επίγειο πόνο που τη βασανίζει ακόμη. Όμως, όσο και να πίνει, η καρδιά της μάννας δεν ξεχνά. Ακούει από ψηλά, στο «Ηλύσιον πεδίων» όπου βρίσκεται, τα ουρλιαχτά της ψυχής του γιου της στα ανήλιαγα έγκατα της γης, όπου παρασύρεται ολοένα στην ορμητική δίνη των ποταμών του Άδη και, καθώς τσακίζεται στα βράχια, την ικετεύει να τον συγχωρήσει και να τον γλυτώσει. Έτσι, απαιτεί από τον προστάτη θεό της να την πάει κοντά του για να τον βγάλει από την άβυσσο, αν και γνωρίζει πολύ καλά ότι εκείνος θα την ξαναπληγώσει.

Τα *Ποιήματα της Ψυχής* αποτελούν δίπτυχο που περιλαμβάνει τα ποιήματα *Psyche*, εννοώντας «Ψυχή» και *La civetta*, δηλαδή «Η κουκουβάγια». Πρόκειται για μακροσκελέστερες συνθέσεις, κάθε μία από τις οποίες αποτελείται από δέκα στροφές, διαφορετικής έκτασης, γραμμένες σε ενδεκασύλλαβο χωρίς ομοιοκαταληξία.

Η «Ψυχή» αποτελείται από εκατόν ενενήντα στίχους και δομείται στο σχήμα του κύκλου, αφού ξεκινά και ολοκληρώνεται με την κλητική προσφώνηση *O Psyche*, που σημαίνει «Ω Ψυχή». Με τον ίδιο τρόπο «κλείνει», επίσης, και η πρώτη στροφή. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο καταληκτικός στίχος του κειμένου παρατίθεται αυτόνομος, ξεχωριστά από την τελευταία στροφή, δίνοντας έτσι έμφαση στην ιδιαίτερη πληροφορία που περιέχει. Βασισμένος στον μύθο *Έρωτας και Ψυχή*¹⁰, από το έργο *Μεταμορφώσεις ή Ο χρυσός γάιδαρος* του Απουλήιου, ο Pascoli, στο ποίημα αυτό, αναφέρεται στις αδιανόητες δοκιμασίες που πρέπει να φέρει σε πέρας μια πανέμορφη κοπέλα, η Ψυχή, ώστε να ξανασμίξει με τον αγαπημένο της, τον θεό Έρωτα. Η τρομερότερη αυτών των δοκιμασιών είναι να διασχίσει το μαύρο ποτάμι του Άδη και να βιώσει τον σωματικό θάνατο. Αν και η απελπισία και ο πόνος καθιστούν την Ψυχή ευάλωτη, σχεδόν άυλη, εκείνη επιτυγχάνει να φέρει σε πέρας όλες τις δοκιμασίες έχοντας πολύτιμη παρηγοριά και αρωγό τη Φύση και τα στοιχεία της, ενωμένα και προσωποποιημένα στη μορφή του θεού Πάνα. Κρυμμένη από όλους, στη δασιά αγκαλιά του θεού των κοπαδιών, η ψυχή μπαίνει σε μια νέα διάσταση και, έχοντας πάρει διάφορες μορφές, γίνεται και η ίδια μέρος του Όλου.

«Η κουκουβάγια» αποτελείται από εκατόν ογδόντα οκτώ στίχους. Στον τελευταίο

¹⁰ Βλ. Παράρτημα, σελ. 163

στίχο της τρίτης και της πέμπτης στροφής επαναλαμβάνεται η ίδια προτροπή, λίγο αλλαγμένη: *Balla*» (...) ο *tuori!*, δηλαδή «Χόρευε (...) ή πέθανε» και *Balla, dunque, o tuori!*, εννοώντας «Χόρευε, λοιπόν, ή πέθανε» (στ. 56, 88) που προοικονομεί τον βασανιστικό θάνατο του πτηνού. Επίσης, η τελευταία λέξη της πέμπτης στροφής, *muoia*, που μεταφράζεται «να πεθάνει», καθώς και εκείνη της όγδοης στροφής, *morto*, που σημαίνει «νεκρός», έχουν κοινή αναφορά στον θάνατο.

Ο Pascoli, με πηγή έμπνευσης, κυρίως, τον πλατωνικό διάλογο «Φαίδων», αφηγείται γεγονότα που συμβαίνουν στα ριζά του ιερού βράχου, μέσα και έξω από το δεσμοκτήριο του Σωκράτη, λίγο πριν την εκτέλεσή του με κώνειο. Ο δεσμοφύλακας, ενοχλημένος από τα ξεφωνητά μιας παρέας παιδιών που διασκεδάζουν με μian κουκουβάγια που έχουν αιχμαλωτίσει¹¹, τους ζητεί να σεβαστούν το ιερό πουλί της πολιούχου θεάς των Αθηνών, αλλά και το γεγονός ότι στο κελί υπάρχει κάποιος που πρόκειται να θανατωθεί. Η ιδιαίτερη περίπτωση εξάπτει την περιέργεια των παιδιών. Έτσι, το μικρότερο σε ηλικία, σκαρφαλωμένο στους ώμους του μεγαλύτερου από όλα, μεταφέρει στα άλλα παιδιά ό,τι βλέπει και ό,τι ακούει μέσα από τον φεγγίτη του κελιού. Ο Ιταλός ποιητής, παρουσιάζει τα γεγονότα με επιδεξιότητα, όπως τα βλέπει το *αγοράκι*¹² που αφηγείται λεπτομερώς τα λόγια και τις κινήσεις του Σωκράτη, καθώς και τις αντιδράσεις όλων των παρισταμένων. Μετά τον θάνατο του φιλοσόφου, οι σύντροφοί του βγαίνουν έξω με αναφιλητά, ενώ, ξαφνιασμένο ένα από τα παιδιά, χαλαρώνει το νήμα που κρατά δεμένη την κουκουβάγια και εκείνη πετά, επιτέλους, ελεύθερη προς τα αστέρια.

¹¹ Ενώ η κουκουβάγια προσπαθεί να απελευθερωθεί, τα παιδάκια την παροτρύνουν να χορέψει ή να πεθάνει, ψάλλοντας εν χορώ ένα απόσπασμα από τον Καλλίμαχο: *Αίθ' ὄφελος θανέειν ἢ πάννυχον / ὕστατον / πανύστατον ὀρχήσασθαι· (ἐπειδὴ τὴν γλαῦκα, ὅταν λάβωσι, τὰ παιδιά περιάγουσιν, ἢ δὲ μὴ βλεποῦσα δι' ἡμέρας ὡσπερ ὀρχεῖται ἢ ὅταν πληγῆ, τελευτώσα στρέφεται ὡσπερ ὀρχουμένη)*. [«Εκάλη, Ἀποσπασμάτια» 43 στο O. Schneider (επιμ.). *Callimachea. Fragmenta a Bentleyio collecta et explicata, ab aliis aucta. Accedunt commentationes et indices tres*, τ. 2, Λειψία: B. G. Teubneri (εκδ.), 1873, σελ. 193-194]

¹² Το *αγοράκι* «γεννήθηκε» από πλατωνική ιδέα που επηρέασε μοναδικά τον Pascoli: όταν ο Σωκράτης παρομοιάζει τους μαθητές του, Κέβη και Σιμμία, με παιδάκια, επειδή φοβούνται ότι η ψυχή διασκορπίζεται στον αέρα μετά τον θάνατο, ο Κέβης δηλώνει ότι, ίσως, αυτός που φοβάται είναι το παιδάκι που υπάρχει μέσα τους, ζητώντας από τον Σωκράτη να το πείσει να μη φοβάται τον θάνατο. Ο Σωκράτης προτείνει να γοητεύει κάποιος αυτό το παιδάκι καθημερινά, ώσπου να αποβάλει τους φόβους του. Ο Pascoli, με αφορμή το συγκεκριμένο απόσπασμα [«Φαίδων ἢ Περὶ ψυχῆς· ἠθικός» (στο εξής «Φαίδων») 77c-e] δημοσίευσε, το 1897, ένα κείμενο ποιητικής, με τίτλο *Il fanciullino*, που σημαίνει «Το αγοράκι». Σύμφωνα με την Θέμου (όπ.π.), στο έργο αυτό, ο ποιητής δεν ενηλικιώνεται ποτέ. Η ψυχή του παραμένει αιώνια παιδική και ως *αγοράκι* βλέπει ό,τι περνά απαρατήρητο στους άλλους. Αντιμετωπίζει τα πάντα με πρωτόγνωρη έκπληξη, με μοναδικό γνώμονα τη διαίσθησή του, ώστε να ανακαλύψει και να αποκαλύψει κρυμμένες αναλογίες και μυστικές σχέσεις, μη ορατές στους υπόλοιπους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

«Οι ήρωες του Pascoli αντιμέτωποι με τον θάνατο»

Στη φύση ισχύει η απόλυτη σύμβαση που εκφράζει ο Σοφοκλής: ο θάνατος έγινε για όλους τους θνητούς¹³. Για τον καθένα υπάρχει, ανά πάσα στιγμή, το ενδεχόμενο του θανάτου, όπως δηλώνουν οι στίχοι του δημοτικού τραγουδιού:

Για φάτε, πιείτε, βρε παιδιά, χαρείτε να χαρούμε
τούτο τον χρόνο τον καλό, τον άλλο ποιος το ξαίρει
για ζούμε για πεθαίνουμε, για σ' άλλο κόσμο πάμε¹⁴.

Η αλήθεια είναι ότι μόνο κάποιος σοβαρά ασθενής ή ένας θανατοποινίτης έρχεται συνειδητά αντιμέτωπος με το επικείμενο τέλος του. Με την περίπτωση, ακριβώς, του μελλοθάνατου αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου Σωκράτη, ασχολείται ο Pascoli γράφοντας την «Κουκουβάγια».

Με πηγή τον Πλάτωνα¹⁵, ο ποιητής κάνει αναφορά στο σώμα των Έντεκα¹⁶ (στ.17), που φρόντιζε για την εύρυθμη λειτουργία των φυλακών και την εφαρμογή των θανατικών ποινών¹⁷. Ο ποιητής, βασισμένος για ακόμη μια φορά στον Πλάτωνα¹⁸, μιλά για τη λήξη της εορταστικής περιόδου των «Δηλίων» στην πόλη, μετά την επιστροφή του ιερού πλοίου¹⁹ των Αθηνών, βάζοντας έναν δεσμοφύλακα να ζητεί από τα παιδιά να πάψουν τις φωνές και τα «άθύρματα»²⁰ (στ. 19-24). Όταν εκείνα αντιδρούν, για να

¹³ *πᾶσι θνατοῖς ἔφω μόρος* («Ηλέκτρα» 860)

¹⁴ Κ. Παπαχρήστου, «Η λεβεντιά του κλέφτη στη δημοτική ποίηση», *Ελληνική Δημιουργία*, έτος: γ', τ. 6, τευχ. 62, 1950, σελ. 349 στο Μελάς, Σπύρος (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Έξι τεύχη του περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία»*, Αθήνα: Παπαδήμας (εκδ.), 1994 σελ. 346

¹⁵ *Λύουσι γάρ, ἔφη, οἱ Ἔνδεκα Σωκράτη καὶ παραγγέλουσιν ὅπως ἂν τῆδε τῆ ἡμέρα τελευτᾷ* («Φαίδων» 59e)

¹⁶ Το σώμα των Έντεκα αποτελούνταν από δέκα άρχοντες, τον γραμματέα και έναν υπηρέτη, καθήκον του οποίου ήταν η ενημέρωση των μελλοθάνατων ότι είχε έρθει η στιγμή να πιουν το κώνειο. (Ν. Δ. Βασιλόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδων ἢ Περί ψυχῆς· ἠθικός*, τ. 2, Αθήνα: χ.ο., 1962, σελ. 16, 368)

¹⁷ Θ. Γ. Μαυρόπουλος (εισ., σχολ., μτφρ.), *Πλάτων. Φαίδων (Περί Ψυχής)*, Τάσος Φάλκος – Αρβανιτάκης (προλ.), Αθήνα: Ζήτρος (εκδ.), 2007, σελ. 684

¹⁸ «Κρίτων» 43c-d και «Φαίδων» 58a-c

¹⁹ Όταν ο Θησέας έφερε πίσω σώους τους επτά νέους και τις επτά νέες που προορίζονταν για τροφή του Μινώταυρου, οι Αθηναίοι αποφάσισαν να στέλνουν στο εξής μιαν ιερή αποστολή στη Δήλο, προς τιμήν του Θεού Απόλλωνα. Η εκτέλεση του κορυφαίου φιλοσόφου άργησε να πραγματοποιηθεί, αφενός μεν, γιατί συνέπεσε χρονικά με την έναρξη των «Δηλίων», κατά τη διάρκεια των οποίων αναστέλλονταν οι εκτελέσεις, αφετέρου δε, γιατί το πλοίο καθυστέρησε λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών. (Μαυρόπουλος, *όπ.π.*, σελ. 683)

²⁰ Πρόκειται για παιδικά ομαδικά παιχνίδια αρκετά θορυβώδη, αφού προϋποθέτουν φωνές, γέλια και κραυγές ενθουσιασμού: το «χρυσομηλολόνηθιον» ή «μηλολόνηθ» αφορά σε σκαθάρι που προσπαθεί να ελευθερωθεί από το νήμα στο οποίο είναι δεμένο και η «χαλκή μυΐα» είναι η τυφλόμυγα. Τα παιχνίδια αυτά είναι γνωστά και στη σύγχρονη εποχή, μόνο που στο νήμα δένεται χρυσόμυγα ή τζιτζίκι. Στο ποίημα τα παιδιά αιχμαλωτίζουν μιαν κουκουβάγια.

τα αναγκάσει να κάνουν ησυχία, τους μιλά για την ιερότητα του πουλιού ως συμβόλου της θεάς Αθηνάς και την επικείμενη θανάτωση ενός φυλακισμένου με τη δύση του ήλιου²¹ (στ. 25-27, 95-112). Στο σημείο αυτό, προβάλλεται η αντίληψη ότι το ηλιοβασίλεμα συμβολίζει τη «δύση» του βίου του ανθρώπου ή τον επικείμενο θάνατό του. Στα δημοτικά τραγούδια, η τραγικότητα του θανάτου οξύνεται την ώρα του δειλινού:

«Ενούχτωσε και βράδιασε κι ο ήλιος βασιλεύει. (...)
Για πάρτε με και σύρτε με ψηλά σε μια ραχούλα,
κόψτε κλαδιά και στρώστε μου και βάλτε με να κάτσω,
και φκιάστε μου το μνήμα μου, να παίρνει δυο νομάτους*»²².

Ο ήλιος βασιλεύει κι' η μέρα σβύνεται*
κι' μένα το πουλί μου σ' αλλού σμαζώνηται*²³.

Πιαστήκαν και παλεύανε απ' το πουρνό ως το βράδυ,
κ' εκεί 'ς το γύρισμα του ηλιού που τρεμ' να βασιλέψη,
ακούν το νιο που βόγγυζε και βαριαναστενάζει²⁴.

Σαν ήλιος εβασίλεψα, σαν το φεγγάρι εσώθκα*
και πάγωσαν τα χέρια μου απανωθιά* στα στήθια²⁵.

Παρατηρεί κανείς ότι, στην Αρχαία Αθήνα, οι θανατικές εκτελέσεις έπρεπε να πραγματοποιούνται μέχρι τη δύση του ήλιου. Κάτι ανάλογο ισχύει, σύμφωνα με τον Τσιαμήτρο (2018, χ.σελ., βλ. Ηλ. Πηγές) και με την τέλεση κηδειών στη σύγχρονη εποχή: η διαδικασία ολοκληρώνεται, αυστηρά, πριν το ηλιοβασίλεμα. Στην Κύπρο μας, στο χωριό Λεονάρισσος²⁶, αν η ταφή λάβει χώρα όταν «τρέσ' ει ο ήλιος στην μάναν του», τότε πεθαίνουν και άλλοι άνθρωποι στην περιοχή²⁷. Στο Ελληνικό (πρώην

²¹ *έν τῷ μέχρη ήλιου δυσμῶν χρόνῳ (...)* και ἦν ἤδη ἐγγὺς ἡλίου δυσμῶν («Φαίδων» 61e, 116b)

²² Γ. Μότσιος, *Το ελληνικό μοιρολόγι. Προβλήματα ερμηνείας και ποιητικής τέχνης*, τ. Α', Αθήνα: Κώδικας (εκδ.), 1995, σελ. 49

²³ Α. Τσακίρη, «Λαογραφικά Κουφόβουνου Διδυμότειχου», *Θρακικά*. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Θρακικού Κέντρου, τ. 43, Αθήναι: Θρακικό Κέντρο (εκδ.), 1969, σελ. 245

²⁴ «Του λεβέντη και του Χάρου (αρ. 214)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήναι: Εστία (εκδ.), 1914, σελ. 222

²⁵ Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλος, *Ο θάνατος και ο κάτω κόσμος στη δημοτική ποίηση (Εσχατολογία της δημοτικής ποίησης)*, Αθήνα: χ.ό., 1984, σελ. 134, Διδακτορική διατριβή

²⁶ Πρόκειται για κοινότητα της επαρχίας Αμμοχώστου.

²⁷ Α. Χ. Ρουσούνιδης, «Θάνατος». *Πολυγνώση*. Ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια Κύπρου, χ.χ. (Βλ. Ηλ. Πηγές). Επίσης, μετά το ηλιοβασίλεμα, παύουν να λένε μοιρολόγια και να οδύρονται για να μην αναστατωθεί η ψυχή του νεκρού, όταν συνειδητοποιήσει όλα αυτά που αφήνει πίσω της. Μ. Αλεξίου, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, Δ. Ν. Γιατρομανωλάκης & Α. Ροϊλός (επιμ., μτφρ.), Αθήνα: ΜΙΕΤ (εκδ.), 2008, σελ. 96 [τίτλος πρωτοτύπου: *The ritual lament in greek tradition*]

Στη σύγχρονη Ελλάδα, κατά την αγρυπνία του νεκρού, διηγούνται ιστορίες και εύθυμα περιστατικά από τη ζωή του. Ιδιαίτερα, στην Οιχαλία Τρικάλων, στο ξενύχτι του νεκρού γελούν γιατί, σύμφωνα με μια λαϊκή αντίληψη, όλα τα ζωντανά συγκεντρώθηκαν γύρω από το νεκρό σώμα του Χριστού κι όταν ήρθε η ώρα να φύγει η χελώνα, είτε στο παιδί της: «Σήκω, άστρι μου, να πάμε!», γεγονός που έκανε τη θλιμμένη Παναγία να γελάσει. (Χρ. Ντόγκα, *Οιχαλία. Ήθη και έθιμα κηδείας*, 2014, βλ. Ηλ. Πηγές).

Λοζέτσι) Ηπείρου και στη Θεσσαλία πιστεύουν ότι, μετά το ηλιοβασίλεμα, ο Χάρος, που αποτελεί την προσωποποίηση του θανάτου, πάει τις ψυχές για να πιουν νερό. Έτσι, σταματούν τα μοιρολόγια, γιατί τα δάκρυα επηρεάζουν τη διαύγεια του νερού²⁸.

Τέλος, ακόμη ένας λόγος αναφέρεται στους παρακάτω στίχους:

Παρακαλώ σε, μάννα μου, μια χάρη να μου κάμης,
ποτέ σου γέρμα του γηλιού* μην πιάνης μοιρολόγι,
γιατί δειπνάει ο Χάροντας, με τη Χαρόντισσά του²⁹.

Τα παιδάκια, αναλογιζόμενα τη δεινή θέση του ανθρώπου που πρόκειται να θανατωθεί, συγκεντρώνονται κοντά στον ιερό βράχο και αναμένουν τις εξελίξεις, παραμένοντας σιωπηλά (στ. 118, 124-126). Παρά την ανεμελιά τους, φαίνεται ότι συνειδητοποιούν την αξία της ζωής και αντιλαμβάνονται πλήρως την έννοια του θανάτου. Ο Πλάτωνας, άλλωστε, παρουσιάζει την Ξανθίππη, την σύζυγο του Σωκράτη, να κάθεται κοντά του κρατώντας το μικρό τους παιδί³⁰, γεγονός που φανερώνει τη συμμετοχή των παιδιών σε όλες τις περιστάσεις του κοινωνικού βίου, ακόμη και στον θάνατο.

Ο δεσμοφύλακας εύχεται ο μελλοθάνατος να πεθάνει εν μέσω σιωπής (στ. 117). Η ίδια αντίληψη καταγράφεται και στους Αρμάνους (Βλάχους) του Άνω Βερμίου, όπου επικρατεί απόλυτη σιγή κατά τις τελευταίες στιγμές ενός ετοιμοθάνατου, για να μην τρομάξει εκείνος και βασανιστεί κατά το ψυχορράγημα³¹. Σύμφωνα με τον Σπυριδάκη (1950, σελ. 99), ισχύει η λαϊκή αντίληψη ότι οι κραυγές θρήνου για τον ετοιμοθάνατο απομακρύνουν τον άγγελο που έχει αναλάβει να συνοδεύσει την ψυχή. Στην ορθόδοξη χριστιανική λατρεία, κατά τη νεκρώσιμο ακολουθία που ψάλλεται για τους μακαριστούς ιερείς, απαιτείται η παύση κάθε θορύβου και οι πιστοί παροτρύνονται να σιωπήσουν, ώστε η ψυχή να φύγει γαλήνια, αφού δίνει μεγάλη μάχη αυτήν την

Σε άλλη περίπτωση, αντίθετα, ο νεκρός αποζητεί το μοιρολόγι της μάννας του όλην τη νύχτα ως την αυγή: «Κλάψε με, μάννα, κλάψε με τη νύχτα με φεγγάρι / και την αυγούλα με δροσιά, όσο να φέξει ο ήλιος, / νά 'ρτουν τ' αλάφια* απ' τα βουνά, να σε παρηγορήσουν» [Γ. Μότσιος, "Ταφικά έθιμα και μοιρολόγια (Ομιλία στο Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν)", *Ιδρυματικό Αποθετήριο "Ολυμπιάς"*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1996, σελ. 99, βλ. Ηλ Πηγές].

Στον Όμηρο, οι Τρώες μοιρολογούν για τον θάνατο του Έκτορα έξω από τις πύλες του κάστρου μέχρι να γείρει ο ήλιος. Μετά από παρότρυνση του Πρίαμου μεταφέρουν το νεκρό σώμα του μέσα στο κάστρο όπου και συνεχίζουν τον θρήνο. (Ω 713-717)

²⁸ Δ. Β. Οικονομίδης, "Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι. Το μοιρολόγι και η εθιμοτυπία του", *Επετηρίς του ΚΕΕΛ*, τ. ΙΗ'-ΙΘ' (έτη: 1965-1966), Αθήναι: ΚΕΕΛ Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1967, σελ. 12. Επίσης, Γ. Α. Μέγας, "Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας: Ζητήματα σχετικά με τον γάμον. Τα κατά την τελευταίην", *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, Σ. Κυριακίδης (επιμ.), έτος 2, Αθήναι: Ακαδ. Αθηνων (εκδ.), 1940, σελ. 177

²⁹ «χ.τ. (αρ. 220)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 227

³⁰ «Φαίδων» 60α

³¹ Γ. Τσιαμήτρος, *όπ.π.*

τρομερή ώρα³².

Σε δημοτικό τραγούδι, περιγράφεται η λυρική εικόνα των άστρων που προσφέρουν συμπαράσταση στον ετοιμοθάνατο ενόσω ψυχορραγεί. Ο λαϊκός ποιητής ζητεί από τα αηδόνια να σταματήσουν το τραγούδι και από τα όρνεα να απομακρυνθούν μέχρι να ξεψυχήσει κάποιος σοβαρά πληγωμένος:

Τον Δημητρό, τον Δημητρό, τον βάρισαν* στον κάμπου
ξαπλουμένος μαύρα πουλιά τουν λουγυρνούν*
κι άστρα τουν παραστέκουν. (...).
Σύρτε πουλιάμ' στον τόπο σας κι αηδόνια στις φωλιές σας.
Όσο να βγη η ψυχίτσα του και στο Θεό να πάη³³.

Γύρω από το κρεβάτι ενός ετοιμοθάνατου, συνήθως, βρίσκονται τα αγαπημένα του πρόσωπα, συντροφεύοντάς τον στις τελευταίες του στιγμές. Ο Σωκράτης βρίσκεται στο κελί του περιτριγυρισμένος από τους αγαπημένους του μαθητές και φίλους που παραμένουν σιωπηλοί, λίγη ώρα πριν πει το κώνειο (στ. 57-63). Στον Πλούταρχο, κατά τις τελευταίες στιγμές του Περικλή, τα μέλη της αριστοκρατίας και οι φίλοι του κάθονταν γύρω του μιλώντας για τις αρετές και τη δύναμή του, τα έργα του και το σύνολο των τροπαίων του³⁴.

Στα δημοτικά τραγούδια, ο άνθρωπος που ψυχορραγεί χρειάζεται τους αγαπημένους του κοντά του:

Έλα, μάνα μ' στα πόδια μου και συ, αδερφή μ' στη μέση
και συ, μελαχρινούλα μου, έλα στην κιφαλή* μου³⁵.

Και ενώ θεωρείται πραγματικά τυχερός όποιος πεθαίνει έχοντας πλάι του όσους αγαπά και τον αγαπούν, η αντίθετη κατάσταση δηλώνει κακοτυχία:

Καλότυχος 'πο 'πέθανε στη μέση του σπιτιού του
και τον ετριγυρίσανε οι ξένοι κ' οι δικόι του
κ' αγλιά* 'πο κειον 'πο 'πέθανε σε ξενοδόχου σπίτι
κ' είναι το σπίτι ασάρωτο* κ' ο νιος κορνιαχτισμένος*.
Γύρισ' ο νιος στην μπάντα* του, κανένανε δε βλέπει,
δεξιά να ιδεί τη μάνα του, ζερβιά* την αδερφή του,
να ιδεί και στο προσκέφαλο όλους τους συγγενείς του³⁶.

³² ήρεμήσατε θόρυβον λύσαντες, και τὸ μέγα μυστήριον βλέψατε· φοβερά γὰρ ἡ ὥρα· σιωπήσατε, ἵνα μετ' εἰρήνης ἡ ψυχὴ ἀπέλθῃ· εἰς ἀγῶν γὰρ μέγαν συνέχεται [Εὐχολόγιον τὸ μέγα. Περιέχον τὰς τῶν ἐπτὰ μυστηρίων ἀκολουθίας, Βενετία: Φρ. Ανδρεώλα (εκδ.), 1839, σελ. 456 (Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Τα κατά την Τελευτήν Ἔθιμα των Βυζαντινῶν εκ των Αγιολογικῶν Πηγῶν", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ἔτος: Κ', Αθήνα: Εταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν (εκδ.), 1950, σελ. 98)]

³³ Α. Τσακίρη, *ὄπ.π.*, σελ. 253

³⁴ ἤδη δὲ πρὸς τῷ τελευτᾷ ὄντος αὐτοῦ, περικαθήμενοι τῶν πολιτῶν οἱ βέλτιστοι καὶ τῶν φίλων οἱ περιόντες λόγον ἐποιῶντο τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς δυνάμεως, ὅση γένοιτο, καὶ τὰς πράξεις ἀνεμετροῦντο καὶ τῶν τροπαίων τὸ πλῆθος («Περικλῆς» 38.3)

³⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *ὄπ.π.*, 1984, σελ. 110

³⁶ Επίσης: «Να κλαίτε τους κακότυχους, τους κακοπεθαμένους. / Το που πεθαίνουν με πολλούς, θάνατο

Η εγκαρτέρηση και η στωικότητα με την οποία ο φιλόσοφος αντιμετωπίζει τον θάνατο³⁷ θυμίζει τον Χριστό που σήκωσε στους ώμους του την αμαρτία του κόσμου και ξεψύχησε στον σταυρό. Όταν ο Σωκράτης ήπια το κώνειο εντελώς γαλήνιος³⁸ (στ. 58), όλοι οι σύντροφοί του συγκλονισμένοι ξέσπασαν σε κλάματα (στ. 159-160). Ο ίδιος ο Φαίδων παραδέχτηκε ότι θρηνούσε για το άδικο τέλος³⁹ του φιλοσόφου, αλλά, περισσότερο, για την προσωπική του κακή μοίρα που του έμελε να χάσει, με τον άδικο αυτό τρόπο, έναν τόσο σπουδαίο άνθρωπο⁴⁰.

Ο Σωκράτης επέπληξε τους συντρόφους του, όταν ξέσπασαν σε γοερά κλάματα και φωνές, προσθέτοντας ότι κάποιος πρέπει να πεθαίνει ακούγοντας καλά και ευχάριστα λόγια. Άλλωστε, αυτός ήταν ο λόγος που, νωρίτερα, είχε ζητήσει να αποχωρήσουν οι γυναίκες⁴¹. Όταν η Ξανθίππη οδυρόταν για τον επικείμενο θάνατό του, εκείνος ζήτησε από τους συντρόφους του να την απομακρύνουν⁴². Οι φωνές και ο θρήνος για κάποιον που ήταν ακόμη ζωντανός θεωρούνταν κακό σημάδι⁴³. Κακός

δε φοβούνται / και που πεθαίνουν μοναχοί, τρέμουν και λαχταρίζουν*. / Πότε την πόρτα τους κοιτούν, πότε το παρεθύρι, / κοιτούν δεξιά, κοιτούν ζερβιά, κανέναν δεν γνωρίζουν, / ούτε μανούλα στο πλευρό, πατέρα στο κεφάλι, / ούτε και τ' αδερφάκια τους να στέκονται στο πλάι». Ιδιαίτερη μνεία απονέμεται στη μάνα, την αδερφή ή τη σύζυγο που είναι εκεί για να παρασταθούν: «Μάτια μου, ποια ήταν η μάνα σου και ποια η αδερφή σου / και ποια ήταν η γυναίκα σου μεσ' στο προσκέφαλό σου, / όντας* ελαντσοδέρνεσο* και χαροκουβαλούσες* / κι εχάλευες* κρύο νερό για να ψυχομαχήσεις;» (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 122)

³⁷ Ακόμη και την ύστερη ώρα, ο Σωκράτης, ως άλλος Νέστορας [*Νέστωρ ήδουεπής (...) άγορητής, τοῦ και από γλώσσης μέλιτος γλυκίων ρέεν αύδή* (A 247-249)], μιλούσε γλυκά στους συντρόφους του (στ. 60), ακόμη και στον υπηρέτη των Έντεκα που του έδωσε το κώνειο. («Φαίδων» 116d)

³⁸ Ο Σωκράτης διακρίνεται για την πραότητα και τη γαλήνη που τον διακατέχει. Ο Pascoli τον εμφανίζει ως άλλο θεό Πάνα των δασών που μαγεύει την πλάση με τη «μελωδία» της σκέψης του (στ. 81). Ναι, κατά τον Πλάτωνα, ο Σωκράτης είναι θεϊκή μορφή: *ὦ δαιμόνιε Σώκρατες* («Κρίτων» 44b). Ο Ιταλός ποιητής τον ταυτίζει, επίσης, με τον Σιληνό: *φημί γάρ δὴ ὁμοίωτατον αὐτόν εἶναι τοῖς σιληνοῖς* («Συμπόσιον» 215b), τον σοφό τραγόμορφο γέροντα, ένα μυθικό πλάσμα που είχε μαντικές ικανότητες και ήταν δάσκαλος του θεού Διονύσου. Ο φιλόσοφος είναι άξιος σεβασμού και γητεύει το ακροατήριό του, εντός και εκτός φυλακής, κάνοντάς τους όλους να κρέμονται από τα χείλη του. Όλοι, κυριολεκτικά, ρουφούν τα λόγια του: *ἐπειδὴν δὲ σοῦ τις ἀκούη ἢ τῶν σῶν λόγων ἄλλου λέγοντος (...) ἐκπεπληγμένοι ἐσμέν και κατεχόμεθα* («Συμπόσιον» 215d). Ο Φαίδωνας κάθεται κοντά του και σε χαμηλότερο σημείο, με το κεφάλι γερμένο προς τα πίσω (στ. 60-62), για να μπορεί να τον κοιτά («Φαίδων» 89b). Ακόμη και τα μικρά παιδιά ήταν τόσο απορροφημένα από τα λόγια του, ώστε δεν έδωσαν σημασία στις δυνατές τσιρίδες ή το γλυκό κελάιδημα των πουλιών (στ. 139-141).

³⁹ Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο ποιητής παροτρύνει τον Σωκράτη να πίνει (κρασί) τώρα που βρίσκεται (κοντά) στον Θεό (...), γιατί εκείνος απλώς δέχθηκε το κώνειο από τους Αθηναίους, όμως, (τελικά), ήταν αυτοί που το ήπιαν μέσω του στόματός του: *Πῖνε νυν ἐν Διὸς ὦν, ὦ Σώκρατες (...). Πρὸς γὰρ Αἰθηναίων κώνειον ἀπλῶς μὲν ἐδέξω αὐτοὶ δ' ἐξέπιον τοῦτο τεῶ στόματι* (ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ 7, 96)

⁴⁰ *ἀπέκλειον ἑμαυτόν οὐ γὰρ δὴ ἐκεῖνον γε ἀλλὰ τὴν ἑμαυτοῦ τύχην οἴου ἀνδρός ἑταίρου ἔστερημένος εἶην και, επίσης, τῶν τότε ὦν ἐπειράθημεν ἀρίστου και ἄλλως φρονιμωτάτου και δικαιοτάτου* («Φαίδων» 117d και 118a)

⁴¹ «Φαίδων» 117d-e

⁴² «Φαίδων» 60a

⁴³ Α. Π. Παπαδόπουλος, *Οι λαϊκές περί θανάτου δοξασίες και τα ταφικά έθιμα των Ελλήνων από τον Όμηρο μέχρι σήμερα. Μεταθανάτιες αντιλήψεις και τελετουργίες στον Αρχαίο Ελληνικό κόσμο και τα επιβιώματά τους στην χριστιανική πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός (εκδ.), 2007, σελ. 125

οιωνός ήταν, επίσης, ο σπαραγμός της Ανδρομάχης για τον επικείμενο χαμό του Έκτορα⁴⁴. Σύμφωνα με την αρχαιοελληνική πίστη, οι θρηνωδίες αναστατώνουν τους χθόνιους δαίμονες και τις ψυχές⁴⁵. Στη σύγχρονη Ελλάδα, ισχύει η δοξασία για το «αγγελόκομμα»: οι φωνές και τα κλάματα για κάποιον που είναι ακόμη ζωντανός φοβίζουν και διώχνουν τους αγγέλους ή τα πνεύματα-ψυχοπομπούς, καθιστώντας την ψυχή λεία του Χάρου⁴⁶, δηλαδή του Θανάτου.

Ο Pascoli, για να δώσει έμφαση στη σοβαρότητα της περίπτωσης, βάζει τον φιλόσοφο να ζητεί να γίνει ησυχία, ακριβώς όπως όταν, σύμφωνα με το τελετουργικό, σκορπίζεται κριθάρι και αλάτι σε βωμό θεού (στ. 162-164). Το γεγονός αυτό φανερώνει τον ιερό χαρακτήρα της θυσίας και απηχεί την αρχαιοελληνική δοξασία, που επιβιώνει ως τη σύγχρονη εποχή, σχετικά με την ιερότητα των τελευταίων στιγμών της ζωής ενός ανθρώπου⁴⁷.

Ο δεσμοφύλακας διηγείται στα παιδιά το συμβολικό όνειρο που είδε ο Σωκράτης δύο ημέρες πριν (στ. 113-115), με μια λευκοντυμένη γυναίκα που προλέγει ότι θα φτάσει στη Φθία σε τρεις ημέρες. Πρόκειται για την πατρίδα του ομηρικού Αχιλλέα⁴⁸ που συμβολίζει το «Ήλύσιον πεδίων»⁴⁹, δηλαδή τη ζωή μετά τον θάνατο⁵⁰. Το χρονικό διάστημα των τριών ημερών μέχρι την άφιξη στη Φθία παραπέμπει σε απόσπασμα του «Συμβόλου της Πίστεως», όπου γίνεται αναφορά στον Χριστό που αναστήθηκε την τρίτη ημέρα σύμφωνα με τις Γραφές⁵¹. Κατά συνέπεια, ο θάνατος είναι το μέσο για τη μετάβαση στον ουρανό κοντά στον Θεό και την απόκτηση της αθανασίας.

Ο προφητικός χαρακτήρας των ονείρων και τα ιδιαίτερα μηνύματα των

⁴⁴ Ζ 500 στο Μ. Αλεξίου, *όπ.π.*, σελ. 32

⁴⁵ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1950, σελ. 99

⁴⁶ Μ. Αλεξίου, *όπ.π.*, σελ. 91

⁴⁷ «Αἰ οὐλαί», δηλαδή το πασπάλισμα ανάμεσα στα κέρατα των θυσιαζόμενων ζώων με χονδροαλεσμένο κριθάρι και αλάτι, αναφέρονται στον Πausanias («Ἑλλάδος περιήγησις, Ἄττικὰ» 41.9), αλλά και σε επιτύμβιο επίγραμμα, όπου πατέρας και γιος σκορπίζουν κριθάρι και αλάτι πάνω στον τάφο της μητέρας, ουρλιάζοντας οδυρόμενοι: *ἐνθάδε μεν μοι τύμβον ἐπ' οὐλοᾶ κωκύσαντες ἡμέτερος γαμέτης καὶ πάϊς ἀμφέχ[ε]αν* (GVI 1990). Πρόκειται για «τὰς οὐλοχύτας», όπως περιγράφονται στον Όμηρο: *αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' εὕξαντο καὶ οὐλοχύτας προβάλλοντο* (Α 458, Β 421 και γ 447) *ἐν δ' ἔθτε' οὐλοχύτας κανέω* (δ 761), όταν τελείται θυσία σε βωμό, ώστε να εξευμενισθεί κάποιος θεός. Τέλος, στους στίχους Αωνύμου, αναφέρονται οι πίτες από κριθάρι που ετοιμάζονται και ρίχνονται στη φωτιά κατά τη διάρκεια θυσιών: *οὐλοπλάσμαθ' ὑπὸ πλέκτοις ἐπονέυμην, ἐν δέ πυρῆ ἔνεβαλλον* («Ορφῆως Ἄργοναυτικά» 960-961).

⁴⁸ I 363

⁴⁹ Βλ. Ενότητα 5, σελ. 110

⁵⁰ «Κρίτων» 44a-b. Π. Δ. Κουπιτώρης, *Πλάτωνος Κρίτων*. Κείμενον, σχόλια και μετάφρασις, Αθήνα: Τυπογραφίον Φιλοκαλίας (εκδ.), 1879, σελ. 10

⁵¹ *Καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς* [Ν. Π. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ιερά Σύνοψις και τα Ἅγια Πάθη. Μετὰ των Κυριακῶν Ευαγγελίων και Αποστόλων. Κατὰ την υπό του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως έκδοσιν*, Αθήνα: Ι. Ρέκου & Σία (εκδ.), 1950, σελ. 16]

νυχτερινών οραμάτων αποτελούν κοινή αντίληψη στην αρχαία και σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Στον ορφικό ύμνο, το όνειρο χαρακτηρίζεται αγγελιαφόρος για τα μελλούμενα και ο μεγαλύτερος προφήτης για τους ανθρώπους⁵². Στον Όμηρο, το όνειρο είναι αγγελιαφόρος του Δία⁵³. Επίσης, ο Αχιλλέας πιστεύει ότι το όνειρο προέρχεται από τον Δία⁵⁴. Ο Δίας αποφασίζει να στείλει μοιραίο όνειρο στον Αγαμέμνονα⁵⁵, ενώ ο Οδυσσεύς μιλά για το θεϊκό όνειρο που ήλθε στον ύπνο του⁵⁶. Στον Πλούταρχο, η μητέρα των θεών εμφανίστηκε στο όνειρο του Θεμιστοκλή και τον ορμήνευσε τί να πράξει για να μην τον σκοτώσουν⁵⁷. Στον Αισχύλο, ο Χορός ρωτά την Κλυταιμνήστρα αν επηρεάζεται εύκολα από τα οράματα των ονείρων⁵⁸, ενώ η πένθιμη ομάδα του Χορού μιλά για εκείνους που δίνουν τη θεϊκή εξήγηση των ονείρων⁵⁹. Στον Ευριπίδη, το όνειρο θλίβει και ταράζει τον άνθρωπο, προκαλώντας σύγχυση του νου⁶⁰. Από τον Πλάτωνα μαθαίνουμε ότι ο Σωκράτης θεωρούσε τα όνειρα, καθώς και τις μαντείες, όχημα μέσω του οποίου ο Θεός χειραγωγεί τους ανθρώπους, ώστε να κάνουν ό,τι τους προστάζει⁶¹.

Τα οράματα και τα όνειρα ως αναγγελίες θανάτου προκαλούν τρόμο και περιγράφονται με ιδιαίτερα τραγικό τρόπο και στα μοιρολόγια:

Πούσε κόρη μ' κρυβημένη* και δε βγαίνεις να σε ιδώ;
ένα όνειρο που είδα, θέλω τώρα να στο πω.
Είδα ψες στον όνειρό μου πως σε χώμα μαλακό
φύτεψα ρόδα και κρίνους και σγουρό βασιλικό. (...)
Πέρασαν χελιδονάκια και μου πήραν τον καρπό,
μάδησαν ρόδα και κρίνους, φάγαν τον βασιλικό⁶².

- «Σ' τα δάκρυα, νυφούλα μας, γιατί είσι φουρτουμέν';»
- «Είδα ένα είνουρου* κακό», κλαίει κι ουμουλουγάει.
«Πως είχαμαν μια κλουσσαριά που είχ' ινιά πουλάκια,
κακό γεράκι πέρασε και εφάι τα πέντε
τα τέσσιρα ετρύπουσαν* μέσα σε κάτι βάτια*».
Ακούοντας ου Κουσαντής τραβάει τα μαλλιά τ':

⁵² *Όνειρε άγγελε μελλοντων, θνητοῖς χρησμοδε μέγιστε.* «Όνειρου θυμίαμα, άρώματα» (86) στ. 1-2

⁵³ *Διός δέ τοι άγγελός είμι* (B 26)

⁵⁴ *γάρ τ' όναρ έκ Διός έστιν* (A 63)

⁵⁵ *πέμψαι έπ' Άτρείδη Αγαμέμνονι ούλον όνειρον* (B 6)

⁵⁶ *θεῖός μοι έναύπνιον ήλθεν όνειρος* (ξ 495)

⁵⁷ «Θεμιστοκλής» 30.2

⁵⁸ *πότερα δ' όνειρων φάσματ' εύπειθη σέβεις* («Άγαμέμνων» 274)

⁵⁹ *κριταί <τε> τώνδ' όνειράτων θεόθεν έλακον υπέγγυοι* («Χοηφόροι» 37-38)

⁶⁰ *πότερον έννύχοις πεπεισμένη στένεις όνειροις ή φάτιν τιν' οίκοθεν κλυούσα λύπη σάς διέφθαρσαι φρένας* («Ελένη» 1190-1192)

⁶¹ *προστέτακται υπό τοῦ θεοῦ πράττειν και έκ μαντείων και έξ ένυπνίων και παντι τρόπω ὡπέρ τίς ποτε και άλλη θεία μοῖρα ανθρώπω και ότιοῦν προσέταξε πράττειν* («Άπολογία Σωκράτους» 33c)

⁶² «χ.τ. (αρ. 28)» στο Δ. Κ. Βογαζλή, «Δημοτικά Φιλιππουπολίτικα και Στενιμανίτικα τραγούδια», *Θρακικά. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Θρακικού Κέντρου*, τ. 11, Αθήναι: χ.ό., 1939, σελ. 303

- «Αχ ου καημένους τ' έπαθα, χαθήκαν τα πιδιά μ'».

- «Ω πεθερέ μου, Διγενή, όνειρο που είδ' απόψε,
πως είχα κλώσσα με πουλιά ως δώδεκα κεφάλια,
έρχετ' αϊτός και πήρε τα και τ' αναμένει* η κλώσσα!»
- «Δικό μας είναι τ' όνειρο, δικό μας και το θάμα».

(...) Στο χέρι του νακκούμπησε, λίγον ύπνον να πάρη.
Είδε ένα όνειρο βαρύ, πού 'ταν κακό γι' αυτόνε.
Είδε πουλούν τα σπίτια του, παντρεύουν την καλή του.
Τόσο βαριά αναστέναξεν που σεϊστ' καν* τα σαράγια*⁶³.

Κια νιεμαξέρα κια νιεμολπίζα τόνειρε να ξηγήου
πφι τόσο μ' ανακατούτσε έντανι ταν κουβάνα νιούτα.
Θολέ ποταμό μ' εκισούρου, ουθίουνε μοι γκιαγκαλιάζουντε
τσαι νια οχιά μ' εκισούα τον ίσε μοι ψιλέ
έκει πφέκι θα φύτσει οϊζέ μοι ο μοναχό
ο Χάρο νιεζηλεύε του χαρέ σοι του περσέ (...) ⁶⁴.

'Πόψε σ' είδα στον ύπνο μου, χαρούμενος πως ήσουν
(...) και ξύπνησα με τη χαρά να δω το πρόσωπό σου,
μα 'κείνο ήταν όνειρο κι είδα το κόλλυβό σου ⁶⁵.

«Απόψ' είδα στον ύπνο μου, είδα και στ' όνειρό μου
θολό ποτάμι πέρασα και πέρα δεν εβγήκα» ⁶⁶.

- «Μάνα, εξήγα τ' όνειρο, που τό 'δα το βαριόμοιρο:
Είδα σε πύργ' ανέβαινα, σε περιβόλι έμπαινα
και δυο ποτάμια με νερό, τό 'να 'πο κει, τ' άλλ' από δω».
-«Όφου*, κορούλα μου! Ο πύργος είν' ο Χάρος σου,
το περιβόλ' ο τάφος σου.
Τα δυο ποτάμια το νερό, τα δάκρυα που θα χύσω 'γω» ⁶⁷.

Είδα απόψε στον ύπνο μου κ' είδα και στ' όνειρό μου,
είχα μια γούνα κόκκινη κ' ένα πισλί* γαλάζιο.
«Ξήγα το, Γιώργη μ', ξήγα το, τί 'ναι το όνειρό μου;»
«Τί να σου ειπώ, Αντώνη μου, τί να σου μολογήσω.
Το κόκκινο είναι αγλήγορο* και το πισλί φαρμάκι!»

⁶³ Ι. Κ. Προμπονάς, *Τα ομηρικά έπη και το νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι*, τ. Α', Αθήνα: Ιδ. έκδ., 1987, σελ. 225, 226, 231

⁶⁴ («Πού τό 'ξερα πού τό 'λιζα τ' όνειρο να ξηγήσω / που τόσο μ'ανακάτεψε τούτη τη μαύρη νύχτα. / Θολά ποτάμια μ' έσερναν, φίδια με σφιχτοδέναν / και μια οχιά μου ρούφαγε το ίδιο μου το μάτι. / Ήτανε που θα μού 'φευγε ο γιος μου, ο ακριβός μου, / ο Χάροντας του ζήλεψε τις χάρες τις περισσιες (...))», («Μοιρολόγι τσακώνικο του μοναχογιού», αναφορά Στρατή Π. Γεωργίου, 1962 στο Κ. Ι. Τσούχλος, *Λαογραφικά της Τσακωνιάς (Δημοτικά τραγούδια, Μοιρολόγια, Θρύλοι – Παραδόσεις, Ήθη – Έθιμα – Δοξασίες – Δεισιδαιμονίες, Ανέκδοτα, Παροιμίες στην τσακωνική και στη νεοελληνική)*, Αθήνα: Κώστας Ι. Τσούχλος (εκδ.), 1993, σελ. 114

⁶⁵ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1996, σελ. 101

⁶⁶ Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *Νυκτιπλανή πνεύματα*, Αθήνα: χ.ό., 2001, σελ. 37

⁶⁷ «Όνειρο κόρης», *Κρητικός Αστήρ*, 1909, (αρ. 59), Γ. Χ. Ρουμελιώτης, «Μανιάτικα μοιρολόγια» στο Σ. Μελάς, *Το δημοτικό τραγούδι. Έξι τεύχη του περιοδικού «Ελληνική δημιουργία»*, τευχ. 1, Αθήνα: Παπαδήμας (εκδ.), 1994, σελ. 216

Τρίτη γεννήθηκ' ο Κωνσταντής και Τρίτην εβαφτίσθη
και Τρίτην είδε τ' όνειρο πού 'θελε να πεθάνη⁶⁸.

Στον ύπνο που κοιμώμουνα, στον ύπνο που κοιμάμαι
βαρύ όνειρο νειριάστηκα* κ' ήταν κακό για μένα.
Θολό ποτάμι πέρναγα και πέρα δεν εβγήκα
κ' ειδά* 'πεσε το φέσι μου κ' η φούντα του σπαθιού μου (...) ⁶⁹.

Εψές είδα στον ύπνο μου, στο στρώμα που κοιμόμουν,
τον άγγελό μου εφίλευα* και το Χριστό κερνούσα
και την κυρά την Παναγιά θερμοπαρακαλούσα,
να μου χαρίσει τα κλειδιά, κλειδιά του Παραδείσου,
να μπω να ιδώ ποιος είν' εκεί, τί είναι και τί δεν είναι⁷⁰.

Έξω από το κελί, τα παιδιά φαντάζονται τον μελλοθάνατο να επιστρέφει στην πατρώα γη⁷¹ μέσω θαλάσσης (στ. 119-120). Ξεχωρίζει σε παραστατικότητα και λυρισμό η εικόνα, στην οποία ο Σωκράτης, πλέοντας προς τον τελικό προορισμό, συνδιαλέγεται ήρεμα με άλλους ταξιδευτές τη στιγμή που η βάρκα του διασταυρώνεται με κάποια άλλη (στ. 141-144). Η υδάτινη διαδρομή που οδηγεί τους νεκρούς στον Άδη αποτελεί σταθερή αρχαιοελληνική λαϊκή αντίληψη.

Σε επιτύμβια επιγράμματα, ο θάνατος για τους θνητούς ανθρώπους είναι κοινός και παρομοιάζεται με πλεύση προς τους πεθαμένους⁷², ενώ ο Άδης χαρακτηρίζεται κοινό λιμάνι για τους ανθρώπους⁷³. Στον Σοφοκλή, ο Άδης περιγράφεται ως μιαρό λιμάνι⁷⁴, ενώ ο θάνατος που όλους τους δέχεται, στέλνει την ηρωίδα ζωντανή στην ακτή του Αχέροντα⁷⁵. Στον Ευριπίδη, ο Χορός δηλώνει ότι ο Ηρακλής έπλευσε προς τον πολυδάκρυτο Άδη για να βρουν τέλος οι κόποι του και δε γύρισε πίσω⁷⁶. Στον Αριστοφάνη, ο Ηρακλής λέει στον θεό Διόνυσο ότι η πλεύση για τον Άδη διαρκεί πολύ, αναφέροντας την ύπαρξη μεγάλης και βαθιάς λίμνης⁷⁷.

⁶⁸ Ν. Πολίτης, *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, τ. Α', Εν Αθήναις: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1909, σελ. 189

⁶⁹ Δ. Α. Πετρόπουλος, "Κλέφτικα άσματα" στο *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (ΕΚΛΟΓΗ)*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου – αρ. 7, τ. Α', Αθήναι: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1962, σελ. 202

⁷⁰ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 117

⁷¹ Στον Όμηρο, είναι συχνές οι αναφορές στην πατρώα γη: *ές πατρίδα γαΐαν* (Δ 180, Ι 27, 414, Λ 14, α 290, β 221, ε 37, 42, 115, 144, 204, ζ 315, η 77, ι 533, κ 420, 474, 562, μ 345, ν 52, 197, 219, π 206, ρ 539, σ 384, τ 116, 258, 298, 484, φ 208, ψ 102, 120, 170, 340, ω 322. Επίσης, Θ 359, Χ 404, ε 207, ν 188, 251, 426, ξ 143, ο 65, 129, ρ 157, ω 266)

⁷² *κοινός έπει θνατοΐς ό πλόος εΐς φθιμένους* (GVI 1833)

⁷³ *κοινός π΄ασι λιμΐν Αΐδης* (ΛΕΩΝΙΔΑ 7, 452)

⁷⁴ *δυσκάθαρτος Αΐδου λιμΐν* [«Αντιγόνη» 1284 στο Β. Λαζανάς, *Τα αρχαία ελληνικά επιτύμβια επιγράμματα*, Αθήναι: Στ. Τσαπέπας (εκδ.), 1989, σημείωμα, σελ. 291]

⁷⁵ *ό παγκοΐτας Αΐδας ζΐωσαν άγει τάν Αχέροντος άκτάν* («Αντιγόνη» 810-813)

⁷⁶ *τόν <τε> πολυδάκρυον έπλευσ΄ ές Αΐδαν, πόνων τελευτάν, ΐν΄ έκπεραΐνει τάλας βΐοτον ούδ΄ έβα πάλιν* («Ηρακλής Μαινόμενος» 426-429)

⁷⁷ *άλλ΄ ό πλοΐς πολΐς: εΐθύς γάρ έπί λίμνην μεγάλην ήξεις πάνυ άβυσσον* («Βάτραχοι» 136-137)

Ο Δημητροκάλλης (1993, τ. Β', σελ. 150) θεωρεί ότι, προκειμένου η ψυχή του νεκρού να μεταβεί σε τόπο μακαριότητας, οφείλει να ακολουθήσει μίαν ποτάμια, λιμναία ή θαλάσσια διαδρομή, γνωστή ως «Νερά του θανάτου». Η ροή του νερού συμβολίζει, άλλωστε, τη ζωή που ανανεώνεται συνεχώς⁷⁸.

Κατά τη Μινωική Εποχή, οι Μινωίτες προσέφεραν είδωλα βαρκών προς τιμήν των νεκρών τους⁷⁹. Η εικόνα της βάρκας που μεταφέρει τον νεκρό Σωκράτη απηχεί ταφικό έθιμο των ανθρώπων της Θάσου, οι οποίοι, για τη μετάβαση στον Άλλο κόσμο, τοποθετούσαν τους νεκρούς σε φέρετρα που είχαν τη μορφή βάρκας⁸⁰. Στην Κύπρο μας, όταν κάποιος είναι ετοιμοθάνατος, λένε ότι «βαρκαρίζει»⁸¹. Τέλος, στα μοιρολόγια, κυρίως, τα μανιάτικα, καράβι αποκαλείται το φέρετρο με τον νεκρό:

Στη θάλασσα ευρίσκομαι, με κύματα παλεύω,
με δίχως ναύτη βρίσκομαι και να χαθώ γυρεύω⁸².

Στην Κατουγής* το σίδερο, στον Άδη παλαμάρι
και μες στο Αηλιά* μπροστά, θ' αράξη το καράβι⁸³.

Καράβι μεσ' στη Βενετιά και κάτεργο* στην Πόλη,
χρυσό σταυρό σε είχαμε, σε προσκυνούσαμ' όλοι.

Καράβι πρωτοτάξιδο* και πρωτοταξιδάτο*,
που θε να ρίξεις σίδερο, θα δέσεις παλαμάρι.

Καράβι μου τρικάταρτο κι ασημαρματωμένο
πού' χεις πανιά μεταξωτά κι έχεις κουπιά ασημένια
κι έχεις κι αντενοκάταρτα* χρυσά μαλαματένια⁸⁴.

Να, του καράβι έρχιτι, να μπει, να σιργιανίσει
κι του χουριού* τις ινουριές* να αποχιριτήσει⁸⁵.

Φεργάδα* μου Σαμιώτικη, που πας να ταξιδεύεις,
μακρύ ταξίδι σ' έλαχε* και βαριοκινδυνεύεις⁸⁶.

(...) Νοικοκυρά ταξίδευε με ξύλινο καράβι,
Θειακούλα μου, νοικοκυρά ν' εξέβγαινε*

⁷⁸ Κ. Οικονόμου, "Νερό και ιστορία του πνεύματος: Μια ματιά στην χρήση του νερού από την ανθρώπινη σκέψη", *Για την περιβαλλοντική εκπαίδευση ΠΕ.ΕΚ.Π.Ε.*, τευχ. 10 (55), 2015, βλ. Ηλ. Πηγές

⁷⁹ Γ. Σιέττος, *Νεκρικά ήθη και έθιμα. Αρχαιοελληνικά – Βυζαντινά – Νεοελληνικά*, Αθήνα: Κυβέλη (εκδ.), 1997, σελ. 114

⁸⁰ Μ. Χατζημανουήλ & Ε. Φωτίου, *Θάσος. Ο θάνατος και η σχετική εθιμοτυπία*, 2009, βλ. Ηλ. Πηγές

⁸¹ Κ. Πρωτοπαπά, *Τα έθιμα του θανάτου στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία: ΚΕΕ (εκδ.), 2012, σελ. 49

⁸² «Μοιρολόι της Ρόδου» στο Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1995, σελ. 282

⁸³ Κ. Πασαγιάννης, *Μανιάτικα μοιρολόγια και τραγούδια*, Αθήνα: Ι. Ν. Σιδέρη (εκδ.), 1928, σελ. 27

⁸⁴ Α. Ν. Δουλαβέρας, "Συμβολισμοί του νεκρού στα μανιάτικα μοιρολόγια", *Πλάτων. Περιοδικό της Εταιρείας Ελλήνων φιλολόγων*, τ. 62, Αθήνα: Παπαζήση (εκδ.), 2018, σελ. 215, Ανάτυπο

⁸⁵ Ν. Α. Δημητρίου, *Λαογραφικά της Σάμου*, Α. Ν. Δημητρίου (επιμ.), τ. 1, Αθήνα: χ.ό., 1983, σελ. 497

⁸⁶ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Νεοελληνικά επιτύμβια επιγράμματα*, Αθήνα: Παπαζήση (εκδ.), 2007, σελ. 180

απ' το νοικοκυριό / αρχοντικό της,
μανούλα μου, μαιδέ* κουπιά μαιδέ* πανιά
μαιδέ* караβοκύρης, Θειακούλα μου,
επήρε δρόμο μακρινό που πάει και δε γυρίζει⁸⁷.

Μήνα* είσαι, κόρη μου, μικρή, νά 'χης και μικρόν πόνον;
'Ήσουν καλή απ' τις καλαίς κι' από τις διαλεγμένες
ήσουνε 'ς το σπιτάκι σου στύλος μαλαματένιος
και 'ς το γλυκό τ' αητάφι* καράβι αρματωμένο,
ήσουνε 'ς τα παιδάκια σου Μάης με τα λουλούδια
ήσουν και 'ς τη μανούλα σου κασσέλα κλειδωμένη
ήσουν τιμή της γειτονιάς και του χωριού καμάρι⁸⁸.

Ιδιαίτερη, επίσης, είναι η περιγραφή της πλεύσης του νεκρού προς την αιωνιότητα στο παρακάτω ποντιακό μοιρολόι. Προκαλεί εντύπωση το μαύρο χρώμα του караβιού και των ιστιών του, δηλωτικό του θανάτου και του πένθους:

'Ήλε μ', ατζάπα π' εχπάστες εσύ σσην ξενιτείαν,
νιο εν' το μαύρον το καράβ' ντο έρθεν και σσην πόρταν;
Μαύρα πανιά εχ' ατό, σσην ξενιτάν 'κι πάει,
ατό ξενιτείας 'κι ομάζ', ατό σσον Άδην πάει,
ατ' οσ' νομάτ' ς που παιρ' και πάει, κανείς οπίσ' κ' εγύρτσεν⁸⁹.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο νεκρός κυνικός φιλόσοφος Διογένης, εφοδιασμένος με τον οβολό, ζητεί από τον θλιβερό υπηρέτη του Άδη, δηλαδή τον Χάρωνα, να τον δεχθεί στο μαύρο του ακάτιο που πλέει στο νερό του Αχέροντα, φορτωμένο με νεκρούς⁹⁰. Στον Θεόκριτο, η θεά Αφροδίτη άρπαξε τη Βερενίκη πριν μπει στη μαύρη και μισητή αιώνια βάρκα των σκιών⁹¹. Στον Αλκαίο, οι άνθρωποι μεταφέρονται με μαύρο καράβι⁹², ενώ οι Διόσκουροι φέρνουν φως στο μαύρο καράβι μες στη νύχτα⁹³.

Στον Όμηρο, επίσης, τα καράβια είναι μαύρα⁹⁴.

⁸⁷ Ε. Ψυχογιού, "Ο θάνατος ως θρηνητική τελετουργική διάβαση. (Εθνογραφικό παράδειγμα από την Καμενίτσα Αρκαδίας)", *Fiesta perpetua*, 2012, βλ. Ηλ. Πηγές

⁸⁸ "Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Ήπειρος", *Ελληνική Παραδοσιακή Μουσική*, χ.χ., βλ. Ηλ. Πηγές

⁸⁹ («Ήλιε μου, τάχα να κινάς να πας μακριά στα ξένα; / Τί νά 'ν' το μαυροκάραβο, πού 'ρτε σιμά στην πόρτα; / Μαύρα πανιά στα ξάρτια του, στην ξενιτεία δεν πάει, / δεν μοιάζει αυτό της ξενιτείας, αυτό στον Άδη πάει, / απ' όσους πήρε κι έφυγε, πίσω κανείς δεν ήρτε»). Ι. Κ. Προμπονάς, *όπ.π.*, τ. Α', 1987, σελ. 214-215

⁹⁰ *Αΐδεω λυπηρέ διήκονε, τοῦτ' Αχέροντος ὕδωρ ὃς πλώεις πορθμίδι κυανέη, δέξι μ' εἰ και σοι μέγα βρίθεται ὀκρυόεσσα βᾶρις ἀποφθιμένων, τὸν κύνα Διογένην (...) ναυστολέων ὀβολός* (ΛΕΩΝΙΔΟΥ 7, 67 και, επίσης, ΑΡΧΙΟΥ 7, 68)

⁹¹ *ἐπὶ νῆα κατελθεῖν κυανέαν καὶ στυγνὸν αἰεὶ πορθμῆα καμόντων* («Εγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον» 49)

⁹² *ναῖ φορήμεθα σὺν μελαίνοι* («Απόσπασμα 326 Lobel-Page» 4)

⁹³ «Υμνος στους Διόσκουρους» (Furley-Bremner 4.3) 9 στο Σ. Γκιργκένης (εισ., μτφρ, σχολ.), *Ανθολογία αρχαίων ελληνικών ὕμνων*, Θ. Μαυρόπουλος (προλ.), Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2005, σελ. 268-269

⁹⁴ Α 141, 433, 485, Β 170, 358, 524, 534, 545, 556, 568, 630, 644, 652, 710, 737, 747, 759, Ε 700, Θ 222, 528, Ι 235, 654, Κ 74, Λ 5, 824, 828, Μ 126, Ν 267, Ο 423, Τ 331 και β 430, γ 360, 365, 423, δ 646, 731, θ 34, 51, 52, ι 322, κ 95, 332, 502, λ 3, 58, μ 186, 264, 418, ν 425, ο 218, 258, 269, 416, π 325, 359, σ 84, φ 39, 307, ψ 320, ω 152. Τα μαύρα καράβια απαντούν, επίσης, στον Μουσαίο («Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον» 298) και στους στίχους Ανώνυμου («Ὀρφέως Ἀργοναυτικά» 269, 484).

Η Ψυχή, για να ξαναβρεί τον Έρωτα, πρέπει να διασχίσει το υποχθόνιο μαύρο ποτάμι (127-128)⁹⁵. Μια φωνή την ορμηλεύει να κρατήσει ανάμεσα στα χείλη της έναν οβολό και να αφήσει έναν γέρο, τόσο γέρο όσο ο χρόνος, που όλους τους διαπορθμεύει, να της τον πάρει. Επίσης, την ορμηλεύει να προσφέρει μια πίτα με μέλι και γλυκό παπαρουνόσπορο στον σκύλο που βρίσκεται στην αντίπερα όχθη και κατασπαράζει (στ. 129-131). Υπογραμμίζεται το γεγονός ότι η κοπέλα δε θα αντιληφθεί τίποτα, αφού ο γέροντας και ο άγριος σκύλος δε θα τη βλάψουν⁹⁶.

Στον Αριστοφάνη, θυμωμένη με τον Πρόβουλο, η Λυσιστράτη τον παροτρύνει να πεθάνει γρήγορα, λέγοντάς του να μην καθυστερεί άλλο τον Χάρωνα που τον περιμένει στη βάρκα του⁹⁷. Στον Ευριπίδη, η ετοιμοθάνατη ηρωίδα βλέπει σκάφος με δυο κουπιά και τον Χάρωνα που μεταφέρει τους νεκρούς, να κρατά κοντάρι και, ήδη, να την φωνάζει⁹⁸. Στον Θεόκριτο, αναφέρεται ο ανηλεής γέροντας Χάρων με τη σχεδία του⁹⁹. Στον Λουκιανό, ο Αιακός μιλά στον Μένιππο για τον πορθμέα που τον μετέφερε στην απέναντι όχθη¹⁰⁰. Η προχωρημένη ηλικία του Χάρωνα, μαρτυρείται από τον Διόνυσο: ο θεός απευθύνεται σε κάποιον που πέθανε υπέργηρος και έφτασε στον Άδη σε τόσο μεγάλη ηλικία και, μάλιστα, έχοντας την ίδια ηλικία με τον βαρκάρη¹⁰¹. Επίσης, η Κλωθώ ζητεί από τον Μίκυλλο να επιβιβασθεί στη βάρκα γρήγορα, ώστε να ανασύρει την άγκυρα ο πορθμέας¹⁰².

Στον Ευριπίδη, ο Χορός λέει ότι ο Χάρων, που κρατά πηδάλιο και κουπί και οδηγεί τους νεκρούς, οφείλει να γνωρίζει ότι από όσες γυναίκες πέρασαν τη λίμνη Αχεροντία, καμιά δεν είχε την αρετή που χαρακτηρίζει την Άλκηστη¹⁰³. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, καλείται ο Χάρων που διαπορθμεύει τους νεκρούς μέσω της Στυγός, να δεχθεί τον κυνικό φιλόσοφο Διογένη¹⁰⁴.

Στον Αριστοφάνη, ο Ηρακλής πληροφορεί τον θεό Διόνυσο ότι, για να φτάσει

⁹⁵ Για τους ποταμούς του Κάτω κόσμου, βλ. Ενότητα 4

⁹⁶ Στο σημείο αυτό παρατηρούμε μια ακόμη ομηρική επίδραση: ὁ μὲν τὸν ἰόντα (...) οὐκ ἐνόησεν (Π 789)

⁹⁷ χώρει ἔς τὴν ναῦν· ὁ Χάρων σε καλεῖ, σὺ δὲ κωλύεις ἀνάγεσθαι («Βάτραχοι» 605-607)

⁹⁸ ὄρῳ δίκωπον ὄρῳ σκάφος ἐν λίμνῃ· νεκῶν δὲ πορθμεὺς ἔχων χέρ' ἐπὶ κοντῶ Χάρων μ' ἤδη καλεῖ («Άλκηστις» 252-255)

⁹⁹ σχεδῖαν στυγοῦτο γέροντος («Εἰδύλλια, Χάριτες ἢ Ἰέρων» 41)

¹⁰⁰ τὸν πορθμέα τοῦτον, ὅς σε διεπέρασεν («Νεκρικοὶ Διάλογοι» 6.1)

¹⁰¹ τηλικούτος ἀποθανῶν (...) καὶ ταῦτα γέρων ἀφιγμένος (...) καὶ ταῦτα ἡλικιώτης ὦν τοῦ πορθμέως («Νεκρικοὶ Διάλογοι» 22.9)

¹⁰² Ἐμβαινε, ἵνα καὶ ἀνιμήσῃται ὁ πορθμεὺς τὸ ἀγκύριον («Κατάπλους ἢ Τύραννος» 17)

¹⁰³ ὅς τ' ἐπὶ κώπῃ πηδαλίῳ τε γέρων νεκροπομπὸς ἴζει, πολὺ δὴ πολὺ δὴ γυναῖκ' ἀρίστην λίμναν Ἀχεροντίαν πορεύσας ἐλάτῃ δικώπῳ («Άλκηστις» 439-444)

¹⁰⁴ τὸν κύνα Διογένην, νεκουστόλε, δέξο με, πορθμεῦ (ΑΔΕΣΠΟΤΟΥ 7, 63) Παρατηρούμε ότι το επίθετο «νεκουστόλος» αναφέρεται στην διαπόρθμευση των νεκρών μέσω της Στυγός και όχι του Αχέροντα.

κανείς στον Άδη, πρέπει να διασχίσει μian απέραντη βαθιά λίμνη με το βαρκάκι ενός γέρου ναυτικού, με αντίτιμο δύο οβολών¹⁰⁵. Στον Λουκιανό, οι συγγενείς του νεκρού τοποθετούν έναν οβολό στο στόμα του, ως αντίτιμο για τη διαπόρθηυσή του¹⁰⁶, ενώ ο Χάρων δηλώνει ότι γνωρίζει τον χαλκό από τα νομίσματα που συγκεντρώνει από τους νεκρούς που μεταφέρει με τη βάρκα του¹⁰⁷. Τέλος, ο Μίκυλλος δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να καταβάλει τον οβολό¹⁰⁸. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, αν ο νεκρός φέρει νόμισμα, δεν υπάρχει ούτε θυρωρός στα πόδια του, ούτε δεμένος σκύλος στην εξώπορτα, αλλά αν έρθει αλλιώς (δηλαδή χωρίς νόμισμα), υπάρχει και ο Κέρβερος¹⁰⁹ (βλ. > σελ.). Σε στίχους Αωννύμου, αναφέρεται ότι η πόλη Ερμιόνηια βρίσκεται τόσο κοντά στις πύλες του Άδη, ώστε οι κάτοικοί της, όταν πεθάνουν, δε χρειάζεται να φέρουν νόμισμα για να πληρώσουν τον Χάρωνα¹¹⁰. Τέλος, χαρακτηριστική είναι η συνήθεια των Αθηναίων δικαστών να φέρουν στο στόμα τους τρεις οβολούς για να διακρίνονται από τον υπόλοιπο λαό¹¹¹.

Το νόμισμα αυτό ονομάζεται, επίσης, «δανάκη», *χαρώνειο ναύλο*, *βολός*, *περατίκι*, *πέραντρο*¹¹² ή *περαντίκι*¹¹³ και το τοποθετούν μέχρι και σήμερα στο χέρι, το στόμα ή το υπόδημα του νεκρού. Σχετική είναι η λαϊκή παροιμιώδης έκφραση: «έχει τη δραχμή 'ς το στόμα», δηλαδή έχει τα ναύλα για να διαπορθηθεί, που χρησιμοποιείται για σοβαρά ασθενή που πρόκειται να πεθάνει¹¹⁴. Αναφορά στον οβολό υπάρχει και στα δημοτικά τραγούδια:

- Πού είναι το ναυλό σου να δόσης και περάσης;
- Άφσε με να πάγω σπίτι μου, να πάγω να στο φέρω.
- Εγώ μ' αυτό το ρόπαλο καμιά θα σε κτυπήσω,
το μαύρο σου το καύκαλο*, σε τρίμματα θα τρίψω.
Είδες κανένα να ερτή* από της γης τα μέρη

¹⁰⁵ *εὐθύς γάρ ἐπὶ λίμνην μεγάλην ἤξεις πάνυ ἄβυσσον· ἐν πλοιαρίῳ τυννουτῶι σ' ἀνὴρ γέρων ναύτης διάξει δὺ' ὀβολὸν μισθὸν λαβῶν* («Βάτραχοι» 137-140)

¹⁰⁶ *ἐπειδὴν τις ἀποθάνῃ τῶν οἰκείων, πρῶτα μὲν φέροντες ὀβολὸν εἰς τὸ στόμα κατέθηκαν αὐτῶ, μισθὸν τῶ πορθμεῖ τῆς ναυτιλίας γενησόμενον* («Περὶ πένθους» 10)

¹⁰⁷ *οἶδα γὰρ τὸν χαλκόν, ὀβολόν, ὡς οἶσθα, παρὰ τῶν καταπλεόντων ἐκάστου ἐκλέγων* («Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες» 11)

¹⁰⁸ *ἄλλως τε οὐδὲ τὸν ὀβολὸν ἔχω τὰ πορθμεῖα καταβαλεῖν* («Κατάπλους ἢ Τύραννος» 18)

¹⁰⁹ *ἦν μὲν γὰρ τὸ χάραγμα φέρης, φίλος, οὔτε θυρωρός ἐν ποσίν, οὔτε κύων ἐν προθύροις δέδετα· ἦν δ' ἐτέρως ἔλθῃς, καὶ ὁ Κέρβερος* (ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ 5, 30)

¹¹⁰ «Ὀρφέως Ἀργοναυτικά» 1141-1144

¹¹¹ F. Romani & A. Peracchi, *Dizionario di ogni mitologia e antichità*. Incominciato da Girolamo Pozzoli, sulle tracce del Dizionario della favola di Fr. Noël, continuato ed ampliato, τ. 4, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1823, σελ. 22

¹¹² Μ. Γ. Σέρρης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αι. - 1922): Γέννηση – Γάμος – Θάνατος*, Αθήνα: Ηρόδοτος (εκδ.), 2007, σελ. 284

¹¹³ Γ. Σιέττος, *ὄπ.π.*, σελ. 219

¹¹⁴ Φ. Ι. Κουκουλές, «Βυζαντινὸν νεκρικὸν ἔθιμα», *Επετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα: Εταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν (εκδ.), 1940, σελ. 11

χωρίς βολό* στο στόμα του, να πάγη* να τον φέρη¹¹⁵;

Σαν ήθελ' να ταξίδευε του Χάρου το ταξίδι,
γιατί δε μου το μήνυσε, να στείλ' αποδοσίδι*¹¹⁶;

Στα Παλιάμπελα του Δήμου Ανακτορίου Αιτωλοακαρνανίας ο νεκρός φέρει το νόμισμα για να πληρώσει, ώστε να του επιτραπεί να διασχίσει το τρίχινο γιοφύρι¹¹⁷ ή της τρίχας το γεφύρι ή τριχογέφυρο¹¹⁸, όπου κρίνονται οι ψυχές. Το πέρασμα του γεφυριού είναι σχεδόν αδύνατον, αφού το γεφύρι είναι τόσο πλατύ όσο μία τρίχα:

Στον πύρινο τον ποταμό τση τρίχας το γιοφύρι
εκειά* την πάνε την ψυχή, δεξιά ζερβά ξανοίγει*.
Στον τόπο τον αγνώριμο* κιανένα δε γνωρίζει.
Κι εκεία βαστούν τη ζυγαριά Αγγέλοι και ζυάζουν*,
τα κρίματα τα σφάλματα εκεί τα λογαριάζουν¹¹⁹.

Μπροστά είν' ο πύρνος* ποταμός, το πύρινο ποτάμι,
κι είν' το γεφύρι τρίχινο*, κανέννας δε διαβαίνει.

Στον πύρινο τον ποταμό, τση Τρίχας το γεφύρι,
εκειά* μαζώνουντ'* οι ψυχές κι εκεία ξεκαθαρίζουν.

Στον ποταμό τον πύρινο, τση Τρίχας το γιοφύρι,
εκεί γκρατούν* τη ζυγαριά αγγέλοι και ζυάζου*,
τα σώματα, τα κρίματα*, εκεί τα λογαριάζου¹²⁰.

Στον Ησίοδο, ο Κέρβερος παρουσιάζεται ως ο σκύλος του Άδη που τρώει ωμό κρέας¹²¹ (στ. 131-132). Το όνομά του προέρχεται από το επίθετο «κρεοβόρος»¹²². Ο Pascoli, παρουσιάζει τον Κέρβερο να υποδέχεται με «φιλική» διάθεση την Ψυχή (στ. 132). Πράγματι, σε όσους έρχονται κουνά την ουρά και τα δυο αφτιά (...), αλλά, παραμονεύοντας, κατασπαράζει (όποιον αντιληφθεί να έρχεται από τις πύλες του Άδη προς τα έξω)¹²³. Επίσης, στον Λουκιανό, κοντά στην πύλη (του Άδη), (...) υπάρχει σκύλος

¹¹⁵ «Ο Χάρος κι' ο βολός (αρ. 328)» στο «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά*. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Θρακικού Κέντρου, τεύχ. 11, Αθήναι: Θρακικό Κέντρο (εκδ.), 1939, σελ. 198

¹¹⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 90

¹¹⁷ Ε. Ψυχογιού, «Μαυρηγή» και *Ελένη*. *Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης. Χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - αρ. 24, Αθήνα: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 2008, σελ. 387

¹¹⁸ Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, 1993, σελ. 150

¹¹⁹ «Πάσχα, Τα Πάθη του Χριστού» στο Θ. Δασκαλοθανάσης, «Ο θρήνος της Παναγιάς», *Βυζαντινών ιστορικά. Η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, 2014, βλ. Ηλ. Πηγές

¹²⁰ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 287, 322, σημ. 4. σελ. 322

¹²¹ *Κέρβερον ώμηστήν, Αίδεω κύνα* («Θεογονία» 311-312)

¹²² Fr. Noel, *Dizionario della favola. Mitologia greca, latina, egizia, celtica, persiana, siriaca, indiana, chinese, maomettana, rabbinista, slava, scandinava, affricana, americana, araba, iconologica, cabalistica, ecc. ecc.* (...), τ. 1, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1819, σελ. 411

¹²³ *ἔς μὲν ἰόντας σάινει ὁμῶς οὐρῆ τε καὶ οὐασιν ἀμφοτέροισιν (...) ἀλλὰ δοκεύων ἐσθίει (ὄν κε λάθῃσι πυλέων ἔκτοσθεν ἰόντα)* («Θεογονία» 770-773)

με τρία κεφάλια (...), που κοιτάζει με φιλικό και ειρηνικό τρόπο προς αυτούς που φτάνουν εκεί, όμως εκείνους που προσπαθούν να δραπετεύσουν τους κοιτά γαβγίζοντας και τρομάζοντάς τους με ανοικτό το στόμα του¹²⁴. Σε άλλη περίπτωση, ο Μένιππος αναφέρει ότι το γάβγισμα του Κέρβερου ακουγόταν από μακριά και όταν πλησίασε, ο σκύλος γάβγισε και κινήθηκε λίγο. Αναφέρει, επίσης, ότι στον τόπο τιμωρίας των ψυχών, ο Κέρβερος καταβρόχθιζε¹²⁵.

Σε επιτύμβια επιγράμματα, ο Κέρβερος είναι ο φρουρός των πυλών του Άδη¹²⁶ και γαβγίζει τους νεκρούς με φοβερό τρόπο¹²⁷. Είναι ο τριπλός σκύλος, ο οποίος φρουρεί με άγρυπνα μάτια τις πύλες του άγριου βάραθρου¹²⁸ και υποδέχεται κουνώντας την ουρά του (χαρούμενος), τον νεκρό κυνικό φιλόσοφο, Διογένη¹²⁹. Στον Σοφοκλή, η Κλυταιμνήστρα δηλώνει ότι ο Άδης καταναλώνει ως τροφή τα παιδιά της, δηλαδή τα αφανίζει από τη ζωή¹³⁰, ενώ ο Χορός επικαλείται το αήττητο θηρίο που από το λημέρι του ουρλιάζει και φωλιάζει στις φιλόξενες πύλες του Άδη, αδάμαστος φρουρός¹³¹. Στον Ευριπίδη, ο Κέρβερος είναι ο σκύλος του Άδη¹³². Σε άλλη περίπτωση, ο Ηρακλής λέει στον Αμφιτρύωνα, τον πατέρα του, ότι κατέβηκε στον Άδη και οδήγησε στο φως του ήλιου το τρικέφαλο θηρίο, τον τρικέφαλο σκύλο-φύλακα των πυλών του Άδη¹³³. Στον Αριστοφάνη, ο Κέρβερος, κάτω από τη γη, είναι θορυβώδης και ουρλιάζει¹³⁴. Σύμφωνα με άλλη μαρτυρία, το τρομερό πλάσμα του Κάτω κόσμου έχει τρία κεφάλια σκύλου, ουρά φιδιού και, στο πίσω μέρος του κορμού του, κεφάλια φιδιών από όλα τα είδη¹³⁵.

Η ρυθμική τραχιά ανάσα του Χάρωνα καθώς κωπηλατεί, που μοιάζει σαν να πριονίζει κάποιος ξύλο ή να χτυπά τη σαθρή γη (στ. 150-153), προκαλεί αίσθηση. Ο Nava (2008, σελ. 266) την παρομοιάζει, εύστοχα, με τον επιθανάτιο ρόγχο κατά το

¹²⁴ πρὸς δὲ αὐτῇ τῇ (...) πύλῃ (...) κύων τρικέφαλος (...), τοὺς μὲν ἀφικνουμένους φίλιόν τι καὶ εἰρηνικὸν προσβλέπων, τοὺς δὲ πειρῶντας ἀποδιδράσκειν ὑλακτῶν καὶ τῷ χάσματι δεδιττόμενος («Περὶ πένθους» 4)

¹²⁵ ὑλακὴ τοῦ Κερβέρου πόρρωθεν ἠκούετο (...) ὁ δὲ Κέρβερος ὑλάκτησε μὲν τι καὶ παρεκίνησε, ὁ Κέρβερος ἐδάρδαπτεν («Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία» 10, 14)

¹²⁶ ὦ πυλαωρὲ Πλούτωνος, (...), Κέρβερε (ΑΔΗΛΟΝ 7, 319)

¹²⁷ Κέρβερε δειμαλέην ὑλακὴν νεκύεσσι ιάλλων [ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΥΠ(ΑΡΧΩΝ) ΑΙΓΥΠΤΟΥ 7, 69]

¹²⁸ πύλας κρατεροῖο βερέθρου ὄμμασιν ἀγρύπνοις, τρισέ, φύλασσε, κύον [ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΥΠ(ΑΡΧΩΝ) ΑΙΓΥΠΤΟΥ 7, 70]

¹²⁹ κύον, σαίνεις, Κέρβερε, τὸν με κύνα (ΟΝΕΣΤΟΥ 7, 66)

¹³⁰ ἢ τῶν ἐμῶν Ἄιδης τιν' ἴμερον τέκνων (...) ἔσχε δαίσασθαι πλέον («Ἡλέκτρα» 542-543)

¹³¹ σῶμά τ' ἀνικάτου θηρός, ὃν ἐν πύλαισι ταῖσι πολυξένοις εὐνᾶσθαι κνυζεῖσθαι τ' ἐξ ἄντρων ἀδάματον φύλακα παρ' Ἄϊδα λόγος αἰὲν ἔχει («Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν» 1568-1573)

¹³² ὁ Πλούτωνος κύων («Ἀλκηστις» 360)

¹³³ θῆρᾴ γ' ἐς φῶς τὸν τρίκρανον ἤγαγον, Ἄιδου πυλωρὸν κύνα τρίκρανον ἐς φάος ὅπως πορεύσαιμ' («Ἡρακλῆς Μαινόμενος» 611, 1277)

¹³⁴ τὸν κάτωθεν Κέρβερον, μὴ παφλάζων «καί» κεκραγῶς («Εἰρήνη» 313-314)

¹³⁵ εἶχε δὲ οὗτος τρεῖς μὲν κυνῶν κεφαλὰς, τὴν δὲ οὐρὰν δράκοντος, κατὰ δὲ τοῦ νώτου παντοίων εἶχεν ὄφειων κεφαλὰς («Ἀπολλοδώρου Βιβλιοθήκη» Β', 5.12)

ψυχομάχημα ενός ετοιμοθάνατου. Παρόμοια περίπτωση απαντά και στην «Άτη», όπου ο Μηκιστέας ακούει πίσω του τη συριστική αναπνοή και το κοφτό αγκομαχητό της θεάς που τον καταδιώκει, σαν τις τσεκουριές του υλοτόμου στο φαράγγι (στ. 59-63)¹³⁶. Συμπεραίνουμε ότι στον Άδη οι ήρωες του Pascoli βιώνουν τον απόλυτο φόβο¹³⁷ («Άτη» στ. 47-48, «Ψυχή» στ. 155).

Ο μύθος του άγριου φύλακα του Κάτω κόσμου έχει επιβιώσει ως τη σύγχρονη εποχή¹³⁸ και απαντά και στα δημοτικά τραγούδια:

Ο Άδης έχει έμπατα* μα έβγατα* δεν έχει.
Στα έμπα δίνει τα κλειδιά, στα έβγα κλείνουν οι πόρτες.
Έχει αμπάρες* προύτσινες* και πόρτες σιδερένιες
και ο πορταλάνος* είναι κακός και δεν ανοίγουν οι πόρτες¹³⁹.

Βρήκα μια πόρτα ανοιχτή μα τώρα είναι κλεισμένη
με κλειδωνιές βενέτικες, με μπάρες σιδερένιες
έχουν θαλαμοφύλακες που τις φυλάν τη νύχτα¹⁴⁰.

Εύμορφον νεόν επιάσανε του Χάρου οι βαρδιατόροι*,
με σίδερα τον δέσανε, με βάτα τον τυλίξαν,
τον βάλαν και στον κόρφο του, μαύρου φιδιού κεφάλι,
να τον βαρούν τα σίδερα, να τον κεντούν* τα βάτα,
να τον σπικιώνει* το θεριό, να μην μπορεί να φύγει.

Ωρα καλή στη στράτα σου, χαρά στο κίνημά σου,
να βρεις τις πόρτες ανοιχτές και τα θεριά κλεισμένα
στην σκάλα που θα κατεβείς, στην άλλη παρακάτου
να βρεις και τα μικρά παιδιά με τα κεριά στα χέρια.

Μα δεν μπορώ, δε δύναμαι έχω εχτρό λιοντάρι.
Έχω εχτρό εγώ σκυλί κ' όλους μας μάς φυλάει¹⁴¹.

Κακότυχη κείν' η ψυχή 'που να την διορίσει (...)
και σκότος το εξώτερον να την κληρονομήσει (...)

¹³⁶ Η αναφορά στους υλοτόμους είναι ακόμη μια ομηρική επίδραση: *τέκτονες άνδρες* (N 390, Π 482)

¹³⁷ Το οξύμωρο σχήμα με τις δυο χθόνιες θεότητες, Άτη και Χάροντα, που, αν και δυσπνοούν από την προσπάθεια, συνεχίζουν ακάματες το «έργο» τους («Άτη» στ. 64-65), επιτείνει τη συναισθηματική φόρτιση των δύο αποθανόντων. Το μοναχικό αλύχτημα του Κέρβερου («Ψυχή», στ. 154) προκαλεί τόσο μεγάλο φόβο και απελπισία στην Ψυχή, ώστε της πέφτει η μελόπιτα στον μαύρο ποταμό (στ. 155-156). Τα λίγα βήματα που έκανε η κοπέλα προς το μέρος του σκύλου ήταν μεγάλο κατόρθωμα, σαν του Ηρακλή που ομολογεί στον Οδυσσέα ότι, όταν ο Δίας του επέβαλε τους δύσκολους άθλους, το να φέρει τον σκύλο από τον Άδη ήταν ό,τι πιο δύσκολο είχε κάνει ποτέ: *ό δέ μοι χαλεπούς έπετέλλετ' άέθλους· και ποτέ μ' ένθάδ' έπεμψε κύν' άξοντ'· ου γάρ έτ' άλλον φράζετο τοϋδέ γέ μοι κρατερώτερον είναι άεθλον* (λ 622-624). Το αλύχτημα χαρακτηρίζεται «μοναχικό» δικαιολογώντας την αγριότητα του θηρίου και το γεγονός ότι στέκεται μονήρες στην είσοδο του Άδη.

¹³⁸ Στη σύγχρονη εποχή, συχνά, κάποιος χαρακτηρίζεται *Κέρβερους*, όταν στέκεται σαν φρουρός, έχοντας επιφορτισθεί με καθήκοντα επιτήρησης και ελέγχει διεξοδικά τα πάντα, χωρίς να του «ξεφεύγει» τίποτα.

¹³⁹ Σ. Κουγέας, *Τραγούδια του Κάτω κόσμου. Μοιρολόγια της μεσσηνιακής Μάνης (Συλλογή 1901-1904)*,

Ζ. Λορεντζάτος (προβ., εισ.), Σ. Β. Κουγέας (επιμ.), Αθήνα: Ροδακίό (εκδ.), 2000, σελ. 48, 49

¹⁴⁰ «Μοιρολόγι Καμενίτσας, Δήμου Βυτίνας Αρκαδίας» στο Ε. Ψυχογιού, *όπ.π.*, 2008, σελ. 373

¹⁴¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 50, 204, 288

Μέσα στο σκότος ρίβκουν* την κη 'εν* μπορεί να σαλέψει
έχει ζοφώδεις δαίμονες εκεί και κατοικούσι¹⁴².

Σύμφωνα με τον μύθο του Απουλήιου, η Ψυχή είναι αναγκασμένη να υποβληθεί σε τέσσερις δοκιμασίες, εκ των οποίων ο Pascoli, στην «Ψυχή», αναφέρει μόνο τις τρεις. Κατά την πρώτη δοκιμασία, η κοπέλα πρέπει να διαχωρίσει τα διάφορα είδη σπόρων όπως κριθάρι, βίκο, κέγχρο και βρώμη από έναν τεράστιο σωρό (στ. 62-91). Οι αρχαίοι θεωρούσαν τους σπόρους δώρο των θεών¹⁴³ και τους χρησιμοποιούσαν ως τροφή, ταγή ή προσφορά σε βωμούς. Άρτοι και πλακούντια που πλάθονταν με τα άλευρα των σπόρων, προσφέρονταν στις θεότητες του Κάτω κόσμου ή στους νεκρούς και είχαν αποτροπαϊκές ιδιότητες¹⁴⁴. Ο Ηρώ(ν)δας στους «Μιμιάμβους» αναφέρει τον «πελανόν» και τα «ψαιστά», δηλαδή άρτους από κριθάλευρο, κρασί και μέλι¹⁴⁵. Μέχρι και τη σύγχρονη εποχή πλάθονται οι *πιτταλιές*¹⁴⁶, τα *νεκρόψωμα*, τα *ψυχώνια*, τα *ψυχούδια* και οι *ψυχόπιτες*¹⁴⁷, όλα αλειμμένα με μέλι ή βουτηγμένα σε κρασί¹⁴⁸. Επίσης, μετά την ταφή προσφέρονται αρτίδια όπως το ζεστό, αρωματισμένο με κανέλλα και ποτισμένο με κρασί, στην Κίο, επίσης, το *χλιο** ψωμί¹⁴⁹ στη Σινώπη, το *ψυχοπίττι* στη Χίο, το *ψυχικό* στην Κρήτη, τα *βλογίδια* στη Λέσβο, τα *παραβγαστικά* στην Ίμβρο¹⁵⁰. Τα αρτίδια αυτά, όπως και τα *κολοθόπα* και τα *λαβάσα* που ετοιμάζουν οι Ελληνίδες ποντιακής καταγωγής¹⁵¹, προσφέρονται στους πενθούντες, όπως αναφέρεται και στο δημοτικό τραγούδι:

Κόρη μου, ο άντρας σου πέθανε
τα χέρια μου τον κράτησαν, τα χέρια μου τον 'θάψαν
εγώ του άναψα κερι και μοίρασα ψυχούδια¹⁵².

Σε μνημόσυνα προσφέρονται, επίσης, ιδιαίτερα ψωμάκια, όπως, το *πανηγύρι* στην Κεφαλονιά¹⁵³, τα *αναπάψ'μα* στην Ήπειρο, τα *απαλεριά* στη Χίο, τα *φουγάσα* στην

¹⁴² Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *Η εσχολογία της δημοτικής ποιήσεως*, Αθήνα: χ.ό., 1980, σελ. 261

¹⁴³ L. Benoit, *Σημεία, σύμβολα και μύθοι*, Α. Παρίση (μτφρ.), Αθήνα: Καρδαμίτσα (εκδ.), 1992, σελ. 102

¹⁴⁴ Α. Δ. Δευτεραίος, *Το ψωμί στα έθιμα των Ελλήνων. Η συμβολική και μαγική χρήση του από τους Νεοέλληνες*, Αθήνα: Legato (εκδ.), 2000, σελ. 128

¹⁴⁵ *ἔς τε τὴν τρώγλην τὸν πελανὸν ἔνθες τοῦ δράκοντος εὐφήμως καὶ ψαιστά δεῦσον* («Ἀσκληπιῶ ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι» 90-92)

¹⁴⁶ Γ. Σιέττος, *όπ.π.*, σελ. 282

¹⁴⁷ Α. Δ. Δευτεραίος, *όπ.π.*, σελ. 139-141

¹⁴⁸ Α. Δ. Δευτεραίος, *όπ.π.*, σελ. 166-167

¹⁴⁹ Για τα έθιμα που τηρούν στη Μακεδονία, σχετικά με τα νεκρόψωμα, βλ. και Ενότητα 6, σελ. 117

¹⁵⁰ Γ. Αα. Μέγας, *όπ.π.*, 1940, σελ. 185

¹⁵¹ «Ποντιακή κηδεία». *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια*, 2020, βλ. Ηλ. Πηγές

¹⁵² Ζ. Ξηροτύρης, *Έθιμα και δοξασίες του λαού μας*, τ. Γ', Θωμάς Κ. Βράκας (επιμ. εκδ.), Αθήνα: Ζ. Ξηροτύρης (εκδ.), 1988, σελ. 113

¹⁵³ Ν. Γ. Πολίτης, «Τα κατά την τελευταία. Συμπληρωματική σημείωσις», *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Γ', Αθήνα: χ.ό., 1931, σελ. 349

Τήνο, τα *κουμπανάκια* στην Ιεράπετρα. Τέλος, τα Ψυχοσάββατα, στη Φιλιππούπολη, προσφέρεται η *κρασοψυχιά*, δηλαδή ρομβωτά αρτίδια με κανέλλα, ραντισμένα με κρασί και αλειμμένα με μέλι¹⁵⁴. Η χριστιανική πίστη διδάσκει ότι ο άρτος είναι το σώμα του Χριστού. Τα αρτίδια που μοιράζονται σε κηδείες και μνημόσυνα παραπέμπουν σε Αυτόν που είναι ο Άρτος της ζωής, αφού, όποιος Τον ακολουθήσει και πιστέψει σε Αυτόν, δε θα πεινάσει ούτε θα διψάσει ποτέ στην αιώνια ζωή¹⁵⁵.

Η Ψυχή ολοκληρώνει τη δοκιμασία διαχωρισμού των σπόρων με τη βοήθεια εκατοντάδων εργατικών μυρμηγκιών, τα οποία αναφέρονται ως κόρες της τροφού Γης¹⁵⁶ (στ. 74-75)¹⁵⁷. Στον Όμηρο, η γη είναι παραγωγική σε σιτηρά¹⁵⁸, τους θρέφει όλους¹⁵⁹, παράγει ζωή¹⁶⁰ και είναι γόνιμη¹⁶¹. Στον Ησίοδο, επίσης, θρέφει τους πάντες¹⁶² και παρέχει ζωή¹⁶³.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, η γη που θρέφει τους πολλούς κατέχει το σώμα της Μελίας¹⁶⁴. Στον ορφικό ύμνο, η γη αναφέρεται ως μητέρα των θεών και των θνητών ανθρώπων, τους τρέφει όλους, δίνει τα πάντα, συντελεί στη γονιμότητα και είναι καρποφόρα¹⁶⁵. Τέλος, στον ομηρικό ύμνο, δηλώνεται ως «παμμήτειρα», εννοώντας μητέρα των πάντων¹⁶⁶. «Τα σώματα των νεκρών ανθρώπων προορίζονται (...) ως χθόνιο αναγεννητικό έδεσμα για τη Γη». Πρόκειται για τη «θεϊκή Μάνα-Γη (...) όλων των φθαρτών ζωντανών πλασμάτων (...) που (...) τρέφονται πάνω της και πεθαίνουν, επιστρέφοντας σε αυτήν, για να ξαναγεννηθούν μέσα από τα γόνιμα σπλάχνα της (...).»¹⁶⁷. Το γεγονός αυτό αφορά στην ιδέα του γεννητικού θανάτου¹⁶⁸. Σύμφωνα με τον

¹⁵⁴ Γ. Α. Μέγας, *όπ.π.*, 1940, σελ. 196-197

¹⁵⁵ *Έγώ είμι ό άρτος τής ζωής· ό έρχόμενος πρός με ού μή πεινάση, και ό πιστεύων εις έμέ ού μή διψήσει πώποτε* («Τό κατά Ίωάννην εύαγγέλιον» στ', 35. Βλ. Παράρτημα, «Σημείωση για τις Πηγές και τη Βιβλιογραφία»)

¹⁵⁶ Η τροφός Γη δεν πρέπει να συγχέεται με την προσωποποίηση της καλλιεργημένης γης που παράγει τα δημητριακά, τη γη που θεωρείται μητέρα, δηλαδή τη θεά Δήμητρα, τη θεότητα των ζωοτροφών. [A. Foresti, *Mitologia greca. Divinità*, Μιλάνο: Ulrico Hoepli (εκδ.), 1892, σελ. 207-208]

¹⁵⁷ *Μήτηρ άπάντων γαΐα και κοινή τροφός* (Μένανδρος, «Γνώμαι Μονόστιχοι» 617, στο *Bibliotheca Augustana*, βλ. Παράρτημα, «Σημείωση για τις Πηγές και τη Βιβλιογραφία», σελ. 173

¹⁵⁸ *ζειδωρον άρουραν* (ε 463, η 332, λ 309, ν 354)

¹⁵⁹ *χθονί πουλυβοτείρη* (Γ 89, 195, 265, Ζ 213, Θ 73, 277, Η 301, Ξ 272, Π 418, Φ 426 και μ 191)

¹⁶⁰ *φυσίζοος αία* (Γ 243 και λ 301)

¹⁶¹ *πολυφόρβου γαίης* (Ξ 200, 301)

¹⁶² *χθονί πουλυβοτείρη* («Έργα και Ήμέραι» 157, 252, 510)

¹⁶³ *γαΐα φερέσβιος* («Θεογονία» 693)

¹⁶⁴ *Μελί[αν κατέ]χει χθών πουλυθότειρα* (GVI 552)

¹⁶⁵ *Γαΐα θεά, μήτερ μακάρων θνητών τ' ανθρώπων, παντρόφε, πανδώτειρα, τελεσφόρε (...), φερέκαρπε* [«Γής θυμίαμα πάν σπέρμα πλήν κυάμων και άρωμάτων» (26) 1-3]

¹⁶⁶ «Είς Γήν μητέρα πάντων» 1

¹⁶⁷ Ε. Ψυχογιού, «Μεταθανάτιες εσχατολογικές αντιλήψεις και σωτηριολογικές δοξασίες στην ελληνική λαϊκή παράδοση: Μοιρολοΐστρες, νεκροί και σιτάρι», *Fiesta perpetua*, 2012, βλ. Ηλ. Πηγές

¹⁶⁸ Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Ηθη και έθιμα*, Αθήνα: Οδυσσεάς (εκδ.), 1998⁶, σελ. 75

Σέργη (όπ.π., σελ. 237, 290), «ο νεκρός έπρεπε να κείται 'σ το χώμαν απάν', να λύεται γολαία* κι αλήγορα* (...) για να έρχεται και πάλι σε επαφή με τη μάννα-γη» που γέννησε τον άνθρωπο και δέχεται εκ νέου το σώμα του στον κόρφο της, ώστε να βλαστήσει και πάλι, ακολουθώντας τον κύκλο της ζωής. Όμοια με τη Γη και ο θεός του Κάτω κόσμου, Πλούτωνας, δίνει πλούτο στη γενιά των θνητών ανθρώπων με τους καρπούς κατά τη διάρκεια του έτους¹⁶⁹.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο νεκρός Άνθος που άνθησε ανάμεσα στους θνητούς, τώρα ζητεί από τον πατέρα του να μη λυπάται, γιατί γρήγορα θα ανθίσει και ανάμεσα στους πεθαμένους¹⁷⁰. Αντίστοιχα, σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη, αν ο κόκκος του σιταριού δεν πέσει μέσα στη γη και δε σαπίσει στο χώμα, μένει μόνος του χωρίς να πολλαπλασιάζεται. Αν, όμως, κατά τη διάρκεια της σποράς πεθάνει και ταφεί, τότε γεννά πολύ καρπό. Με τον ίδιο τρόπο, κατά τη χριστιανική αντίληψη, ο Χριστός με τον θάνατό Του θα καρποφορήσει τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους στη Βασιλεία των ουρανών¹⁷¹.

Στην αρχαία Αθήνα οι νεκροί αποκαλούνταν «δημήτρειοι» και, επειδή πίστευαν ότι συνέβαλαν στην παραγωγή των καρπών, συνήθιζαν να φυτεύουν δημητριακά στα μνήματα. Η Αλεξίου (2008, σελ. 39) επισημαίνει ότι «με την ταφή του νεκρού και την προσφορά καρπών, δημητριακών και λουλουδιών ανταποδίδεται στη γη το δώρημα της ζωής και, παράλληλα, αυξάνεται η γονιμότητά της». Οι καρποί της γης συνδέονται με τον εορτασμό των Ανθεστηρίων της αρχαιότητας: κατά την τρίτη και τελευταία ημέρα της γιορτής, που ονομάζονταν *Χύτροι* και ήταν αφιερωμένη στους θεούς Διόνυσο και Ερμή, έβραζαν διάφορα είδη σπόρων¹⁷² σε χύτρες και τα πρόσφεραν στους νεκρούς¹⁷³.

Ο Pascoli τονίζει το γεγονός ότι στον σωρό υπάρχει διασκορπισμένη η «παπαρουνόσκονη» (στ. 67-68) και «η σκόνη των σπόρων» (στ. 91), ενώ η παπαρούνα

¹⁶⁹ *πλουτοδοτῶν γενεῆν βροτέην καρποῖς ἐνιαυτῶν* («Εἰς Πλούτωνα» 5)

¹⁷⁰ *ἐν βροτοῖς κῆνθησα· μὴ λυποῦ, πάτερ, ἐν φθιμένοις τάχα ποτέ ἀνθήσω* (GVI 1244)

¹⁷¹ Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, ιβ', 24, όπ.π.

¹⁷² Στη σύγχρονη εποχή, επιβίωση της προσφοράς αυτής αποτελούν τα *κόλλυβα* που προσφέρονται σε μνημόσυνα. Στο τρισάγιο που τελείται στο μνήμα τρεις ημέρες μετά τον θάνατο (*τριήμερα*), εἴθισται να αφήνουν ένα πιάτο με το *πικροκόλλυβο* για να το φάνε τα πουλάκια. Πρόκειται για σκέτο βρασμένο σιτάρι που συμβολίζει την αθανασία της ψυχής. Όταν το σιτάρι συνοδεύεται από ξηρούς καρπούς και ζάχαρη ονομάζεται *πλουμιστό κόλλυβο*. [Γ. Σουλιώτης, *Τα κόλλυβα*, Αθήνα: Κέδρος (εκδ.), 1986, σελ. 13, 21] Αντίστοιχα, μετά τη λειτουργία για τη μνήμη ενός αγίου που τελείται την ημερομηνία του μαρτυρικού του θανάτου, σε κάθε ναό που φέρει το όνομά του, προσφέρονται στους πιστούς τα *σπερνά*, ένα μίγμα από βρασμένο σιτάρι, ξηρούς καρπούς, φρούτα και ζάχαρη.

¹⁷³ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός πολιτισμός των νεωτέρων Ελλήνων: Κοινωνικός και πνευματικός βίος*, τεύχ. Β', Αθήνα: χ.ό., 1975, σελ. 133-234

χαρακτηρίζεται ως «τρυφερό λουλούδι του ύπνου» (στ. 93). Η μήκων η υπνοφόρος, αλλιώς παπαρούνα ή αφιόνι¹⁷⁴, έχει υπνωτικές και ναρκωτικές ιδιότητες, γνωστές από την αρχαιότητα και, σε μεγάλες δόσεις, είναι δυνατόν να επιφέρει ακόμη και τον θάνατο.

Το φυτό γεννήθηκε στο σημείο όπου έσταξε το αίμα του Αδώνιδος, αλλά και τα δάκρυα της θεάς Αφροδίτης για τον χαμό του. Οι Ρωμαίοι έπιναν την ουσία του για να λυτρωθούν από τη βασανιστική πληγή του έρωτα. Ο αρχαίοι Έλληνες το θεωρούσαν ιερό φυτό της θεάς Δήμητρας που εκείνη δημιούργησε για να μην πονά τόσο, όταν η κόρη της, η Περσεφόνη, κάθε χρόνο κατέβαινε στον Κάτω κόσμο για να περάσει έξι μήνες με τον Πλούτωνα, τον σύζυγό της¹⁷⁵. Τέλος, είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι η παπαρούνα χαρακτηρίζεται «αμνήμων» (στ. 71): οι σπόροι του φυτού προκαλούν τη λησμονιά, παρηγορώντας τις πονεμένες και θλιμμένες ψυχές ζώντων και νεκρών.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Ψυχή πρέπει να προσφέρει στον Κέρβερο μια γλυκιά πίτα με μέλι και με επιπλέον συστατικό το γλυκό παπαρουνόσπορο. Έτσι, τρώγοντάς την, ο σκύλος θα ευχαριστηθεί με τη γλυκύτητα του μελιού και, ταυτόχρονα, θα κατασταλεί ο θυμός του από την επίδραση των σπόρων¹⁷⁶. Αναφορά σε ψωμιά με παπαρουνόσπορο κάνει και ο μελικός ποιητής Αλκμάν¹⁷⁷.

Η μελόπιτα έχει άμεση σχέση με τις τελετουργίες μειλιγμών. Το μέλι έχει χθόνιες και αναγεννητικές ιδιότητες και προσφέρεται σε θεούς και δαίμονες¹⁷⁸. Ανάμεσα στις διάφορες προσφορές που τοποθετούσαν στον τάφο μαζί με τον νεκρό, υπήρχαν άρτοι, αλλά και η «μελιττοῦτα», όπως αναφέρεται στον Αριστοφάνη¹⁷⁹, που προοριζόταν για τον Κέρβερο. Τέλος, σημειώνεται η χρήση του μελιού ως μέσου συντήρησης του νεκρού σώματος¹⁸⁰.

¹⁷⁴ Φ. Μαυρίδης, *Ιταλο-ελληνικό Λεξικό*, G. Basili & E. Lucarelli (επιμ.), Αθήνα: Μ. Σιδέρης (εκδ.), 2008, σελ. 826

¹⁷⁵ Β. Γιώβη, "Η ληθοφόρος θεά των μηκώνων και οι παπαρούνες", *Μυθική Αναζήτηση*, 2019, βλ. Ηλ. Πηγές

¹⁷⁶ Στον Βιργίλιο (Publius Vergilius Maro), η συνετή Σύβιλλα πετά μπροστά στα τρία σαγόνια του Κέρβερου μια μελόπιτα ανακατεμένη με παπαρουνόσπορους. Μόλις εκείνος την καταβροχθίζει, τρεκλίζει και καταρρέει. («Aeneis» 6.421-428. Βλ. Παράρτημα, «Σημείωση για τις Πηγές και τη Βιβλιογραφία»)

¹⁷⁷ *μακωνιάν ἄρτων* [«Μελῶν ε'», απ. 19 Page στο Σ. Τσέλικας (επιμ.), "Ανθολογία αρχαϊκής λυρικής ποίησης". *Μνημοσύνη. Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα*, 2012, βλ. Ηλ. Πηγές στο Ν. και Μ. Ψιλάκη, *Το ψωμί των Ελλήνων και τα γλυκίσματα της λαϊκής μας παράδοσης. (...)*, Ηράκλειο: Κάρμανωρ (εκδ.), 2001, σελ. 127]

¹⁷⁸ Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ελληνικά λαϊκά δρώμενα και τελετουργίες του χειμώνα και του Δωδεκαημέρου*, Αθήνα: Κιβωτός της Ορθοδοξίας (εκδ.), 2015, σελ. 8

¹⁷⁹ *μελιτοῦτταν ἐγὼ καὶ δὴ μάξω* («Λυσιστράτη» 601)

¹⁸⁰ Γ. Δημητροκάλλης, *ὄπ.π.*, τ. Β', 1993, σελ. 29

Οι παραγγελίες του μελλοθάνατου, λίγη ώρα πριν την εκπνοή, είναι πολύ σημαντικές, αφού πρόκειται για τις τελευταίες του επιθυμίες και, κατά τους Καμηλάκη και Καραμανέ (2008, σελ. 105), θεωρούνται ιερές και απαραβίαστες. Στον Ευριπίδη, ο Άδμητος λέει στη σύζυγό του ότι, όταν πεθάνει, θα αφήσει παραγγελία να ταφεί στο πλευρό της μέσα στο ίδιο φέρετρο από κέδρο¹⁸¹. Ανάλογη βαρύτητα έχουν και οι παραγγελίες που αφήνει η σκιά ενός νεκρού όταν εμφανίζεται στο όνειρο κάποιου. Στον Όμηρο, ο Αχιλλέας μιλά σε όλους για τις παραγγελίες που του άφησε στο όνειρό του η σκιά του Πάτροκλου¹⁸².

Ο Κρίτων ζητεί από τον Σωκράτη να του εκφράσει τυχόν επιθυμίες που θα ήθελε να εκπληρωθούν μετά τον θάνατό του¹⁸³, πράγμα που εκείνος κάνει¹⁸⁴. Αφού έχει πιει το κώνειο, ο φιλόσοφος ζητεί (από τον Κρίτωνα) να μην αμελήσουν να θυσιάσουν έναν πετεινό στον Ασκληπιό (στ. 170), τον προστάτη θεό της υγείας¹⁸⁵ που θεραπεύει τις ασθένειες¹⁸⁶. Κατά το αρχαιοελληνικό τυπικό, όσοι ανακτούσαν την υγεία τους, πρόσφεραν έναν πετεινό ως θυσία στον Ασκληπιό, τον θεό που αντιπροσωπεύει τον θάνατο και την ανάσταση¹⁸⁷. Στον Ηρώ(ν)δα, η Κυνώ και η Κοκκάλη προσφέρουν, επίσης, έναν πετεινό στον θεό Ασκληπιό¹⁸⁸. Στον Λουκιανό, γίνεται λόγος για την προσφορά πετεινού ως θυσία προς τιμήν του θεού¹⁸⁹, ενώ, στον Σοφοκλή, ο Νεοπτόλεμος μιλά για τον θεό Ασκληπιό που θα απαλλάξει τον Ηρακλή από την αρρώστια του¹⁹⁰.

¹⁸¹ *ἐν ταῖσιν αὐταῖς γάρ μ' ἐπισκήψω κέδροις σοὶ τούσδε θεῖναι πλευρά τ' ἐκτεῖναι πέλας πλευροῖσι τοῖς σοῖς* («Ἄλκηστις» 365-367)

¹⁸² *καί μοι ἕκαστ' ἐπέτελλεν* (Ψ 107)

¹⁸³ «Φαίδων» 115b

¹⁸⁴ «Φαίδων» 116b

¹⁸⁵ Ο Ασκληπιός χρησιμοποιούσε το αίμα της Μέδουσας για να επαναφέρει στη ζωή τους νεκρούς. Μετά τις εύλογες διαμαρτυρίες του Πλούτωνα που πια δεν υποδεχόταν νεκρούς, ο Δίας κεραυνοβόλησε τον Ασκληπιό. [Μ. Κλιάφα, *Μύθοι και θρύλοι της Θεσσαλίας*, Δ. Βαλάσης (επιμ.), Αθήνα: Κέδρος (εκδ.), 2006, σελ. 43]

¹⁸⁶ *τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτριόνα ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε* («Φαίδων» 118a). Στον Όμηρο, ο Ασκληπιός αναφέρεται ως αξιότατος ιατρός: *Ἀσκληπιοῦ (...) ἀμύμονος ἰητῆρος* (Γ 194, Λ 518). Πράγματι, σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, ο θεός Ασκληπιός θεωρείται γιατρός των πάντων, ικανός να προστατεύσει από το κακό: *Ἰητῆρ πάντων, Ἀσκληπιέ, (...) ἀπαλεξίκακ'* [*Ἀσκληπιοῦ θυμίαμα, μάνναν*] (67) 1, 5]. Η τέλεση της θυσίας επιβάλλεται, αφού ο Σωκράτης θεωρεί ότι μετά τον θάνατό του, η ψυχή του θα έχει θεραπευθεί από την ασθένεια του σώματος. Στον Πλάτωνα, η είσοδος της ψυχής στο ανθρώπινο σώμα αποτελεί την αρχή της καταστροφής της, όπως μια αρρώστια: *τὸ εἰς ἀνθρώπου σώμα ἐλθεῖν ἀρχὴ ἦν αὐτῇ ὀλέθρου, ὡσπερ νόσος* («Φαίδων» 95d)

¹⁸⁷ T. Baldassin, *Il gallo: portatore di luce e simbolo del confine tra vita e morte*, 2019. Βλ. Ηλ. Πηγές

¹⁸⁸ *δεῦτε τῷ ἑκτόροιο τοῦδ' ὄντιν' οἰκίης τοίχων κήρυκα θύω (...) κούκ ἀλέκτορ' ἴητραν οὐσων ἐποιούμεσθα* («Ἀσκληπιῷ ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι» 11-13, 16-17)

¹⁸⁹ *μηδέ τὸν ἀλεκτρούνα τῷ Ἀσκληπιῷ ἀποδεδωκώς* («Δίς κατηγορούμενος» 5)

¹⁹⁰ *ἐγὼ δ' Ἀσκληπιὸν παυστήρα πέμψω σῆς νόσου* («Φιλοκτήτης» 1437-1438)

Οι παραγγελίες που αφήνουν οι άνθρωποι λίγο πριν τον θάνατό τους¹⁹¹
αναφέρονται συχνά και στα δημοτικά τραγούδια:

«- Τί έχεις, μαννούλα μου, και κλαις, τί έχεις κι' αναστενάξεις;»
«- Πεθαίνεις, Ευγενούλα μου, και τί μου παραγγέλνεις;»¹⁹²

Καλώς και πρωγίς το συντάζεται* στον Άδη να κατέβει,
κι από 'χει λόγια να τα ειπεί, παραγγουλιές να στείλει¹⁹³.

Και φέρτε μου πλεματικό* να είναι παραπονιαάρης
ν' αφήσω τη διαθήκη μου και τις παραγγολιές μου.

Τους στέλνω χαιρετίσματα και τους φιλώ τα μάτια,
ποτέ να μη με καρτερούν, να μη με παντυχαίνουν*.
Στον άλλο κόσμο αντάμωση, εκεί θα φιληθούμε¹⁹⁴.

Παράγγειλέ μου, μάτια μου, το πότε θέλεις νά 'ρθης,
να στρώσω ρόδα 'ς τα βουνά, τριαντάφυλλα 'ς τους κάμπους.
Κι' α στρώσης ρόδα, μάζω τα, τριαντάφλα μύρισέ τα
κι' εγώ πίσω δεν έρχομαι και πίσω δεν γυρίζω¹⁹⁵.

Όταν θέλω ν' αποθάνω μια παραγγελιά θα κάνω
να με βάλουν στο κρεβάτι να με βγάνουν στο χαγιάτι*
νά 'ρτουν όλοι να με ιδούνε κι όλοι να με λυπηθούνε¹⁹⁶.

(...) Μέσα στου Χάρου τσοι* πληγές βοτάνια δε χωρούνε
μήτε γιατροί γιατρεύουνε μήτ' Άγιοι βοηθούνε.
Αφήνω σας παραγγελιά, ανάθεμα, κατάρα,
να πάτε να με θάψετε εις την Αγιά Βαρβάρα (...)¹⁹⁷.

Τ' ακούς, τ' ακούς, μανούλα μου, τί θα σου παραγγείλω;
Πύργο φτιάσε στη θάλασσα, στον τάφο μου περβόλι
και βάλε μέσα δεντρικά και κόκκινα λελούδια
κι όσοι διαβάτες κι αν περνάν να τα συχνορωτάνε:
- Το τίνος είναι τα δέντρα, τα κόκκινα λελούδια;
- Του Κώστα είναι τα δέντρα, του Κώστα τα λελούδια¹⁹⁸.

¹⁹¹ Άλλοτε, ο άνθρωπος εκφράζει την επιθυμία να του φέγγουν με το φως της φλόγας του κεριού ή του λύχνου, ώστε να βρίσκει τον δρόμο του στους σκοτεινούς τόπους του Κάτω κόσμου. Ζητεί, επίσης, να θυμιάζουν, ώστε να απομακρύνονται τα κακοποιά πνεύματα που ζουν στα σκοτεινά μέρη: «Άκου, παιδί μου, τί σου λέου και τί σου παραγγέλνω! / Στό 'να σου χέρι το κερι και στ' άλλο το λιβάνι, / κάθε Χριστού, κάθε Λαμπρή, κάθε Σαββάτο βράδυ, / ως που να μάθω τα έρημα, τα σκοτεινά του Άδη» (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 250), «Κι αν μ' αγαπάτι νά 'ρχιστι* κάθι Σαββάτου βράδυ / κι για να βλέπου, ανάβιτι του λύχνου μι* του λάδι» [Ν. Α. Δημητρίου, *όπ.π.*, σελ. 499]

¹⁹² «Της Λυγερής και του Χάρου (αρ. 217)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 224

¹⁹³ «Μοιρολόι Ξηρόμερου Αιτωλοακαρνανίας» στο Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1995, σελ. 217

¹⁹⁴ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 71-72

¹⁹⁵ «χ.τ. (αρ. 184)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 208

¹⁹⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 92

¹⁹⁷ Γ. Κ. Σπυριδάκης & Δ. Α. Πετρόπουλος, «Παραλογές» στο *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (ΕΚΛΟΓΗ)*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου – αρ. 7, τ. Α', Αθήναι: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1962, σελ. 384

¹⁹⁸ Π. Ροϊλός, «Ο νεκρός ως δέντρο στα ελληνικά μοιρολόγια: η μεταφορά στην παραδοσιακή προφορική ποίηση τελετουργικού χαρακτήρα», *Ελληνικά: φιλολογικό, ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα*, τ. 48, τεύχ. 1, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (εκδ.), 1998, σελ. 79

(...) και πάνου τα μεσάνυχτα οπού λαλούν τ' αηδόνια,
η Σούσα ψυχομάχησε, η Σούσα η περιστέρα·
κ' η μάννα της μοιρολογά, κ' η μάννα ντης την λέγει:
«Εσύ, Σούσα μ', ψυχομαχείς, μα τί μας παραγγέρνεις;»¹⁹⁹

Μόλις επέλθει ο θάνατος, «παγώνει» το βλέμμα του νεκρού και τα μάτια του μένουν ακίνητα. Τότε, κάποιος φροντίζει να του κλείσει τα βλέφαρα και το στόμα. Μετά τον θάνατο του Σωκράτη, το άχαρο αυτό καθήκον αναλαμβάνει ο Κρίτων²⁰⁰ (στ. 172). Παρατηρεί κανείς ότι, στον Όμηρο, η έλευση του θανάτου έχει, πρωτίστως, αντίκτυπο στα μάτια του ανθρώπου²⁰¹ και, άλλοτε και στη μύτη, εφόσον σταματά η λειτουργία της αναπνοής²⁰². Αναδεικνύεται, επίσης, η πεποίθηση ότι, αμέσως μετά την έλευση του θανάτου, το κλείσιμο των ματιών από αγαπημένο μέλος της οικογένειας αποτελεί την υπέρτατη τιμή για τον νεκρό. Λόγου χάρη, στην «Οδύσσεια», μετά την εικοσαετή απουσία του Οδυσσέα, ο Λαέρτης είναι πια σίγουρος ότι ο γιος του έχει πεθάνει. Τότε διαπιστώνει πικραμένος ότι η Πηνελόπη, η νύφη του, δεν έκλεισε τα μάτια του συζύγου της, πράγμα που αποτελεί τη μέγιστη τιμή προς τους νεκρούς²⁰³. Ο Οδυσσέας αναφερόμενος στον θάνατο του Σώκου, του γιου του Ίππασου, λέει ότι τώρα που πέθανε, οι γονείς του δε θα του κλείσουν τα μάτια²⁰⁴. Η σκιά του Αγαμέμνονα στον Άδη χαρακτηρίζει την Κλυταιμνήστρα, τη σύζυγό του, ως την πιο σκληρόκαρδη, την πιο αναίσχυντη γυναίκα, όχι μόνο γιατί οργάνωσε και διέπραξε τη δολοφονία του, αλλά, επίσης, γιατί δεν του έκλεισε τα μάτια και το στόμα μετά τον θάνατό του²⁰⁵.

Στον Ευριπίδη, η Πολυξένη λέει ότι ο Πολύδωρος, ο θείος της, θα κλείσει τα μάτια της μητέρας της, Εκάβης, όταν εκείνη πεθάνει²⁰⁶. Σε άλλη περίπτωση, ο Ίων, ο γιος του θεού Απόλλωνα λέει ότι ο Χορός θα του κλείσει τα μάτια²⁰⁷, ενώ ο ετοιμοθάνατος Πολυνείκης τη στιγμή που τον τυλίγει το σκοτάδι του θανάτου, ζητεί από την Ιοκάστη, τη μητέρα του να του κλείσει τα μάτια με το χέρι της²⁰⁸.

¹⁹⁹ «χ.τ. (αρ. 53)» στο Ν. Πολίτης, *όπ.π.*, τ. Α', 1909, σελ. 634

²⁰⁰ «Φαίδων» 118a (Nava, *όπ.π.*, σελ. 281)

²⁰¹ τὸν δὲ κατ' ὄσσε ἔλλαβε πορφύρεος θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή (Π 333-334)

²⁰² τέλος θανάτοιο κάλυψεν ὀφθαλμούς ῥῖνάς (Π 502-503)

²⁰³ οὐδ' ἄλοχος πολύδωρος, ἐχέφρων Πηνελόπεια, κώκυς' ἐν λεχέεσσιν ἐὼν πόσιν, ὡς ἐπέώκει, ὀφθαλμούς καθελούσα: τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων (ω 294-296 στο Alexίου, *όπ.π.*, σελ. 33)

²⁰⁴ ἄ δειλ' οὐ μὲν σοί γε πατήρ καὶ πότνια μήτηρ ὄσσε καθαιρήσουσι θανόντι περ (Λ 452-453 στο Alexίου, *όπ.π.*, σελ. 33)

²⁰⁵ λ 425-430 στο Κ. Πρωτοπαπά, *όπ.π.*, σελ. 51

²⁰⁶ ὅτι θανούσης ὄμμα συγκλήσει τὸ σὸν («Εκάβη» 430)

²⁰⁷ ἀλλ' ἐξέπληξάς μ' ὄμμα συγκλήσασα σὸν δακρύοις («Ίων» 241)

²⁰⁸ ξυνάρμοσον δὲ θλέφαρά μου τῆ σῆ χειρί, μήτηρ, τίθησι δ' αὐτὸς ὀμμάτων ἔπι, καὶ χαίρετ' ἢ γὰρ με περιβάλλει σκότος («Φοίνισσαι» 1463-1465)

Στη σύγχρονη Ελλάδα, το κλείσιμο των ματιών επιβάλλει η λαϊκή δοξασία που παρομοιάζει τον θάνατο με τον ύπνο. Το κλείσιμο του στόματος θεωρείται ότι δεν επιτρέπει την είσοδο δαιμονίων και κακών πνευμάτων στο νεκρό σώμα²⁰⁹ και εμποδίζει την ψυχή να βρει τον δρόμο για να επιστρέψει στον Επάνω κόσμο²¹⁰. Σύμφωνα με μια λαϊκή πρόληψη, το γεγονός ότι το στόμα και τα μάτια του νεκρού μένουν ανοικτά, προμηνύει τον άμεσο θάνατο κάποιου άλλου²¹¹. Στην Κύπρο μας, πιστεύουν ότι αν κάποιος πεθάνει με ανοικτά μάτια, κάτι περιμένε²¹² ή ήθελε να παραμείνει κι άλλο στη ζωή, ή δεν πραγματοποιήθηκε κάποια επιθυμία του²¹³. Άλλοτε εκφράζεται η ευχή: «ο Θεός να μ' αξιώσει να μου κλείσεις τα μάτια μου» και, άλλοτε, η κατάρα: «χέρι να μη βρεθεί να σε καλύψει»²¹⁴. Στο Θούριο Διδυμοτείχου, μετά την εκπνοή, κλείνουν τα μάτια και το στόμα του νεκρού και χρησιμοποιούν αγιασμένο νερό για το λουτρό του²¹⁵. Στον Πόντο, «το τζούπωμαν τ' ομματί και τη στοματί» ερμηνεύεται ως αποτροπή του Χάρου να «αρπάξει» και άλλην ψυχή σύντομα. Σε περίπτωση που είναι αδύνατον να κλείσουν τα μάτια, τα σκεπάζουν με ένα νόμισμα²¹⁶.

Ανάλογες αναφορές υπάρχουν και στα δημοτικά τραγούδια, όπου ο άνθρωπος εκφράζει την πιο μεγάλη επιθυμία του:

Μόν' κλείστε μου τα μάτια μου, φιλήστε μ' ένας-ένας²¹⁷.

Όντας θα βγει (η) ψυχούλα μου, συ να με σαβανώσεις
Να κλείσεις τα ματάκια μου, τα χέρια μ' να σταυρώσεις²¹⁸.

Όταν πεθάνω, μάτια μου, δε θέλω να δακρύσεις
μόνο μια χάρη σου ζητώ τα μάτια μου να κλείσεις²¹⁹.

Αχ! Πού είσαι, Κωνσταντάκη μου, την Αρετώ να φέρεις,
οπού τήνε παντρέψαμε πολύ μακριά στα ξένα
και τώρα την αναζητώ, τα μάτια να μου κλείσει²²⁰.

Άλλο δε σε παρακαλώ, χρυσέ μ' αϊτέ, να ζήσεις,

²⁰⁹ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1950, σελ. 103

²¹⁰ Φ. Ι. Κουκουλές, *όπ.π.*, σημ. 2, σελ. 8

²¹¹ Γ. Τσιαμήτρος, *όπ.π.*

²¹² Κ. Πρωτοπαπά, *όπ.π.*, σελ. 52

²¹³ Α. Χ. Ρουσούνιδης, *όπ.π.*

²¹⁴ Φ. Ι. Κουκουλές, *όπ.π.*, σελ. 8

²¹⁵ Δ. Κτενίδης & Β. Θεοδόσιογλου, "Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θουρίου, περιφέρειας Διδυμοτείχου", *Θρακικά*. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις "Θρακικού Κέντρου", τ. 43, Αθήναι: Γραφεία Θρακικού Κέντρου (εκδ.), 1969, σελ. 128

²¹⁶ Μ. Γ. Σέργης, *όπ.π.*, σελ. 233-234

²¹⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 129

²¹⁸ "Χρονολογικά: Θάνατος: Μοιρολόγια. Καβάλα", *όπ.π.*

²¹⁹ *Αγιάσσοι Λέσβου: Ήθη - Έθιμα - Πανηγύρια. Τα έθιμα του θανάτου*, χ.χ., βλ. Ηλ. Πηγές

²²⁰ «*Του Νεκρού Αδελφού. Παραλλαγή*» στο Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 129

στον θάνατό μου να βρεθείς τα μάτια να μου κλείσεις.
Στην τελευταία μου στιγμή, εσένα θα ζητήσω
να κλείσεις τα ματάκια μου κι έτσα* θα ξεψυχήσω²²¹.

Η δεινή θέση ενός ανθρώπου που δεν έχει κανέναν δικό του και αγωνιά για το ποιος θα τον φροντίσει και θα του παρασταθεί στις τελευταίες του στιγμές περιγράφεται, επίσης, με ιδιαίτερο τρόπο στους στίχους:

(...) σαν έρθει μέρα θλιβερή, ο Χάρος να με πάρει
ποιος θα βρεθεί στο πλάι μου τα μάτια να μου κλείσει
ποιος θα μου πλύνει το κορμί, ποιος θα με σαβανώσει
και ποιος με πόνο θα ριχτεί στο νεκροκρέβατό μου
και μοιρολόγια θα μου πει και δάκρυα θα μου χύσει (...) ²²²;

Τον ίδιο πόνο εκφράζει και ο θρήνος της μάννας ή της αδελφής του νεκρού όταν μαθαίνει τη θλιβερή είδηση και αναρωτιέται ποιος τον φρόντισε όταν ήταν αδύνατον εκείνη να βρεθεί κοντά του και να πράξει τα δέοντα:

Ποιος σό'* κλεισε τα μάτια σου, σό'* σταύρωσε τα χέρια;

(...) ξένοι τα χέρια σταύρωσαν, σο* κλείσανε τα μάτια,
ξένοι σ' εδιάκαν* σ' εκκλησιά, στον έρημο τον τάφο.
Κι από τον πόνο τον πολύ, τη λύπη την μεγάλη,
βαλαντωμένος 'διάηκες* στο μαύρο σου το μνήμα²²³.

Ο ποιητής τονίζει την τραγική ειρωνία σχετικά με την ώρα του χαμού της Μυρίνης: η ζωή της φτάνει στο τέλος της την αυγή, ακριβώς στο ξεκίνημα της νέας ημέρας, πράγμα που εντείνει την τραγικότητα του συμβάντος. Τη στιγμή, ακριβώς, που φεύγει η νύχτα και έρχεται το φως, εκείνη βυθίζεται στο σκοτάδι του θανάτου²²⁴.

Στον Όμηρο, ο Αχιλλέας, γιος βασιλιά και μάννας αθάνατης, δηλώνει στον Έκτορα ότι κανείς από τους δύο δε θα γλιτώσει από τον θάνατο. Ο θάνατος θα τους βρει ή την αυγή ή το δειλινό ή το καταμεσήμερο²²⁵.

Ο θάνατος την αυγή μαρτυρείται στα δημοτικά τραγούδια:

(...) και μες στα ξημερώματα η κόρη εψυχομάχει²²⁶.

²²¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 84

²²² «Μοιρολόγι της ξενητειάς» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 120

²²³ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 129, 183

²²⁴ Σε δημοτικό τραγούδι, ο ετοιμοθάνατος επιθυμεί να δει τον ήλιο για ύστατη φορά, τώρα που φεύγει από τον κόσμο: «Για πιάστε με να σηκωθώ, για βάλτε με να κάτσω, / να ιδού τον ήλιο που θα βγει, τον κόσμο που θα χάσω» (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 57)

²²⁵ *άλλ' έπι τοι και έμοι θάνατος και μοΐρα κραταιή· έσσεται ή ήως ή δειλη ή μέσον ήμαρ* (Φ 110-111)

²²⁶ Γ. Χυτήρης, *Τα λαογραφικά της Κέρκυρας: Έθιμα, γάμος, εγκυμοσύνη και τοκετός, θάνατος, μαγεία, προλήψεις, ασθένειες και λαϊκή ιατρική, ξόρκια, μαντεία, παραμύθια και παραδόσεις, ψυχαγωγία, ενδυμασία, καλές τέχνες, γλώσσα και δημοτικό τραγούδι, λαϊκή λατρεία*, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών (εκδ.), 1988, σελ. 121

Πιαστήκαν και παλέψανε δυο νύχτες και τρεις μέρες
κι αυτού την τρίτη την αυγή, κοντά στο γιόμα-γιόμα,
φέρν' ο λεβέντης μια βολά*, του Χάρου κακοφάνη,
απ' τα μαλλιά τον άδραξε*, στη γην τον αβροντάει*²²⁷.

Η Μυρίνη «σβήνει», δηλαδή πεθαίνει. Ταυτόχρονα, σβήνει και το κατάκοπο λυχνάρι²²⁸ που «ξαγρυπνούσε» φέγγοντας όλη νύχτα²²⁹ (στ. 1-3). Σε δημοτικό τραγούδι, το φως του κεριού συντροφεύει και «οδηγεί» τους νεκρούς στα σκοτάδια και την παγωνιά του κάτω κόσμου:

Εγώ δε θέλω κλάματα, δε θέλω μοιρολόγια,
μα θέλ' οκάδες το κερι κι οκάδες το λιβάνι,
ώστε να μάθω τα ψηφά*, τα χλιβερά* σκοτάδια²³⁰.

Εσύ καλά καζάντησες*, καημένε μου Βασίλη,
δεν τά 'τρως, δεν τά 'πινες, δεν τά 'δινες στη φτώχεια;
Δεν τά 'δινες στες εκκλησιές, ν' ανάβουν τα καντήλια,
να σου φωτάν' να περπατείς, στη νύχτα στο σκοτάδι²³¹;

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι το λυχνάρι έσβησε, επειδή, προφανώς, τελείωσε το λάδι του. Σε σχετικό δημοτικό δίστιχο αναφέρεται:

Καλοδουλέψετε τσ' ελιές να βγάλομε το λάδι,
(γ)ια νά 'χομε να βάνομε στο λύχνο μας το βράδυ²³².

²²⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 120

²²⁸ Δηλώνονται δύο ιδιότητες του λυχναριού: η λαγνεία και η παντογνωσία. Όσο ζούσε η εταίρα, περνούσε τις νύχτες με τους ερωτικούς συντρόφους της κάτω από το φως του λυχναριού. Το στοιχείο του φιλήδονου λυχναριού ως άγρυπνου μάρτυρα των ερώτων (στ. 3-4, 21, 64) είναι πραγματικά ξεχωριστό. Στον Μουσαίο, ο λύχνος είναι παρών στις ιδιαίτερες στιγμές των εραστών, άρα αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των κρυφών ερώτων: *κρυφίων έπιμάρτυρα λύχνον Έρώτων και, επίσης, λύχνον μαρτυρήσιν* («Τά καθ' Ήρῶ καί Λέανδρον» 1 και 223). Σε ερωτικά επιγράμματα, το λυχνάρι αναφέρεται ως φύλακας μουσικού, αλλά και ως παραστάτης πράξεων που δεν είναι δυνατόν να εκστομισθούν: *τόν σιγῶντα, (...), συνίστορα τῶν ἀλαλήτων λύχνον* (ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ 5, 4 στο Nava, *όπ.π.*, σελ 214, σημ. 3), καθώς, επίσης, ως πιστός μάρτυρας των νυχτερινών ερωτικών περιπτύξεων: *νυχίων (...), συνίστορα πιστόν έρώτων (...), λύχνον* (ΣΤΑΤΥΛΛΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ 5, 5). Σε άλλη περίπτωση, το λυχνάρι γίνεται μαζί με την ιερή νύχτα μάρτυρας των όρκων κάποιου: *νύξ ιερή καί λύχνε, συνίστορας (...), όρκοις* (ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 5, 8), ενώ η νεκρή Λαΐδα έχει πια απαρηγηθεί τις κραιπάλες, τις αντιπαλότητες των νέων, τα μαλώματα των εραστών, αλλά και το λυχνάρι της που ήταν μνημένο στις ερωτικές της τελετουργίες: *κῶμους καί τὰ νέων ζηλώματα καί τὰ ποθεύντων κνίσματα καί μύστην λύχνον άπειπαμένη* (ΠΟΜΠΗΙΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ 7, 219). Τέλος, σε αναθηματικό επίγραμμα, ο λύχνος είναι συμπαίκτης, αλλά και μνημένος στις γιορτές ή άλλες δράσεις που διαρκούν όλη νύχτα προς τιμήν της αγαπημένης Αφροδίτης: *συμπαίστορα λύχνον, Κύπρι φίλη, μύστην (...), παννυχίδων* (ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 6, 162).

²²⁹ Ο Pascolí, πέρα από την ιδιότητα του λυχναριού ως φωτιστικού μέσου και «αυτήκου» μάρτυρα των ερωτικών στιγμών της εταίρας κατά τη διάρκεια της νύχτας, τονίζει τον σημαντικό ρόλο του ως μοναχικού «συντρόφου» (στ. 31), αλλά και άγρυπνου «παραστάτη» της νεκρής κοπέλας στο χώρο ταφής της (στ. 6-8).

²³⁰ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 250

²³¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 329-330

²³² Ο. Φιλανιώτου, «Συγκρότημα ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στη Νάξο» στο *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο*, Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιμ.), *Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, αρ. 20, Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα 24-26 Νοεμ. 2000, Οργάνωση: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων & Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» Πρέβεζας, Αθήνα: ΚΕΕΛ Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 2003, σελ. 81

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ταυτίζεται η διάρκεια της ζωής του ανθρώπου με την ποσότητα λαδιού που υπάρχει στον λύχνο: ο Θήρις πέθανε στην καλαμένα του καλύβα σβήνοντας σαν λυχνάρι, με φυσικό τρόπο, εξαιτίας της προχωρημένης του ηλικίας²³³. Στον Μουσαίο, υπάρχει η αναφορά στο κοινό τέλος του λυχναριού και του Λέανδρου: ο θάνατος επήλθε όταν έσβησε το λυχνάρι και όταν πέθανε ο Λέανδρος²³⁴. Ειδικότερα, ο Λέανδρος κολυμπά στα ορμητικά κύματα για να φτάσει στην αγαπημένη του Ηρώ, με οδηγό το φως του λύχνου εκείνης. Ξαφνικά κυλά στον λαϊμό του αρκετό θαλασσινό νερό και πνίγεται. Την ίδια στιγμή που «σβήνει» η ψυχή και η αγάπη του πολύπαθου Λέανδρου, ο μοχθηρός άνεμος σβήνει το αναξιόπιστο λυχνάρι²³⁵.

Η ταύτιση με τη νεοελληνική πίστη ότι πεθαίνει κάποιος όταν «σωθεί το λαδάκι στο καντήλι του» είναι εμφανέστατη. Στην Κρήτη χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις «ήσβυσε το καντήλι ντου», «ήσβυσε ο λύχνος ντου», «επόκαμε το λάδι ντου»²³⁶. Στον ποντιακό ελληνισμό χρησιμοποιείται η έκφραση: «τ' ατσάλ' ν ατ' ετελέθεν», που σημαίνει «το λάδι του σώθηκε». Σύμφωνα με τη χριστιανική λαϊκή δοξασία, τη στιγμή της γέννησης κάθε ανθρώπου, ανάβει στον Άλλο κόσμο καντήλι γεμάτο με λάδι²³⁷. Όταν το λάδι σωθεί, ο άνθρωπος πεθαίνει και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ παίρνει την ψυχή του²³⁸. Στο ακόλουθο δίστιχο, η μάνα επιθυμεί να παρατείνει τη ζωή του παιδιού της που πεθαίνει:

Στον Άδη θε να κατεβώ, να τον εφροκαλίσω*,
να βρω το καντηλάκι σου, λάδι να το γεμίσω²³⁹.

Στον Όμηρο, ο θάνατος χαρακτηρίζεται μαύρος²⁴⁰. Η ίδια πίστη εκφράζεται και στον Ησίοδο²⁴¹. Αντίστοιχα, στον Ευριπίδη, ο Ηρακλής αποκαλεί τον Θάνατο μαυροντυμένο βασιλιά των νεκρών²⁴². Στον Αισχύλο, ο μαύρος Άδης μουγκρίζει μέσα

²³³ *ἀλλ' ἔθανεν καλύβη σχοινίτιδι, λύχνος ὅποια τῷ μακρῷ σβεσθεῖς ἐν χρόνῳ αὐτόματος* (ΛΕΩΝΙΔΑ ΤΑΡΕΝΤΙΝΟΥ 7, 295)

²³⁴ *τελευτήν λύχνου σβεννυμένοιο καὶ ὄλλυμένοιο Λεάνδρου* («Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λεάνδρον» 14-15)

²³⁵ *καὶ δὴ λύχνον ἄπιστον ἀπέσβεσε πικρὸς ἀήτης καὶ ψυχὴν καὶ ἔρωτα πολυτλήτοιο Λεάνδρου* («Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λεάνδρον» 329-330)

²³⁶ Μ. Α. Καλτσά, «Η ελιά και το λάδι στα νεοελληνικά ταφικά ἔθιμα», *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα ἔως σήμερα*, Δημοσιεύματα του ΚΕΕΛ – αρ. 19, Π. Καμηλάκης & Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999), Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα: ΚΕΕΛ Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 2003, σελ. 171

²³⁷ Βλ. σχετ. Παράρτημα, «Το λάδι στο καντήλι της ζωής» σελ. 164

²³⁸ «Ποντιακή κηδεία», *ὄπ.π.*

²³⁹ Γ. Μότσιοις, *ὄπ.π.*, σελ. 290

²⁴⁰ *κῆρα μέλαιναν* (Ε 22, 652, Η 254, Λ 360, 443, Ξ 462 και β 283, γ 242, ο 275, χ 14, 330, 363, 382, ω 127) και, επίσης, *μέλανος θανάτοιο* (Λ 332, Π 687 και ρ 326)

²⁴¹ *θάνατος (...)* μέλας («Ἔργα καὶ Ἡμέραι» 154-155)

²⁴² *ἄνακτα τὸν μελάμπεπλον νεκρῶν Θάνατον* («Ἄλκηστις» 843-844)

στα έγκατα της γης²⁴³. Σε αναθηματικό επίγραμμα, ο μαύρος θάνατος περικύκλωσε τους άνδρες²⁴⁴. Σε επιτύμβια επιγράμματα, η μαύρη αγκαλιά του σκοτεινού Άδη υποδέχεται τον νεκρό²⁴⁵, ενώ ο οίκος του Πλούτωνα και της Περσεφόνης έχει σκοτεινή λάμψη²⁴⁶. Στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, το μαύρο χρώμα κυριαρχεί στις περιγραφές των ενδυμάτων του Χάρου, της ατμόσφαιρας στον Άδη και των εγκάτων της γης όπου τοποθετούνται τα σώματα των νεκρών²⁴⁷. Ο Χάρος εμφανίζεται πάντοτε ως πάνοπλος αναβάτης σε μαύρο άλογο φορώντας μαύρα ρούχα:

«(...) κι ο Χάρος συγυρίζεται* για νά 'βγη να κουρσέψη*».
Μα νά τον και κατέβαινε τσου* κάμπους καβελάρης*.
Μαύρος ήταν, κατάμαυρος, μαύρο και τ' άλογό του.
σέρνει στελέτα* δίκωπα*, σπαθιά ξεγυμνωμένα*,
στελέτα τά 'χει για καρδιές, σπαθιά για τα κεφάλια²⁴⁸.

Ο θάνατος είναι πικρός και μαυροφορεμένος
μαύρισε την καρδούλα μου ο τρισκαταραμένος²⁴⁹.

Για πες μου, Χάρε, να χαρείς το μαύρο σου σκοτάδι
οι πληγωμένες οι καρδιές γιατρεύονται στον Άδη²⁵⁰;

Σαράντα χρόνους έζησε, ποτέ του να γελάσει,
θυμότανε την Κόλαση, το φοβερό του Άδη,
που ήταν μαύρος κι άραχνος, γεμάτος μαύρ' αγκάθια²⁵¹.

Συχνές είναι οι αναφορές στη μαύρη γη ή το μαύρο χρώμα. Στον Όμηρο, όσο ζούσε ο Πρωτεσίλαος ασκούσε εξουσία, τώρα, όμως, που είναι νεκρός, τον κατέχει η μαύρη γη²⁵². Επίσης, η μαύρη γη ανοίγει για (να τους καταπιεί) όλους²⁵³. Σε άλλες περιπτώσεις, το αίμα έρεε στη μαύρη γη²⁵⁴, η μαύρη γη θρέφει πολυάριθμους ανθρώπους διασκορπισμένους σε πολλά μέρη²⁵⁵ και γεννά σιτάρια και κριθάρια²⁵⁶. Κάθε φορά που ο καταδικασμένος σε αιώνια πείνα και δίψα Τάνταλος σκύβει να πει νερό, αυτό αποτραβιέται και μένει η ξερή μαύρη γη²⁵⁷. Στον Ησίοδο, η μαύρη γη

²⁴³ κελαινός [δ']Ήιδος ύποθρέμει μυχός γᾶς («Προμηθεύς δεσμώτης» 433)

²⁴⁴ τοὺς δ' (ἄνδρας) ὁ μέλας ἀμφέχανεν θάνατος (ΛΕΩΝΙΔΑ 5, 131)

²⁴⁵ Αἶδεω νυχίοιο μέλας ὑπεδέξατο κόλπος (GVI 760)

²⁴⁶ Πλούτωνός τε δόμους καὶ Φερσεφόνης κυαναυγεῖς (GVI 699)

²⁴⁷ Ε. Ψυχογιού, *όπ.π.*, 2008, σελ. 41

²⁴⁸ Ι. Κ. Προμπονάς, *τ. Α'*, 1987, σελ. 192

²⁴⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 10

²⁵⁰ "Αγιάσσοσ Λέσβου", *όπ.π.*

²⁵¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 332

²⁵² τότε δ' ἤδη ἔχεν κάτα γαῖα μέλαινα (B 699)

²⁵³ γαῖα μέλαινα πᾶσι χάνοι (P 416-417)

²⁵⁴ ῥέε δ' αἷματι γαῖα μέλαινα (Υ 494)

²⁵⁵ πολλοὺς βόσκει γαῖα μέλαινα πολυσπερέας ἀνθρώπους (λ 364-365)

²⁵⁶ φέρησι δὲ γαῖα μέλαινα πυρούς καὶ κριθάς (τ 111-112)

²⁵⁷ ἀμφὶ δὲ ποσσὶ γαῖα μέλαινα φάνεσκε (λ 586-587)

αντιλαλεί από τις υμνωδίες²⁵⁸, ενώ γίνεται αναφορά και στη σκοτεινή γη²⁵⁹.

Η μαύρη γη αποτελεί στοιχείο και των δημοτικών τραγουδιών, ενώ, κάποιες φορές γίνεται αναφορά και στον μαύρο κόσμο, τον δύστυχο και άμοιρο:

Αχ, μάνα μου, καψόκαρδη, μια χάρη σου ζητάω.
Ποτέ σου βράδυ - ολόβραδο να μη μοιρολογήσεις,
γιατί δειπνάει η Μαύρη Γης και τρώει ο μαύρος Χάρος²⁶⁰.

- Άνοιξε, κόρη, για να μπω, 'τοιμάσου να σε πάρω,
γιατ' είμ' ο γυιος της μαύρης γης, τς' αραχνιασμένης πέτρας.
- Άσε με, Χάρωντ', άσε με σήμερα μην με παίρνεις²⁶¹.

Ουδέ ποτάμια μ' έκλεισαν, ουδέ βουνά με χιόνια
μόν' με βαστάει η μαύρη γης κι αυτό το μαύρο χώμα²⁶².

(...) Τώρα ν έρθεν η άνοιξη
ν έρθεν το καλοκαίρι
παίρνουν κι ανθίζουν τα κλαδιά
κι οι κάμποι λουλουδίζουν
έρθαν πουλιά της άνοιξης
έρθαν τα χελιδόνια
(...) κι εσύ λεβέντη μου
μέσα στη γη τη μαύρη²⁶³.

Σε γνωμικό τραγούδι, η μαύρη γη καταπίνει τους νεκρούς, όπως ακριβώς ο Κέρβερος και ο Άδης:

Τραύα το χορό κι' ας πάη
μαύρη γης θενά μας φάη²⁶⁴.

Στα αρχαία κείμενα και, κυρίως, στα ομηρικά έπη, γίνεται λόγος για το σκοτάδι που σκεπάζει τα μάτια του ανθρώπου²⁶⁵. Άλλοτε, το μισητό σκοτάδι αρπάζει όποιον πεθαίνει²⁶⁶, το μαύρο νέφος (του θανάτου) τυλίγει τον νεκρό²⁶⁷, ενώ, άλλοτε, μετά τον θάνατο, μαύρη νύχτα σκεπάζει τα μάτια²⁶⁸. Σε άλλη περίπτωση, ο σκοτεινός θάνατος

²⁵⁸ *περί δ' ἴαχε γαῖα μέλαινα ὑμνεύσαις* («Θεογονία» 69)

²⁵⁹ *ἔνθα δὲ γῆς δνοφερῆς* («Θεογονία» 736 και 807)

²⁶⁰ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 98

²⁶¹ Α. Δ. Μπούτσικας, *Η ΜΑΝΑ στη Δημοτική μας Ποίηση. Ιστορική – Φιλολογική Μελέτη*, Αθήνα: Ανδρ. Δ. Μπούτσικας (εκδ.), 1997 (εκδ. επηυξημένη), σελ. 67-68

²⁶² Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 287

²⁶³ Μ. Αλεξίου, *όπ.π.*, σελ. 150

²⁶⁴ «χ.τ. (αρ. 223)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ.

²⁶⁵ *τόν δὲ σκότος ὄσσε κάλυψεν* (Δ 461, Ζ 11, Ν 575, Ξ 519, Ο 578, Π 325, Υ 471, Φ 181), *κατ' ὄσσων κιγχνάνει μ' ἤδη σκότος* (Ευριπίδης, «Ἴππόλυτος» 1444), *μὴν σκοτεινὸν ὄμμα μου βαρύνεται* (Ευριπίδης, «Ἄλκηστις» 385), *κατὰ δ' ὀφθαλμῶν κέχυτ' ἀγλῆς* (Ε 696, Π 344, Τ 421, Υ 421 και χ 88)

²⁶⁶ *στυγερὸς δ' ἄρα μιν σκότος εἶλεν* (Ε 47, Ν 672, Π 607)

²⁶⁷ *θανάτοιο μέλαν νέφος ἀμφεκάλυψεν* (Π350 και δ 180)

²⁶⁸ *κατ' ὀφθαλμῶν ἐρεβεννὴ νύξ ἐκάλυψε* (Ε 659, Ν 580), *τῷ δὲ οἱ ὄσσε νύξ ἐκάλυψε μέλαινα* (Ξ 438-439), και *ἀμφὶ δὲ ὄσσε κελαινὴ νύξ ἐκάλυψε* (Ε 310)

κυριεύει τα μάτια του νεκρού: τὸν δὲ κατ' ὅσσε ἔλλαβε πορφύρεος²⁶⁹ θάνατος²⁷⁰.

Στον Αἰσχύλο, ο Αγαμέμνωνας λέει ότι η νύχτα θα πέσει πάνω στα μάτια του νεκρού²⁷¹, ενώ στον Ευριπίδη, η Ἄλκηστη μιλά για τη σκοτεινή νύχτα που σέρνεται πάνω στα μάτια της²⁷². Σχετική αναφορά υπάρχει και στα επιτύμβια επιγράμματα, όπου ο μαύρος θάνατος σκεπάζει τα σκοτεινιασμένα μάτια της νεκρής²⁷³. Επίσης, με την έλευση του θανάτου σκοτάδι βαρὺ καλύπτει τα μάτια²⁷⁴. Ὅσους πολέμησαν και έδωσαν τη ζωή τους για την πατρίδα, τους περιέβαλε το μαύρο νέφος του θανάτου²⁷⁵. Η αχλὺς του θανάτου σκεπάζει τα βλέφαρα της νεκρής²⁷⁶ και στο μέρος όπου κείται ο νεκρός έχει πάντα νύχτα²⁷⁷. Τέλος, μες στα έγκατα της γης, ο νεκρός έχει δει καθαρά το σκοτεινό δωμάτιο όπου πλέον κατοικεί²⁷⁸.

Στον Σοφοκλή, ο Χορός επικαλείται τον Ἄδη, αποκαλώντας τον βασιλιά της μαύρης νύχτας²⁷⁹, η Αντιγόνη απευθύνεται στον Οιδίποδα, τον νεκρό πατέρα της, που τον έχει τυλίξει το σκοτάδι για πάντα βαθιά μέσα στη γη²⁸⁰ και ο Χορός λέει ότι στον Ἄδη είναι (πάντα) νύχτα²⁸¹. Στον Αἰσχύλο, ο θεός Ερμής μιλά για τον σκοτεινό Ἄδη, τον χωρίς αυγή²⁸², ενώ ο Χορός αναφέρει το ανήλιαγο σκοτάδι του θανάτου²⁸³. Στον Ευριπίδη, ο Μενέλαος παραμένει ζωντανός, αφού δεν πέθανε σκεπασμένος από το μαύρο σκοτάδι μέσα στη γη²⁸⁴, ενώ η Πολυξένη λέει ότι, όταν πεθάνει, θα τη στείλουν στο σκοτάδι του Ἄδη κάτω από τη γη, όπου η δύστυχη θα κείται με τους άλλους νεκρούς²⁸⁵. Τέλος, στον Λουκιανό, επισημαίνεται το πυκνό σκοτάδι που επικρατεί στον κόσμο των νεκρών²⁸⁶.

Στη νεοελληνική πραγματικότητα, χρησιμοποιείται ευρέως η λαϊκή έκφραση «τον

²⁶⁹ Ο Όμηρος φαίνεται να αγνοούσε την πορφύρα, έτσι, στα έργα του, η λέξη δεν φανερώνει το άλικο χρώμα, αλλά τη σκοτεινή φουρτουνιασμένη θάλασσα ή τα μαύρα νέφη. [H. G. Liddell & R. Scott, (επιμ.), "Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας", Ψηφίδες για την Ελληνική Γλώσσα, Αθήνα: Πελεκάνος (εκδ.), 2007. Ψηφιακή έκδοση]

²⁷⁰ E 82-83, Y 476-477

²⁷¹ εἰ γὰρ θανάοντι νύξ ἐπ' ὄφθαλμοῖς πέσοι (Αἰσχύλος, «Ἐπτά ἐπὶ Θήβας» 403)

²⁷² σκοτία δ' ἐπ' ὄσσοισι νύξ ἐφέρειπει (Ευριπίδης, «Ἄλκηστις» 269)

²⁷³ μέλαν δ' ἐμόν ὄμμα καλύπτει ἤδη ἀποφθιμένης κυάνεος θάνατος (GVI 1204)

²⁷⁴ βαρὺ σκότος ὅσσε κάλυψε (GVI 1880)

²⁷⁵ κυάνιον θανάτου ἀμφεβάλλοντο νέφος (ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ 7, 251)

²⁷⁶ κείται δ' οἷα κατὰ γλεφάρων ἀχλύι (ΠΕΡΣΟΥ 7, 730)

²⁷⁷ τὸν αἰεὶ νυκτὸς ἔχων θάλαμον (ΙΩΝΟΣ 7, 43)

²⁷⁸ ἐγὼ δ' ὑπὸ νέρτερα γαίας ναίω, τὸν σκοτερόν δερκόμενος θάλαμον (GVI 1122)

²⁷⁹ ἐννυχίων ἄναξ, Αἰδωνεῦ («Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» 1558-1559)

²⁸⁰ ὦ πάτερ, ὦ φίλος, ὦ τὸν αἰεὶ κατὰ γᾶς σκότον εἰμένοσ («Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» 1700-1701)

²⁸¹ ἔννυχον Ἄιδαν («Τραχίνια» 501)

²⁸² εἰς ἀναύγητον (...) Ἄιδην («Προμηθεὺς δεσμώτης» 1028-1029)

²⁸³ ἀνήλιοι βροτοσυγεῖς δνόφοι («Χοηφόροι» 51-52)

²⁸⁴ ὡς Μενέλαος οὐπω μελαμφαῆς οἴχεται δι' ἔρεβος χθονὶ κρυφθεῖς («Ἐλένη» 517-519)

²⁸⁵ Αἰδᾶ γᾶς ὑποπεμπομέναν σκότον, ἔνθα νεκρῶν μέτα τάλαινα κείσομαι («Ἐκάβη» 208-210)

²⁸⁶ τὸν παρ' ἡμῖν ζόφον καὶ τὸ πολὺ σκότος («Περὶ πένθους» 18)

έφαγε το μαύρο σκοτάδι», που σημαίνει ότι κάποιος πέθανε. Συνήθως, ο θάνατος περιγράφεται ως «το αιώνιο σκοτάδι»²⁸⁷, αφού τα μάτια του νεκρού είναι κλειστά και δε βλέπουν πια. Αντίστοιχες περιγραφές απαντούν και στα μοιρολόγια:

Φονιάς καρτέρι τού 'κανε, τον παρακολουθούσε,
έριξε και τον βάρεσε ανάμεσα στις πλάτες,
γεμίζ' το στόμα τ' αίματα, τα χείλη του φαρμάκι,
τα μάτια του σκοτείνιασαν, γέρνει και πέφτει κάτω.

Μαυρίσανε τα μάτια μου, πέφτει βαθύ σκοτάδι
για μένα ο κόσμος χάνεται κι εγώ πάω στον Άδη²⁸⁸.

(...) Ο θάνατος τον έγραψε στον Άδη να τον πάρη.
(...) Εκείνος αναστέναξε και έκλαιγε στην κλίνη
με θρήνους και με δάκρυα πικρά φαρμακωμένα,
όπου* ράϊσθην* η καρδιά κ' εθάμπωσεν το φως του (...) ²⁸⁹.

Τί καλή μέρα έχου εγώ, κάτου στον μαύρουν Άδη
π' ου ήλιους δε φιγγουβουλά κι πάντ' είνι σκοτάδι ²⁹⁰;

Τί καλημέρα θέλω ιγώ*, ιδώ* στον Κάτω κόσμο;
ιδώ είναι τα στειρέματα* και τα μαύρα σκοτάδια²⁹¹.

Ποι έση τσ' ως' ορούμενε τ' σο τσαιρέ τα ξένα
τόσα τσαιρέ το σκοτεινέ τσαι τον κουβάνιε Άδη.
Ουδέ γράμμα απολύτσερε, ουδέ παραντσελία.
Ουαί, ουδέ τα γκιούματα ναν τυ σοι μοσχοκχύσου.
Ψιλλοί μου εθαμπούκατε κουκάζα τον πορείε
τσαι αποποίτσε α γρούσα μοι ρωτούα του διαβάτοι (...) ²⁹².

Σαν τί παράπονο έχετε από τους αποθαμένους,
που οι πεθαμένοι βρίσκονται σ' ένα βαθύ σκοτάδι
και κλαιν' τη νύχτα για το φως και το πρωί για ήλιον²⁹³;

Άμε, παιδί μου, στο καλό (...)
και μη ξαναγυρίσεις (...)
και άψε λαμπάδα και κεριό (...)
τον Άδη να γυρέψεις (...) ²⁹⁴.

²⁸⁷ Ν. Α. Παΐσιος, *Παροιμίες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και νεοελληνικές φράσεις*, Αθήνα: Liberal Books (εκδ.), 2013, σελ. 352

²⁸⁸ «Μοιρολόγια της Θράκης» στο Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, σελ. 214, 217

²⁸⁹ Ν. Σαλπαδήμου & Στ. Ματζούρης, *Το δημοτικό τραγούδι. Ιστορική αναδρομή. Οι θησαυροί και τα τραγούδια της δημοτικής ποίησης*, Αθήνα: Γαβριηλίδης (εκδ.), 2013, σελ. 107

²⁹⁰ Ν. Α. Δημητρίου, *όπ.π.*, σελ. 498

²⁹¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 237

²⁹² «Πού είσαι και δεν φαίνεσαι τόσο καιρό στα ξένα / τόσο καιρό στον σκοτεινό και στον μαύρο Άδη. / Ούτε γράμμα έστειλες ούτε παραγγελία. Ουαί, ούτε τα πουκάμισά σου να σου τα μοσχοπλύνω. / Μάτια μου, εθαμπώσατε κοιτάζοντας τους δρόμους / κι απόκαμε η γλώσσα μου ρωτώντας τους διαβάτες (...)» («Τσακόνικο μοιρολόγι χήρας» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 114)

²⁹³ Σ. Β. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 50

²⁹⁴ «Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Κρήτη», *όπ.π.*

Σου κρεν' * η μάνα σου, δεν 'κους; οι φίλοι σου, δεν κρένεις;
φυσάει αγέρας, δεν γροικώ*, βροχ' είναι και δεν βλέπω
είναι κι αντάρα σύγνεφο και δεν καλογνωρίζω.
Θε' μου και πάψε τη βροχή, σκόρπισε την αντάρα,
να ιδούνε τα ματάκια του, ν' ακούσουνε τ' αυτιά του,
ν' ανοίξη τ' αχειλάκι του, της μάνας του να κρίνη²⁹⁵!

Σημαντικό είναι και το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της αγρυπνίας, δηλαδή στο ξενύχτι πλάι στον νεκρό, καίει καντήλι στο πλάι του και κεριά κοντά στα πόδια του, που τον ξεπροβοδίζουν στον δρόμο για τον Άλλο κόσμο²⁹⁶.

Στην επιτύμβια στήλη της Μυρίνης, αναγράφεται ότι η κοπέλα στο φως του λύχνου της κοιμάται (στ. 33-34). Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, όταν ο Μυκερίνος, ο βασιλιάς της Αιγύπτου, έχασε τη μοναχοκόρη του, την έθαψε σε επιχρυσωμένο ξύλινο ομοίωμα αγελάδας. Στο πλάι της έκαιγε λυχνάρι κάθε νύχτα όλη νύχτα²⁹⁷.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, το αξιολάτρευτο σώμα της κοπέλας σκεπάζεται από τη στήλη αιώνια²⁹⁸. Η σμίλη του επιγραφοποιού αποτυπώνει την πικρή διαπίστωση για την αμετάκλητη κατάσταση της κοπέλας: η νεκρή Μυρίνη «κοιμάται» υπό το φως του λύχνου της τώρα και για πάντα και, μάλιστα, για πρώτη φορά ολομόναχη (στ. 9, 32-34). Η μοναξιά του μνήματος καταγράφεται στους στίχους του δημοτικού τραγουδιού:

Πες μου, πώς κάνεις* μες στη γη τρεις μήνες μοναχός σου;
Ποιος νυχτοξημερώνεται εις το προσκέφαλό σου²⁹⁹;

Ο θάνατος ισχύει για πάντα. Πρόκειται για κατάσταση που δε θα αλλάξει ποτέ. Στον Ησίοδο, όποιον «αρπάξει» ο Θάνατος, τον κρατά γερά³⁰⁰. Στον Όμηρο, ο Αχιλλέας βλέπει στον ύπνο του τον Πάτροκλο να του λέει ότι δε γυρίζει πια από τον Άδη³⁰¹, ενώ, σε άλλη περίπτωση, ο Αχιλλέας λέει στον Πρίαμο ότι δε θα κάνει τίποτα με το να πικραίνεται για τον γενναίο (νεκρό) γιο του, ούτε θα τον επαναφέρει στη ζωή³⁰². Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο ίδιος ο Άδης προστάζει τους κλειδούχους του να αποκλείσουν κάθε οδό του Κάτω κόσμου και επιβάλλει στις πύλες του να δεχθούν αμπάρες³⁰³. Στους ορφικούς ύμνους, ο θάνατος είναι αυτός που φέρνει στους ζωντανούς το μεγάλο

²⁹⁵ “Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Ήπειρος”, *όπ.π.*

²⁹⁶ “Ποντιακή κηδεία”, *όπ.π.*

²⁹⁷ *νύκτα δὲ ἐκάστην πάννυχος λύχνος παρακαίεται* («Ιστορία» 2.129-2.130.1)

²⁹⁸ *σεμνὸν δὲ τὸ [κούρας] [σκᾶν]ος ὑπὸ στάλαι κρύπτεται αἰενάω[ι]* (GVI 848)

²⁹⁹ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 99

³⁰⁰ *ἔχει δ' ὄν πρῶτα λάβησιν ἀνθρώπων* («Θεογονία» 765-766)

³⁰¹ *οὐ γὰρ ἔτ' αὖτις νίσσομαι ἐξ Αἴδαο* (Ψ 75-76)

³⁰² *οὐ γὰρ τι πρήξεις ἀκαχήμενος υἱὸς ἔῃος, οὐδέ μιν ἀνστήσεις* (Ω 550-511)

³⁰³ *κλειδοῦχοι νεκύων, πάσας Αἴδαο κελεύθους φράγγυτε· καὶ στομίους κλειῖθρα δέχοισθε, πύλαι αὐτὸς ἐγὼν Αἴδας ἐνέπω* (ΒΑΣΣΟΥ ΛΟΛΛΙΟΥ 7, 391)

αιώνιο ύπνο³⁰⁴, ενώ ο νεκρός κατοικεί στον δρόμο της ανάγκης του Κωκυτού (ποταμού) που δεν έχει επιστροφή³⁰⁵. Στον Σοφοκλή, η Αντιγόνη δηλώνει στην Ισμήνη, την αδελφή της, ότι όταν τη βρει ο θάνατος, θα κείτεται αιώνια μαζί με τους άλλους νεκρούς³⁰⁶.

Σε δημοτικά τραγούδια και μοιρολόγια, ο νεκρός φεύγει για πάντα και δεν επιστρέφει ποτέ:

Φεύγω μακριά, μανούλα μου, για να μην έρθω πίσω,
σαν το τρεχούμενο νερό που πάει και δεν γυρίζει.

Τα λέμ' αυτά 'π' τον πόνο μας, τα λέμ' απ' τον καημό μας,
(...), το ποιος θα μπει στη μαύρη γη ποτέ δεν ξαναβγαίνει³⁰⁷.

Μακάρι νά 'ταν ξάμηνο, μακάρι νά 'ταν χρόνος.
Φεύγω αιώνια, μάννα μου, για να μην έρθω πίσω,
σαν το τρεχούμενο νερό που πάει και δεν γυρίζει.

Μου πέταξε με τα πουλιά και με τα χελιδόνια
και τα πουλιά ματάρχονται* κι αυτά τα χελιδόνια,
κι ο γιος μου δεν ματάρχεται*, ποτέ του και ποτέ του³⁰⁸.

Στην Πόλη πάνε κι έρχονται, στη Βενετιά γυρίζουν,
όσοι στον Άδη κατεβούν, οπίσω δε γυρίζουν.

Από τα ξένα έρχονται, απ' τον Άδη δε γυρνάνε,
εδώ το λέν' αλησμονιά, π' αλησμονιούντ' ο κόσμος.

Χαρζείτε*, νέοι, τον ντουινιά, γιατί' ο τσαιρός* διαβαίνει,
τσαι* όγοιος* μπει στη μαύρη γη, όξου* ποτές δε βγαίνει³⁰⁹.

(...) μένα μι κλαιίγ' η μάννα μου και χύνει μαύρα δάκρυα
το πού να δη το Γιάννη της, να τον ξιαραθυμήση* (...).
Εκεί οπού θα πάνω* 'γω, κανένας δεν γυρίζει
θα πάω στα ξένα μακρυά και στα λησμονισμένα³¹⁰.

Ο Κύριος* έκαμε τη γη κ' εστόλισε τον κόσμο,
μα μόνο τρία πράματα δεν έμπεψε* ς' τον κόσμο·
γιοφύριν εις την θάλασσα και γαγερμό* ς' τον Νάδη
και σκάλαν εις τον ουρανό να πχαίνου* να γαγέρνου*³¹¹.

Σε ποντιακό μοιρολόι, δηλώνεται η μονιμότητα της κατάστασης του θανάτου.

³⁰⁴ τὸν μακρὸν ζωῖσι φέρων αἰώνιον ὕπνον [«Θανάτου θυμίαμα, μάννα» (87), 5]

³⁰⁵ Κωκυτοῦ ναίων ἀνυπόστροφον οἶμον ἀνάγκης [«Ερμού Χθονίου θυμίαμα, στύρακα» (57), 1]

³⁰⁶ ἐκεῖ γὰρ αἰεὶ κείσομαι («Αντιγόνη» 76)

³⁰⁷ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 118, 120

³⁰⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 213, 214

³⁰⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 282-283

³¹⁰ «Μοιρολόγια: Μοιρολόγι στις τρεις ημέρες μετά την ταφήν» στο Γ. Κ. Σπυριδάκης & Σ. Δ. Περιστερής, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Μουσική εκλογή*, Δημοσιεύματα του ΚΕΕΛ – αρ. 10, τ. Γ', Αθήναι: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1968, σελ. 359

³¹¹ «Μοιρολόγι (αρ. 176)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 206

Όποιος πηγαίνει στον Άδη, μένει εκεί για πάντα:

Υιέ μ', σσο μέρος, ντ' εχπάστες, από στράται πα 'κ' έχει,
εκεί οσ' νομάτ' επήγαν, κανείς οπίσ' 'κ' εκλώστεν (...) ³¹²!

Στα δημοτικά τραγούδια, επίσης, η χρήση του σχήματος του αδυνάτου δηλώνει το απραγματοποίητο της επιστροφής του νεκρού:

- Δεν μου το λες, μανούλα μου, πότε να σε παντέχω*.
- Όντας ασπρίσει ο κόρακας και γίνει περιστέρι
κι όντας να στύψει* η θάλασσα να γίνει περιβόλι ³¹³.

(...) οπτόταν ασπρίσει ο κόρακας και γένει περιστέρι
όταν στερέψ' η θάλασσα και βγουν τα ψάρια έξω
όταν χαμηλώσει ο ουρανός και πέσουν τ' άστρια κάτω ³¹⁴.

Όταν να στύψ'* η θάλασσα να γίνει περιβόλι,
όταν ανθίσει ο ξέρακας* και βγάλει νια* βλαστάρια
και όταν ασπρίσει ο κόρακας και γίνει περιστέρι.

Αν κάμουν οι ελιές κρασί και τα σταφύλια λάδι.

Όντες ασπρίσει ο κόρακας και γένει περιστέρι
κι όταν του βγάλει ο ουρανός δυο ήλιους δυο φεγγάρια,
ετότες θέλει για να 'ρθει με και άλλα παλικάρια.

Ο ουρανός κι αν κατεβεί κι η γη κι αν πάει απάνου
ετότε θε να 'ρθω κι εγώ στον κόσμο τον Απάνω ³¹⁵.

Και όταν του βγάλει ο ουρανός δυο ήλιους δυο φεγγάρια.

Ότες στερέψει η θάλασσα και βγει μηλιά με τ' άνθη.

Όντες στερέψει η θάλασσα και βγουν έξω τα ψάρια ³¹⁶.

Τα δεσμά του θανάτου δε λύνονται ποτέ. Στον Ησίοδο, οι Τιτάνες τιμωρούνται σκληρά: στέλνονται κάτω από τη γη που έχει τους πλατιούς δρόμους, δεμένοι με οδυνηρά δεσμά ³¹⁷. Η εικόνα του Άδη ως φυλακή παρουσιάζεται με πιστότητα και αληθοφάνεια στα δημοτικά τραγούδια και μοιρολόγια:

Θάρρεψες* τ'* είναι η κάτω γης μήλο ναν τη γυρίσεις
ή περιβόλι ή μπαξές να περισιργιανίσεις*; (...)
εκεί είναι μαρμαροκτιστή, βολιμοσκεπασμένη*,
έχει μαντάλους* προύγκινους* και πόρτες σιδερένιες,

³¹² «Γιε μου, για κει που κίνησες, δρόμος εκεί δεν πάει / για κει όσοι κι αν τράβηξαν, πίσω κανείς δεν ήρτε!» (Ι. Κ. Προμπονάς, τ. Α', *όπ.π.*, σελ. 217)

³¹³ «Δημοτικό τραγούδι Στεμνίτσας Γορτυνίας» στο G. Saunier, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα Μοιρολόγια*, Αθήνα: Νεφέλη (εκδ.), 1999, σελ. 218

³¹⁴ Σ. Β. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 102

³¹⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 218

³¹⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 285

³¹⁷ *ὑπὸ χθονὸς εὐρυοδοίης πέμψαν καὶ δεσμοῖσιν ἐν ἀργαλείοισιν ἔδησαν* («Θεογονία» 717-718)

στο έμπα* δίνουν τα κλειδιά, στο έβγα* δεν τα δίνουν.

Κόρη μου, σε κλειδώσανε κάτω στην αλησμόνη,
που στο έμπα δίνουν* τα κλειδιά, στο έβγα δεν τα δίνουν*
και στο μπαινοξανάβγαμμα*, σφιχτά σε μανταλώνουν*³¹⁸.

Σήμερα τον υγιούκα* μου σε βρόχια* το εβάλαν,
σε βρόχια* και σε σίδερα σε φυλακές μεγάλες³¹⁹.

Εκείδα πύργο χτίζουνε, πύργον εθεμελιώσα*
πύργο και σιδερόπυργο και σιδεροζωσμένο³²⁰.

Ένα πουλί μας έρχεται από τον κάτω κόσμο (...)
- Το τί καλό μας έφερες απο τον κάτω κόσμο;
- Εκεί χορός δε γένεται ουδέ και πανηγύρι,
εκεί 'ν' ένας κατακλυσμός*, μια φυλακή μεγάλη.

Ο Χάρος εδιαλάλησε να χτίσει περιβόλι,
όποιος βρεθεί και κτίσει το, να τον ελευθερώσει.
Τρέχουν οι νιες με λεμονιές κι οι νιοι με κυπαρίσσια,
τρέχουν και τα μικρά παιδιά, βασιλικό στα χέρια.
Έχτισαν κι αποχτίσανε* και λευτεριά δεν έχουν³²¹.

Αυτόν τον δρόμο πό 'πιασες* κι αυτό το μονοπάτι (...),
δε θα σε βγάλει σε καλό και θα μετανοήσεις (...).
Θα βρεις μια μάντρα μια ψηλή με πόρτα σιδερένια,
όταν θα πας θα 'ν' ανοιχτή κι όταν θα βγεις κλεισμένη³²².

Υιέ μ', σσο μέρος, ντ' εχπάστες, (...)!
Ποτάμ' έχ' αγεφύρωτον και στράτας χαλαγμένα ,
η πόρτα 'θε έν' σίδερον και αλυσοδεμένον,
που πάει ανοί' και παίρ' άτον και δευτεροκλειδούται (...)³²³.

Ο ποιητής βάζει την αποκαμωμένη Ψυχή να επιζητεί τη «διέξοδο» ενός γλυκού ύπνου-θάνατου μέσω της σκόνης των παπαρουνόσπορων (στ. 91-94). Πράγματι, η θλιμμένη κοπέλα καλεί τον ύπνο, τη στιγμή που μέσα της κρύβεται ο ύπνος ο πιο μεγάλος, ο αιώνιος (στ. 120-121). Η επίδραση από τον γλυκό ύπνο του Ομήρου είναι σαφής³²⁴. Σε στίχους Αωνύμου, ο βαθύς ύπνος που καταλαμβάνει τα μάτια

³¹⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 284

³¹⁹ Κ. Ρωμαίος, *Ο "νόμος των τριών" στο δημοτικό τραγούδι*, Εναίσιμος επί δικτατορία διατριβή, Αθήνα: χ.ό., 1963, σελ. 78

³²⁰ «Μοιρολόγι. Ροδοβάνι Σελίνου, Κρήτη» στο Κ. Ρωμαίος, *όπ.π.*, 1963, σελ. 96

³²¹ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1995, σελ. 108

³²² Ε. Ψυχογιού, *όπ.π.*, 2012

³²³ «Γιε μου, για κει που κίνησες, (...) / Ποτάμι 'χει αγεφύρωτο και στράτες χαλασμένες, / σίδερο είν' η πόρτα της και μ' άλυσες* δεμένη, / όποιος πασκίζει παίρνει τον κ' είναι διπλοκλεισμένο / (...)» [Ι. Κ. Προμπονάς, τ. Α', *όπ.π.*, σελ. 217]

³²⁴ *γλυκός ύπνος / γλυκύν ύπνον* (Α 610, Β 71, Ψ 232 και β 395, θ 445, κ 31, 548, ν 282, ο 7, τ 49, ψ 342), *ύπνος (...)* *γλυκερός / ύπνω (...)* *γλυκερῶ* (Κ 4 και δ 295, ε 472. Επίσης, «Όρφέως Άργοναυτικά» 544), *νήδυμος "Υπνος* (Β 2, Κ 91, Ξ 242, 354 και δ 793, μ 311, 366. Επίσης, «Όρφέως Άργοναυτικά» 540),

ισοδυναμεί με θάνατο³²⁵, ενώ όσοι ανήκουν στον λαό των Μακρόβιων που ζουν για περιόδους εκατό ετών, όταν το ορίσει η μοίρα, φτάνουν στο τέλος της ζωής τους μέσω του γλυκού ύπνου³²⁶. Η αντίληψη σχετικά με τον ύπνο-θάνατο απαντά και στον Ησίοδο, όπου η χρυσή γενιά των θνητών ανθρώπων δαμάζονταν από τον ύπνο του θανάτου³²⁷. Στον Βίωνα, ο θάνατος επέφερε μούδιασμα, νάρκωση στα μάτια³²⁸.

Σύμφωνα με την αρχαιοελληνική μυθολογία, οι θεοί Ύπνος και Θάνατος ήταν αδελφοί και μάλιστα δίδυμοι³²⁹, που ζούσαν με τη Νύχτα, τη μητέρα τους, στον Τάρταρο³³⁰. Στον ορφικό ύμνο, ο Ύπνος είναι ομοαίματος αδελφός της Λήθης (βλ. Ενότητα 4) και του Θανάτου³³¹. Ο Berens (2009, σελ. 143) αναφέρει ότι ο Ύπνος κρατούσε έναν μίσχο παπαρούνας και ο Θάνατος έναν ανεστραμμένο πυρσό, έμβλημα του φωτός της ζωής.

Η παπαρούνα και ο πυρσός αποτελούν σύμβολα-κλειδιά στην «Εταίρα» και την «Ψυχή»: οι παπαρουνόσποροι κατευνάζουν και ναρκώνουν το τρικέφαλο θηρίο του Κάτω κόσμου και μπορούν να επιφέρουν τον θάνατο. Οι πυρσοί φωτίζουν στο σκοτάδι, ενώ οι αναμμένοι ανεστραμμένοι πυρσοί συμβολίζουν τη ζωή που περνά και χάνεται³³².

Η φωνή που καθοδηγεί την Ψυχή της λέει ότι, αφού δώσει τον οβολό και τη μελόπιτα, πρέπει να κλείσει τα μάτια της και να κοιμηθεί, δηλαδή να πεθάνει (στ. 137,

μελίφρων ύπνος (B 34), *ύπνον ἀπήμονά τε λιαρόν* (Ξ 164), *μαλακῶ (...)* ὕπνω (Ω 678) και *ύπνον ἠδύν / ὕπνου ἠδέος* (α 363-364, π 450-451, τ 603-604, φ 357-358, ψ 16-17) Αντίστοιχα, στην ξύλινη καλύβα που κοιμόταν ο Αγαμέμνωνας είχε απλωθεί θεϊκός ύπνος: *έν κλισίῃ, περί δ' ἀμβρόσιος κέχυθ' ὕπνος* (B 19). Υπάρχει, επίσης, η ταύτιση του θανάτου με το βαθύ ολόγλυκο ύπνο: *καί τῶ νήδυμος ὕπνος ἐπί βλεφάροισιν ἔπιπτε, νήγρετος, ἠδιστος, θανάτῳ ἄγχιστα ἐοικώς* (ν 79-80) και, επίσης, *θανάτῳ τε φέρειν και νήδυμον ὕπνον* (Π 454). Τέλος, η σκιά του μάντη Τειρεσία βεβαιώνει τον Οδυσσέα ότι δεν θα χαθεί στη θάλασσα, αλλά σε βαθιά γεράματα και σε πλήρη ευημερία, όταν θάνατος πολύ απαλός θα τον φονεύσει: *θάνατος δέ τοι ἐξ ἀλός αὐτῶ ἀβληχρός μάλα τοῖος ἐλεύσεται, ὅς κέ σε πέφνη γήραι ὕπο λιπαρῶ ἀρημένον* (λ 134-136)

[Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2002², σελ. 1180), το αρχαίο επίθετο «ἠδυμος» που σημαίνει «γλυκός» (από το επίθετο «ἠδύς»), υπέστη εσφαλμένο μορφολογικό χωρισμό από το -ν της προηγούμενης λέξης, το οποίο θεωρήθηκε ως αρχικό γράμμα του επιθέτου. Έτσι, στην πραγματικότητα, το επίθετο «νήδυμος» δεν σημαίνει «γλυκός», αλλά «ήρεμος», «αδιατάρακτος», «χωρίς διακοπή», ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον ύπνο-θάνατο.]

³²⁵ *κῶμά δ' (...)* κατέμαρψε (...) ὅσσε (...) ἰσοπαλές θανάτῳ («Ορφέως Ἀργοναυτικά» 1016-1017)

³²⁶ *αὐτάρ ἐπὴν μήκος τό πεπρωμένον ἀνύσωσιν, ὕπνον ὑπό γλυκερῶ θανάτῳ μάρπτουσι τελευτήν* («Ορφέως Ἀργοναυτικά» 1115-1116)

³²⁷ *θνήσκον δ' ὡσθ' ὕπνω δεδμημένοι* («Ἔργα καὶ Ἡμέραι» 116)

³²⁸ *ὕπ' ὄφρυσιν δ' ὄμματα ναρκῆ* («Επιτάφιος Ἀδωνίδος» 10)

³²⁹ *ἐνθ' ὕπνω ξύμβλητο κασιγνήτῳ Θανάτῳ* (Ξ 231), *ύπνω και θανάτῳ διδυμάοσιν* (Π 672)

³³⁰ *σύ τ', ὦ μελαίνης Νυκτὸς ἐκπαίδευμ', ὕπνε* (Ευριπίδης, «Κύκλωψ» 601), *Νύξ δ' ἔτεκε (...)* Θάνατον, *τέκε δ' ὕπνον*, και, επίσης, *ἠ δ' ὕπνον μετὰ χερσίν, κασιγνήτον Θανάτῳ*, *Νύξ ὀλοή, νεφέλη κεκαλυμμένη ἠεροειδέϊ· ἔνθα δὲ Νυκτὸς παῖδες ἐρεμνῆς οἰκί' ἔχουσιν, ὕπνος και Θάνατος, δεινοὶ θεοὶ* («Θεογονία», 212-213 και 756-759)

³³¹ *αὐτοκασίγνητος γὰρ ἔφυς Λήθης Θανάτου τε* [«ὕπνου θυμίαμα μετὰ μήκωνος» (85) 8]

³³² V. Glorioso, *Arte funeraria: Storia e simboli*, 2016, βλ. Πηγές

141). Ο ύπνος-θάνατος αποτελεί συνήθη αναφορά και στα επιτύμβια επιγράμματα, όπου ο νεκρός κοιμάται τον ιερό ύπνο³³³ ή τον ύπνο που διαρκεί πολύ³³⁴. Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στον ύπνο που οφείλει κάθε άνθρωπος³³⁵. Σε άλλη περίπτωση, ο ποιητής απευθυνόμενος στον Ανακρέοντα του λέει ότι κοιμάται μεταξύ των νεκρών³³⁶, ενώ η Φιλαινίδα δηλώνει ότι στο σημείο αυτό (στο μνήμα) κοιμάται έχοντας ζήσει ως τα γεράματα³³⁷. Επίσης, το παρθενικό σώμα της νεκρής δε δαμάστηκε από τους πόνους της φονικής νόσου, αλλά από τον γλυκό ύπνο, δηλαδή τον θάνατο³³⁸. Ο Βόηθος κείται νεκρός και κοιμάται τον αιώνιο γλυκό ύπνο³³⁹, ενώ ο Κλώδιος κείται στον τάφο και έχει τον γλυκό ύπνο των πεθαμένων³⁴⁰. Ο τάφος αποτελεί το τελευταίο οίκημα του ύπνου και της λήθης και το τέλος της ζωής είναι κοινό για όλους, αφού οφείλουν να κοιμούνται αιώνια στα οικήματα κάτω από τη γη³⁴¹. Ο Νεικομήδης κείται νεκρός, κυκλωμένος από γλυκό ύπνο³⁴². Όταν ο Γοργίας πέθανε σε βαθιά γεράματα, τον κοίμησε ο ύπνος της λήθης³⁴³. Ο θάνατος οδήγησε τη νεκρή στον τελευταίο ύπνο, όπου τη δέχθηκε ο πικρός τάφος με τη σκοτεινή τέφρα³⁴⁴. Ο Μελάνθιος κοιμάται τον βαθύ ύπνο του θανάτου³⁴⁵. Την πιο θλιβερή νύχτα, οι νεκροί, αφού κοιμηθούν μετά το δείπνο, κατοικούν στο σκοτεινό οίκημα της Περσεφόνης³⁴⁶, ενώ, έχοντας γλυκόν ύπνο, ο νεκρός δόθηκε στον Άδη³⁴⁷.

Στον Σοφοκλή, ο Χορός προσκαλεί τον αιώνιο ύπνο, δηλαδή τον Άδη³⁴⁸. Στον Αισχύλο, επίσης, ο Χορός εύχεται η μοίρα να του δώσει τον ύπνο δίχως τέλος, τον αιώνιο³⁴⁹. Στον Πλάτωνα, υπάρχει η ιδέα ότι ο θάνατος θα αποτελούσε όφελος, αν έμοιαζε με ύπνο βαρύ, χωρίς όνειρα³⁵⁰. Στον ορφικό ύμνο, ο θάνατος φέρνει σε όσους

³³³ *ἱερὸν ὕπνον κοιμᾶται* (ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ 7, 451, καθώς, επίσης και GVI 452)

³³⁴ *τὸν μακρὸν ὕπνον ἔχει* [ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΥ (ἢ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ) 7, 170]

³³⁵ *εὐνήθεις δ' ὕπνον ὀφειλόμενον* (ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΥΖΙΚΗΝΟΥ 7, 78), *έκοιμήθη δ' ὕπνον ὀφειλόμενον* (ΠΟΜΠΗΙΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ 7, 219) και, επίσης, *ἀποθρίξει ἐνθάδε τὸν πάσαις ὕπνον ὀφειλόμενον* (ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ 7, 459)

³³⁶ *Εὐδεις ἐν φθιμένοισιν, Ἀνάκρεον* (ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΣΙΔΩΝΙΟΥ 7, 29)

³³⁷ *ἐνταῦθα γήρα τῷ μακρῷ κεκοίμημαι* (ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ, οἱ δὲ ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ 7, 345)

³³⁸ *παρθενικόν τε δέμας (...)* οὐ νόσου φθισιμβρότου ἄλλι δαμασθέν, ἄλλ' ὕπνω] γλυκερῷ (GVI 235)

³³⁹ *ὕπνον ἰαύει αἰῶνος, γλυκερῷ κείμενος ἐν μέλιτι* (GVI 455)

³⁴⁰ *τάφοις ὑπὸ τοῖσδε κείμαι τὸν φθιμένων νήγρετον ὕπνον ἔχων* (GVI 709)

³⁴¹ *ὕπνου καὶ λήθης ὑστάτιον μέλαθρον (...)* πάντων γὰρ βιότου κοινόν τέλος εἶς μακρὸς αἰὼν ὃν δεῖ κοιμᾶσθαι τοῖς ὑπὸ γῆν μελάθροις (GVI 1327)

³⁴² *περίκειμαι νήδυμον ὕπνον* (GVI 1332)

³⁴³ *Γοργία εὐγήρως ἀτραπιτὸν βιότου ὄλθου τηλεθάοντος ἐκοίμισεν ὕπνος ὁ λήθης* (GVI 1485)

³⁴⁴ *σὲ δ' ὕστατον ὕπνον ἐλο[ῦσαν] πικρὸς ὄδε ζοφερᾶι τύμβος ἔδεκτ[ο κόνει]* (GVI 1511)

³⁴⁵ *καὶ βαθύν ὕπνον εὐδεις* (GVI 1921)

³⁴⁶ *νύκτα δὲ πικροτάτην μεταδόρπιον ὑπνώσαντες οἰκοῦμεν μέλαθρ[ον Περσεφόνης ζοφερόν]* (GVI 1988)

³⁴⁷ *νήδυμον ὕπνον ἔχων ἰς Αἴδην ἐδόθην* (GVI 2029)

³⁴⁸ *σὲ τοι κικλήσκω τὸν αἰένυπνον* («Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ» 1579)

³⁴⁹ *ἐν ἡμῖν Μοῖρ' ἀτέλευτον ὕπνον* («Ἄγαμέμνων» 1451)

³⁵⁰ *οἶον ὕπνος ἐπειδάν τις καθεύδων μηδ' ὄναρ μηδὲν ὄρα, θαυμάσιον κέρδος ἂν εἶη ὁ θάνατος*

είναι ζωντανοί τον μεγάλο αιώνιο ύπνο³⁵¹.

Σχετικά με τη σχέση ύπνου-θάνατου, ο όρος «κοιμητήριο» παραπέμπει στην πανάρχαια αντίληψη ότι οι νεκροί κοιμούνται³⁵². Κατά τη νεκρώσιμο ακολουθία, ο ιερέας ζητεί από τον Θεό να αναπαύσει την ψυχή του δούλου του που έχει κοιμηθεί³⁵³.

Η ιδέα του γλυκού ύπνου-θάνατου παρουσιάζεται και στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι:

Ποιος είναι κι ήρτε* και πατεί την πλάκα του μνημάτου;
Δεν φτάνει που μας φάασιν* δυο Τούρκοι σκοτωμένα,
σύντας* η μάνα στο βυζί, μας είχε και τα δυο μας,
μόν' ήρτωνε* να χάσομε και τον γλυκύν μας ύπνο³⁵⁴.

Ο Μέγας (1940, σελ. 170) υποστηρίζει ότι στο ελληνικό χωριό Ανακού της Καππαδοκίας, η έκφραση «ύπνωσε» δηλώνει τον θάνατο κάποιου. Στα νεοελληνικά μοιρολόγια, πολύ συχνά, ο θάνατος παρομοιάζεται με βαθύ ύπνο κάτω από τα κλειστά βλέφαρα, ενώ συνήθως είναι και η παρότρυνση στον νεκρό να ξυπνήσει και να ανοίξει τα μάτια του:

Ματάκια μου, σφαλήξετε, πόδια μου, ξαπλωθήτε
και χέρια μου, σταυρώσετε, στη μαύρη γης να μπείτε³⁵⁵.

Με τί καρδιά, με τί ψυχή, θα πάω εγώ στον Άδη,
ν' αφήσω τα παιδάκια μου, να κλαιν' αυγή και βράδυ;
Να κλαίνε, να φωνάζουνε, μανούλα μ' πού να είσαι;
βαριά αποκοιμήθηκες κι εμάς δε μας θυμάσαι³⁵⁶.

(...) Και τόσα χρόνια πού 'ζησα δω 'ς τον απάνου κόσμου
κανένα δε φοβήθηκα απο τους αντρειωμένους.
Και τώρα να, ο Χάροντας, ούλο χωσιές* μου κάνει.
Αν ανεβώ πα 'ς τα βουνά κι' εκείνος ανεβαίνει
κι' αν ροβολήσω* τα βουνά κι' εκείνος ροβολάει*
κι' αν πέσω ν' αποκοιμηθώ, γυρεύει να μ' αρπάξει³⁵⁷.

Σήκωσ' απάνω, λυγερή και μη βαριοκοιμάσαι,
σήκω, τι* σε γυρεύουνε τα δόλια τα παιδιά σου³⁵⁸.

(«Άπολογία Σωκράτους» 40d)

³⁵¹ τὸν μακρὸν ζῶοισι φέρων αἰώνιον ὕπνον [«Θανάτου θυμίαμα μάνα» (87) 5]

³⁵² Γ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός πολιτισμός των νεώτερων χρόνων: Κοινωνικός βίος*, τεύχ. Γ', Αθήναι: χ.ό., 1972, σελ. 185

³⁵³ Κύριε, ανάπαυσον τὴν ψυχὴν τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου (Άκολουθία νεκρώσιμος ἤτοι Εἰς κεκοιμημένους. Τὰ ὑμνολογικὰ καὶ εὐχετικὰ μέρη τῆς ἀκολουθίας: Εὐχαὶ συγχωρητικαί", βλ. Ηλ. Πηγές)

³⁵⁴ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *ὄπ.π.*, 1984, σελ. 229

³⁵⁵ Δ. Σ. Λουκάτος, "Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννη τῷ Χρυσοστόμῳ", *Επετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, Σ. Κυριακίδης (επιμ.), ἔτος: 2, Αθήναι: Ακαδ. Αθηνῶν (εκδ.), 1940, σελ. 47

³⁵⁶ Μ. Ν. Αγγέλη, *Η γυναίκα στα δημοτικά μας τραγούδια*, 2019, βλ. Ηλ. Πηγές

³⁵⁷ «Τραγούδι της τάβλας, Δήμου Γορτυνίας, Αρκαδίας» στο Ν. Πολίτης, *ὄπ.π.*, 1909, σελ. 224

³⁵⁸ Ν. Σαλαπαδήμου & Στ. Ματζούρης, *ὄπ.π.*, σελ. 532

Σιντουκάκι μ' κλειδωμένο, άνοιξι για νά 'ρθω μέσα,
να σι δω του πώς κοιμάσαι, σι καινούργιο περιβόλι³⁵⁹.

Ξύπνα, μαγιάτικη μηλιά, με τ' άνθη με τα μήλα,
με τα χρυσά περικόλωνα*, με τ' ασημένια φύλλα³⁶⁰.

Ξύπνα αγγελικό κορμί κι αρχοντικό κεφάλι
ξύπνα να κουβεντιάσουμε κι αποκοιμήσου πάλι.
Ξύπνα γλυκειά κοπέλα μας, γιατί κοιμάσαι ακόμα;
Να ξεμουδιάσει το κορμί απ' το βαρύ το χώμα³⁶¹.

Ξύπνα, πουλί μου, να μου ειπής πότε σκοπεύεις νά 'ρτηξ
να φτειάσω γιόμα* να γευτής και δείπνο να δειπνήσης³⁶².

Ξύπνα του μόσχου η μυρωδιά του μπαμπακιού η ασπράδα,
ακόμη δεν εχόρτασες του ύπνου τη γλυκάδα;

Ξύπνα κι Αυγερινός περνά κι η Πούλια χαιρετά σε,
ξύπνα κι αγρύπνα, κόρη μου, και μη βαρυκοιμάσαι³⁶³.

Ξύπνα να 'δεις τους συγγενείς, να 'δεις το κόλλυβό σου,
ούλες με ξέπλεκα μαλλιά, κλαίουσιν τον χαμό σου.
Ξύπνα να δεις τους συγγενείς, πόσο σε αγαπούσι,
πού 'ρτασιν* εις το κόλλυβο, να σε μοιρολογούσι³⁶⁴.

Ξύπνα κι αγρύπνα, μάτια μου, και μη βαρυκοιμάσαι,
γιατί ο ύπνος ο πολός μαραίνει και χαλά σε.
Ξύπνα που δεν εχόρτασες του ύπνου τη γλυκάδα
ν-αυτός ο ύπνος είν' βαρύς, σου φέρνει ασχημάδα.

Να πάτε να λαλήσετε* μεσ' στα νεκροταφεία
μήπως και μου ξυπνήσετε τους βαργιοκοιμισμένους.

Εδώ σε τούτην εκκλησιά, σε τούτο το ξαμόνι*
κοιμούνται οι νιες σα λεμονιές κι οι νιοι σαν κυπαρίσσια³⁶⁵.

Ο Χάρος σ' αποκοίμησε αναμεσής* στα ρόδα
μουδέ* και δάκρυα σε ξυπνούν, μουδέ* και μοιρολόγια³⁶⁶.

Ο γερο – Νότης κάθονταν στου Μάρκου το κεφάλι,
κι όλο του Μάρκου έλεγε κι όλο του Μάρκου λέει:
- «Για σήκω απάνω, Μάρκο μου, και μη βαρυκοιμάσαι,

³⁵⁹ «Μοιρολόι Μακεδονίας» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ 210

³⁶⁰ Σ. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 106

³⁶¹ Μ. Γ. Βαρβούνης, *όπ.π.*, σελ. 143, 336

³⁶² Γ. Κ. Σπυριδάκης, *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός πολιτισμός των νεώτερων χρόνων: Δημοτική ποίησης*, τευχ. Δ', Αθήναι: χ.ό., 1975, σελ. 343

³⁶³ Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 202

³⁶⁴ Ι. Σπ.. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 249

³⁶⁵ Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 143, 206

³⁶⁶ «Μοιρολόι Κρήτης» στο Ε. Αντζουλάτου – Ρετσίλα, *Μνήμης τεκμήρια*, Αθήνα: Παπαζήση (εκδ.), 2004, σελ. 142

το Μεσολόγγι τούρκεψε κι η Άρτα κιντυνεύει»³⁶⁷.

Έστετε* γειαν γειτόνισσες όσες τζι* αν μ' αγαπάτε
τζι αν δύσει ο ήλιος τζι 'εν* έρτω να μεν* με καρτεράτε.
Έστετε γειαν ψηλά βουνά τζαι* χαμηλά μασκάλια*
τζι εγιώ* εννά* πα* να τζοιμηθώ* στις μαύρης γης τ' αγκάλια³⁶⁸.

- «Για σήκω απ' αύτου, Γιώτη μου, και μη βαρειά κοιμάσαι (...）」³⁶⁹.

(...) κι εσύ, μωρέ λεβέντη μου, - άχου, λεβέντη μου -
μέσα 'ς τη γη τη μαύρη (...) ξεσφάλισε* τα μάτια σου!³⁷⁰

Άνοιξε αητέ μου τα φτερά τ' ανεμοτσακισμένα,
άνοιξε τα ματάκια σου, γη πάρε με και μένα.
Με την καρδιά σου αγάπουνα, με τη μιλιά σου εμίλου...³⁷¹

Άνοιξι τα ματάκια σου κι δεσ μ' αγάλ' - αγάλ',
ν' ακούσεις ό,τι θα σου πω κι ξανακλείς' τα πάλι³⁷².

(...) Σαν αποφάσισης να πας, να μην ξαναγυρίσεις,
άνοιξε τα ματάκια σου να μ' αποχαιρετήσεις,
να μας αφήσεις τό 'χε γεια και τον μεγάλο πόνο³⁷³.

Εβράδιασε, Μανόλη μου κι ανάψανε τους λύχνους
κι εσύ κοιμάσαι νεκρικά, πώς το βαστά η ψυχή σου³⁷⁴;

Σωπάτε και μην κλαίετε, ότι* αυτός κοιμάται
και μέλλει* να αναστηθεί, καθώς το αγαπάτε*.

Για σήκω πάνω, μάτια μου, και μη βαριοκοιμάσαι,
που 'ρθανε όλοι οι φίλοι σου και όλοι οι μπραζέρηδες* σου
και συ βαριά κοιμήθηκες και ακόμα δε σηκώθης.

Βαριά κοιμάται το πουλί, βαριά και δεν ξυπνάει,
για ας έρθει η μάνα της κοντά, τάχα δε θα ξυπνήσει³⁷⁵;

Σιγά-σιγά, με προσοχή την πλάκα να κουνήσεις,
γιατί 'ναι μέσα κοπελιά να μην τηνε σκονίσεις.
Σιγά-σιγά, με προσοχή την πλάκα να σηκώσεις,
γιατί κοιμάται κοπελιά να μην τηνε γαργιώσεις*³⁷⁶.

³⁶⁷ «Μοιρολόι Αγόριανης» στο Ι. Κ. Προμπονάς, *όπ.π.*, τ. Α', σελ. 211

³⁶⁸ Κ. Πρωτοπαπά, *όπ.π.*, σελ. 148

³⁶⁹ C. Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, (Έκδοση 1824-1825)*, Αλέξης Πολίτης (επιμ.), τ. Α', Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (εκδ.), 1999², σελ. 108

³⁷⁰ «Του Ζαφείρη, Ήπειρος» στο Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, τεύχ. Δ', 1975, σελ. 244

³⁷¹ «Χρονολογικά: Θάνατος: Μοιρολόγια. Κρήτη», *όπ.π.*

³⁷² Ν. Α. Δημητρίου, *όπ.π.*, σελ. 497

³⁷³ Ν. Σαλπαδήμου & Στ. Ματζούρης, *όπ.π.*, σελ. 513

³⁷⁴ Ν. Α. Θεοδοσάκης, *Νεκρικά μοιρολόγια της Κρήτης*, Αθήνα: Κάμειρος (εκδ.), 1990, σελ. 15

³⁷⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 227

³⁷⁶ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1996, σελ. 111

Αυτού που πας, παιδάκι μου, κι εμένα μην ξεχάσεις·
μη σε γελάσ' ο Χάροντας και σε κρυφομαγέψει. (...)
Άσε το Χάρο μόνο του μπροστά για να τραβάει,
κι εσύ κοντά του πήγαινε σημάδια για να βάνεις
και καμιά νύχτα όμορφη από τον ύπνο σήκω
κι έλα σιμά μας, γιόκα μου, να σε χαρούμε πάλι³⁷⁷.

Παρακαλώ σε Παναγιά και προσκυνώ σε Πόλη,
να μου δοθούνε τα κλειδιά, να μπω στο περιβόλι. (...)
Βλέπω τις νιες και στρώνανε τα ξήστρωτα* κρεβάτια,
για νά 'ρτει ο νιος να κοιμηθεί πόρχετ' αποσταμένος*,
μεταξωτά παπλώματα και ρένσινα* σεντόνια³⁷⁸.

Τέλος, ακόμη και στο ανάθεμα του νεκρού ο θάνατος ισοδυναμεί με ύπνο:

Την πίσσα νά 'χει ο Κωνσταντής στον άδη που κοιμάται³⁷⁹.

Σύμφωνα με το τελετουργικό των θρησκευτικών παραδόσεων, ο νεκρός οδηγείται στο σημείο της ταφής του. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο τάφος είναι το παντοτινό υπνοδωμάτιο της νεκρής κοντά στους άλλους πεθαμένους³⁸⁰, ενώ παρόμοια αναφορά υπάρχει και στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι:

Τώρα 'ναι το πολύ κακό και η μεγάλη λύπη,
που ήφεραν το ξυλάλογο*, για να το καρβαλήκεις,
ξεστόλιστο, ξεσέλωτο και ξεκαλιγωμένο*,
να πας, να πας, παιδάκι μου, εις το στερνό σου σπίτι³⁸¹.

Τα όνειρα φανερώνουν στους ανθρώπους τις βουλές των θεών και, κάποιες φορές, είναι προφητικά και μπορούν ακόμη και να προαναγγείλουν τον θάνατο. Κατά τις τελευταίες στιγμές του ανθρώπου επιβάλλεται η τήρηση απόλυτης ησυχίας από τους παρισταμένους σε ένδειξη σεβασμού προς την ιερότητα της περίπτωσης και τη δύσκολη κατάσταση που βιώνει η ψυχή του, ενώ οι παραγγελίες που αφήνει θεωρούνται ιερές και απαραβίαστες. Ο μαύρος θάνατος είναι σκληρός, ιδιαίτερα, όταν ο άνθρωπος χάνεται στις πιο γλυκές στιγμές της ημέρας, την αυγή ή το δείλι. Μετά την εκπνοή, ο άνθρωπος «σβήνει» σαν τη φλόγα του λύχνου που «σώθηκε» το λάδι του και βυθίζεται σε βαθύ αιώνιο ύπνο. Πρώτο μέλημα αποτελεί το κλείσιμο των ματιών και του στόματός του για να ξεκινήσει το ταξίδι του στον Άλλο κόσμο. Η ψυχή του νεκρού καλείται να διανύσει μιαν υδάτινη διαδρομή με τη βάρκα του Χάρωνα και με αντίτιμο έναν οβολό, προκειμένου να φτάσει στην «πατρώα γη», στον τελικό προορισμό της. Για να διαβεί τις πύλες του Άδη ανενόχλητη, η ψυχή προσφέρει μια πίτα με μέλι στον άγρυπνο φρουρό, Κέρβερο. Όταν οι άνθρωποι πεθαίνουν, επιστρέφουν στην τροφό Γη μέσω της ταφής για να σαπίσουν, να βλαστήσουν και να ξαναγεννηθούν, στον αέναο κύκλο της ζωής. Στην αρχαιότητα έβραζαν διάφορους σπόρους και, επίσης ετοιμάζαν άρτους με τα άλευρά τους και όλα αυτά τα πρόσφεραν στους νεκρούς, ενώ, αντίστοιχα, στη σύγχρονη εποχή, ετοιμάζουν τα κόλλυβα και τα ψυχούδια που προσφέρονται στα μνημόσυνα.

³⁷⁷ Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 237

³⁷⁸ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1996, σελ. 117

³⁷⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 332

³⁸⁰ οὔτος ὁ τύμβος (...) [ἔστι π]αρά φθιμένοις [ἀέ]νναος θάλαμος (GV1 117)

³⁸¹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, σελ. 88

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

«Συμπεριφορές θρήνου και υποχρεώσεις προς τον νεκρό»

Στην «Εταίρα», περιγράφονται οι γοεροί λυγμοί³⁸² του Έβενου, του εραστή της νεκρής, ενώ δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι, από τη στενοχώρια του, ο νέος έχει χάσει τον γλυκό του ύπνο εδώ και πολλές ημέρες (στ. 66-69). Πόσο δηλωτικά της δεινής του θέσης είναι τα ακόλουθα στιχουργήματα της λαϊκής μας ποίησης:

Πεθύμησαν τα μάτια μου, να ιδούνε τα δικά σου,
πεθύμησα το στόμα σου, να γλυκοφιληθούμε,
πεθύμησα τη γλώσσα σου, να γλυκοκουβεντιάσω.

Παιδάκι μου, επόνεσα* να ιδώ το πρόσωπό σου,
τι* όσο περνάει ο καιρός, τόσο θεριών'* ο πόνος³⁸³.

Εβράδιασε, Μανόλη μου και λείπεις απ' το σπίτι
και δεν μπορώ να κοιμηθώ, απ' την πολλή τη λύπη³⁸⁴.

Για λάβε λίγη υπομονή και λάβε λίγη ανάσα
κι έχεις καιρό να θλίβεσαι και χρόνια να λυπάσαι.
Θα περπατείς θα σου πονεί, θα στέκεις θα σε κόβει,
θα πέφτεις ν' αποκοιμηθείς, τον ύπνο δε θα παίρνεις³⁸⁵.

Ο νέος αδυνατεί να βρει παρηγοριά κι η αιτία είναι το δήγμα του πόνου³⁸⁶. Ακόμη και το όνομά του, που παραπέμπει στο πολύτιμο ξύλο μαύρου χρώματος, αποτυπώνει τον καημό του από τον πόνο της απώλειας:

Μέσα η καρδιά μου με πονεί, μα δεν ηξεύρω τι έχει,
κάνε* πουλί τηνέ τσιμπά, κάνε θηριό την τρώγει,
κάνε μαχαίρι δίκικοπο είναι και τήνε κόβει³⁸⁷.

Μαύρ' είναι η καρδούλα μου, ουσάν* τη φουρισά* μου,
πέθανι του τιράκι μου*, πού 'χα μες στη γκαρδιά μου³⁸⁸.

Στον ορφικό ύμνο, δηλώνεται η καταλυτική ιδιότητα του ύπνου να προσφέρει ανάπαυση από τους πόνους, καθώς και το γεγονός ότι ο ύπνος αποτελεί ιερή παρηγοριά για όλες τις λύπες³⁸⁹.

Στα αρχαία κείμενα, υπάρχουν πάμπολλες περιπτώσεις εκδήλωσης πένθους και

³⁸² *Ψυχή (...)* ῥ' ὀλοφυρομένη (λ 472 και, επίσης, «Εἰς Δημήτραν» 20)

³⁸³ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *ὄπ.π.*, 1984, σελ. 235-236

³⁸⁴ Ν. Α. Θεοδοσάκης, *ὄπ.π.*, σελ. 15

³⁸⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *ὄπ.π.*, 1984, σελ. 232

³⁸⁶ Αἰσχύλος, «Ἄγαμέμνων» 791

³⁸⁷ «Χρονολογικά: Θάνατος: Μοιρολόγια. Καβάλα», *ὄπ.π.*

³⁸⁸ Ν. Α. Δημητρίου, *ὄπ.π.*, σελ. 494

³⁸⁹ *κόπων ἠδεῖαν ἔχων ἀνάπασιν καὶ πάσης λύπης ἱερόν παραμύθιον ἔρδων* [«Υπνου θυμίαμα μετὰ μήκωνος» (85), 5-6]

απέραντου πόνου για τον χαμό κάποιου. Στον Όμηρο, μόλις ο Κώννας, ο γιος του Αντήνορα, αντικρίζει τον αδελφό του να πέφτει νεκρός, αδυσώπητη θλίψη σκεπάζει τα μάτια του³⁹⁰, ενώ ο Τηλέμαχος παραδέχεται ότι ο χαμός του Οδυσσέα, του λατρευτού πατέρα του, τού άφησε ψυχικό πόνο και οδύνη³⁹¹. Ο ίδιος ο Οδυσσέας λυπάται για τον χαμό της Αντίκλειας, της μητέρας του και νιώθει απέραντο πόνο και θλίψη στην καρδιά³⁹².

Παρόμοιες περιγραφές χρησιμοποιήθηκαν από τους ποιητές και στα επιτύμβια επιγράμματα, όπου ο θάνατος κάποιου αφήνει αμείωτη θλίψη σε όλους τους αγαπημένους του³⁹³. Όλοι έκλαψαν τον δυο φορές άμοιρο νεκρό³⁹⁴, όπως οι γονείς του, στους οποίους άφησε βαρύ πένθος³⁹⁵. Η επιτύμβια στήλη της Βακχίδας χαρακτηρίζεται πολύκλαυστη, γιατί, όταν πέθανε, τα χαρούμενα γαμήλια τραγούδια μεταβλήθηκαν σε γοερούς θρήνους³⁹⁶. Ο Λύσις θρήνησε και έκλαψε πολύ τον νεκρό γιο του³⁹⁷. Η μάννα θρηνεί σκυμμένη πάνω από τον τάφο της κόρης αφήνοντας τα δάκρυά της να τρέχουν ποτάμι³⁹⁸. Ο σύζυγος της νεκρής έχει αναλωθεί σε δάκρυα³⁹⁹. Η Ακεστορία κείται στο πολυδάκρυτο μνήμα του Αβλαβίου⁴⁰⁰. Ο πόνος του γονιού και του συζύγου της νεκρής είναι τόσο βαρύς, ώστε θρηνεί και κλαίει ακόμη και ο Χάρων που διαπορθμεύει τους νεκρούς στον Άδη⁴⁰¹. Τους γονείς καλύπτει σύννεφο θρήνων μετά τον θάνατο του παιδιού τους⁴⁰². Ο πόνος του γλύπτη Αρχιτέλη για τον θάνατο του παιδιού του είναι τόσο μεγάλος, ώστε δε σκάλισε την επιτύμβια στήλη με τη σμίλη του, αλλά με τα πυκνά του δάκρυα⁴⁰³. Η μητέρα της νεόνυμφης Μαρκέλλης, που τη γέννησε και την κήδευσε, έχει βαρύ πόνο στην καρδιά και πολύ πένθος⁴⁰⁴. Μητέρα και γιος μοιράζονται το ίδιο κρεβάτι και υπνοδωμάτιο, θαμμένοι σε κοινό τάφο τον οποίο λούζει με τα

³⁹⁰ κρατερόν ρά έ πένθος όφθαλμούς έ κάλυψε κασιγήτοιο πεσόντος (Λ 249-250)

³⁹¹ έμοι δ' όδύνας τε γόους τε κάλλιπεν (α 242-243)

³⁹² έλέσά τε θυμώ (...) πυκινόν περ άχεύων (λ 87-88) και, έπίσης άχος όξύ γενέσκετο κηρόθι (λ 208)

³⁹³ άσβεστον λύπην πάσι λιπόντα φίλοις (GVI 516)

³⁹⁴ πάντες δ' έκλαυσάν με δυσάμμορον (GVI 683)

³⁹⁵ λείψαντα συγερόν πένθος έοίς γενέταις (GVI 561)

³⁹⁶ πολυκλαύταν δέ (...) στάλαν (...) γάμων μολπαίον άοιδάñ ές θρήνων γοερώñ φθέγμα μεθαρμόσοα (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 712)

³⁹⁷ πολυκλαύτου δ' έπί παιδός (ΦΑΝΙΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ 7, 537)

³⁹⁸ ματρί δέ δάκρυα σᾶ καταλείπεται, ᾶ σ' έπί τύμβω, πολλάκι κεκλιμένας κωκύει έκ κεφαλάς (ΜΝΑΣΑΛΚΟΥ 7, 488)

³⁹⁹ δάκρυά σοι γαμέτας σπείσε καταφθιμένα (ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ 7, 555)

⁴⁰⁰ γοερώ περι σήματι κείται (ΘΕΟΣΕΒΕΙΑΣ 7, 559)

⁴⁰¹ σοί γενέτης, σοί πικρά πόσις, κατά δάκρυα λείβει, σοί τάχα και πορθμεύς δάκρυ χέει νεκύων [ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΥΠ(ΑΤΩΝ) ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ 7, 600]

⁴⁰² οί δέ γών πικρόν έχουσι νέφος (ΠΑΥΛΟΥ ΣΙΛΕΝΤΑΡΙΟΥ 7, 604)

⁴⁰³ πέτρον έκεϊνον, όν ούκ έκόλαψε σίδηρος, άλλ' έτάκη πυκνιοίς δάκρυσι τεγγόμενος (ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ 7, 554)

⁴⁰⁴ αύτή ή γεννήσασα και κηδεύσασα έπέγραψα άχθος έχουσα κραδίης πένθεος ούκ όλίγου (GVI 120)

δάκρυά του ο άτυχος σύζυγος και πατέρας⁴⁰⁵. Ο Μαράθωνις μουσκεύει με τα δάκρυά του τη μαρμάρινη σαρκοφάγο της Νικόπολης⁴⁰⁶. Μετά την τραγική τους απώλεια, ο πατέρας θάβει στη γη κάθε ελπίδα χαράς, ενώ η μητέρα κλαίει και οδύρεται, ξεπερνώντας στον θρήνο ακόμη και τη μυθική αηδόνα⁴⁰⁷. Ο Ικέσιος και ο Έρμιππος, που είναι αδέρφια, καθώς και ο Θεύδοτος, ο πατέρας τους, κείτονται νεκροί στους τάφους τους, ενώ η δύστυχη μητέρα και σύζυγος οδύρεται με γοερά κλάματα σαν τη μυθική αλκυόνα στις ακτές⁴⁰⁸. Αφού εγκατέλειψε τον κόσμο με τα πολλά πένθη και τον θλιμμένο οίκο των δύστυχων γονιών του, ο νεκρός κείται στις άγριες και σκοτεινές κοίτες του Άδη⁴⁰⁹. Ο αχρείος θάνατος έσβησε τη ζωή του πατέρα και η αξιολύπητη μητέρα αναστενάζει μόνη⁴¹⁰. Το νεκρό παιδί άφησε πένθος στους γονείς του και τα δάκρυα γέμισαν πλήρως τη λίμνη Αχεροντία, στον Άδη⁴¹¹. Ο χαμός του νεκρού παιδιού αφήνει φοβερό θρήνο στη μητέρα του⁴¹² και πένθος που προξενεί αιώνιο πόνο⁴¹³, ενώ, σε άλλη περίπτωση, προξένησε θλίψη στους γονείς και τους αγαπημένους συντρόφους⁴¹⁴. Η μάννα ολολύζει και χύνει πικρά δάκρυα για τον χαμό του παιδιού της⁴¹⁵. Οι γονείς έθαψαν μέσα στην κρύα γη το παιδί τους με θρηνητικές κραυγές⁴¹⁶. Ο νεκρός έρχεται στον Άδη αφήνοντας στη μητέρα του στεναγμούς και πένθος⁴¹⁷ ή δάκρυα και αναστεναγμούς και στους δυο γονείς του⁴¹⁸. Οι γονείς του νεκρού παιδιού μούσκεψαν όλον τον τάφο με τα δάκρυά τους⁴¹⁹. Ο νεκρός γιος άφησε στους αγαπημένους του γονείς θρήνο και πένθος ανυπόφορο⁴²⁰. Ο νεκρός που πήγε ξαφνικά στα πιο βαθιά σημεία τα αιώνια και ζει μες στο σκοτάδι προτρέπει τους πάντες να τον κλάψουν και, ιδιαιτέρως, ζητεί από τον Δωσίθεο να τον κλάψει δυνατά, γιατί είναι ανάγκη να χύσει τα πικρά του δάκρυα μπροστά στον τάφο του⁴²¹. Η νεκρή Θεόκλεια

⁴⁰⁵ ξυνὸν τάφον γυναικί (...) παιδί (...) πατήρ θάλαμον δάκρυσι λούσας καὶ λέχος (GVI 245)

⁴⁰⁶ ὄμβρῆσας δακρύοις λάρνακα μαρμαρέην (GVI 319)

⁴⁰⁷ (πατήρ) τήν πᾶσαν εἰς γῆν ἐλπίδων κρύψας χαράν· μήτηρ δὲ ἐν οἴκοις ἅ τάλαινα ὀδύρεται, νικῶσα θρήνοις πενθίμην ἀηδόνα (GVI 661). Βλ., επίσης, Παράρτημα, «Ο μύθος της αηδόνας», σελ. 165

⁴⁰⁸ (...) μήτηρ δὲ ἡ δύστηνος ὀδύρεται οἷά τις ἀκταῖς ἀλκυονίς γοεροῖς δάκρυσι (GVI 701)

⁴⁰⁹ λιπῶν δυσπενθέα κόσμον καὶ γονέων οἰκτρῶν δακρυδέντα δόμον κεῖμαι ἐς, ἀύχημρούς καὶ ἀλαμπέας Ἄιδος εὐνάς (GVI 704)

⁴¹⁰ πατρός (...) λυγρός [βίον ἔσθ]εσ[ε πότμος]· μήτηρ πενθαλέη δὲ στεν[αχεῖ με μόνη] (GVI 711)

⁴¹¹ λιπῶν πένθος γονέο[ι]σι· τάμᾳ δὲ νηπιάρχου δάκρυα πλή[σ'] Ἀχεροντίδα λίμνην (GVI 731)

⁴¹² στυγερόν ματρί λέποιε γόνον (GVI 771)

⁴¹³ κάλλιπε δ' ἡμῖν πένθος ἐπώδυνον εἰς ὅσον αἰῶν (GVI 734)

⁴¹⁴ λυπήσας τὸ γένος καὶ φιλίους ἐτάρους (GVI 736)

⁴¹⁵ μάτηρ [οἰμωγᾶι λιγ]υρᾶι δάκρυα [χε]υαμένα (GVI 759)

⁴¹⁶ πολλά γοησάμενοι κρυερὴν ὑπὸ γαῖαν ἔθηκαν νήπιον (GVI 775)

⁴¹⁷ ματρί λιπῶν στεναχάς καὶ πένθεα (GVI 776)

⁴¹⁸ δάκρυα καὶ στοναχάς (...) λιπῶν γενέταις (GVI 855)

⁴¹⁹ δακρύοισιν ἔβρεξαν ὄλον τάφον (GVI 789)

⁴²⁰ λείψε φίλοις δὲ τοκεῦσι γόνον καὶ πένθος ἄλαστον (GVI 796)

⁴²¹ κλαύσατε δὴ ἄμα πάντες τὸν ἐξαπίνης μεταθάντα εἰς μυχὸν αἰώνων ἐν σκοτίᾳ διάγειν καὶ σὺ δέ,

άφησε στη δύστυχη μητέρα της πολλά δάκρυα⁴²². Αφού ο θάνατος άρπαξε τον Απολλόδωρο, τον έκλεισε στον τάφο και άφησε στους γονείς του θρήνους⁴²³. Μετά τον θάνατο του παιδιού της, η μητέρα δεν μπορεί να πάψει τα δάκρυα⁴²⁴. Ο νεκρός άφησε στον πολυαγαπημένο του πατέρα πικρά δάκρυα⁴²⁵. Όταν ο σκληρός θάνατος άρπαξε τον Φωτινό, προκάλεσε πικρό πένθος στους γονείς του⁴²⁶. Ο φθονερός Άδης άρπαξε τον ήλιο και τον γλυκό γιο, αφήνοντας πένθος στη σύζυγο και λύπη στον γονιό⁴²⁷. Η νεκρή Ματτία άφησε άπαυστο πόνο στον πατέρα και τη μητέρα της που θα κλαίνε για πάντα⁴²⁸. Ο νεκρός αφήνει δάκρυα και θρήνους σε αυτούς που τον ανέθρεψαν⁴²⁹. Ο νεκρός κείται στον Άδη αφήνοντας στην ολοφυρόμενη μητέρα του σκληρό πένθος⁴³⁰. Ο αξιοδάκρυτος νέος κείται άψυχος έχοντας αφήσει πικρές δυστυχίες θρήνων στον πατέρα του και πάρα πολύ θλίψη και θρήνους στη μητέρα του⁴³¹. Όταν η Ατθίδα πέθανε, άφησε δάκρυα και αναστεναγμούς στους αγαπημένους της γονείς⁴³². Ο νεκρός άφησε λύπες και παντοτινούς θρήνους στους συντρόφους του⁴³³. Ο Άδης άφησε στο σπίτι του νεκρού πικρά βάσανα⁴³⁴. Ο διαβάτης που περνά παροτρύνεται να δει το ατελείωτο πένθος των γονιών του νεκρού, ενώ η Ευτυχιανή, η μητέρα του, τού στέλνει πένθιμα δάκρυα⁴³⁵. Το πένθος τρώει την καρδιά και των δύο συντετριμμένων γονέων⁴³⁶, ενώ, οι υπερήλικες δυστυχίες γονείς του Κάσσανδρου είναι συντετριμμένοι από θανάσιμο πένθος⁴³⁷. Ο Τιμόξενος κείται μέσα στη γη, αφήνοντας στους γονείς του δάκρυα και πένθος⁴³⁸. Ο Γεώργιος με τον θάνατό του άφησε στον πατέρα και στο θείο του θρήνο πολυδάκρυτο⁴³⁹. Ο Ζήνων άφησε στους δυστυχισμένους γονείς του

Δωσίθεε, κατάκλαε με· σοί γάρ ανάνκη δάκρισι πικροτάτοις τύμβω έμῳ προχέειν (GVI 808)

⁴²² *δάκρυα πολλά λιποῦσα Θεόκλεια μητρί ταλαινίη* (GVI 838)

⁴²³ *Απολλόδωρον (...) άναρπάσας έκρουψεν έν τάφοισι και γονεῦσι μέν θρήνους έλειπεν* (GVI 847)

⁴²⁴ *μήτηρ δακρύων άκόρεστος* (GVI 849)

⁴²⁵ *δάκρυα πικρά λιπών πατρί ποθεινοτάτω* (GVI 944)

⁴²⁶ *δαιίμων ή[ρραξέ μ' άφειδής] Φωτινόη, πένθος θρεψαμένοισι π[ικρόν]* (GVI 948)

⁴²⁷ *ό φθονερός δαιίμων (...) νόσφισεν ήελίου και γλυκεροῦ τέκεος, πένθος μέν προλιπό[ν]τα άλόχω, λύπην δέ γονήι* (GVI 954)

⁴²⁸ *πατρί τε και τῆι ματρί λιποῦσ' αιώνιον άλγος τῆι πολυδακρύτωι είς τόν άπαντα χρόνον* (GVI 958)

⁴²⁹ *λείπω δέ δάκρυα και γόους τροφοῖ[σί μου]* (GVI 963)

⁴³⁰ *κεῖμαι δ' είν Αίδη (...) μητρί λιπών πένθος λυγρόν [όδυρομένη]* (GVI 992)

⁴³¹ *[ψυ]χολιπής πολυδακρυς (...) κείται [κ]οῦρος, πατρί λιπών πικρά γόνων πάθεα [μ]ατρί τε παμπληθύν θρηνώη γόνον* (GVI 1154)

⁴³² *δάκρυα δέ στον[αχάς τε φίλοις λείπουσα γονεῦσιν]* (GVI 1361)

⁴³³ *σοῖς δ' άρ' έταίροις λύπας και θρήνους κάλλιπες αιδ[ί]ους* (GVI 1486)

⁴³⁴ *άλλ' οἱκοι λυγρά λέλοιπε πάθη* (GVI 1599)

⁴³⁵ *δέρκεο πένθος άπαυστον έμῶη τοκέων (...) ήδέ τεκοῦσα Ευτυχιανή πέμπει πένθιμά μοι δάκρυα* (GVI 1616)

⁴³⁶ *μήτηρ και πατήρ (...) άμφω θυμοβόρω πένθει τειρόμενοι* (GVI 1943)

⁴³⁷ *μογερούς τε τοκῆας γηραλέους, στυγερωῶ πένθει τειρομένους* (GVI 1954)

⁴³⁸ *δάκρυα μέη και πένθος έμοῖς γενέταισι λιπόντα* (GVI 1991)

⁴³⁹ *ός γενετήρι και θείω μεθ' έπειτα γόνον πολυδακρυη άφήκεη* (GVI 2000)

πόνους και ένα ψυχρό άγαλμα στον κωφό τάφο⁴⁴⁰. Ο επισκέπτης του τάφου κάνει σπονδή στον νεκρό νέο με τα δάκρυα που χύνει από το βαρύ πένθος, κλαίγοντας εκ θεμελίων καρδιάς⁴⁴¹. Οι γονείς του νεκρού, Γαιήνα και Σωσθένης, ανέγειραν επιτύμβια στήλη ολοφυρόμενοι⁴⁴². Η μητέρα του σκοτωμένου, Ηρώ, αναστέναξε με γοερά κλάματα⁴⁴³. Ο νεκρός άφησε στη μητέρα του γοερά κλάματα και αιώνιους θρήνους⁴⁴⁴. Τέλος, αναφέρονται και παραινήσεις εκ μέρους του νεκρού, κυρίως, προς τους γονείς του, προκειμένου να πάψουν να θρηνούν για τον χαμό του⁴⁴⁵.

Μόλις η Ψυχή βυθίζεται στη δίνη του θανάτου, στον κόσμο ακούγονται δυνατές κραυγές και θρήνος ξεσπά γύρω από το σώμα της που είναι φτιαγμένο από χύμα ζυμωμένο με νερό (στ. 174-176). Η αναφορά στον θρήνο των στοιχείων της φύσης απαντά στον Πίνδαρο, όπου τα άστρα και τα ποτάμια και τα κύματα της θάλασσας θρηνούν και καλούν τον νεκρό να γυρίσει πίσω⁴⁴⁶. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, για τον θάνατο της Μάγνας, επιβάλλεται να δακρύσει η γη ολόκληρη⁴⁴⁷.

Στη νεοελληνική παράδοση, από το βαρύ πένθος «κλαίει ακόμη και ο ουρανός» ή «κλαίει και οι πέτρες». Στη δημοτική μας ποίηση απαντούν αντίστοιχες εικόνες της φύσης που θλίβεται και θρηνεί για τον θάνατο ενός ανθρώπου. Στην περίπτωση

⁴⁴⁰ *δύστηνοι γενέται (...) οἷσι λέλουτες ἄλγεα καὶ κωφοῦ ψυχρὸν ἄγαλμα τάφου* (GVI 2002)

⁴⁴¹ *[δά]κρυα σοι σπένδω, πολυ[πενθέα δάκρυα, κοῦρε], βυσοσθέν εκ κραδίδης μ[υρόμενος προχέω]* (GVI 2007)

⁴⁴² *μήτηρ μοι Γαιήνα, (...) ἤγειρε στήλην σὺν πατρ[ι] Σωσθένει πόλλ' ὀλοφυρ[ά]μενοι* (GVI 2009)

⁴⁴³ *[μάτηρ] Ἡρώ, ἀποφθίμενον δ' ἔστενάχησε γόοι[ς]* (GVI 2038)

⁴⁴⁴ *[μητρός] ἦ κατέλιπα γόους θρή[νους τ' ἀενάους]* (GVI 940a)

⁴⁴⁵ Έτσι, ο νεκρός γιος ζητεί από τους γονείς του να πάψουν τους θρήνους, αφού, από τη μοίρα του, κανείς δεν μπορεί να αποφύγει τον θάνατο: *ἀλλὰ πάτερ, παῦσαι, μ[ῆ]τερ, κατάληξον ὄδυρμούς[ς] [μόρσιμον] οὐ [προφυγεῖν] ἔστι τέλος θανάτου* (GVI 790). Ο νεκρός ζητεί από τους γονείς του να αφήσουν πίσω τον πικρό θρήνο: *πάτερ μάτερ [τε], προλείπετε πικρὸν ὄδυρμόν* (GVI 945). Η νεκρή κοπέλα ζητεί από τον (άγνωστο) διαβάτη να μηνύσει στη δύστυχη μητέρα της να μη βασανίζει το μυαλό της με λύπες και δάκρυα: *ἄγγελε εἰς οἶκος τήμῃ κακοδαίμονι μητρὶ καὶ μὴ ἀεὶ λύπαις καὶ δακρύοισι φρένας τρύχειν* (GVI 947). Ο Πόπλιος ζητεί από τους γονείς του ούτε να κλαίνει πια, αφού το πένθος είναι ανώφελο, ούτε να έρχονται να χύνουν δάκρυα μάτια στους τάφους όπου δεν τους ακούει κανείς: *οἱ με τεκόντες, μηκέτι πένθος ἄ[χρησ]τον ὀδύρετε μήδ' ἐπὶ κωφούς τύμβους ἐρχ[ό]μενοι δακρυοχοεῖτε μάτην* (GVI 969). Ο νεκρός ζητεί από τον γλυκό πατέρα του να πάψει πια τα κλάματα και τη θλίψη, που έχει ανυπόφορο πένθος βαθιά στα στήθια: *μηκέτι κλαῖε, πάτερ γλυκερώτατε, μήδ' ἔτι λυποῦ οἰκτρὸν, ἐνι στέρνοις πένθος ἄλαστον ἔχων* (GVI 861). Τώρα που η μοίρα έστειλε τη Θειοφίλη στα κρεβάτια των αθανάτων, οι γονείς της προτρέπονται να πάψουν τους θρήνους και τους οδυρμούς: *[ὦ γ]ονεές, θρήνων νῦν λήξατε, παῦετ' ὄδυρμῶν Θειοφίλη λέκτρων ἀθανάτων ἔτυχεν* (GVI 1989). Ο νεκρός ζητεί από τη μητέρα του, Μελιτίνη, να αφήσει τον θρήνο και να πάψει τα γοερά κλάματα: *μῆτε[ρ], Μελιτίνη, θρήνον λίπε, παῦε γόοιο* (GVI 1993). Ο νεκρός αφήνει στην ταλαίπωρη μητέρα του δάκρυα και αναστεναγμούς και τη ρωτά γιατί οδύρεται μάτια: *μητέρα δειλαῖην δάκρυσι καὶ στοναχαῖς (...) τί δὲ μάτην ὀδύρεαι* (GVI 2004). Ο νεκρός ζητεί από τη μητέρα του, την Πρειμιγένη, να αποβάλει τους πόνους (του πένθους) που της δαγκώνουν την καρδιά: *(...) μῆτερ, Πρειμιγένη, ἀπόθου θυμοδακεῖς ὀδύνας* (GVI 2006)

⁴⁴⁶ *ἄστρα τε καὶ ποταμοὶ καὶ κύματ' <ἀγκαλεῖ σε> πόντου* [*«Αποσπασμάτια», Θρήνοι* (101), 136 στο J. E. Sandys, Sir (επιμ. σχολ.), *The odes of Pindar. Including the principal fragments*, Λονδίνο: W. Heinemann (εκδ.), 1915, σελ. 590]

⁴⁴⁷ *Μάγνας θανούσης πᾶσα γῆ δακρυσά[τω]* (GVI 2053)

θανάτου ενός κλέφτη επί Τουρκοκρατίας, «η φύση όλη τον θρηνεί κι είναι τα πουλιά και ο ψίθυρος των γέρικων βουνών και το βογγητό των ανέμων στις κορφές οι μοιρολογήστρες»:

Κλαίνει τα όρη τα βουνά κι τα πουλιά στα δάση.
Κλαίνει κι οι πέρδικες κι λεν, κρίμα στον νιο που εχάθη.
Όρη και δάση και βουνά κλαίνει τον θάνατό σου,
κλαίει και η μανούλα σου, τουν απουχουρισμό σου⁴⁴⁸.

Κλαίνε τα δέντρα, κλαίνε τα κλαριά
κλαίνε και τα λημέρια* που λημέριαζα*,
κλαίνε τα μονοπάτια που περπάταγα
κλαίνε και οι βρυσούλες πού 'πινα νερό⁴⁴⁹.

Κλαίνε τα δέντρα κλαίνε τα κλαριά
κλαίει και η φαρμελίτσα⁴⁵⁰ σου που δε σε βλέπει πια⁴⁵¹.

Άλλοτε, ο ίδιος ο νεκρός παροτρύνει τα πουλάκια και τα κλαδιά των δέντρων να θρηνήσουν τον θάνατό του:

Κλάφτε με, πουλιά κι αηδόνια, κλάφτε με, δασιά* κλαριά
(...) κλάψε με κι εσύ, πατέρα, δε με ξαναβλέπεις πια⁴⁵².

Η φύση συμμετέχει στον θρήνο και για τον θάνατο του Χριστού, όπως φαίνεται στο μοιρολόι “Ο θρήνος της Παναγιάς”:

Σήμερα μαύρος Ουρανός, σήμερα μαύρη μέρα,
σήμερα όλοι θλίβονται και τα βουνά λυπούνται⁴⁵³.

Η παραίνεση στα στοιχεία της φύσης να συμμετάσχουν στον οδυρμό της μητέρας του Χριστού παρατηρείται ακόμη πιο έντονα στην κυπριακή παραλλαγή του μοιρολογιού:

(...) Που πκιάσαν τον Υιούλην μου κι έμεινα ορφανεμένη
κι ο κόσμος κλαίει ουρανό κι η γη σκοτεινιασμένη.
Ο ήλιος εσκοτίστηκε κι όλον το φως εχάθη
και το φεγγάριν τ' ουρανού κατά πολλά επικράνθη.
Όρη αναστενάξετε και πέτρες ραϊστείτε
και ποταμοί στραγγίσετε και δένδρα μαραθείτε⁴⁵⁴.

Μετά τον θάνατο του Σωκράτη, οι σύντροφοί του βγαίνουν από τη φυλακή συντετριμμένοι, με κλάματα και αναφιλητά, βογγώντας (στ. 175-178). Στον Ευριπίδη, ο

⁴⁴⁸ Ν. Α. Δημητρίου, *όπ.π.*, σελ. 496

⁴⁴⁹ «χ.τ. (αρ. 40)» στο Κ. Παπαχρήστου, *όπ.π.*, σελ. 347

⁴⁵⁰ Δυστυχώς κατά την έρευνα δεν στάθηκε δυνατή η εύρεση της σημασίας της λέξης.

⁴⁵¹ “Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Πελοπόννησος”, *όπ.π.*

⁴⁵² «Μοιρολόγι του νέου νεκρού (αρ. 39)» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 127

⁴⁵³ Θ. Δασκαλοθανάσης, “Ο θρήνος της Παναγιάς”, *Βυζαντινών ιστορικά. Η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 2014, βλ. Ηλ. Πηγές

⁴⁵⁴ Θ. Δασκαλοθανάσης, *όπ.π.*

θάνατος αποτελεί μεγάλη συμφορά⁴⁵⁵, ενώ στον Λουκιανό, αναφέρεται ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν τον θάνατο ως το πιο μεγάλο κακό⁴⁵⁶. Οι συνέπειες του θανάτου είναι τραγικές, αφού καθυποτάσσει πλήρως τους πενθούντες, επιφέροντας ανείπωτη θλίψη και ποταμούς δακρύων, καταλήγοντας να τους οδηγή στην απελπισία και, τελικά, την εξουθένωση, λόγω και της στέρησης ύπνου.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, αναφέρεται ότι τόσο τραγικός ήταν ο σπαραγμός της Ανδρομάχης για τον θάνατο του Έκτορα, ώστε ακόμη ακούν τον θρήνο της⁴⁵⁷. Στον Σοφοκλή, ο μαύρος Άδης, δηλαδή ο μαύρος θάνατος, είναι πλούσιος από αναστεναγμούς και γοερά κλάματα⁴⁵⁸. Στον Αισχύλο, ο Χορός προσφέρει τις νεκρικές χοές με χτυπήματα στο στήθος και γοερές κραυγές⁴⁵⁹. Στον Ευριπίδη, ο Χορός λέει ότι ο θάνατος των παιδιών επέφερε εξουθενωτικό θρήνο στις γυναίκες⁴⁶⁰. Στον Λουκιανό, πάντα με περιπαικτική διάθεση, αναφέρονται οι θρήνοι και τα ουρλιαχτά των γυναικών, δάκρυα από όλους, στήθη που δέχονται χτυπήματα, μαλλιά που ξεριζώνονται και μάγουλα κατακόκκινα⁴⁶¹.

Ο πόνος που προκαλεί η πληγή του θανάτου είναι αθεράπευτος, όπως δηλώνεται στα παρακάτω δημοτικά δίστιχα:

Εις του θανάτου τας πληγάς, βοτάνια δεν χωρούσι,
Μήτε γιατροί γιατρεύουσι, μήτ' άγιοι βοηθούσι⁴⁶².

(...) Βλέπουνε οι μάννες τα παιδιά και κάθονται και κλαίνε
και οι αδερφές τ' αδέρφια τους και μαγουλοτραβιώνται⁴⁶³.

Κλάψετε και να κλάψουμε, θλιφτήτε να θλιφτούμε
να μαζωχτούν τα δάκρυα, να γένουνε ποτάμι⁴⁶⁴.

Έπιασα και τον άλλαξα* με πόνο και με σπαραγμό
και τον εστόλισα γαμπρό με θρήνο και με οδυρμό.

Ποιος είναι σιδηρόκαρδος* για να βαστά τον πόνον
να βλέπει αγγελικά κορμιά χάμου στης γης το χώμα.

Χύστε του δάκρυα, χύστε του, πείτε του μοιρολόγια,

⁴⁵⁵ ὥστ' ἐγὼ καὶ σφῶν θαρεῖα συμφορᾶ πεπλήγμεθα («Άλκηστις» 404-405)

⁴⁵⁶ διὰ τὸ τοὺς πολλοὺς τὸ μέγιστον τῶν κακῶν τὸν θάνατον οἶεσθαι («Περὶ πένθους» 24)

⁴⁵⁷ Ἀνδρομάχης ἔτι θρήνον ἀκούομεν (ΑΛΦΕΙΟΥ ΜΙΤΥΛΗΝΑΙΟΥ 9, 97)

⁴⁵⁸ μέλας δ' Ἄιδης στεναγμοῖς καὶ γόοις πλουτίζεται («Οἰδίπους Τύραννος» 29-30)

⁴⁵⁹ σὺν κόπῳ («Χοηφόροι» 23)

⁴⁶⁰ τὸ γὰρ θανόντων τέκνων, ἐπίπονόν τι κατὰ γυναῖκας εἰς γόους πέφυκε πάθος («Ίκέτιδες» 94-96)

⁴⁶¹ οἴμωγαὶ δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ κωκυτὸς γυναικῶν καὶ παρὰ πάντων δάκρυα καὶ στέρνα τυπτόμενα καὶ σπαραττομένη κόμη καὶ φοινισσόμεναι παρειαὶ («Περὶ πένθους» 12)

⁴⁶² Ε. Μέλαινα, "Μοιρολόγια", Κρητική Μέλισσα, Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστού (εκδ.), 1888, σελ. 22

⁴⁶³ «Δημοτικό τραγούδι Πελοποννήσου» στο Ι. Κ. Προμπονάς, *όπ.π.*, σελ. 192

⁴⁶⁴ Ν. Σαλπαδήμου κ.α., *όπ.π.*, σελ. 509

θέλει κι ο νέος τα χάρδια του κι ο γέρος την τιμή του⁴⁶⁵.

Παίρνει (η αδελφή του νεκρού) και πάει στα μνήματα
και κάθεται και κλαίει, τα δέντρα τα μαραίνει.

Κι όταν την επερνούσανε από την Παναγία*
φωνή έσυρεν* η μάνα τζη* κ' έσβησαν τα καντήλια⁴⁶⁶.

Όρκο είχα στο κεφάλι μου, ποτέ μου να μην κλάψω
και τώρα για χατίρι σου θα βαριαναστενάξω.
Θ' αναστενάξω κι ας χαθώ, θα κλάψω κι ας πεθάνω⁴⁶⁷.

Ανάλογες συμπεριφορές θρήνου περιγράφονται, επίσης, στον Όμηρο και τις αρχαιοελληνικές τραγωδίες. Ο θάνατος του Αντίνοου ήταν ανυπόφορο βάρος στο στήθος του πατέρα του⁴⁶⁸. Η ψυχή του Αγαμέμνονα μιλά για τον θρήνο που ξέσπασε με τον θάνατο του Αχιλλέα, περιγράφοντας τα καυτά δάκρυα των Δαναών, τον οδυρμό της μητέρας του, Θέτιδας, των Νηρηίδων, των Αργιτών και των εννέα Μουσών που συνεχίζονταν αδιάλειπτα για δεκαεπτά ημέρες⁴⁶⁹. Στον Σοφοκλή, η Ηλέκτρα στέλνει στον νεκρό πατέρα της, μες στη γη, τη γοερή κραυγή και τον θρήνο της που τη λιώνει κάθε μέρα⁴⁷⁰. Στον Ευριπίδη, ο Χορός μιλά για το γοερό κλάμα των πενθούντων που συνοδεύεται από χτυπήματα στο στήθος⁴⁷¹. Ο Άδμητος υπόσχεται στην ετοιμοθάνατη νεκρή σύζυγό του ότι θα την πενήσει και όχι για μόνο έναν χρόνο, αλλά μέχρι να πεθάνει και ο ίδιος⁴⁷², ενώ αναφέρεται στο αιώνιο πένθος και τη θλίψη που προξενεί ο θάνατος των προσφιλών μας ανθρώπων⁴⁷³. Η Ανδρομάχη δηλώνει ότι οι θρήνοι, οι γοερές κραυγές και τα κλάματα φτάνουν ως τον ουρανό⁴⁷⁴. Τέλος, η θεά του κυνηγιού, Άρτεμις, υπόσχεται στον Ιππόλυτο ότι, μετά τον θάνατό του, οι κοπέλες θα τον θρηνούν αιώνια⁴⁷⁵.

Αντίστοιχα, στη νεοελληνική παράδοση, οι θρηνωδίες και τα κλάματα ως φυσική συνέπεια του αποχωρισμού με τον νεκρό αποτελούν συνειδητή εκδήλωση των συγγενών και των φίλων του, ενώ η συμμετοχή και άλλων ανθρώπων στο δράμα τους

⁴⁶⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 87, 121, 131

⁴⁶⁶ Δ. Α. Πετρόπουλος, *όπ.π.*, 1962, σελ. 306, 385

⁴⁶⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 157

⁴⁶⁸ παιδός γάρ οί ἄλαστον ἐνὶ φρεσὶ πένθος ἔκειτο, *Αντινόου* (ω 423-424)

⁴⁶⁹ ω 46-64

⁴⁷⁰ ἰαχάν ἀοιδὰν μέλος Αἶδα, πάτερ, σοὶ κατὰ γᾶς ἐνέπω γόους οἷς ἀεὶ τὸ κατ' ἤμαρ λείβομαι («*Ηλέκτρα*» 142-146)

⁴⁷¹ κλύει τις ἢ στεναγμὸν ἢ χειρῶν κτύπον κατὰ στέγας ἢ γόνον ὡς πεπραγμένων («*Άλκηστις*» 86-88)

⁴⁷² οἷσω δὲ πένθος οὐκ ἐτήσιον τὸ σόν, ἀλλ' ἔστ' ἂν αἰὼν οὐμός ἀντέχη, γύναι («*Άλκηστις*» 336-337)

⁴⁷³ ὦ μακρὰ πένθη λυπαί τε φίλων τῶν ὑπὸ γαίαν («*Άλκηστις*» 895-896)

⁴⁷⁴ ἡμεῖς δ' οἷσπερ ἐγκείμεσθ' ἀεὶ θρήνοισι καὶ γόοισι καὶ δακρύμασιν πρὸς αἰθέρ' ἔκτενοῦμεν («*Άνδρομάχη*» 90-92)

⁴⁷⁵ δι' αἰῶνος μακροῦ πένθη μέγιστα δακρῶν καρπουμένω («*Ιππόλυτος*» 1426-1427)

θεωρείται αυτονόητη:

Κι όντες* να με περάσουνε νεκρό 'π' τη γειτονιά σου,
τράβα τα μαγουλάκια σου και τράβα τα μαλλιά σου⁴⁷⁶.

Νά 'μουν πουλί να πέταγα, να πήγαινα του ψήλου*
ν' αγνάντευα κατ' τη Φραγκιά και τό 'ρημο το Θιάκι,
ν' ακούρμαινα* τη Λούκαινα, τη δόλια τη Διαλέτα,
πώς κλαίει, πώς μοιρολογά, πώς χύνει μαύρα δάκρυα.
Σαν περδικούλα θλίβεται και σαν παπί μαδιέται,
σαν του κοράκου τα φτερά, μαυρίζει η φορεσιά της⁴⁷⁷.

Γιαννάκη μ', εσέν' έπρεπε ν' έχεις πέντε αδελφάδες,
οι τρεις να κλαιν τ' αποταχύ* και τρεις το μεσημέρι
και αυτού το γέρμα του ήλιου να κλαιν τα πέντε αντάμα (...)⁴⁷⁸.

Τί στέκω κι ακρομάζομαι* και καίγετ' η καρδιά μου;
Θα βάλω απ' άγρια τη φωνή κι άγρια το μοιρολόγι,
να τρέξ' η πάνου γειτονιά, να δράμ'* η κάτου ρούγα*⁴⁷⁹.

Θιαμαίνομαι*, ξενίζομαι* και μοναχός θιαμάζω*,
πώς δε ραγίζουν τα βουνά, δε πέφτει τάστρι κάτου
από τον πόνο τς αδερφής κι απ' τον καϊμό της μάννας
κι' από το βαριοστεναμό του μαύρωνε* χηράδω*⁴⁸⁰.

Πο ν-είχες, Χάρ' ένα μπαιδί ν-ο Χάρος του να γίνω,
να δης τί βάρος έχουσι ντα δάκρυα που χύνω⁴⁸¹.

Η νεκρή Μυρίνη χαρακτηρίζεται *molto cara*, δηλαδή «πολυαγαπημένη, ακριβή» (στ. 2). Στον Όμηρο, αντίστοιχος χαρακτηρισμός αποδίδεται στον Έκτορα που είναι ο αγαπημένος όλων, ιδιαιτέρως των γονιών του⁴⁸². Ο Έκτορας είναι και για τους θεούς ο πιο αγαπητός από όλους τους θνητούς στην Τροία⁴⁸³. Ο Πρίαμος θρηνεί, επειδή έχασε το πιο ξεχωριστό από όλα τα παιδιά του⁴⁸⁴. Ο θεός Ερμής πληροφορεί τον Πρίαμο ότι παρά τη λυσσαλέα επίθεση του Αχιλλέα στη σορό του γιου του, οι ολύμπιοι θεοί φρόντισαν να διατηρήσουν ανέπαφο το νεκρό του σώμα, επειδή τον είχαν μέσα στην καρδιά τους⁴⁸⁵. Στα μοιρολόγια τους, η Εκάβη και η Ελένη αποκαλούν τον Έκτορα

⁴⁷⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 151

⁴⁷⁷ «Ο Καλιακούδας» στο Κ. Ρωμαίος, *Η ποίηση ενός λαού, Λαογραφικόν Ινστιτούτον Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης*, Αθήνα: χ.ό., 1968, σελ. 209

⁴⁷⁸ «Για τον καπετάν Γιαννάκη Μπότσαρη» στο Ν. Σαλαπαδήμου κ.α., *όπ.π.*, σελ. 396

⁴⁷⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 150

⁴⁸⁰ «χ.τ. (αρ. 189)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 210

⁴⁸¹ Δ. Β. Οικονομίδης, *όπ.π.*, σελ. 22

⁴⁸² *ὦς τώ γε κλαίοντε προσαιδήτην φίλον υἱόν* (Χ 90)

⁴⁸³ *φίλτατος ἔσκε θεοῖσι βροτῶν οἷ ἐν Ἰλίῳ εἰσίν* (Ω 67)

⁴⁸⁴ *παῖδ' ὀλέσαι τὸν ἄριστον* (Ω 242)

⁴⁸⁵ *καὶ νέκυός περ ἔόντος, ἐπεὶ σφι φίλος περι κῆρι* (Ω 423)

πολυαγαπημένο, από όλα τα παιδιά της η πρώτη⁴⁸⁶, από όλα τα αδέρφια του συζύγου της, η δεύτερη⁴⁸⁷. Η Εκάβη λέει ότι ο Έκτορας ήταν αγαπημένος στους θεούς που τον φρόντισαν ακόμη και στον θάνατό του⁴⁸⁸. Τέλος, ο Αχιλλέας λέει στον Πρίαμο ότι θα μπορέσει αργότερα να θρηνήσει τον αγαπημένο του γιο⁴⁸⁹.

Σε επιτύμβια επιγράμματα, ο νεκρός είναι προσφιλής σε όλους τους διαβάτες που περνούν⁴⁹⁰. Ο ποιητής ζητεί να μάθει γιατί ο αμείλικτος Άδης άρπαξε την αξιαγάπητη εταίρα Πατροφίλα⁴⁹¹. Σε άλλη περίπτωση, παρακαλείται η θεότητα να στείλει ανάμεσα στους ευσεβείς τον νεκρό που είναι αγαπητός σε ανθρώπους και θεούς⁴⁹². Τον ευτυχισμένο και πολυαγαπημένο Σαβίνο τον κατέχει ο ύπνος⁴⁹³ (του θανάτου), ενώ, όταν πέθανε ο Μέλας, χάθηκε το πολυαγαπημένο άνθος της νιότης του⁴⁹⁴.

Στον Ευριπίδη, ο Χορός, θέλοντας να ανακουφίσει τη θλίψη του Άδμητου για τον θάνατο της πολυαγαπημένης του συζύγου, αναφέρει την περίπτωση κάποιου συγγενούς του που έχασε τον μοναχογιό του, που του άξιζαν οι θρήνοι⁴⁹⁵. Ο Ηρακλής τονίζει το γεγονός ότι η αγάπη για τον νεκρό φέρνει δάκρυ⁴⁹⁶. Στον ορφικό ύμνο, ο νεκρός Άδωνις χαρακτηρίζεται πολυαγαπημένος, τόσο ώστε του αξίζει να χύνουν πολλά δάκρυα για τον χαμό του⁴⁹⁷.

Η ξεχωριστή θέση που έχει κάποιος άνθρωπος στην καρδιά των άλλων απαντά και στα νεοελληνικά μοιρολόγια:

Για κάτσετε, σιγήσετε, να ιδούμε ποιος μας λείπει.
Μας λείπει ο κάλλιος* του σπιτιού και ο πρωτονοικοκύρης,
που ήταν στο σπίτι φλάμπουρο*, στην εκκλησιά φανάρι·
το φλάμπουρο τσακίστηκε, και το φανάρι εσβήστη.
Κρίμα σ' εκείνον που έπεσε, κι αλιά* σ' εκείόν πο' στάθη*⁴⁹⁸.

- Καλό 'ς τονε το Χάροντα, κάθησε να γευτούμε,
να φας ταπάκια* του λαγού, στηθάρι από περδίκι,
να πιης και τριπαλιό κρασί, που πίνουν οι αντρειωμένοι.
- Δε θέλω εγώ το γιόμα* σας, ηδέ* το λειδινό* σας,

⁴⁸⁶ Έκτορ έμῳ θυμῷ πάντων πολὺ φίλτατε παίδων (Ω 748)

⁴⁸⁷ Έκτορ έμῳ θυμῷ δαέρων πολὺ φίλτατε πάντων (Ω 762)

⁴⁸⁸ φίλος ἦσθα θεοῖσιν οἱ δ' ἄρα σεῦ κήδοντο καὶ ἐν θανάτοιο περ αἴση (Ω 749)

⁴⁸⁹ ἔπειτά κεν αὐτε φίλον παῖδα κλαίοισθα (Ω 619)

⁴⁹⁰ πᾶσι φιλητός (...) κείμαι σῆμα παρερχομένοις (GVI 395)

⁴⁹¹ Αἰδη δυσκίνητε, τί τήν ἐπέραστον ἐταίρην ἠρπασες (ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ 7, 221)

⁴⁹² τὸν ἀνθρώ[ποι]σι καὶ ἀθανάτ[οι]σι φιλητόν, ᾧ δαῖμον, πέμψα[ι]ς εἰς δόμον εὐ[σεβέων] (GVI 752)

⁴⁹³ Ὑπνος ἔχει σε, μάκαρ, πολυήρατε δι'ε Σαβῖνε (GVI 1484)

⁴⁹⁴ ἦβης γάρ σοι ἀπώλετο φίλτατον ἄνθος (GVI 1410)

⁴⁹⁵ ἔμοι τις ἦν ἐν γένει, ᾧ κόρος ἀξιόθρηνος ὤλετ' ἐν δόμοισιν μονόπαις («Άλκηστις» 903-906)

⁴⁹⁶ τὸ γὰρ φιλησαι τὸν θανόντ' ἄγει δάκρυ («Άλκηστις» 1081)

⁴⁹⁷ πολυήρατε, δακρυότιμε [«Άδώνιδος θυμίαμα ἀρώματα» (56) 6]

⁴⁹⁸ Ν. Σαλαπαδήμου κ.α., όπ.π., σελ. 512

παρ' * ήρθα για τον κάλλιο σας, για τον καλύτερό σας⁴⁹⁹.

«Ποιος έχει γλώσσα να σ' το πη, στόμα να σου μιλήση.
Τούτ' η φωτιά που σ' άναψε, ποιος θε να σου τη σβήση;
Η Ευγενούλα απέθανε νηπολυαγαπημένη»⁵⁰⁰.

- «Ήλιε μου και τρισήλιε μου και κοσμογουριστή μου,
ψες έχασα μια λυγερή, μια ακριβοθυγατέρα·
να μην* την είδες πουθενά, να μην την απαντήσεις*»
- «Εψές προχτές την είδηκα* 'ς του Χάρου το σαράι·»⁵⁰¹.

Εμένα ένας έρχεται απ' τον Απάνω Κόσμο,
ούτ' απ' τα ξένα μού 'ρχεται, ούτε από ξένον κόσμο,
μόν' είναι το παιδάκι μου, το πολυαγαπημένο⁵⁰².

Χούφτες έταξα μάλαμα, χούφτες μαργαριτάρι,
τον άγιο Σπυρίδωνα να τον μαλαματώσω*·
να τ' πάνω* φόρτωμα* κηρί* και με τ' ασκί* το λάδι.
Κι ο άγιος Σπυρίδωνας, μάτια μου, δεν τα δέχτηκε*,
ούτε το φόρτωμα κηρί, ούτε τ' ασκί το λάδι,
μουν* 'θέλεσε* το Γιαννούση μου, τον ακριβό το γιο μου,
κι ήρθε και μου τον άρπαξε κι ήρθε και μου τον πήρε⁵⁰³.

Νά 'τανε να γυρίζανε του κόσμου οι πεθαμένοι.
Δε θά 'κλαιε η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
δε θά 'κλαιγαν τ' αντρόγυνα, τα πολυαγαπημένα.
Μα, αν στερέψει η θάλασσα και γίνει περιβόλι
κι όταν κάνει η ελιά κρασί και σταφύλι λάδι,
τότε θα περιμένουμε νά 'ρθουν από τον Άδη⁵⁰⁴.

Μάννα, με τους εννιά σου γιους και με τη μια σου κόρη,
την κόρη την μονάκριβη, την πολυαγαπημένη⁵⁰⁵.

Ο Γλαύκος με τον θάνατό του προκάλεσε πολύ μεγάλο πόνο στη μητέρα του που τον υπεραγαπούσε. Ο Pascoli χαρακτηρίζει τη μάνα αγία, με την έννοια της σεβάσμιας: *πότνια μήτηρ*, όπως χρησιμοποιείται στον Όμηρο⁵⁰⁶, τον ομηρικό ύμνο⁵⁰⁷ και τον Μουσαίο⁵⁰⁸. Η σεπτή μορφή της μάνας δεσπόζει, όλο γλυκύτητα και στα δημοτικά τραγούδια:

Απ' όλα τα λαλούμενα καλλιοχτυπά* η καμπάνα

⁴⁹⁹ «Μοιρολόι Σκάλας και Ζερβάτων Κεφαλονιάς (αρ. 46)» στο Ν. Πολίτης, τ. Α', *όπ.π.*, 1909, σελ. 257

⁵⁰⁰ «χ.τ. (αρ. 217)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 225

⁵⁰¹ «χ.τ. (αρ. 221)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 227

⁵⁰² Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ 209

⁵⁰³ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 123

⁵⁰⁴ «Νά 'τανε να γυρίζανε» (αναφορά Ευτυχίας Νικ. Χιώτη) στο Κ. Ι. Τσουύχλος, *όπ.π.*, σελ. 131

⁵⁰⁵ Κ. Ρωμαίος, *όπ.π.*, 1968, σελ. 136

⁵⁰⁶ Ζ 429, Λ 452, Ω 710, λ 180, 215 και 546, μ 134, ο 461, σ 5

⁵⁰⁷ «Είς Δημήτραν» 54

⁵⁰⁸ «Τά καθ' Ήρώ καί Λέανδρον» 278

κι απ' όλα τα γλυκύτερα, γλυκύτερη είν' η μάνα⁵⁰⁹.

Μανούλα μου, γλυκιά γλυκιά, γλυκότερη απ' το μέλι
όλα τα ξεδοκίμασα, γλυκότερη είν' η μάνα⁵¹⁰.

Ο πρώιμος θάνατος⁵¹¹ του Γλαύκου ήταν τόσο αβάσταχτος που η καρδιά της μάνας του ράγισε και εκείνη πήγε στον Άδη. Παρατηρούμε την αντιστοιχία με τον ομηρικό ύμνο, όπου ο ποιητής, απευθυνόμενος στη θεά Δήμητρα, την άγια μάνα, τη ρωτά ποιος από τους αθάνατους θεούς και από τους θνητούς ανθρώπους τής άρπαξε την κόρη και ράγισε την καρδιά της⁵¹². Αντίστοιχα, στον Όμηρο, η σκιά της Αντίκλειας ομολογεί στον Οδυσσέα ότι ο καημός της για εκείνον της «άρπαξε» την καρδιά, δηλαδή την οδήγησε στον θάνατο⁵¹³.

Ο πόνος που βιώνει μια μάνα, ιδιαίτερα όταν θρηνεί για τον χαμό του παιδιού της, περιγράφεται σε μοιρολόγια και δημοτικά τραγούδια:

(...) Όλαις οι μάναις κλαίγανε κι' όλαις παρηγοριούνται,
μα μια μανούλα ενός παιδιού παρηγοριά δεν έχει.

Εσύ, παιδί μου, εκίνησες να πας στον κάτω κόσμο
κι' αφήνεις τη μανούλα σου πικρή, χαροκαμένη.
Παιδάκι μου, τον πόνο μου πού να τον απιθώσω*
που κι' αν τον ρίξω τρίστρατα, τον παίρνουν οι διαβάταις.
κι' αν τον αφήσω στα κλαριά, τον παίρνουν τα πουλάκια.
Πού να βαλθούν τα δάκρυα για τον ξεχωρισμό* σου;
Αν πέσουνε στη μαύρη γης, χορτάρι δεν φυτρώνει,
αν πέσουνε στον ποταμό, ο ποταμός θα στύψη*,
αν πέσουνε στη θάλασσα, πνίγουνται τα καράβια,
κι' αν τα σφαλίσω* στην καρδιά, γλήγορα σ' ανταμώνω.

Αν δε φουσκώσει η θάλασσα, ο βράχος δεν αφρίζει.
Αν δε σε κλάψη η μάνα σου, ο κόσμος δε δακρύζει⁵¹⁴!

Όλοι σε κλαιών* με την καρδιά, όλοι σε κλαιών με πόνοι,
μα σαν τη μάνα ως σε κλαι', κανείς ποτέ δεν κλαίγει,
γιατ' έχει φίδια στην καρδιά, μαχαίρια και τη σφάζουν,
περούνια* περουνιάζουν* την, που στην ψυχή της καύγουν*⁵¹⁵.

⁵⁰⁹ Γ. Χ. Ρουμελιώτης, *όπ.π.*, σελ. 201

⁵¹⁰ Α. Δ. Μπότσικας, *όπ.π.*, σελ. 51

⁵¹¹ Το γεγονός ότι η ψυχή του Γλαύκου φοβάται το πυκνό σκοτάδι και τα ουρλιαχτά των άλλων ψυχών (στ. 57-58) στον Κάτω κόσμο, καθώς και το ότι η μητέρα του δεν άντεξε τον χαμό του, φανερώνει το νεαρό της ηλικίας του και, ίσως, ότι εκείνη τον είχε μονάκριβο.

⁵¹² *πότνια Δημήτηρ ώρηφόρε άγλαόδωρε / τίς θεῶν ούρανίων ήε θνητῶν ανθρώπων / ήρπασε Περσεφόνην και σόν φίλον ήκαχε θυμόν;* («Είς Δημήτραν» 54-56)

⁵¹³ *άλλά με σός τε πόθος (...)* μελιηδέα θυμόν άπηύρα (λ 202-203)

⁵¹⁴ Γ. Αθανασιάδης - Νόβας, "Η μάνα στο δημοτικό τραγούδι", *Ελληνική Δημιουργία*, έτος: γ', τ. 5', τεύχ. 55, χ.χ. στο Σ. Μελάς, *Το δημοτικό τραγούδι. Έξι τεύχη του περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία»*, Αθήνα: Παπαδήμας (εκδ.), 1994, σελ. 743-744

⁵¹⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 167

(...) Πάψε, βορηά, πάψε, καιρέ και, πάψε, τραμουντάνα*
να πάω να ιδώ το σπίτι μου, να ιδώ το ποιος με κλαίει,
να ιδώ αν με κλαιν' οι φίλοι μου, με κλαιν οι εδικοί* μου.
Όπως με κλαίει η μανούλα μου, κανένας δεν με κλαίει⁵¹⁶.

Πάρ', αδερφέ μ', το σώμα μου και θάψ' το στο χωριό μας,
νά 'ρχεται η μανούλα μας τρισάγιο να το ρίχνει
και με το δάκρυ του ματιού, πολύ να το δροσίζει⁵¹⁷.

Ο χώρος ταφής της εταίρας ουσιαστικά μεταμορφώνεται σε μια θεατρική σκηνή⁵¹⁸ όπου όλοι οι πρωταγωνιστές υποδύονται τους δραματικούς τους ρόλους. Μες στη νύχτα, μια παρέα ανδρών, που είχαν συμμετάσχει σε συμπόσιο νωρίτερα, αποφασίζουν να πάνε στον τάφο της Μυρίνης (στ. 28-56) που έχει πεθάνει εδώ και πολλές ημέρες (στ. 70). Η τακτική παρουσία στο μνήμα θεωρείται ηθική επιταγή για τον επισκέπτη και παραμυθία για τον νεκρό. Απαράβατη σύμβαση αποτελεί ο σεβασμός προς το πρόσωπο του νεκρού και η έμφαση στη μνημόνευση των καλών στοιχείων του χαρακτήρα και των αρετών του⁵¹⁹. Σε δημοτικό τραγούδι, δηλώνεται η παράκληση του νεκρού για συχνή παρουσία των ζωντανών στον τάφο του:

Στο μνήμα μου, αδελφούλια μου, μηλίτσα να φυτέψτε
και στα κλωνάρια της μηλιάς, φανάρια να κρεμάστε,
νά 'ρχεστε βράδυ και αυγή, δάκρυα να τα γιομίζετε⁵²⁰.

Μετά τον θάνατο ενός ανθρώπου, πάντα κάποιος θα βρεθεί να επαινέσει το ήθος και τον χαρακτήρα του. Στον Όμηρο, ο Έκτορας ήταν τόσο ξεχωριστός, ώστε ανάμεσα στους άλλους άντρες ήταν σαν θεός και δε φαινόταν γιος θνητού, αλλά θεού⁵²¹. Στον Πλούταρχο, ο Περικλής, μετά τον θάνατό του, περιγράφεται ως θαυμαστός άνθρωπος

⁵¹⁶ Γ. Χ. Ρουμελιώτης, *όπ.π.*, σελ. 199

⁵¹⁷ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1996, σελ. 110

⁵¹⁸ Στο λιτό σκηνικό αχνοφέγγει μόνο η φλόγα ενός λυχναριού με την οποία ένας από τους άνδρες, ο Μόσχος, ανάβει τη δάδα που κρατά (στ. 31-32).

⁵¹⁹ Οι επισκέπτες της νεκρής έχουν ο καθένας τους κάτι σημαντικό να πουν για εκείνη: ο Μόσχος παραδέχεται τον ατελέσφορο έρωτά του για εκείνη (στ. 36-39), ενώ ο Καλλίας την παρομοιάζει με μέλισσα που κερνούσε μέλι στα χείλη, αν και κεντούσε με το κεντρί της (στ. 40-41). Στο σημείο αυτό, διαπιστώνει κανείς την επιρροή του Pascoli από ερωτικό επίγραμμα της Παλατινής Ανθολογίας: *Ποιείς πάντα, Μέλισσα, φιλανθέος έργα μέλισσας: (...) καὶ μέλι μὲν στάζεις ὑπὸ χεῖλεσιν ἡδὺ φιλεῦσα· ἦν δ' αἰτῆς, κέντρῳ τύμμα φέρεις ἄδικον* (ΜΑΡΚΟΥ ΑΡΓΕΝΤΑΡΙΟΥ 5, 32) στο Nava, *όπ.π.*, σελ. 217). Ο Αγαθίας μιλά για τη γλύκα του έρωτά της, μα και το βάσανο που του προσένουσε (στ. 42-43), ενώ ο Φαίδρος ο πρεσβύτερος, επαινεί την καλοσύνη της, αφού τον έρωτά της τον πρόσφερε τόσο γενναιόδωρα στους άνδρες, έναντι, σχετικά, ελάχιστης αμοιβής. Με αφορμή την αναφορά του Ομήρου στον Γλαύκο που αντάλλαξε με τον Διομήδη δώρα άνισης αξίας [*χρύσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι' ἑννεαβοίων* (Ζ 236 στο Nava, *όπ.π.*, σελ. 218)], ο Pascoli τονίζει το γεγονός ότι, όσο ζούσε, η κοπέλα υπήρξε γενναιόδωρη και άδολη (στ. 44-45).

⁵²⁰ Π. Ροϊλός, *όπ.π.*, 1998, σελ. 79

⁵²¹ *ὅς θεὸς ἔσκε μετ' ἀνδράσιν, οὐδὲ ἔωκει ἀνδρὸς γε θνητοῦ πάϊς ἔμμεναι ἀλλὰ θεοῖο* (Ω 258-259)

που ξεχώρισε για τη γλυκύτητα, την ηπιότητα του χαρακτήρα του και το υψηλό του πνεύμα⁵²².

Τα παινέματα για το ήθος, καθώς και οι παρομοιώσεις για τη σπάνια ομορφάδα ενός νεκρού ανθρώπου, κυρίως σχόλια που τονίζουν τα κάλλη των γυναικών και τη λεβεντιά των ανδρών, έχουν ιδιαίτερη σημασία για τους ζωντανούς. Ο Pascoli στέκεται ιδιαίτερα στο σώμα της εταίρας που αγαπήθηκε τόσο (στ. 14, 22), λευκό και τέλειο σαν νυχτολούλουδο (στ. 15-18). Η ταύτισή της με λευκό άνθος φανερώνει το σπάνιο κάλλος της και είναι δηλωτική του νεαρού της ηλικίας της, της δροσιάς και της φρεσκάδας της, γεγονός που μεγεθύνει τον πόνο της απώλειας.

Η παρομοίωση του νεκρού με άνθος που μαραίνεται μετά τον θάνατο απαντά και στη νεκρώσιμο ακολουθία⁵²³, ενώ, ανάλογα στοιχεία υπάρχουν και στα επιτύμβια επιγράμματα, όπου ο Άδης που φθείρει τους ανθρώπους, «άρπαξε» τη Σέμνη σαν ανοιξιάτικο ρόδο⁵²⁴ και, επίσης, την πιο φιλήδονη κοπέλα που έμοιαζε με τα μπουμπούκια των ρόδων⁵²⁵. Σε άλλη περίπτωση, η ομορφιά της νεκρής είναι τοποθετημένη στο χώμα⁵²⁶. Τέλος, η νεκρή, έχοντας αφήσει την ομορφιά και την όψη που είχε (όταν ζούσε), τώρα στον Άδη κείται στη γη της Ρήνειας⁵²⁷, κάτω από την πλάκα⁵²⁸.

Οι τέσσερις άνδρες, ο ένας μετά τον άλλο, με τη σειρά, ανάβουν με ευλαβικό τρόπο τις δάδες που κρατούν χρησιμοποιώντας τη φλόγα του λύχνου που καίει στο μνήμα της κοπέλας. Έπειτα αποχωρούν συνοδευόμενοι από την αυλητρίδα που παίζει τον διάυλο από πύξο, ενώ γύρω τους «πετούν» οι σπίθες από τις αναμμένες δάδες (στ. 52-56). Είναι αδύνατον να μην παρομοιάσει κανείς την ομάδα των ανδρών με φρυκτωρία, έτσι που μεταδίδουν το μήνυμα του θανάτου και της θλίψης μακριά, με τους αναμμένους πυρσούς στα χέρια μέσα στη βαθιά νύχτα.

Το τελετουργικό άναμμα των πυρσών παραπέμπει στο Άγιο Φως που μεταφέρεται στους χριστιανούς από λαμπάδα σε λαμπάδα κατά την Ακολουθία της Ανάστασης του Χριστού συμβολίζοντας την αιώνια ζωή που προσφέρει μέσα από τον

⁵²² «Περικλής» 39.1-2

⁵²³ Ως άνθος μαραίνεται, (...), και διαλύεται πᾶς ἄνθρωπος («Ακολουθία νεκρώσιμος ἤτοι Εἰς κεκοιμημένους» Νεκρώσιμα Ἰδιόμελα, βλ. Ηλ. Πηγές)

⁵²⁴ ὡς ρόδον εἰαρινόν σε βροτοφθόρος ἤρπασεν Ἄιδης, Σέμνην (GVI 1482a)

⁵²⁵ Ἄιδης (...) θηλυτέρην δ' ἤρπαξε ρόδων καλύκεσιν ὁμοίην (GVI 885)

⁵²⁶ ἀγλαὴν ἐν χθονὶ κατθεμένη (ΑΓΑΘΙΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ 7, 220)

⁵²⁷ Πρόκειται για μικρό κυκλαδίτικο νησί του Αιγαίου κοντά στη Δήλο. (Ν. Λωρέντης, *ὄπ.π.*, σελ. 477)

⁵²⁸ κάλλος καὶ μορφὰν ἐρατὸν προλιποῦσα πρὸς Ἄδαν ἐν γᾶ Ῥηναίᾳ κεῖμαι ὑπὸ σπιλάδι (GVI 702)

μαρτυρικό θάνατό Του⁵²⁹. Ο Χυτήρης (όπ.π., σελ. 12) μιλά για το «άνεσπερο φῶς» της αιώνιας ζωής που σκορπά τα σκοτάδια στο βασίλειο του θανάτου στον Κάτω κόσμο.

Στην αρχαιότητα, κατά τις τελετές θρήνου προσφέρονταν στους νεκρούς αυλοί, στεφάνια, πυρσοί και λύχνοι⁵³⁰. Σε ό,τι αφορά στο τελετουργικό του θανάτου και της ταφής, ο Ιταλός ποιητής αναφέρεται στα κρύφια βάλαμα με τα οποία έχρισαν το σώμα της εταίρας πριν την ταφή (στ. 23), στο στεφάνι από ρόδα που πια έχουν σαπίσει πάνω στη μαρμάρινη σαρκοφάγο με τον αέρα της αποσύνθεσης να «ποτίζει» τον χώρο (στ. 49), στις δάδες που φέρουν οι επισκέπτες του μνήματος της εταίρας (στ. 52-53), καθώς και στις σπίθες που πετάγονται από τις φλόγες τους (στ. 55).

Ο Pascoli κάνει ιδιαίτερη μνεία στο λάδι με το οποίο ο Έβενος τροφοδοτεί τη φλόγα του λύχνου⁵³¹, δίνοντας έμφαση στη δροσιά του καρπού της αιωνόβιας ελιάς⁵³² (στ. 4-5). Έτσι, φανερώνεται η συμβολή του καρπού του ελαιόδεντρου στην παράταση της ζωής της φλόγας.

«Η αναπαραγωγική δύναμη της ελιάς, η θαυμαστή αιωνοβιότητά της, (...) και η δύναμη του ελαίου να συντηρεί, φέρνουν την ελιά κοντά στην ουσία της θεάς Γης. (...) Η ελιά (...) ως σύμβολο των ανεξάντλητων γονιμοποιών δυνάμεων της Γης, ως διαρκώς ανανεούμενη και αγέραστη τροφοδοτική και ζωοδοτική δύναμη, διαπιστώνουμε ότι καταλήγει να συνδέεται με την ίδια την αθανασία»⁵³³. Τα φυτά που διατηρούν το φύλλωμά τους καθ' όλη τη διάρκεια του έτους συνδέονται άμεσα με την αθανασία της ψυχής⁵³⁴.

⁵²⁹ *Αναστάς ό Ήησοῦς από τοῦ τάφου,(...), ἔδωκεν ἡμῖν τήν αἰώνιον ζωήν* («Ακολουθία τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα» στο Ν. Παπαδόπουλος, *όπ.π.*, σελ 655)

⁵³⁰ Μ. Αλεξίου, *όπ.π.*, σελ. 37

⁵³¹ Στα δημοτικά τραγούδια, αντίστοιχα, το λάδι συντηρεί τη φλόγα του καντηλιού που καίει ακοίμητο στο μνήμα: «Θε να σε βάλω φύτεμα μέσ' στο νεκροταφείο, / ν' απλώσεις κλώνους και κλωνιά, κλώνους και περικλώνια / και στα περικλωνάρια σου καντήλια θα κρεμάσω, / για να περνάνε οι φίλοι σου, να τα γιομίζουν λάδι, / για νά 'ρχεται η μανούλα σου, δάκρυα να τα γιομίζει, / νά 'ρχονται και τ' αδέρφια σου, για να τ' απογιομίζουν». (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 117), «Αητέ μου, στο καμάρι* σου χρυσό καντήλι φέγγει / κι όσοι διαβάτες κι αν περνούν, λάδι να το γεμίζουν / κ' εγώ διαβάτης να γενώ, δάκρυα να το γιομίζω». (G. Saupier, *όπ.π.*, σελ. 124)

⁵³² Σε ερωτικό επίγραμμα, τονίζεται η ελαιώδης δροσιά [*ἐλαιηρῆς (...)* δρόσου (ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ 5, 4) στο G. Nava, *όπ.π.*, σημ. 5, σελ. 214]. Στον Όμηρο, αναφέρεται το θαλερό νεαρό βλαστάρι της ελιάς [*ἔρνος (...)* ἐριθηλές ἐλαίης (P 53)], και οι ανθηρές ελιές [*ἐλαῖαι τηλεθώσσαι* (λ 590)]. Στον ομηρικό ύμνο, η ελιά φέρει χρήσιμους καρπούς: *ἀγλαόκαρποι ἐλαῖαι* («Εἰς Δημήτραν» 23). Το στοιχείο της δροσερής ελιάς πρωταγωνιστεί και σε δημοτικά δίστιχα: «Εἶναι δέντρα πολλά στη γη, σαν την ελιά δεν εἶναι. / Βρέχει, χιονίζει, λιάζεται και πάντα δροσερή 'ναι». [Δ. Σαμίου (επιμ.), «Δίστιχα για την ελιά από την Κρήτη», 2006, *Παραδοσιακά τραγούδια*. Βλ. Ηλ. Πηγές]

⁵³³ Π. Β. Φακλάρης & Β. Γ. Σταματοπούλου, «Η ελιά και το λάδι στην αρχαία Ελλάδα», στο *Ελαιοσοδεία. Μελέτες για τον πολιτισμό της ελιάς*, Αι. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιμ.), *Παράρτημα της Επετηρίδας του Κέντρου Ερεῦνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 29-30 (1999-2003), Αθήνα: ΚΕΕΛ Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 2004, σελ. 31-34

⁵³⁴ Μ. Καλτσά, *όπ.π.*, σελ. 173-174

Με τα κρύφια βάλσαμα φροντίζουν το νεκρό σώμα μετά το λουτρό, με αποτέλεσμα την απαλή του αίσθηση, τη στιλπνότητα και, ίσως, την απομάκρυνση άσχημων οσμών που επιφέρει η σήψη. Ο χαρακτηρισμός «κρύφια» υπονοεί τα ιδιαίτερα συστατικά από τα οποία παρασκευάζονται τα βάλσαμα και δηλώνει τον μυστηριακό τους χαρακτήρα. Σε επίγραμμα του Μελεάγρου, ο Έρωσ ράντισε με μύρα το χωρίς πνοή σώμα της ψυχής⁵³⁵. Στον Λουκιανό, μαρτυρείται η επάλειψη του νεκρού σώματος, που έχει ήδη τεθεί σε διαδικασία σήψης, με το πιο ακριβό μύρο⁵³⁶.

Η συνήθεια να στεφανώνουν τους νεκρούς ή να αποθέτουν στεφάνια στους τάφους είναι αρκετά διαδεδομένη από την αρχαιότητα έως και σήμερα. Αν οι νεκροί ήταν έγγαμοι, τοποθετούσαν το στεφάνι στο κεφάλι τους. Αν επρόκειτο για νεαρής ηλικίας άτομα ή άγαμους, όπως στην περίπτωση της Μυρίνης, το στεφάνι τοποθετούνταν πάνω στη σαρκοφάγο⁵³⁷.

Στον Πausανία, υπάρχει η μαρτυρία ότι οι εξέχοντες κηδεύονταν στεφανωμένοι και ντυμένοι στα λευκά⁵³⁸. Σε επιτύμβια επιγράμματα, η Νικώ τοποθέτησε στεφάνι στον τάφο της Μελίτης⁵³⁹ και οι επισκέπτες τιμούν τον τάφο του Μαρκελλείου με στεφάνια, χοές, δάκρυα και άσματα⁵⁴⁰. Σε άλλη περίπτωση, κάποιος ζητεί, όταν πεθάνει, να του βάλουν αρώματα και στέφανα από ρόδα και να τον τοποθετήσουν σε λεπτό και μαλακό σεντόνι⁵⁴¹. Αφού στεφανώθηκε με ρόδα, ο νεκρός παραδόθηκε στον Άδη⁵⁴², ενώ στο μπροστινό μέρος της στήλης κουνιούνται τα μισοπράσινα φύλλα στα στεφάνια⁵⁴³.

Στον Ευριπίδη απαντά, επίσης, το στεφάνωμα των νεκρών⁵⁴⁴: ο Κρέοντας προστάζει ότι όποιος συλληφθεί να σκεπάζει με χώμα ή να στολίζει με στεφάνι τον Πολυνείκη, που βάδισε ενάντια στην πατρίδα του, θα θανατωθεί. Σε άλλη περίπτωση, ο αγγελιαφόρος του Αγαμέμνονα, Ταλθύβιος, λέει ότι η Εκάβη θα περιτυλίξει τα

⁵³⁵ *Έρωσ δ' ἔρρανε (ψυχὴν) λιπόπνου* («ΣΤΡΑΤΩΝΟΣ Μοῦσα παιδική» 12, 132)

⁵³⁶ *μύρω τῷ καλλίστῳ χρίσαντες τὸ σῶμα πρὸς δυσωδίαν ἤδη βιαζόμενον* («Περὶ πένθους» 11)

⁵³⁷ Δ. Ηλιακόπουλος, «Νεκρικοί τελεταί παρά τοις αρχαίοις και τοις νεωτέροις Ἑλλησι», *Παρνασσός*, τεύχ. 11, ἐτ. ιε', Αθήναι: χ.ό, 1893, σελ. 845 (*Ψηφιακή Συλλογή Πλειάδας, Βιβλιοθήκη και Κέντρο πληροφόρησης, Πανεπιστήμιο Πατρών*)

⁵³⁸ *οἱ Μεσσηνιοὶ τῶν ἐπιφανῶν τὰς ἐκφορὰς ἐποιοῦντο ἐστεφανωμένων καὶ ἱμάτια ἐπιβεβλημένων λευκά* («Ἑλλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά» 13.3)

⁵³⁹ *Μελίτης τάφον ἐστεφάνωσε παρθενικῆς* (GVI 180)

⁵⁴⁰ *ἄλλοι μὲν στεφάνοισι, χοαῖς, δακρύοις τε καὶ ὠδαῖς τειμῶσιν τὸν σόν, Μαρκελλεῖνε, τάφον* (GVI 654)

⁵⁴¹ *ἐν ἀρώμασι καὶ στεφάνοι[ς] ῥοδινοῖς καὶ σινδόνι λεπτοφυῆ τρυφερᾶ οὕτω θέτε με, ἂν ἀποθά[νω]* (GVI 1201)

⁵⁴² *ῥοδίνοις στεφανωθεῖς (...) ἰς Αἴδην ἐδόθην* (GVI 2029)

⁵⁴³ *ἐπὶ στάλας δὲ μετώπων σεῖονται φύλλων ἡμιθαλεῖς στέφανοι* (ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ 7, 465)

⁵⁴⁴ *ὅς ἂν νεκρὸν τόνδ' ἦ καταστέφων ἀλῶ* («Φοίνισσαι» 1637)

στέφανα του νεκρού με πέπλα⁵⁴⁵. Στον Αριστοφάνη, η Λυσιστράτη προτρέπει τον Πρόβουλο να πεθάνει και μαζί με τη Μυρίνη του πετούν στεφάνια⁵⁴⁶. Στον Λουκιανό, παρά το σκωπτικό ύφος του λόγου, ο νεκρός περιγράφεται στεφανωμένος και στολισμένος⁵⁴⁷.

Στην αρχαία Ελλάδα πίστευαν ότι, μετά τον θάνατό τους, οι άγαμες γυναίκες νυμφεύονταν τον Άδη, ενώ οι άνδρες τις Κήρες, γι' αυτό στόλιζαν τους νεκρούς με στεφάνια του γάμου⁵⁴⁸. Το στεφάνι έχει το σχήμα του κύκλου, πανανθρώπινου συμβόλου της πληρότητας και του Όλου. Στην ορφική διδασκαλία, ο κύκλος αποτελεί την ψυχή του σύμπαντος⁵⁴⁹ (βλ. και Ενότητα 6). Τα στεφάνια συμβολίζουν τη νίκη της ζωής επί του θανάτου⁵⁵⁰, την ανάμνηση, καθώς και τη μετάβαση στην αιώνια ζωή⁵⁵¹.

Στη σύγχρονη εποχή, προσφέρονται στεφάνια στον νεκρό την ημέρα της ταφής ή ρίπτονται στη θάλασσα προς τιμήν κάποιου που έχασε τη ζωή του εκεί, ενώ, σε επίσημους εορτασμούς, γίνεται κατάθεση στεφάνων σε μνημεία ή ηρώα προς τιμήν ένδοξων νεκρών. Ο Σέργης (2007, σελ. 288-289) επισημαίνει τη λαϊκή πίστη ότι η μοσχοβολιά που αναδύουν τα άνθη απομακρύνει το κακό και ότι τα ευωδιαστά φυτά, γενικότερα, θεωρούνται «διαβατήρια» στη μετάβαση του νεκρού στον Άλλο κόσμο.

Η προσφορά στεφάνων και άνθεων προς τον νεκρό αναφέρεται και στα δημοτικά τραγούδια:

Α, για στολίστε την καλά, χτενίστε τα μαλλιά της,
βάρτε* της ροδοστέμματα* στα καμαρόβρυδά* της⁵⁵².

Χάρε, και τί την ήθελες αυτή τη νια στον Ά(δ)η,
που ακόμα τα στεφάνια της μυρίζουνε λι(β)άνι⁵⁵³.

Και πάρτε με και χώστε με σε ριζιμιό* λιθάρι.
Κόφτε κλαράκι δροσερό, λελούδια σκέπασ' τέ με⁵⁵⁴!

Σιγά-σιγά να κατεβείς, κορίτσι μου στον Άδη

⁵⁴⁵ *πέπλοισιν ὡς περιστείλης νεκρὸν στεφάνοις* («Τρωάδες» 1143)

⁵⁴⁶ *λαβὲ ταυτὶ καὶ στεφάνωσαι (...)* καὶ *τουτονγὶ λαβὲ τὸν στέφανον* («Λυσιστράτη» 602, 604)

⁵⁴⁷ *ὁ ἔστεφανωμένος ὑψηλὸς πρόκειται (...)* *κεκοσμημένος* («Περὶ πένθους» 120)

⁵⁴⁸ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *ὄπ.π.*, 1950, σελ. 114

⁵⁴⁹ Ε. Μανιωράκη-Ζωιδάκη, «Το στεφάνι», *Kalithea Press. Η διαδικτυακή φωνή των δημοτών*, 2019. Βλ. Πηγές

⁵⁵⁰ V. Glorioso, *ὄπ.π.*, 2016

⁵⁵¹ D. Gavrilović κ.α., «Wreath – Its use and meaning in ancient visual culture», *Religion and Tolerance. Journal of the Center for empirical researchers on religion*, τ. 10, αρ. 18, Novi Sad: Cigoja stampa (εκδ.), 2012, σελ. 342

⁵⁵² «Μοιρολόγι Κύπρου» στο Κ. Ρωμαίος, *Ο “νόμος των τριών” στο δημοτικό τραγούδι*, Εναίσιμος επί δικτατορία διατριβή, Αθήνα: χ.ό., 1963, σελ. 49

⁵⁵³ «Μοιρολόγι Κάσου» στο Γ. Μότσιοις, *ὄπ.π.*, σελ. 316

⁵⁵⁴ Δ. Α. Πετρόπουλος, *ὄπ.π.*, 1962, σελ. 279

μη σκύψεις το κεφάλι σου και πέσει το στεφάνι⁵⁵⁵.

Παιδί μου, δεν απόμενες*, δεν άφηνες αγάλια*
όσο ν' ανθίσουν τα βουνά, να πρασινίσουν κάμποι,
ν' ανοίξουν τα γαρούφαλα, να γίνουν τα λουλούδια,
να φορτωθείς, να στολιστείς, να πας στον Κάτω κόσμο (...)⁵⁵⁶.

Το στοιχείο της φλόγας έχει ιδιαίτερη παρουσία στα ποιήματα του Pascoli. Οι δάδες και οι φλόγες αποτελούν σύμβολο της αιώνιας ζωής⁵⁵⁷, της ανάμνησης και της μνημόνευσης των νεκρών⁵⁵⁸. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ανέδειξε τον συμβολισμό των αναμμένων λαμπάδων ως τη μετάβαση της ψυχής προς «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν»⁵⁵⁹. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, οι δάδες που άλλοτε φώτιζαν το νυφικό υπνοδωμάτιο, τώρα φανερώνουν κάτω στους νεκρούς το δρόμο⁵⁶⁰.

Λαϊκές δοξασίες αποδίδουν στο φως της φλόγας ιδιότητες που απομακρύνουν τα πονηρά πνεύματα και προστατεύουν τον νεκρό και τους συγγενείς του⁵⁶¹. Η αντίληψη, κατά την αρχαιότητα, ότι ο Άδης και ο Κάτω κόσμος διέπονται από βαθύ σκοτάδι, «πυροδότησε» δοξασίες που επέβαλαν τη χρήση λύχνων για τον φωτισμό των τάφων και, αργότερα, του χώρου των κατακομβών των χριστιανών⁵⁶². Όταν, μετά τον θάνατο, το σώμα λιώσει σαν κερί, η ψυχή αποζητεί τη συντροφιά μιας φλογίτσας στη μακρινή στράτα που απλώνεται μπροστά της.

Αργά, μες στο πυκνό σκοτάδι, έρχεται η σειρά του Έβενου να βρεθεί στο χώρο ταφής της εταίρας. Ο Pascoli τονίζει το υλικό με το οποίο έχουν κατασκευαστεί ο ναϊσκος και η σαρκοφάγος⁵⁶³ που φιλοξενούν τη σορό της (στ. 6-7, 81). Προφανώς, πρόκειται για κατάλευκο μάρμαρο, εξαιρετικής ποιότητας. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, το σώμα του νεκρού, συνήθως, τοποθετείται σε τάφο μέσα στη γη. Στο ποίημα, όμως, η νεκρή κείται σε σαρκοφάγο λαξεμένη σε μάρμαρο και είναι «θαμμένη» υπέργεια, σε μαρμάρينو ναϊσκο. Η λεπτομέρεια αυτή φανερώνει την

⁵⁵⁵ «Μοιρολόγι από το Στεφάνι Κορινθίας» στο Ε. Αντζουλάτου - Ρετσίλα, *όπ.π.*, σελ. 87

⁵⁵⁶ Ν. Σαλπαδήμου κ.α., *όπ.π.*, σελ. 145

⁵⁵⁷ Το φως του λύχνου παραπέμπει στη θεωρία του Πλάτωνα σχετικά με τους γονείς, οι οποίοι μεταφέρουν, όπως ακριβώς μια λαμπάδα: *καθάπερ λαμπάδα τὸν βίον παραδιδόντας ἄλλοις ἐξ ἄλλων* («Νόμοι» 6, 776b στο Νανα, *όπ.π.*, σελ. 214) το φως της ζωής από γενιά σε γενιά.

⁵⁵⁸ V. Glorioso, *όπ.π.*

⁵⁵⁹ Μ. Alexiou, *όπ.π.*, σελ. 78-79

⁵⁶⁰ *φέγγος ἐδαδούχουν περὶ παστῶ (...)* *φθιμένα νέρθεν ἔφαινον ὁδόν* (ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 7, 182)

⁵⁶¹ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1950, σελ. 143

⁵⁶² Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1950, σελ. 160-161

⁵⁶³ Στην αρχαιότητα η σαρκοφάγος ονομαζόταν *θήκη*, *λάρναξ* ή *γλωσσόκομον*. (Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1950, σελ. 151)

αμέριστη αγάπη που έτρεφε για εκείνη το πρόσωπο που επιμελήθηκε τα της ταφής της και ότι μόνο τέτοια ταφή αρμόζει στο νεαρό της ηλικίας της, το κάλλος και το χαρακτήρα της.

Το μάρμαρο⁵⁶⁴ παραπέμπει στην παγωνιά του τάφου κάτω από τη γη. Σε επιτύμβια επιγράμματα, αναφέρεται ότι η νεκρή έχει ταφεί κάτω από την πλάκα⁵⁶⁵ ή σε πέτρινη σαρκοφάγο⁵⁶⁶, ενώ, άλλοτε, υπάρχει η παρότρυνση να χύσουν καυτά δάκρυα πάνω στο ψυχρό μνήμα⁵⁶⁷. Ο Μαράθωνις, αφού τοποθέτησε τη Νικόπολη μέσα στη μαρμάρινη σαρκοφάγο, μούσκεψε με τα δάκρυά του το πέτρινο μνήμα⁵⁶⁸, ενώ μια βαρυπενθούσα μητέρα θάβει το βρέφος της σε πέτρινο τάφο⁵⁶⁹. Ο Ίναχος κείται κάτω από τη μεγάλη πέτρα, αφού τον έκλαψαν πάρα πολύ⁵⁷⁰ και αυτοί που έστησαν πέτρινο βωμό ας αναστενάζουν⁵⁷¹. Στον Ευριπίδη, ο πέτρινος τάφος σκεπάζει τους νεκρούς που πέθαναν ακμαίοι σε νεαρή ηλικία⁵⁷².

Η μαρμάρινη πλάκα και η αίσθηση της παγωνιάς του μνήματος και του Κάτω κόσμου, γενικότερα, αποτυπώνονται και στα δημοτικά τραγούδια:

Αν σ' ερωτήσ' η συντροφιά τίποτε για εμένα
να μην ειπής πως χάθηκα, πως πέθαν' ο καημένος,
μόνον ειπέ πανδρεύτηκα στα έρημα τα ξένα
πήρα την πλάκα πεθεράν, την μαύρην γην γυναίκα
και αυτά τα λιανολίθαρα όλα γυναικαδέλφια⁵⁷³.

Μην πείτε πως επέθανα, μηδέ πως με σκοτώσαν,
πείτε πως επαντρεύτηκα κι άλλη γυναίκα πήρα.
'Κάμα* την πέτρα πεθερά, τη μαύρη γης γυναίκα
κι αυτά τα μαυροσκούληκα έκαμα συγγενάδια.

Χαρείτε, νιοι, χαρείτε, νιες, τα δροσερά σας νιάτα,
γιατί θε νά 'ρθει ένας καιρός να τα πλακώσει η πλάκα⁵⁷⁴.

⁵⁶⁴ Σε κλέφτικα δημοτικά τραγούδια υπάρχει σχετική αναφορά στο μάρμαρο με το οποίο κατασκευάζονται τα μνήματα: «Νά 'ξερα και να κάτεχα* τί μήνα θα πεθάνω / σε τί εκκλησιά θε να θαφτώ σε τί μνήμα με βάνουν / να πάρω τα πελέκια* μου, να μπω σε περιβόλι / να βρω τ' αφράτο μάρμαρο, να κάμ' ωριό* κιβούρι» (Δ. Α. Πετρόπουλος, *όπ.π.*, 1962, σελ. 281) και, επίσης «(...) να φκιάξω μια ψιλή γραφή κι ένα κομμάτι γράμμα, / να στείλω μες στην Καστοριά να φέρουν τους μαστόρους, / να πελεκήσουν μάρμαρο, να πελεκήσουν πέτρα, / να φκιάσουν το κιβούρι μου το παραπονεμένο / κι εγώ διαβάτ' σαν να περνώ, να τους καλημερίζω» (Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 107)

⁵⁶⁵ *ὕπὸ πλάκι τῆδε τέθαμμαι* (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 324)

⁵⁶⁶ *λάρνακι κεῖτ' Ἀνύτη τῆδ' ἐνὶ λαϊνέῃ* (GVI 390)

⁵⁶⁷ *θερμά κατὰ ψυχροῦ δάκρυα χεῖτε τάφου* (ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΟΥ, οἱ δὲ ΝΙΚΑΡΧΟΥ 7, 166)

⁵⁶⁸ *Νικόπολιν Μαράθωνις ἐθήκατο τῆδ' ἐνὶ πέτρῃ, ὄμβρῆσας δακρύοις λάρνακα μαρμαρέην* (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 340)

⁵⁶⁹ *κατεθήκατω μήτηρ τῶιδ' ἐνὶ λαϊνέωι τύμβωι* (GVI 442)

⁵⁷⁰ *κεῖμαι (...) ὑπὸ χερμάδι μακρὰ γοηθεῖς* (ΚΡΙΝΑΓΟΡΟΥ 7, 371)

⁵⁷¹ *βωμόν στήσαντ[ε]ς λ]αῖ[νεον στέ]νετε* (GVI 985)

⁵⁷² *νεκύων θαλερῶν σώματα, λάϊνον τάφον* («Ἰκέτιδες» 68-69)

⁵⁷³ Δ. Α. Πετρόπουλος, *όπ.π.*, 1962, σελ. 280

⁵⁷⁴ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 106, 119

Τον παγωμένο τάφο σου, κλαίω και τον κοιτάζω
και με τα μαύρα δάκρυα, θέλω να τον ζεστάνω⁵⁷⁵.

(...) να φέρω Κύπρου μάρμαρον κι απ' τη Βλαχιά* μαστόρους
να κτίσουν το κιβούρι* σου σαράντα δυο καμάρες*.
Κάθε καμάρα και κερί με δυο ναφτές* λαμπάδες
και στη δική σου κάμαρα, καντήλι ασημένιο (...)⁵⁷⁶

Ο Έβενος επισκέπτεται το μνήμα μες στην άγρια νύχτα έχοντας συγκεκριμένο σκοπό. Όσο περνά ο καιρός, τόσο πιο έντονη γίνεται η απουσία της αγαπημένης του και ο ίδιος, έχοντας απομείνει μόνος, είναι απαρηγόρητος από τον πικρό χωρισμό τους. Ανάλογη κατάσταση περιγράφεται στον Σοφοκλή, όπου η Ηλέκτρα δηλώνει στη Χρυσόθεμη, την αδελφή της, ότι τώρα που ο θάνατος τους στέρησε όλους τους δικούς τους, έχουν απομείνει ολομόναχες⁵⁷⁷. Στον Ευριπίδη, ο Χορός παραδέχεται ότι είναι λυπηρό να μην ξαναδεί κάποιος ποτέ πια το αγαπημένο πρόσωπο της νεκρής συζύγου του και δηλώνει πως ο θάνατος έχει χωρίσει πολλούς από τις συζύγους τους⁵⁷⁸.

Όταν ζούσε η Μυρίνη, χάριζε ευχάριστες στιγμές στον αγαπημένο της, Έβενο και γλύκαινε την καρδιά του. Με τον θάνατό της, όμως, τον πότισε φαρμάκι. Αντίστοιχα συναισθήματα εκφράζονται στο ακόλουθο μοιρολόι μιας μάνας για το παιδί της:

Εμέναν το παιδάτσι μέλιν ετάιζέ μας
της πικροδάφνης το ζουμίν ύστερα ποτισέ μας⁵⁷⁹.

Ο πόνος της απώλειας ωθεί τον Έβενο να αποφασίσει να ανοίξει τη σαρκοφάγο για να κοιτάξει τη νεκρή αγαπημένη του για μian ακόμη φορά⁵⁸⁰. Η «βεβήλωση» του μνήματος προβάλλεται και στο παρακάτω δημοτικό δίστιχο:

Την πλάκα εξεσκέπασε κ' ήννοιξε* το κιούρι*
και κόρη μέσα κείετο* τριώμ μερώ* θαμμένη (...)⁵⁸¹.

Στα δημοτικά τραγούδια μαρτυρείται, επίσης, η μεγάλη επιθυμία ζωντανών και νεκρών να ανοίξει ο τάφος για να συναντηθούν ξανά:

⁵⁷⁵ Ν. Α. Θεοδοσάκης, *όπ.π.*, σελ. 36

⁵⁷⁶ Σ. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 106

⁵⁷⁷ *παρουσίαν μέν οἶσθα καὶ σύ που φίλων ὡς οὔτις ἡμῖν ἔστιν, ἀλλ' Ἄιδης λαβῶν ἀπεστέρηκε καὶ μόνα λελεῖμμεθον* («Ηλέκτρα» 948-950)

⁵⁷⁸ *τὸ μήποτ' εἰσιδεῖν φιλίας ἀλόχου πρόσωπον ἄντα λυπρόν, πολλοῖς ἤδη παρέλυσεν θάνατος δάμαρτας* («Ἄλκηστις» 876-877, 931-933)

⁵⁷⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 174

⁵⁸⁰ Με τη βοήθεια του κοφτερού σπαθιού του ο Έβενος μετακινεί το καπάκι και, στυλώνοντας τα γόνατά του, ώστε να αποκτήσει σταθερότητα και δύναμη, το σηκώνει (στ. 71-76) και με τα δυο του χέρια [*χερσίν ἄμ' ἄμφω* («Εἰς Δημήτραν» 15)]. Αντίστοιχα, στον Όμηρο, ο Έκτορας στυλώνει τα πόδια του για να εκσφενδονίσει μία πέτρα με όλη του τη δύναμη, με σκοπό να γκρεμίσει μια πόρτα (M 457-459)

⁵⁸¹ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1975, σελ. 198

- Μάτια μου, σ' επεθύμησα, θέλω να σ' ανταμώσω.
- Εσύ σαν μ' επεθύμησες, θέλεις να μ' ανταμώσεις,
μένα ο Χάρος με πουλάει, έβγα κι αγόρασέ με.
- Σαν τί γυρεύει, μάτια μου, να βγω να σ' αγοράσω;
- Γυρεύει χίλια φίρφιρα* και δυο κασέλες μόσκο,
τον ήλιο τον ατήρητο* να του τον κατεβάσω.
- Τα φίρφιρα θα δανειστώ, το μόσκο θα ντον πάρω
τον ήλιο τον ατήρητο πώς να ντον* κατεβάσω⁵⁸²;

Πλάκα, για σήκω πιθαμή*, πλάκα, για σήκω στήλη,
να ιδώ τα μάτια π' αγαπώ, απ' όχω* λόγο να τους πω⁵⁸³.

Να είχε ο Άδης πέρασμα, να είχε ο Άδης δρόμο,
να 'ρχόμουνα να σέ 'βλεπα δυο-τρεις φορές το χρόνο.

Παρακαλώ σε, Χάροντα, χιλιοπαρακαλώ σε,
να μου δανείσεις τα κλειδιά, ν'ανοίξω τα κιβούρια,
να ιδώ τους νιους, να ιδώ τις νιες, να ιδώ τα παλικάρια,
να ιδώ και τα μικρά παιδιά, πώς είν' καταντημένα*⁵⁸⁴.

Πιδί μ' σ' αραθύμησα* κι ήρθα να σ' ανταμώσω.
Μάννα μ' σαν μ' αποθύμησις, έλα να μ' ανταμώσης.
Ισύ τον δρόμον ξέρεις τουν, τη στράτη τη γνωρίζης.
Έλα στου μνήμα μ', έλα κι στου κιβούρι
φκιάσι τα νύχια σου τσαπί κι τοις παλάμις φκιάρι
τραύα*, μάννα μ', του σάβανου να ιδής του πρόσουπό μου⁵⁸⁵.

Ένα τριαντάφυλλο πρωί στον τάφο μου ν' αφήνεις
και νά 'ναι μαραμένο
όπως κι εγώ μαράθηκα σε ματωμένο δρόμο.
Κι ας εσηκώθη το πλακί και νά 'γειρε το χώμα
και νά 'ρθες να μου μίλησες, με μια φοράν ακόμα⁵⁸⁶.

Ήθελα νά 'ρθω μια βραδιά, να σας καλησπερίσω,
να κάτσω στο τραπέζι σας, να σας παρηγορήσω,
μόν'* έχω χνότα από τη γη και μυρωδιά απ' τον Άδη.

Αν έχεις χνότα θέλω σε και μυρωδιά αγαπώ σε,
κι αν είσαι κι απ' τη μαύρη γη, μυριοπαρακαλώ σε⁵⁸⁷.

Ο Έβενος πραγματοποιεί «το σχέδιό του» και το θέαμα που αντικρίζει είναι τόσο αποτρόπαιο, ώστε, με ένα ουρλιαχτό, αφήνει έντρομος το μαρμάρينو σκέπασμα να πέσει με πάταγο «θάβοντας» οριστικά τη νεκρή αγαπημένη του και μαζί της τον έρωτά

⁵⁸² Θ. Ι. Αθανασόπουλος, "Μοιρολόγια Καστρίου της Κυνουρίας", *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. Γ', τεύχ. Γ', Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1912, σελ. 490

⁵⁸³ Σ. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 96

⁵⁸⁴ Ι. Σπ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 234, 302

⁵⁸⁵ Γ. Καψάλης, "Λαογραφικά εκ Μακεδονίας", *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας* κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, τ. ΣΤ', τεύχ. Α' - Β', Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1917, σελ. 534

⁵⁸⁶ «Μοιρολόγια Ρόδου» στο Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, σελ. 282, 288

⁵⁸⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 235

του για εκείνη (στ. 80-82). Κατά ανάλογο τρόπο, μια μισητή βίαιη πνοή ανέμου έσβησε το αναξιόπιστο λυχνάρι, την ψυχή του πολύπαθου Λέανδρου και τον έρωτά του⁵⁸⁸.

Στους στίχους του ποιήματος δεν αναλύεται περαιτέρω η εικόνα που αντικρίζει ο πονεμένος εραστής. Η τρομερή όψη του λειψάνου αποδεικνύεται από το γεγονός ότι την επόμενη φορά που γίνεται αναφορά στον Έβενο, η ψυχή του, που βρίσκεται στον Άδη, βιάζεται να ξεχάσει το φριχτό θέαμα και τον πόνο της πίνοντας το νερό της Λήθης. Ο ποιητής αφήνοντας τα υπόλοιπα στη φαντασία του αναγνώστη, εμμένει μόνο στην παρελθοντική υπέροχη εμφάνιση της εταίρας όταν ζούσε, ως νυχτολούλουδο που το «έζωνε» η δίνη του έρωτα μέχρι την αυγή. Ο χειρισμός της βαθμιαίας αποσύνθεσης του σώματος γίνεται με τρόπο λεπτό: ο ποιητής στέκεται απλά στην «άψυχη» μυρωδιά του μαραμένου ρόδινου στεφανιού στην κεφαλή της σαρκοφάγου (στ. 49-50).

Η Μυρίνη, όταν ήταν ζωντανή, ήταν ένα άνθος πάλλευκο και τέλειο. Στην «Ψυχή», η πιο όμορφη κοπέλα από όλες ταυτίζεται με το ομορφότερο από όλα τα λουλούδια: το ρόδο⁵⁸⁹. Τώρα, όμως, που βρίσκεται τρομαγμένη στον Άδη, έχοντας βιώσει τον θάνατο, τα χείλη της είναι έξιμα, σαν δυο πέταλα μαραμένα από νεκρό ρόδο (στ. 134-135) που έχουν χάσει τη φρεσκάδα τους. Στον Βίωνα, αντίστοιχα, τώρα που ο Άδωνης είναι νεκρός, το ρόδο «φεύγει» από τα χείλη του⁵⁹⁰.

Στην πραγματικότητα, η εικόνα των νεκρών στο μνήμα είναι, σαφώς, μακάβρια. Στον Πίνδαρο, εκφράζεται η πίστη ότι το σώμα υπόκειται στην ισχυρή επίδραση του θανάτου⁵⁹¹. Στον Όμηρο, όταν κανείς πεθαίνει, τα νεύρα δε συγκατατούν (πια) τις σάρκες και τα οστά⁵⁹². Στον Ησίοδο, οι ψυχές φτάνουν στον Άδη μέσα στη γη, όπου και σαπίζουν τα οστά⁵⁹³. Σε επιτύμβια επιγράμματα, ο Άδης λεηλάτησε τον καρπό της νεότητας⁵⁹⁴, ενώ η νεκρή κείτεται έχοντας χάσει τη φρεσκάδα της πιο γρήγορα και από ένα ρόδο⁵⁹⁵. Τέλος, αυτός ο τάφος έχει το φθαρτό απομεινάρι της νεκρής Καρτερίας⁵⁹⁶,

⁵⁸⁸ *καὶ δὴ λύχνον ἄπιστον ἀπέσβεσε πικρὸς ἀήτης καὶ ψυχὴν καὶ ἔρωτα πολυτλήτοιο Λεάνδρου* («Τὰ καθ' Ἡρώ καὶ Λέανδρον» 329-330)

⁵⁸⁹ Αντίστοιχα, η Περσεφόνη ήταν τόσο όμορφη, ώστε είχε την όψη ρόδου: *καλυκώπιδι κούρη* («Εἰς Δήμητρα» 8)

⁵⁹⁰ *τὸ ρόδον φεύγει τῷ χείλειος* («Επιτάφιος Ἀδώνιδος» 11)

⁵⁹¹ *καὶ σῶμα μὲν πάντων ἔπεται θανάτῳ περισθενεῖ* [J. W. Donaldson, *Pindar's epinician or triumphal odes in four books together with the fragments of his lost compositions*, Cambridge: J. & J. J. Deighton (εκδ.), 1841, σελ. 372]

⁵⁹² *ὄτε τίς κε θάνησιν οὐ γὰρ ἔτι σάρκας τε καὶ ὀστέα ἴνες ἔχουσιν* (λ 218-219)

⁵⁹³ *τῶν καὶ ψυχὰι μὲν χθόνα δύνουσ' Ἄιδος εἴσω αὐτῶν, ὀστέα δέ σφι περὶ ῥινοῖο σαπίσης* («Ἀσπίς Ἡρακλέους» 151-152)

⁵⁹⁴ *Ἄιδης μὲν σύλησεν ἐμῆς νεότητος ὀπώρην* (GVI 968)

⁵⁹⁵ *ὠκύτερο>ν δὲ ρόδου μεμαραμένη ἐνθάδε κέϊμαι* (GVI 1801)

⁵⁹⁶ *Καρτερίας τότε σῆμα λίψανον φέρει φθιτόν* (GVI 2037a)

ενώ στον πολυδάκρυτο τάφο υπάρχουν μόνο τα οστά του νεκρού⁵⁹⁷.

Ο Πλάτωνας αναφέρει ότι, όταν πεθαίνει ο άνθρωπος, στο νεκρό του σώμα που αποτελεί το ορατό του μέρος, αρμόζει να διαλύεται και να σαπίζει⁵⁹⁸. Επίσης, όταν η ψυχή αφήνει το σώμα, εκείνο αποσυντίθεται σύντομα και παρέρχεται, δείχνοντας την αδυναμία που το κατέχει⁵⁹⁹. Στον Λουκιανό, όταν ο Μένιππος φτάνει στον Άδη βλέπει παντού μόνο οστά και κρανία χωρίς σάρκες⁶⁰⁰ και αναρωτιέται, πώς είναι δυνατόν τόσοι τρανοί ομηρικοί ήρωες να κείτονται άμορφοι και αγνώριστοι, καλυμμένοι με σκόνη και χωρίς καμία αξία⁶⁰¹. Στον ορφικό ύμνο, ο ύπνος του θανάτου συντρίβει το βάρος της ψυχής και του σώματος όποτε διαλύει τα δεσμά που κρατούν ενωμένο το σώμα⁶⁰².

Η κατάντια του νεκρού σώματος περιγράφεται «ωμά» στα δημοτικά τραγούδια:

Σα θες να ιδείς τί γίνονται τα πλούτη και τα κάλλη,
σήκωσε πλάκα του νεκρού, να ιδείς ανθρώπου χάλι.

Εγώ είμαι η πλάκα η καυτερή, που καίω και μαραίνω,
καίω τους νιους, καίω τις νιες, μαραίνω τους λεβέντες.
(...) Οι άσπροι μαύροι γίνονται, εδώ στον Κάτω κόσμο,
κι οι κόκκινοι κατάμαυροι και οι μελαψοί* σαν πίσσα,
κι εκείν' οι ροϊδοκόκκινοι, έχουν της γης την όψη
και τα μικρούλια τα παιδιά, σαν μήλο μαραμένο.

(...) Μην ιδεις μαύρες και σκιαχτείς, τους άσκημους και φύγεις,
δικοί μας είναι οι άσκημοι, δικοί μας είν' και οι μαύροι.
Οι άσπροι μαύροι γίνονται και οι ρόδινοι αραχνιάζουν
και οι τριανταφυλλοπρόσωποι μαυρίζουν κι αραχνιάζουν.

Τί να σου πω, κακότυχη, τί να σου μολογήσω;
Που είν' οι νιοι χωρίς μαλλιά κι οι νιες χωρίς βροχίδες*,
είναι και τα μικρά παιδιά κακά καταντημένα.

Τους είδα κι ανατρίχιασα κι επάγωσ' η καρδιά μου,
τους ηύρα όλους χάρβαλους* και όλους χαλασμένους.

Δεν είμαι μάνα να πονώ, πατέρας να λυπιούμαι
μένα με λένε μαύρη γης, πικρή φαρμακωμένη,
σαράντα μέρες τους βαστώ κι απέ* τους αραχνιάζω,
τους κόφτονται τα χέρια τους, απανωτιό* στα στήθια

⁵⁹⁷ *μοῦνα δ' ἔνεστι τάφω πολυδακρύω ὅστέα κωφά* (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 48)

⁵⁹⁸ *τὸ σῶμα (...) ὃ δὴ νεκρὸν καλοῦμεν, ᾧ προσήκει διαλύεσθαι καὶ διαπίπτειν καὶ διαπνεῖσθαι* («Φαίδων» 80c)

⁵⁹⁹ *ἀπολομένης δὲ τῆς ψυχῆς, τότε ἤδη τὴν φύσιν τῆς ἀσθενείας ἐπιδεικνύει τὸ σῶμα καὶ ταχὺ σαπὲν διοίχοιτο* («Φαίδων» 87e)

⁶⁰⁰ *Ὅστ᾽ ἄ μόνᾳ ὀρῶ καὶ κρανία τῶν σαρκῶν γυμνά, ὅμοια τὰ πολλά* («Νεκρικοί Διάλογοι» 5.1)

⁶⁰¹ *χαμαὶ ἔρριπται ἄγνωστα καὶ ἄμορφα, κόνις πάντα καὶ λῆρος πολὺς* («Νεκρικοί Διάλογοι» 6.2)

⁶⁰² *σὸς γὰρ ὕπνος ψυχῆς θραύει καὶ σώματος ὀλκὸν ἠνίκ' ἂν ἐκλύης φύσεως κεκρατημένα δεσμά* [«Θανάτου θυμίαμα μάνναν» (87), 3-4]

και ρέβουν* τα ματάκια τους, σαν το μαργαριτάρι,
πέφτουν και τα μαλλάκια τους, τρο(γ)ύρω στο λαιμό τους
πίνουν του λάκκου το νερό, της πλάκας το φαρμάκι.

Πες των στον Άδη κλείστηκαν και δεν μπορούν ν' ανέβουν,
τα κρέατά των σάπισαν, τα κόκκαλά των λιώσαν
σκουλήκους πλούσιους έχουσι και ποντικούς και φίδια.

Σα θέλεις νά 'ρτεις να με ιδείς, έλα στα τρίμερά μου,
οπού μαδεί η νιότη μου και πέφτουν τα μαλλιά μου.
Στα τρίμερα μαραίνουμαι, στα νιάμερα* χαλιούμαι*
και στες σαράντα και πού 'κει, 'ρκίζω* να ξεκοιλιούμαι*⁶⁰³.

Παρακαλώ σε, μαύρη γη και ραχλιασμένη* πλάκα
μη φάτ' αχειίλη κόκκινα και πλουμισμένα* μάτια⁶⁰⁴.

Πού πας, ασήμι, να σαπής, μάλαμα να ρουγιάσης*;
Πού πας, παλληκαράκι μου, να φυλλοχορταριάσης⁶⁰⁵;

Δε σού 'πρεπε, δε σού 'μοιαζε χάμου στη γη να πέσης,
μόν' σού 'πρεπε, μόν' σού 'μοιαζε στο περιβόλι μέσα,
να πέφτουν τ' άνθια πάνω σου, τα μήλα στην ποδιά σου,
τα κόκκινα τριαντάφυλλα στα ροδομάγουλά σου⁶⁰⁶.

(...) Πώς να σε φάει η μαύρη γης, η μαυραραχνιασμένη
και πώς ν' αντέξω η άμοιρη, η χαροκουρσεμένη;
Πού πας, διαμάντι, να κρυφτείς, μάλαμα, να σκουριάσεις
και, κόκκινο τριαντάφυλλο, να κιτρινοφυλλιάσεις⁶⁰⁷;

Μένα με λένε Μαύρη Γης κι αραχνιασμένο χώμα
που τρώω νιους, που τρώω νιες, που τρώω παλληκάρια⁶⁰⁸.

Αυτού στον Άδη που θα πας κι αυτού π' θα ροβολήσεις*,
μη δεις τους μαύρους και σκιαχτείς, τους άσχημους και φύγεις⁶⁰⁹.

Ο χρόνος κι αν επέρασε δεν το πιστεύω ακόμα
πως φθείρεται στη μαύρη γη το ακριβό σου σώμα⁶¹⁰.

Να με ρωτήσεις να σου πω τί κάνει ο κάτου κόσμος
που οι άσπροι μαύροι γένουνται κ' οι ροδινοί χλωμιάζουν
κ' εκείν' οι μορφοσούσουμοι* αλλαξομουσουδιάζουν*⁶¹¹.

- «Κόρη μου, πού 'ν' τα κάλλη σου, πού είν' οι ομορφιές σου;»

⁶⁰³ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 241-251

⁶⁰⁴ Μ. Γ. Βαρβούνης, *όπ.π.*, σελ. 177

⁶⁰⁵ Κ. Ρωμαίος, *όπ.π.*, 1963, σελ. 29

⁶⁰⁶ Δ. Β. Οικονομίδης, *όπ.π.*, σελ. 22

⁶⁰⁷ «Μοιρολόγι του νεαρού / της νεαρής» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 127

⁶⁰⁸ Α. Δ. Μπούτσικας, *όπ.π.*, σελ. 42

⁶⁰⁹ Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1995, σελ. 233

⁶¹⁰ «Μοιρολόι Καρπάθου» στο Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, σελ. 303

⁶¹¹ «Μοιρολόι Ιθάκης» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 152

- «Τα κάλλια* μου τα τρώ' η γης, τις ομορφιές μ' ο Άδης
και το δαχτανοφρύδι μου το τρώγει το σκουλήκι»⁶¹².

Είμαι η μαύρη γης εγώ και τ' άλαλο το χώμα
που τρώγω νιους, που τρώγω νιες,
που τρώγω παλληκάρια⁶¹³.

Τα ματάκια σφαλισμένα
κι η γλωσσίτσα μου πιασμένη,
τα χιράκια μ' σταυρουμένα,
τα πουδάρια μου διμένα,
είμι μαύρος και φοβάσαι⁶¹⁴.

Παρακαλώ σε, μαύρη γη και μπουϊασμένο* χώμα
αυτόν τον νεό που σό' στείλα κι αυτό το παλληκάρι
μην του χαλάσεις τη θωριά* και μην τον ασκημίσεις
μην του χαλάσ' τα νεάτα του τα κοντυλογραμμένα*⁶¹⁵.

(...) Πικρό, παιδιά μ', το λάβωμα*, πικρό φαρμακωμένο!
Μουστάκι μου περήφανο και φρύδια μου γραμμένα
πώς θα σας φάγη η μαύρη γη, το έρημο το χώμα⁶¹⁶!

Ούτ' άγιοι θέλουν τάματα, ούτ' εκκλησιές λιβάνι,
ο άγγελος θέλει ψυχή, κ' η μαύρη γης κουφάρι*⁶¹⁷.

Άει τον Πικροχάροντα δουλειές τις καταστένει*,
τους άσπρους κάνει μελανούς, τους κόκκινους χλωμαίνει
και τους ψιλομελάχρινους, σαν χόρτα τους μαραίνει.

Στα φίδια με προβόδισε*, για να τα ξιχειμάσου*
στην αγκαλιά μαζεύουντι, στα στήθη μου κοιμούνται,
και στα σγουρά μου τα μαλλιά, φουλιά θέλουν να φκιάσουν
να τρων' από τα σκώτια μου, να πίνουν και το αίμα⁶¹⁸.

Πώς θα βγει απ' τη λιοτέρα*
και να πέσει στην κασέλα*,
να τον τρώνε τα σκουλήκια,
να τον γλύφουν* τα χαλίκια.

Θωρώ τον κόσμο και δειλιώ, τη γης κι αναστενάζω,
πώς θα με βάλουνε στη γης, στ' αραχνιασμένον Άδη
κι εκεί θε να πρεμαζωχτούν* του Άδη τα σκουλήκια,
να φάνε πόδια γλήγορα, χέρια καμαρωμένα*⁶¹⁹.

⁶¹² «Μοιρολόι Σωζόπολης Θράκης» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 156

⁶¹³ «Μοιρολόι Παραμυθιάς Ηπείρου» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 204

⁶¹⁴ «Μοιρολόι Μακεδονίας» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 210

⁶¹⁵ «Μοιρολόι Ζαγορίου» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 260

⁶¹⁶ Ν. Σαλπαδήμου κ.α., *όπ.π.*, σελ. 459

⁶¹⁷ «Μοιρολόι Κεντρικής Εύβοιας» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 468

⁶¹⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 99

⁶¹⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 312-313

Εγώ στις τρεις χλωμιάζου* το, στις έξι κατελού* το,
και στις εφτά και στις οχτώ, χαλού* τα μαύρα μάτια.

Πρέπει η γης να χαίρεται, πρέπει να καμαρώνει, (...) που τρώγει αϊτούς και σταυραϊτούς* και νιες με τα στολίδια, τρώει του μανάδων τα παιδιά, τουν αδερφιών τ' αδέρφια, που τρώει και τ' αντρόγυνα τα πολυαγαπημένα.

Έπιασα μούχλα από τη γη, ραχνάδα* από το χώμα, ηθέλησα να σηκωθώ και κόπηκα στη μέση. Χώρισε το κεφάλι μου, χώρια από το κορμί μου, χωρίσανε τα χέρια μου, από τις οργιές* και κάτου, χώρισαν τα ποδάρια μου, από τα γόνατά μου.

Κι αν καρτερείς, δεν έρχομαι κι αν στέκεις δεν προβαίνω, γιατί έκαμα να σηκωθώ κι εκόπηκα στη μέση και χώρια πήγε το κορμί και χώρια το κεφάλι, επέσαν τα ξανθά μαλλιά, βγήκαν τα μαύρα μάτια και γιόμισε το στήθος μου, κομπιά* αφ'* τα δάχτυλά μου⁶²⁰.

Κρίμα στο μήλο να σαπεί, το ρόδο να μαδήσει, κρίμα και το Ρηνάκι μου ν' αδικοθανατίσει*⁶²¹.

Εδώ το λενε Μαυρηγής κι αραχνιασμένο χώμα είδα τους νιους τ' απίστομα* τις νιες χωρίς πλεξίδες είδα και τα μικρά παιδιά στην λάσπη κυλισμένα είδα και τους μισόκοπους κακά καταντημένους εδώ βογγούν οι άρρωστοι, σκούζουν οι λαβωμένοι (...) ⁶²².

Άλλο εν* εφοβήθηκα πρώτη βραδειά 'ς τον Άδη που θά 'ρτη το κακό θεριό να κάτση 'ς το κεφάλι πρώτα θα φάη τα μάτια μου τ' αγγελοκαμωμένα ύστερις τα φρυδάτσα μου τα καμπανογραμμένα*⁶²³.

Τ' αντρειωμένου τ' άρματα δεν πρέπει να πουλιώνται, πρέπει να κρέμονται ψηλά σ' αραχνιασμένον πύργο η σκουργιά να τρώη τ' άρματα κ' η γη τον αντρειωμένο⁶²⁴.

Στη νεκρώσιμο ακολουθία αναφέρεται ότι, μετά τον θάνατο, μέσα στους τάφους ο άνθρωπος είναι μόνο οστά, τροφή για τα σκουλήκια και δυσοσμία⁶²⁵.

⁶²⁰ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 317-318

⁶²¹ Ν. Σαλπαδήμου κ.α., *όπ.π.*, σελ. 241

⁶²² Ε. Ψυχογιού, *όπ.π.*, 2008, σελ. 107

⁶²³ Α. Αλεξανδρή, "Ευβοϊκά τραγούδια και μοιρολόγια", *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, τ. ΣΤ', τεύχ. Α'-Β', Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1917, σελ. 573

⁶²⁴ Δ. Α. Πετρόπουλος, *όπ.π.*, σελ. 283

⁶²⁵ *έν τοῖς τάφοις, ὅτι γυμνά ὄστέα ὁ ἄνθρωπος, σκωλήκων βρώμα καὶ δυσοδία* («Ακολουθία νεκρώσιμος ἦτοι Εἰς κεκοιμημένους» Οἱ μακαρισμοί, *όπ.π.*

Ο πόνος που προκαλεί ο χαμός ενός ανθρώπου αποστερεί τον γλυκό ύπνο σε όσους τον θρηνούν και δε βρίσκουν ανάπαυση ούτε παρηγορία. Σε περιπτώσεις που ο νεκρός χάθηκε «στον ανθό του» ακόμη και τα στοιχεία της φύσης πενθούν την κουρσεμένη ομορφιά και νιότη. Ο οδυρμός είναι ακόμη πιο έντονος όταν πρόκειται για πρόσωπο πολυαγαπημένο. Τα παινήματα για τον νεκρό, παρά την υπερβολή που τα διακρίνει, φανερώνουν λατρεία και διατρανώνουν το μέγεθος της απώλειας. Μετά το τελετουργικό λουτρό, το νεκρό σώμα αλείφεται με λάδι, μέλι, μύρα και άλλα βάλσαμα που συντελούν στη διατήρησή του και την απομάκρυνση της κακοσμίας. Ακολουθεί η τοποθέτηση του νεκρού στη γη ή σε λάρνακα και η κατασκευή μνημείου, συνήθως, από μάρμαρο. Η μακάβρια όψη του λειψάνου προκαλεί αισθήματα φρίκης και αποτροπιασμού. Η τακτική επίσκεψη στο μνήμα αποτελεί στοιχειώδη ηθική υποχρέωση και, ταυτόχρονα, ικανοποιεί τον νεκρό. Εκεί, για να απομακρύνουν τα κακά πνεύματα, αφήνουν άνθη και στεφάνια και καίγεται θυμίαμα. Επίσης, προσφέρεται λάδι για την τροφοδότηση της φλόγας που φωτίζει τον χώρο. Στην αρχαιότητα, στο μνήμα έκαιγε άσβεστο λυχνάρι, ενώ, στη σύγχρονη εποχή, καίει ακοίμητο καντήλι. Η φλόγα συμβολίζει το φως της αιώνιας ζωής και οδηγεί τις ψυχές στον δρόμο για τον Άλλο κόσμο.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

«Τοπογραφία του Άδη και του Κάτω κόσμου»

Ο Άδης βρίσκεται στα βάθη της γης όπου απλώνεται το απόλυτο σκοτάδι («Εταίρα» στ. 88, 162, «Η μάννα» στ. 22, 57, 74). Εκεί δε φτάνει ούτε μια ακτίνα ήλιου⁶²⁶ («Η μάννα» στ. 31) και οι δρόμοι είναι μουχλιασμένοι («Εταίρα» στ. 60).

Σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, ο Άδης απέχει πολύ μακριά⁶²⁷. Ο Pascoli στηρίζεται στον Όμηρο για να περιγράψει το έρεβος, δηλαδή το βαθύ σκοτάδι όπου βρίσκονται οι νεκροί⁶²⁸: ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί τις ψυχές των νεκρών μνηστήρων στις μουχλιασμένες οδούς του Άδη⁶²⁹. Επίσης, η περιγραφή της χώρας των Κιμμερίων, στα πέρατα του Ωκεανού δίνει ιδέες στον Ιταλό ποιητή: η χώρα καλύπτεται με τόσο πυκνά σύννεφα, ώστε ο λαμπερός ήλιος δε ρίχνει το βλέμμα του πάνω της με τις ακτίνες του, ούτε όποτε πορεύεται προς τον έναστρο ουρανό ούτε όποτε γυρίζει από τον ουρανό στη γη⁶³⁰.

Στον Ησίοδο, οι σκοτωμένοι πηγαίνουν στο μουχλιασμένο σπίτι του παγερού Άδη⁶³¹ και οι Τιτάνες βρίσκονται κάτω από το νεφελώδες σκοτάδι σε μέρος μουχλιασμένο, στα έσχατα της πελώριας γης⁶³². Όταν ο μαύρος θάνατος πήρε τους ανθρώπους του χάλκινου γένους, αυτοί στερήθηκαν το λαμπρό φως του ήλιου⁶³³. Με στα έγκατα της γης όπου ζουν η Νύχτα με τους γιους της, τον Ύπνο και τον Θάνατο, ο Ήλιος δεν τους βλέπει με τις ακτίνες του ούτε όταν ανατέλλει ούτε όταν δύει⁶³⁴.

Στον Ευριπίδη, γίνεται αναφορά στα εσώτατα ζοφερά βάθη του Άδη⁶³⁵ και στο μαύρο σκοτάδι της γης⁶³⁶. Όταν ανοίγονται οι πύλες του Άδη, τότε ο νεκρός βλέπει τον ήλιο για στερνή φορά⁶³⁷. Επίσης, μετά τον θάνατο της Φαίδρας, της συζύγου του, ο

⁶²⁶ Για ανάλογες αναφορές στον Όμηρο, τα επιτύμβια επιγράμματα και το δημοτικό τραγούδι, βλ. Παράρτημα, «Ο θάνατος ως έλλειψη του ηλιακού φωτός στις αρχαιοελληνικές Πηγές και το δημοτικό τραγούδι», σελ. 165

⁶²⁷ *ὕπὸ ζοφοειδέα χῶρον τηλέπορον (...) ἄδην* [«Εἰς Πλούτωνα» (18) 8-9]

⁶²⁸ *ὕπὲξ Ἐρέβους* (λ 37) και, επίσης, *ὕπὸ ζόφον ἠερόεντα* («Εἰς Δημήτραν» 80)

⁶²⁹ *κατ' εὐρώεντα κέλευθα* (ω 10)

⁶³⁰ *ἠέρι καὶ νεφέλη κεκαλυμμένοι: οὐδέ ποτ' αὐτοὺς ἠέλιος φαέθων καταδέρκεται ἀκτίνεσσιν οὔθ' ὀπὸτ' ἄν στείχησι πρὸς οὐρανὸν ἀστερόεντα οὔθ' ὄτ' ἄν ἄψ ἐπὶ γαῖαν ἀπ' οὐρανόθεν προτράπηται* (λ 14-19)

⁶³¹ *ἔς εὐρώεντα δόμον κρυεροῦ Αἴδαο* («Ἔργα καὶ Ἡμέραι» 153)

⁶³² *ὕπὸ ζόφῳ ἠερόεντι κεκρύφαται (...), χώρῳ ἐν εὐρώεντι, πελώρης ἔσχατα γαίης* («Θεογονία» 729-731)

⁶³³ *θάνατος δὲ καὶ ἐκπάγλους περ ἑόντας εἶλε μέλας, λαμπρὸν δ' ἔλιπον φάος ἠελίοιο* («Ἔργα καὶ Ἡμέραι» 154-155)

⁶³⁴ *οὐδέ ποτ' αὐτοὺς ἠέλιος φαέθων ἐπιδέρκεται ἀκτίνεσσιν οὐρανὸν εἰσανίων οὐδ' οὐρανόθεν καταβαίνων* («Θεογονία» 759-761)

⁶³⁵ *Ἄιδου τ' ἔρεμῶν (...) μυχῶν* («Ἡρακλεΐδα» 218)

⁶³⁶ *χθονὸς μέλαιναν ὄρφνην (...)* τοῦ κάτωσκότου [«Ἡρακλῆς Μαινόμενος 45-46, 563]

⁶³⁷ *ἀνευιγμένας πύλας Αἴδου, φάος δὲ λῶισθιον βλέπων τότε* («Ἰππόλυτος» 56-57)

Θησέας επιθυμεί από τη θλίψη του να πεθάνει και να μετοικήσει στα μαύρα σκοτάδια μέσα στη γη⁶³⁸. Στον Λουκιανό, ο Άδης είναι ένας βαθύς τόπος κάτω από τη γη, μεγάλος και ευρύχωρος, κατασκότεινος και ανήλιαγος⁶³⁹.

Η ψυχή του Μηκιστέα εγκαταλείπει την πόλη της Λακωνίας, Μέσσα⁶⁴⁰ και κατευθύνεται προς τον Άλλο κόσμο, αφού στο ακρωτήριο Ταίναρο βρισκόταν η μία από τις γνωστές εισόδους⁶⁴¹ που οδηγούσαν στον Άδη. Στους στίχους Αωννύμου ποιητή, ο Ορφέας φαίνεται να μπήκε στον Άδη βαδίζοντας τον σκοτεινό δρόμο του Ταίναρου⁶⁴². Ο τελευταίος από τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή ήταν να φέρει στον Ευρυσθέα τον Κέρβερο από τον Άδη. Έτσι, ο ημίθεος έφτασε στο Ταίναρο, εκεί όπου βρίσκεται το άνοιγμα της σπηλιάς για την κατάβαση στον Άδη, μέσα από το οποίο κατέβηκε εκεί⁶⁴³.

Η ίδια δοξασία, σχετικά με τον τόπο όπου βρίσκεται η είσοδος του Άδη, επιβιώνει και στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι:

(...) μον' βλέπε κείνο το βουνό εκεί στον Πέρα-κάβο
με τα γκρεμά και τις σπηλιές που η θάλασσα τον δέρνει
εκεί 'ναι μένα η στράτα μου και λίγο παρά κάτου
εκεί 'ναι και το σπήλιο μου που πάει στον Κάτου-κόσμο,
που πάει στα Τάρταρα της γης μες τους αποθαμένους
κι όντες θα ιδής την πόρτα του λαχάρα θα ζε* πιάση
τι έν' από μέσα σκοτεινή κι απ' όξου αραχνιασμένη (...) ⁶⁴⁴.

Η ψυχή της Μυρίνης πατά προσεκτικά το ψηλό χορτάρι⁶⁴⁵ του λιβαδιού με τους ασφόδελους όπου κατοικούν οι ψυχές, οι σκιές των νεκρών⁶⁴⁶. Εκεί, ανάμεσα στις άκαρπες αγριοσυκιές, τους ασφόδελους και τους νάρκισσους, έρχεται αντιμέτωπη με τις ασχημάτιστες άυλες μορφές των αγέννητων παιδιών της (στ. 135-141). Σε επιτύμβιο επίγραμμα, η νεκρή έχει πετάξει στα λιβάδια του Άδη και στα ολόδροσα λουλούδια της

⁶³⁸ τὸ κατὰ γᾶς θέλω, τὸ κατὰ γᾶς κνέφας μετοικεῖν σκότῳ θανῶν («Ἰππόλυτος» 836-837)

⁶³⁹ τόπον τινα ὑπὸ τῇ γῆ βαθὺν Ἄιδην (...), μέγαν δὲ καὶ πολὺχωρον τοῦτον εἶναι καὶ ζοφερὸν καὶ ἀνήλιον («Περὶ πένθους» 2)

⁶⁴⁰ Πρόκειται για μικρή λακωνική πόλη στο δυτικό μέρος του ακρωτηρίου Ταίναρου. (N. Λωρέντης, *ὀπ.π.*, σελ. 361)

⁶⁴¹ Ο ορφικός ύμνος μας πληροφορεί ότι μια άλλη είσοδος του Άδη βρίσκεται στην περιοχή της Ελευσίνας: *δήμου Ἐλευσίνος, τόθι περ πύλαι εἶσ' Αἴδαο*. [«Εἰς Πλούτωνα» (18), 15]

⁶⁴² *Ταίναρον ἠνίκ' ἔβην σκοτίνην ὁδόν, Αἴδος εἶσω* («Ορφέως Ἀργοναυτικά» 41)

⁶⁴³ *παραγενόμενος ἐπὶ Ταίναρον τῆς Λακωνικῆς, οὗ τῆς Αἴδου καταβάσεως τὸ στόμιον ἐστὶ, διὰ τούτου κατῆγει* («Ἀπολλοδώρου Βιβλιοθήκη» Β', 5.12)

⁶⁴⁴ «Ο Μαυροειδής και ο Χάρος» στο I. Κ. Προμπονάς, *Τα ομηρικά ἔπη και το νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι*, τ. Β', Ερμηνευτικό υπόμνημα, Αθήνα: Ἰδ. ἐκδ., 1989, σελ. 143

⁶⁴⁵ Η περιγραφή παραπέμπει στον Όμηρο: *Πτελεὸν λεχεποῖην* (Β 697)

⁶⁴⁶ *κατ' ἀσφοδεῖλὸν λειμῶνα ἔνθα τε ναίουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων* [(ω 13-14) στο Nava, *ὀπ.π.*, σελ. 225] ἴσως και να πρόκειται για το ομηρικό δάσος της Περσεφόνης (κ 508-510)

χρυσής Περσεφόνης⁶⁴⁷.

Η ψυχή του Μηκιστέα φτάνει στην ελώδη περιοχή της λίμνης Αχερουσίας με την πυκνή βλάστηση⁶⁴⁸ (στ. 10). Στο μέρος αυτό, που αποτελεί ιδανική φωλιά για κίσσες⁶⁴⁹ (στ. 11), αναδύονται κίτρινα ελώδη ρόδα, λευκά νούφαρα (στ. 22-23), κόκκινα βούρλα μαυριδερά από μαρασμό και δεσπόζει νερό τόσο μαύρο όσο ο θάνατος (στ. 36-38).

Ο ποιητής παρουσιάζει το τοπίο βασισμένος σε περιγραφές του Λουκιανού: πρόκειται για το μεγάλο λιβάδι που είναι κατάφυτο με ασφόδελους και υποδέχεται προς τα μέσα τους νεκρούς, αφού διασχίσουν τη λίμνη (Αχερουσιάδα)⁶⁵⁰.

Οι στίχοι ενισχύονται με τις αριστοφανικές εικόνες σχετικά με το σκοτάδι και τον βρωμερό βούρκο⁶⁵¹, τα υδρόβια φυτά⁶⁵² και τον παφλασμό που δημιουργείται όταν τα βατράχια βουτούν στα ελώδη νερά⁶⁵³ (στ. 30), όμως, κύρια πηγή πληροφοριών του ποιητή είναι ο Όμηρος.

Μετά τη συνάντησή της με τον Οδυσσέα⁶⁵⁴, η σκιά του γοργοπόδαρου Αχιλλέα βαδίζει με μεγάλους διασκελισμούς στο λιβάδι με τους ασφόδελους⁶⁵⁵. Μεταξύ των σκιών, ο Οδυσσέας παρατηρεί με προσοχή τον Τάνταλο που στέκεται σε λίμνη και, ενώ είναι περιτριγυρισμένος από δέντρα «φορτωμένα» με καρπό, υποφέρει από πείνα και δίψα⁶⁵⁶. Επίσης, αντιλαμβάνεται τον Ωρίωνα που έχει πάει για κυνήγι στο λιβάδι με

⁶⁴⁷ *λειμώνας ἐπὶ Κλυμένου πεπότησαι καὶ δροσερὰ χρυσέας ἄνθη Περσεφόνας* (ΑΡΙΣΤΟΔΙΚΟΥ ΡΟΔΙΟΥ 7, 189)

⁶⁴⁸ Παρατηρείται ομηρική επίδραση: *κατὰ ῥωπήϊα πυκνά* (ξ 473)

⁶⁴⁹ Η κίσσα έχει χαρακτηριστεί *εφτάγλωσση*, επειδή μιμείται τους ήχους που ακούει ή τη λαλιά άλλων ζώων (Κ. Ρωμαίος, *Το αθάνατο νερό*, Ελληνική Λαογραφία. Σειρά από δώδεκα αυτοτελείς τόμους, τ. 1, Αθήνα: Ιδ. έκδ., 1973, σελ. 290), ακόμη και ανθρώπων. Κρύβεται ανάμεσα σε κλαδιά δέντρων ή σε πυκνά φυτά και ξεγελά τους ανθρώπους. Θεωρείται καταραμένο πτηνό [Δ. Λουκόπουλος, “Νεοελληνική μυθολογία. Ζώα. Φυτά”, *Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων*, Αθήνα: Ι. Ν. Σιδέρη (εκδ.), 1940, σελ. 152-153]. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, πολλές φορές η κίσσα λάλησε με τρόπο θορυβώδη με τη διαπεραστική της φωνή σαν τους βοσκούς, τους υλοτόμους και όσους καμακώνουν ψάρια [*ἀντίφθογγον ἀποκλάγγασα νομεῦσι πολλάκις καὶ δρυτόμοις κίσσα καὶ ἰχθυοβόλοις, πολλάκι δὲ κρέζασα πολύθροον* (ΑΡΧΙΟΥ 7, 197)]. Εδώ, οι «φωνές» της κίσσας χρησιμοποιούνται έντεχνα από τον Pascoli: εντείνουν την αγωνία και, επειδή εκλαμβάνονται ως κακός οiwνός, προϊδεάζουν τον αναγνώστη για τη φοβερή τιμωρία που περιμένει τον πρωταγωνιστή.

⁶⁵⁰ *περαιωθέντας δὲ τὴν λίμνην εἰς τὸ εἶσω λειμῶν ὑποδέχεται μέγας τῷ ἀσφοδέλῳ κατάφυτος* («Περὶ πένθους» 5)

⁶⁵¹ *σκότος καὶ βόρβορος* («Βάτραχοι» 273)

⁶⁵² *διὰ κυπέιρου καὶ φλέω* («Βάτραχοι» 243-244)

⁶⁵³ *πομφολυγοπαφλάσμασιν* («Βάτραχοι» 249). Στον Πλάτωνα, επίσης, αναφέρονται βατράχια να κατοικούν σε βάλτο κοντά στη θάλασσα: *ὡσπερ περὶ τέλιμα (...) βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντας* («Φαίδων» 109b).

⁶⁵⁴ Ο Οδυσσέας, ακολουθώντας τις συμβουλές της Κίρκης, κατεβαίνει στον Άδη για να συναντήσει την ψυχή του μάντη Τειρεσία, προκειμένου να μάθει το δρόμο της επιστροφής στην αγαπημένη του πατρίδα.

⁶⁵⁵ *ψυχὴ δὲ ποδώκεος Αἰακίδαο φοῖτα μακρὰ βιβᾶσα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα* (λ 538-539) στο Nava, *ὄπ.π.*, σελ. 225

⁶⁵⁶ λ 582-592

τους ασφόδελους⁶⁵⁷. Εκεί, στο λιβάδι του Τάρταρου που έχει πυκνή σκιά και στερείται φως, σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, κατοικεί ο Πλούτωνα⁶⁵⁸.

Με τα κίτρινα ελώδη ρόδα και τα λευκά νούφαρα ο ποιητής αναπαριστά τους ασφόδελους και τους νάρκισσους που φύονταν στο λιβάδι του Άδη. Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (όπ.π., σελ. 306, 1164), «τα άνθη και των δύο φυτών είναι κίτρινου και λευκού χρώματος. Ο ασφόδελος⁶⁵⁹ θεωρούνταν σύμβολο πένθους και, σε ό,τι αφορά στον νάρκισσο, η λέξη είναι δάνειο από το επίθημα -ισσός που συνδέθηκε παρετυμολογικά με τη λέξη νάρκη που σημαίνει υπνηλία, αποχαύνωση, ελάττωση των διανοητικών λειτουργιών», πράγμα που συνδέει το φυτό άμεσα με τον ύπνο-θάνατο. Στον ομηρικό ύμνο, ο υποχθόνιος θεός Πλούτωνα όρισε να φυτρώσει ο νάρκισσος ως δέλεαρ, για να αποκτήσει την Περσεφόνη, την κόρη της θεάς Δήμητρας⁶⁶⁰. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο ποιητής εύχεται να φυτρώσουν στον πρόσφατα κατασκευασμένο τάφο του Ουείβιου, πολλά λουλούδια, μεταξύ άλλων και υδρόφιλος νάρκισσος⁶⁶¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στεφάνια με νάρκισσους αφιερώνονταν στις Ερινύες⁶⁶² και, επίσης, ότι στην Αιτωλοακαρνανία, σύμφωνα με λαϊκή δοξασία, ο λοξός βλαστός του ασφόδελου είναι κακοσημαδιά για την επόμενη χρονιά⁶⁶³.

Στον Πλάτωνα, ο Σωκράτης λέει στον σοφιστή Καλλικλή ότι ο Δίας αποφάσισε να ορίσει τον Μίνωα, τον Ραδάμανθη και τον Αιακό, τους τρεις γιους του κριτές στον Άδη να δικάζουν τις ψυχές στο λιβάδι (με τους ασφόδελους), σε ένα μέρος όπου συναντώνται τρεις δρόμοι· αναλόγως του βίου που διήγαγαν⁶⁶⁴, οι ψυχές κατευθύνονται είτε προς τις νήσους των Μακάρων⁶⁶⁵ είτε προς τον Τάρταρο⁶⁶⁶.

Στους στίχους δημοτικών τραγουδιών το δυσοίωνο τοπίο του Άδη

⁶⁵⁷ *θῆρας ὁμοῦ εἰλεῦντα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα* λ 572-573

⁶⁵⁸ *(ναίων) Ταρτάριον λειμῶνα θαθύσκιον ἠδέ λιπαυγῆ* [«Εἰς Πλούτωνα» (18) 2]

⁶⁵⁹ Στον Ησίοδο, ο ασφόδελος αποφέρει μεγάλο όφελος, με την έννοια ότι έχει ευεργετικές ιδιότητες: *έν (...) ἀσφοδέλω μέγ' ὄνειαρ* («Έργα καὶ Ἡμέραι» 41)

⁶⁶⁰ *νάρκισσόν θ', ὄν φῦσε δόλον* («Εἰς Δημήτραν» 8). Το θαυμαστό άνθος ήταν τόσο λαμπερό και ανέδιδε τόσο γλυκό άρωμα, ώστε μάγεψε θνητούς και αθάνατους και γέμισε χαρά την πλάση. Μόλις η γοητευμένη Περσεφόνη, άπλωσε τα χέρια της για να το πιάσει, άνοιξε η γη και όρμηξε ο Πλούτωνα με το χρυσό του άρμα και την απήγαγε. («Εἰς Δημήτραν» 10-19) Σε νάρκισσο μεταμορφώθηκε ο ομώνυμος ήρωας. Βλ., επίσης, Παράρτημα, «Ο μύθος του Νάρκισσου», σελ. 169

⁶⁶¹ *ἄνθηα πολλὰ γένοιτο νεοδμήτω ἐπὶ τύμβῳ (...) καὶ ὑδατὴν νάρκισσος Ουείβιε* (GVI 1409)

⁶⁶² Ηγούμενος Declaustre, *Dizionario compendioso di antichità mitologiche per l'intelligenza dell'istoria antica e degli autori greci e latini*, Traduzione dal francese, τ. 2, Βενετία: Giuseppe Molinari (εκδ.), 1827, σελ. 174

⁶⁶³ «Ασφόδελος – Σπερδούκλι», *Λαογραφικά της Αιτωλοακαρνανίας*, χ.χ., βλ. Ηλ. Πηγές

⁶⁶⁴ Συμπεραίνουμε ότι οι ψυχές της Μυρίνης και του Μηκιστέα έφτασαν στο λιβάδι για να κριθούν και να σταλούν στον τόπο που τους αξίζει.

⁶⁶⁵ Βλ. Ενότητα 5, σελ. 110

⁶⁶⁶ «Γοργίας» 523e-524a

αντικατοπτρίζεται με έντονες εικόνες: με έδαφος από σίδηρο ή μάρμαρο, να το ζώνουν τείχη φτιαγμένα από ασφάλι. Άλλα χαρακτηριστικά του τοπίου είναι τα φοβερά θηρία, τα βάτα που αγκυλώνουν και τα ελώδη ύδατα:

(...) μώχει ο Χάρος σίδερα, μ' έχει βαριοζωμένο*
μώχει και στον κόρφο* μου μαύρω φιδιών κεφάλια,
απέ* με τρώνε τα θηριά, απέ μ' ακριώνει* ο βάτος
και με βαρούν τα σίδερα και δεν μπορώ να φύγω.

Αγκάθια και τριβόλια* μέσ' έني* γεμωσμένη*,
οι ποταμοί οι πύρινοι μέσ' εν'* κομματιασμένοι*⁶⁶⁷.

Ακούσετ' ίντα* μήνυσε* γ-εις* νιος απού τον Νάδη.
«Χαρείτε σεις οι ζωντανοί εις τον Απάνων κόσμο,
γιατί επά* οπού 'μασταν, στενός μας είν' ο τόπος
δεν έχει ο Νάδης κοπελιές, μηδέ* και χαροκόπους*,
μηδέ και σημαδότοπους* να σημαδεύγου οι γι-άντρες,
μηδέ και βόλι δε χωρεί, γιατ' είν' πηλά και βούρκα»⁶⁶⁸.

Επά 'ς του χάροντα τσ' αυλαίς, δεν είναι πρασινάδες (...)
μόνον 'ναι βούρκα και πηλά και ανέγνωρες* η* στρατάις⁶⁶⁹.

- Παιδί μου, τί να ζούλεψες* να πας στον κάτω κόσμο;
που κεί 'ναι λίγο το νερό, θολό και βουρκωμένο⁶⁷⁰.

Το κατώφλι του Άδη είναι χάλκινο⁶⁷¹ (στ. 157-158) και ο σκοτεινός προθάλαμός του αντηχεί από τα ουρλιαχτά που βγάζουν οι άγρυπνες σκύλες⁶⁷² του Κάτω κόσμου

⁶⁶⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 287, 331

⁶⁶⁸ Α. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι. Εποπτικές προσεγγίσεις. Περνώντας από την προφορική στη γραπτή παράδοση. Μικρά αναλυτικά*, Συμβολές στις επιστήμες του ανθρώπου / Φιλολογία, Ηράκλειο: ΠΕΚ (εκδ.), 2010, σελ. 35

⁶⁶⁹ Ε. Μέλαινα, *όπ.π.*, σελ. 17-18

⁶⁷⁰ «Μοιρολόγι Ιθάκης» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 242

⁶⁷¹ Στον Όμηρο, η χάλκινη είσοδος των παλατιών των θεών ή των θνητών είναι στοιχείο σύνηθες. (Α 426, Ξ 173, Φ 438, 505 και η 83, θ 321)

⁶⁷² Ο Pascoli ίσως υπονοεί τα ουρλιαχτά των άλλων τρομερών πλασμάτων του Άδη που φτάνουν μέχρι την είσοδο, όπως των σκύλων που, στον Αριστοφάνη, ο Αιακός περιγράφει να περιφέρονται από εδώ και από εκεί στον Κωκυτό ποταμό [*Κωκυτοῦ τε περίδρομοι κύνες* («Βάτραχοι» 472)] ή τα ουρλιαχτά του τρικέφαλου Κέρβερου που ο Ησίοδος εμφανίζει να στέκεται μπροστά στα θορυβώδη δωμάτια του ισχυρού Άδη (...) και φρουρεί από μπροστά [*πρόσθεν δόμοι ήχηεντες <ίφθίμου τ' Αΐδεω (...)> έστᾶσιν, προπάροιθε φυλάσσει* («Θεογονία» 767-768)]. Ο Κέρβερος περιγράφεται βροντερόφωνος και με πενήντα κεφάλια [*χαλκεόφωνον και πεντηκοντακέφαλον* («Θεογονία» 311-312)]. Με το ουσιαστικό στον πληθυντικό, πιθανώς, ο Pascoli αναπαριστά τα πολλά κεφάλια του Κέρβερου τα οποία χαρακτηρίζει ως σκύλες που επαγρυπνούν ουρλιάζοντας. Η επιλογή του θηλυκού γένους μόνο τυχαία δεν είναι: η εταίρα, όσο ήταν ζωντανή, προκαλούσε ξανά και ξανά τον θάνατο των παιδιών που κυοφορούσε, απαρνούμενη τη μητρότητα. Οι σκύλες, άγριες και τρομακτικές στην όψη, πιθανώς χωρίς τη δυνατότητα αναπαραγωγής οι ίδιες, ουρλιάζουν για την αδικία που βιώνουν τα βρέφη που χάθηκαν, πριν ακόμη δουν το φως, πριν καν προλάβουν να ζητήσουν από τη μητέρα τους να τα λυπηθεί (στ. 155-156). Τέλος, οι σκύλες, ίσως, είναι οι Ερινύες που καταδιώκουν όσους έχουν διαπράξει ειδική εγκλήματα και, σύμφωνα με τον Benoit (1981, σελ. 106), φρουρούσαν την πύλη του Άδη μαζί με τον Κέρβερο. Στον ορφικό ύμνο, οι Ερινύες κραυγάζουν δυνατά, βρίσκονται στα βάθη, έχουν το σπίτι τους κρυμμένο κάτω από τη γη, σε ζοφερή σπηλιά, κοντά στο ιερό νερό της Στύγας και είναι λυσσώδεις: *έρίβρομοι (...)* *μυχίοις, υπό κεύθεσιν οίκι' έχουσαι άντρω έν ήρόνεντι παρά Στυγός ιερόν ύδωρ (...)* *λυσσήρεις*

(στ. 158-159). Στα δημοτικά τραγούδια περιγράφεται το χάλκινο αλώνι⁶⁷³ ως τόπος μάχης στον Κάτω κόσμο μεταξύ του Θρυλικού Διγενή Ακρίτα και του Χάρου:

- «Χάρε μ', για 'λα ας παλεύουμε σο χάλκινον τα' αλώνιν.
Αν εν και το νικάς μ' εσύ, έπαρ' την ψυ'ή μ' και δέβα*.
Αν εν και το νικίεσαι, θα παίρω και τον μαύρο σ'»⁶⁷⁴.

Μέσα στη γη υπάρχουν πολλοί τόποι βαθύτεροι και διάπλατοι, άλλοτε περισσότερο, άλλοτε λιγότερο. Τεράστιοι όγκοι υδάτων ρέουν από τον έναν τόπο στον άλλο. Έτσι σχηματίζονται ανεξάντλητα ποτάμια, ασύλληπτα ως προς το μέγεθος, με θερμά και ψυχρά νερά. Υπάρχει, επίσης, φωτιά και πύρινα ποτάμια, καθώς και πολλοί ποταμοί με υγρό πηλό, άλλοτε καθαρότερο και άλλοτε πιο βορβορώδη⁶⁷⁵.

Στον Όμηρο, όταν η σκιά της Αντίκλειας «αναγνωρίζει» τον Οδυσσέα, απορεί πώς έφτασε στο ανήλιαγο σκότος (του Άδη) όντας ζωντανός, αφού για τους ζωντανούς είναι δύσκολο να το δουν, επειδή, στο ενδιάμεσο, υπάρχουν απέραντοι ποταμοί και τρομερά υδάτινα ρεύματα⁶⁷⁶.

Στους στίχους των δημοτικών τραγουδιών, συχνά, γίνονται αναφορές στους ποταμούς του Κάτω κόσμου⁶⁷⁷:

[«Εὐμενίδων θυμίαμα, ἀρώματα» (69), 3-4], άρα, έχουν άμεση σχέση με τον Κέρβερο.

⁶⁷³ Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες, προκειμένου να δηλωθεί η πιο σκληρή πάλη ανάμεσα στον Χάρο και την ψυχή, το αλώνι είναι από σίδηρο ή από μάρμαρο: «Χάρε, σαν είσαι Χάροντας, σαν είσαι παλληκάρι, / έλα να π' απαλέψομε στο σιδερόν αλώνι /απού* 'χει πάτους* σίδερα και γύρους* ατσαλένιους» και «Χάροντ' αν αποφάσισης κι αν θέλεις να με πάρεις, / χωρίς αστένια* κι αρρωσιά* ψυχή δεν παραδίνω· / Πρώτα θα να παλέψομε σε μαρμαρένι' αλώνι* / κι αν με νικήσεις, Χάροντα, μου παίρνεις την ψυχή μου» στο Ι. Κ. Προμπονάς, τ. Β', όπ.π., 1989, Ερμηνευτικό υπόμνημα: σελ. 148-149. Επίσης, «(...) τώρα είδα έναν ξυπόλητο και λαμπροφορεμένο / πού'χει του ρίσου* τα πλουμά*, της αστραπής τα μάτια / με κράζει να παλέψομε σε μαρμαρένια αλώνια / κι όποιος νικήσει από τους δυο να παίρνει την ψυχή του. / Κι επήγαν και παλέψανε σε μαρμαρένια αλώνια, / κι όθε* χτυπάει ο Διγενής, το αίμα αυλάκι κάνει, / κι όθε* χτυπάει ο Χάροντας, το αίμα τράφο* κάνει» («Ο Διγενής Ακρίτας μέσα από τα δημοτικά τραγούδια», *Στη ροή της σκέψης*, 2013, βλ. Ηλ. Πηγές)

⁶⁷⁴ «Χάρε μου, έλα να παλέψομε στο χάλκινο το αλώνι. / Και αν με νικήσεις εσύ, πάρε την ψυχή μου και πήγαινε. / Και αν σε νικήσω εγώ, θα πάρω το άλογό σου». (Χ. Σαμουηλίδης, «Ο Ακρίτας. Παραλλαγή Κερασούντας από την *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*», *Pontos World*, 2021, βλ. Ηλ. Πηγές)

⁶⁷⁵ τόπους δ' έν αύτῃ εἶναι (...) πολλούς, τούς μέν βαθυτέρους και άναπεπταμένους μάλλον ἢ (...) έλαττον εχειν (...). Ἡ πολὺ μέν ὕδωρ ρεῖν έξ άλλήλων εις άλλήλους (...), και άενάων ποταμών άμήχανα μεγέθη υπό τήν γῆν και θερμῶν ὕδάτων και ψυχρῶν· πολὺ δέ πῦρ, και πυρός μεγάλους ποταμούς («Φαίδων» 111d-e)

⁶⁷⁶ πῶς ἤλθες υπό ζόφον ἠερόεντα ζωὸς έών; χαλεπόν δέ τάδε ζωῶσιν ὀρᾶσθαι· μέσσω γάρ μεγάλοι ποταμοί και δεινά ρέεθρα (λ 155-157)

⁶⁷⁷ Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα δημοτικά τραγούδια, όπου τα δάκρυα χαροκαμένων γυναικών σχηματίζουν ποτάμι ορμητικό, θολό και λασπωμένο, που καταλήγει στον Κάτω κόσμο: «Ελάτε, μάνες κι αδερφές και μαραμένα ταίρια, / να κλάψομε, να χύσουμε όλες από 'να δάκρυ, / ποτάμι για να κάμουμε θολό και βουρκωμένο, / για να διαβούν τα δάκρυά μας, να πάνε μεσ' στον Άδη, / για να νιφτούν οι άνιφτοι, να πιουν οι διψασμένοι, / να πλύνουν τα μαντήλια τους οι νιες κι οι μαυρομάτες / και να λιανοζουραφιστούν άντρες και παλληκάρια» [Κ. Δ. Κουταξής, «Οι αντιλήψεις των Ηπειρωτών για τη ζωή και τον θάνατο μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια» στο *Πλάτανος ευσκιόφυλλος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Μ. Γ. Βαρβούνης & Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Τώρα στον αποχωρισμό τρεις ποταμούς διαβαίνω
ένας χωρίζ' αντρόγυνα κι άλλος χωρίζ' αδέρφια
κι ο τρίτος ο φαρμακερός, τη μάνα απ'τα παιδιά της.

Άντρα μου, στην αγάπη μας τρίχα δεν εχωριόνταν,
ούτε μασούρι μάλαμα, ούτε κλωνά* μεταξύ*
και τώρα στον ξεχωρισμό* τρεις ποταμοί διαβαίνουν⁶⁷⁸.

Της πίκρας τ' άπιστο νερό, του Χάρου το ποτάμι
στον κάτω κόσμο αναβρεί*, στο φλογισμένο τόπο,
ποτίζ' δέντρ' ανήλιαστα, κατακαημένους* κήπους⁶⁷⁹.

Από τα ποτάμια του Κάτω κόσμου το πιο μεγάλο είναι ο Ωκεανός. Στον ορφικό ύμνο, αναφέρεται ότι από αυτόν γεννιούνται όλοι οι ποταμοί και όλη η θάλασσα και η καθαρή φυσική υγρασία που ρέει υπόγεια⁶⁸⁰. Έναντι του Ωκεανού και έχοντας αντίθετη ροή κυλά υπόγεια ο Αχέροντας και καταλήγει στη λίμνη Αχερουσιάδα, όπου φτάνουν οι ψυχές των νεκρών. Εκεί παραμένουν για όσο χρονικό διάστημα έχει καθοριστεί από τη μοίρα τους και επιστρέφουν ξανά στη ζωή έχοντας πάρει μορφή ζώων⁶⁸¹. Σε στίχους Αωνύμου, ο Αχέροντας ρέει με βαθιές δίνες μέσω ενός ψυχρού τόπου, καταλήγοντας σε μαύρη λίμνη⁶⁸² ενώ οι ψυχές τον διασχίζουν με κοίλη βάρκα⁶⁸³.

Ένα τρίτο ποτάμι, ο Πυριφλεγέθοντας, εκβάλλει σε μεγάλο τόπο που καίγεται και σχηματίζει λίμνη πιο μεγάλη από τη θάλασσα που γνωρίζουμε, όπου κοχλάζει νερό και πηλός (...) θολός και λασπώδης⁶⁸⁴. Απέναντι σε αυτόν ένα τέταρτο ποτάμι, ο Κωκυτός, πέφτει σε φοβερό και άγριο μέρος (...) που όλο έχει μαύρο χρώμα και ονομάζουν Στύγιο και, καθώς ρέει, σχηματίζει τη λίμνη Στύγα· όταν πέσει εκεί και, αφού αποκτήσει φοβερές δυνάμεις μες στο νερό, μπαίνει μες στη γη, (...) δίνει τόπο στον

Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη (εκδ.), 2018, σελ. 422] και, επίσης, «Ψυχρός που είν' ο θάνατος, φαρμάκι πού 'ν' το βόλι / όσες τριγύρω κάθεστε, του χάρου παιδεμένες, / από 'να δάκρυ χύσετε, πέστ' ένα μοιρολόγι / να φτιάξουμ' άγριο* ποταμό να πάει στον κάτω κόσμο (...)» («Αναφορά Θειας Γιαννούλας Ι. Γαλάνη» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 116)

⁶⁷⁸ «Μοιρολόγια Λευκάδας, Ιθάκης» στο G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 146

⁶⁷⁹ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 307

⁶⁸⁰ *έξ οὔπερ πάντες ποταμοί καί πᾶσα θάλασσα καί χθόνιοι γαίης πηγόρρυτοι ἰκμάδες ἀγναί* [«Ωκεανοῦ, θυμίαμα ἀρώματα» (83) 4-5]

⁶⁸¹ *ῶν τό μέγιστον (...) Ὠκεανός ἐστίν. Τούτου δέ καταντικρῶ καί ἐναντίως ῥέων, Αχέρων, (...) ῥέων εἰς τήν λίμνην ἀφικνεῖται τήν Αχερουσιάδα, οὔ αἱ τῶν τετελευτηκότων ψυχαί τῶν πολλῶν ἀφικνοῦνται, καί τινας εἰμαρμένους χρόνους μείνασαι, (...) πάλιν ἐκπέμπονται εἰς τὰς τῶν ζῶων γενέσεις* («Φαίδων» 113a)

⁶⁸² *ἀμβλύζων ποταμός δίνησι θαθειαίς (...) Αχέρων κρυεροῦ διά χώρου, (...) λίμνη δε κελαινή ἀν δέχεται* («Ορφέως Ἀργοναυτικά» 1135-1138)

⁶⁸³ *αἱ ψυχαί μετεκίαθον εἰς Αχέροντα πορθμίδος ἐκ γλαφυρῆς* («Ορφέως Ἀργοναυτικά» 1145-1146)

⁶⁸⁴ *τρίτος δέ ποταμός τούτων (...) εἰσπίπτει εἰς τόπον μέγαν πυρί πολλῶ καϊόμενον καί λίμνην ποιεῖ μείζω τῆς παρ' ἡμῖν θαλάττης, ζέουσαν ὕδατος καί πηλοῦ (...) θολερός καί πηλώδης (...) οὔτος δ' ἐστίν ὄν ἐπονομάζουσι Πυριφλεγέθοντα* («Φαίδων» 113b)

Πυριφλεγέθοντα και τον συναντά στη λίμνη Αχερουσιάδα από την απέναντι μεριά και (...), αφού κάνει τον κύκλο του, χύνεται στον Τάρταρο από την απέναντι πλευρά του Πυριφλεγέθοντα⁶⁸⁵.

Ο Pascoli μιλά για τον τυφλό ποταμό του πόνου που μεταφέρει τον Γλαύκο στην ελώδη Αχερουσιάδα, όπου, μεταξύ γης και νερού, περιπλανώνται οι ήσκιοι τους οποίους οδηγεί ο θάνατος και θα έλθουν εκ νέου στην «άλλη ζωή», όταν η μοίρα τους ξαναφέρει στη γη (στ. 40-46). Αν και σε επιτύμβιο επίγραμμα, αναφέρεται το νερό του Κωκυτού που είναι γεμάτο θρήνους⁶⁸⁶, εντούτοις, το ποτάμι που παρασέρνει τον Γλαύκο στην ορμητική του κοίτη θα μπορούσε να είναι και ο Αχέροντας. Γιος του Ήλιου και της Γης, γκρεμίστηκε στον Τάρταρο και έγινε ποταμός όταν πρόσφερε νερό στους Τιτάνες κατά τη διαμάχη τους με τον Δία. Τα νερά του πίκριναν και έγιναν λασπώδη. Το όνομά του σχηματίζεται με το στερητικό «α-» και το απαρέμφατο «χαίρειν», επειδή είναι ο ποταμός της θλίψης και του πόνου. Σύμφωνα με άλλη θεωρία, προέρχεται από τις λέξεις «ἄχος», δηλαδή «πόνος» και «ῥόος», που σημαίνει «ροή», «ρεύμα». Ο ποταμός έρεε τόσο ορμητικά, ώστε παράσερνε ακόμη και βράχους⁶⁸⁷.

Η Ψυχή, στα πλαίσια του τελευταίου άθλου της, πρέπει να πάει στο νεκρό ποτάμι και να γεμίσει ένα δοχείο με το σκοτεινό νερό του θανάτου (στ. 112) από την υπόγεια μαύρη πηγή⁶⁸⁸ (στ. 97-100). Η δοκιμασία αυτή φέρνει στο μυαλό τη λαϊκή παροιμία «νερό του Χάρου κουβαλεί»⁶⁸⁹, η οποία λέγεται για όσους πρόκειται να πεθάνουν.

Ο Nava (όπ.π., σελ. 260) επισημαίνει ότι το νεκρό ποτάμι είναι η ελώδης Στύγα, τα στάσιμα νερά της οποίας αποτελούν θανάσιμο κίνδυνο. Στην Αρκαδία, το νερό της Στύγας λεγόταν *μαυρονέρι* και πίστευαν ότι επέφερε τον θάνατο στον άνθρωπο ή το ζώο που θα το έπινε⁶⁹⁰. Το όνομα της Στύγας προέρχεται από το «στυγέω», που σημαίνει «μισώ». Η «Στύξ» ήταν μια από τις Ωκεανίδες. Εκεί που καταποντίζονταν τα μαύρα νερά⁶⁹¹ της, υπήρχε σπηλιά που οδηγούσε στις Πύλες του Άδη. Το παλάτι της

⁶⁸⁵ τούτου δὲ αὖ καταντικρὺ ὁ τέταρτος ἐκπίπτει εἰς τόπον δεινόν τὲ καὶ ἄγριον (...) χρώμα δ' ἔχοντα ὄλον οἶον ὁ κυανός, ὃν δὴ ἐπονομάζουσι Στύγιον καὶ τὴν λίμνην ποιεῖ ὁ ποταμὸς ἐμβάλλων Στύγα· ὁ δ' ἐμπροσθῶν ἐνταῦθα καὶ δεινὰς δυνάμεις λαβὼν ἐν τῷ ὕδατι, δὸς κατὰ τῆ γῆς, (...) χωρεῖ (...) τῷ Πυριφλεγέθοντι καὶ ἀπαντᾷ ἐν τῇ Αἰχουρουσιάδι λίμνῃ ἐξ ἐναντίας (...) καὶ (...) κύκλῳ περιελθὼν, ἐμβάλλει εἰς τὸν Τάρταρον ἐναντίος τῷ Πυριφλεγέθοντι· ὄνομα δὲ τούτῳ ἐστίν (...) Κωκυτός («Φαίδων» 113d)

⁶⁸⁶ Κωκυτοῦ τ' ἀμφιγόντον ὕδωρ (ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ 7, 699)

⁶⁸⁷ Fr. J. M. Noël, όπ.π., τ. 1, 1819, σελ. 20-21

⁶⁸⁸ Παρατηρεῖται η ομηρική επίδραση: ὡς τε κρήνη μελάνυδρος (I 14, Π 3)

⁶⁸⁹ Ν. Α. Παῖσιος, όπ.π., σελ. 295

⁶⁹⁰ Γ. Παπανδρέου, “Ανά τα Καλάβρυτα – Αροάνια Όρη – Ύδατα Στυγός”, *Αρμονία*. Επιστημονικόν Περιοδικόν Σύγγραμμα. Εκδιδόμενον κατὰ μήνα, τεύχ. 2, ἐτ. β', Εν Αθήναις: χ.ό., 1901, σελ. 55

⁶⁹¹ Στη «Μάννα», ο μαύρος ποταμός του Άδη αναδύει έναν λυγμό απόκρυφο, τον μάταιο λυγμό του πένθους, του οποίου τα δάκρυα γλείφει το φθαρτό σκουλήκι που σέρνεται στη γη. Στο σημείο αυτό,

στον Τάρταρο το φρουρούσαν άγρυπνοι δράκοντες⁶⁹².

Τα νερά της «Στυγός» θεωρούνταν ιερά, σκούριαζαν ή ράγιζαν τα σκεύη που τα ακουμπούσαν⁶⁹³. Ο Πausanias αναφέρει ότι από ψηλό γκρεμό στην πόλη Νώνακρι της Αρκαδίας, σταλάζει νερό που οι Έλληνες το ονομάζουν νερό της Στύγας⁶⁹⁴. Ο Πλούταρχος μιλά για την Ολυμπιάδα, την αδελφή του Μέγα Αλέξανδρου, που πίστευε ότι ο θάνατος εκείνου επήλθε από δηλητηρίαση από το παγωμένο νερό που έπεφτε από βράχο στην πόλη Νώνακη, το οποίο μπορούσε να φυλαχθεί μόνο σε οπλή γαιδάρου, γιατί κατέστρεφε κάθε άλλο αγγείο στο οποίο τοποθετούνταν⁶⁹⁵. Στον Στράβωνα, δίνεται η πληροφορία ότι κοντά στον Φενεό (της Αρκαδίας) είναι το νερό της Στύγας, όπως ονομάζεται, ένα ρυάκι με θανάσιμο νερό το οποίο θεωρείται ιερό⁶⁹⁶. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, το λιγοστό νερό που αναβλύζει από βράχο στάζει σε χαράδρα, την οποία περιβάλλει τοίχος από ξηρούς λίθους. Η Νώνακη, όπου τυχαίνει να βρίσκεται αυτή η πηγή, είναι πόλη της Αρκαδίας⁶⁹⁷. Στον Αριστοφάνη, ξεχωρίζει η αναφορά στη σκληρόκαρδη πέτρα της Στύγας⁶⁹⁸, που αναφέρεται στον μαύρο βράχο από όπου σταλάζει το νερό της.

Από τη Στύγα πηγάζουν όλα τα πηγαία και ποτάμια ύδατα, γι' αυτό θεωρείται πηγή της αθανασίας. Η Θέτιδα βούτηξε τον γιο της, τον Αχιλλέα, στα νερά της για να γίνει αθάνατος. Οι σοφιστές της Αλεξανδρινής Σχολής πίστευαν ότι τα νερά αυτά ήταν «ύδατα καθαρμού»⁶⁹⁹. Στον Όμηρο, για να πείσει τον Οδυσσέα για τις καλές της προθέσεις, η Καλυψώ ορκίστηκε στη Γη, στον απέραντο Ουρανό και στο νερό (της Στυγός) που κυλά προς τα κάτω⁷⁰⁰. Στον Σοφοκλή, ο Χορός κάνει δέηση στον Άδη, τον βασιλιά της νύχτας, να βρεθεί ο Οιδίποδας ανάμεσα στους νεκρούς, στο δωμάτιο της

παρατηρείται ακόμη μια ομηρική επίδραση: *ὥς τε σκώληξ ἐπὶ γαίῃ* (N 654)

⁶⁹² *Στα Ύδατα της Στυγός του Χελμού, χ.ό., χ.χ.,* (βλ. Ηλ. Πηγές)

⁶⁹³ Ε. Λαδιά, *Μυθολογικά παράδοξα και ένα διήγημα*, Αθήνα: ΓΕΜΑ (εκδ.), 2008², σελ. 157-158

⁶⁹⁴ *ἐπὶ Νώνακριν (...)* κρημνός ἐστιν ὑψηλός (...) *καὶ ὕδωρ κατὰ τοῦ κρημοῦ στάζει, καλοῦσι δὲ Ἕλληνες αὐτὸ ὕδωρ Στυγός* («Ἑλλάδος περιήγησις, Ἀρκαδικά» 17.6)

⁶⁹⁵ *Φαρμακείας δ' ὑποψίαν παραυτικά μὲν οὐδεὶς ἔσχεν, ἔκτω δ' ἔτει φασὶ μνηύσεως γενομένης τὴν Ὀλυμπιάδα πολλοὺς μὲν ἀνελεῖν, (...)*· τὸ δὲ φάρμακον ὕδωρ εἶναι ψυχρὸν καὶ παγετώδες, ἀπὸ πέτρας τινός ἐν Νωνάκριδι οὔσης ἦν ὥσπερ δρόσον λεπτήν ἀναλαμβάνοντες εἰς ὄνου χηλὴν ἀποτίθενται· τῶν γὰρ ἄλλων οὐδὲν ἀγγείων στέγειν («Ἀλέξανδρος» 77.2-4)

⁶⁹⁶ *περὶ Φενεὸν δ' ἔστι καὶ τὸ καλούμενον Στυγός ὕδωρ, λιβάδιον ὀλεθρίου ὕδατος νομιζόμενον ἱερὸν* [«Γεωγραφικά (ὑπομνήματα)» 8.8.4]

⁶⁹⁷ *τὸ Στυγός ὕδωρ, καὶ δὴ καὶ ἔστι τοῖονδε τι· ὕδωρ ὀλίγον φαινόμενον ἐκ πέτρης στάζει ἐς ἄγκος, τὸ δὲ ἄγκος αἰμασιῆς τις περιθέει κύκλος· ἡ δὲ Νώνακριν, ἐν τῇ ἡ πηγή αὕτη τυγχάνει ἐούσα, πόλις ἐστὶ τῆς Ἀρκαδίας* («Ἱστορίαι» 6.74.2)

⁶⁹⁸ *Στυγός (...)* μελανοκάρδιος πέτρα («Βάτραχοι» 470)

⁶⁹⁹ Α. Αδαμαντίου, «Ἀγνείας πείρα, μέρος Γ', Λαογραφικόν, Τα ὄρκια καὶ τα στύγια ὕδατα», *Λαογραφία. Δελτίον της Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἐταιρείας*, τ. Γ', τεύχ. Γ', Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1912, σελ. 435

⁷⁰⁰ *κατειθόμενον Στυγός ὕδωρ* (ε 184-185)

Στύγας⁷⁰¹.

Η Ψυχή, φτάνοντας στο νεκρό ποτάμι αντικρίζει τον δράκοντα που έχει πάντα ανοιχτά τα μάτια⁷⁰², ενώ εκείνη κρατά κλειστά τα δικά της από φόβο (στ. 101-106). Το στοιχείο του άγρυπνου δράκοντα⁷⁰³ απαντά και στους στίχους Αωνύμου, όπου τρομερό φίδι, ολέθριο τέρας για τους θνητούς, παραμονεύει έχοντας στερηθεί τον ύπνο, φρουρώντας ακάματο το χρυσόμαλλο δέρας⁷⁰⁴. Ο «δράκων» αποτελεί μυθολογικό τέρας⁷⁰⁵ με τη μορφή φιδιού, που κατοικεί σε υπόγεια απρόσιτα μέρη και εξουσιάζει το νερό των περιοχών αυτών⁷⁰⁶ ή το φυλά γιατί είναι πολύτιμο.

Το θηρίο αυτό ίσως είναι ο Κέρβερος. Είχε φίδια τυλιγμένα στον λαιμό του και ήταν «αλυσοδεμένος» με φίδια σε σπηλιά, στις όχθες της Στύγας⁷⁰⁷. Στον Αριστοφάνη, ο Αιακός αναφέρεται στην οχιά του Άδη με τα εκατό κεφάλια⁷⁰⁸.

Σε δημοτικό τραγούδι γίνεται αναφορά στον τρικέφαλο Κέρβερο:

Εις νέος εβουλήθηκε* να καταβῆ ᾿ς τον άδην
να πάη να βρῆ τον χάροντα, για νά ᾿ναι πάντ' ομάδι*
᾿ς την πρώτην πόρταν πού ᾿μβαινε*, εις το ᾿μβγαινο-βγαρσίδι*
όφιν τρικέφαλον θώρει*, δεμένον μ' αλυσίδι⁷⁰⁹.

Ο αρχαιοελληνικός μύθος «τῆς Στυγός» επιβιώνει σε νεοελληνική δοξασία για το αθάνατο νερό:

Αυτό το αθάνατο νερό εγώ να σε ποτίσω,
θα φτιάσ' αθάνατο νερό, να πιεις να μην πεθάνεις.

- Πού ᾿σαν*, τριανταφυλλένια μου, κι λείπεις τόσην ώρα;
- Ἢμαν* γι' αθάνατο νερό, να πιω να μην πιθάνου.

⁷⁰¹ Ἐξανύσαι μόρω τάν παγκευθῆ κάτω νεκύων πλάκα καί Στύγιον δόμον («Οιδίππους ἐπὶ Κολωνῶ» 1561-1564)

⁷⁰² «Ὀρφέως Ἀργοναυτικά» 930-931, 935

⁷⁰³ Η ύπαρξη του δράκοντα-φύλακα τονίζει την πολυτιμότητα του νερού της Στύγας, η απόκτηση του οποίου είναι πραγματικός άθλος. Να γιατί, σε ορφικό ύμνο, το νερό της Στύγας χαρακτηρίζεται φωτεινό, λαμπερό [τὸ Στυγὸς ἀγλαὸν ὕδωρ («Εὐχή πρὸς Μουσαῖον» 29)], αφού χαρίζει την αθανασία. Η Ψυχή είναι αδύνατον να γεμίσει την κανάτα με νερό από μόνη της. Ἐτσι, το αποκτά με μαγικό τρόπο μέσω ενός αητού.

⁷⁰⁴ δέρας, τὸ οἱ ἀμφιδοκεύει δεινὸς ὄφις, θνητοῖς ὀλοόν τέρας (...) φρουραῖς τ' ἀκμήτοις ἐπιμαίεται ἄμμορος ὕπνου («Ὀρφέως Ἀργοναυτικά» 930-931, 935)

⁷⁰⁵ Στους νεοελληνικούς λαϊκούς μύθους υπάρχουν αναφορές για Δρακολίμνες, Δρακοσπηλιές ή Δρακότρupes (Δ. Λουκόπουλος, *ὄπ.π.*, 1926, σελ. 57). Οι άνθρωποι, για να έχουν πρόσβαση στο νερό, παρακαλούν τον δράκο-«νεροκράτη» με τα εξής λόγια: «Αμόλα, Δράκο μ', το νερό και συ, στοιχειό, τη βρύση» (Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *ὄπ.π.*, 2001, σελ. 116)

⁷⁰⁶ Μ. Αλεξιάδης, *Δράκοι και δράκοντες. Μορφές σε ελληνικά παραμύθια*, 2016. Βλ. Ηλ. Πηγές

⁷⁰⁷ Fr. Noël, *Dizionario della favola*. (...), τ. 1, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1819, σελ. 411.

Στον Βιργίλιο, ο Κέρβερος (...) ξαπλωμένος (...) στη σπηλιά (...), έχει φίδια στους λαιμούς του: *Cerberus (...) recubans (...) in antro (...) colla colubris* («Aeneis» 6.417-419)

⁷⁰⁸ Ἐχιδνά θ' ἑκατογκέφαλος («Βάτραχοι» 473)

⁷⁰⁹ Ελπὶς Μέλαινα, *ὄπ.π.*, σελ. 17

Ύπου* την αθάνατη πηγή νερό θα πα' να κλέψω,
να ράνω* το παιδάκι μου, ίσως το ζωντανέψω.

Στα βράχια βγαίνει ένα νερό, το λέν' ασημονέρι,
όλοι πάνε και πίνουνε, πίνουν να μην πεθάνουν.
Πήγα κι εγώ να πιω νερό, να πιω να μην πεθάνω⁷¹⁰.

Η πηγή με το αθάνατο νερό ήταν κάτω από τον θρόνο του βασιλιά Έβαντ στα νησιά των Μακάρων. Εκείνος πρόσφερε το πολύτιμο υγρό στον Μέγα Αλέξανδρο, ώστε να μην πεθάνει ποτέ. Σύμφωνα με τη νεοελληνική αντίληψη, το αθάνατο νερό⁷¹¹ είναι ο αντίψυχος, το αντίδοτο που αδρανοποιεί την ισχύ του θανάτου. Όταν ο Χάρος πάλεψε με τον Διγενή Ακρίτα και τον νίκησε, οι φίλοι του έτρεξαν να βρουν τον αντίψυχο για να μη βγει η ψυχή του⁷¹²:

Βουνά του Ασπροπόταμου, με τα πολλά τα χιόνια!
Χιόνια μου, να μη λειώσετε, ως που ναρθούνε τ' άλλα,
τ' είν' άρρωστος ο Διγενής, βαριά για να πεθάνη.
Και το μαθαν τρεις φίλοι του κ' οι τρεις καλοί του φίλοι,
του φέρνουν τον αντίψυχο για να μη βγη η ψυχή του. (...) ⁷¹³.

Ψυχομαχάει ο Διγενής κ' η γης ανατρομάζει*.
Το μάθανε τρεις φίλοι του, τρεις αγαπητικοί* του,
ο ένας του παίρνει κρύο νερό, κι' ο άλλος αφράτο μόσκο*,
κι' ο τρίτος τον αντίψυχο να μην ψυχομαχήσει ⁷¹⁴.

Στους θρύλους της ελληνικής υπαίθρου μαρτυρείται, επίσης, το αθάνατο βοτάνι⁷¹⁵, το οποίο όποιος καταναλώσει, δεν πεθαίνει ποτέ. Η πίστη αυτή έχει αρχαιοελληνικές ρίζες. Πρόκειται για φυτό που έσπειρε ο Κρόνος και αναφύεται στα νησιά των Μακάρων.

Γιατί δεν ηύρες στα βουνά τ' αθάνατο βοτάνι,
που στο σκοτάδι μυριανθεί και την ημέρα κλειέται,
να φας κι εσύ, βαριόμοιρε, ποτέ να μην πεθάνεις⁷¹⁶;

Οι νεκροί βιώνουν πολύ έντονα το αίσθημα της δίψας. Στην «Άτη», η ψυχή του Μηκιστέα λαχταρά να πιει νερό και να βουτηξει το αιματοβαμμένο του χέρι σε καθαρό τρεχούμενο νερό⁷¹⁷ (στ. 16-19). Επισημαίνεται η ιδιότητα του νερού ως μέσου

⁷¹⁰ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 51

⁷¹¹ Βλ. και Παράρτημα, «Το αθάνατο νερό», σελ. 170

⁷¹² Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *όπ.π.*, 2001, σελ. 12-14

⁷¹³ «Της τάβλας (αρ. 19) - Κυνουρίας» στο Ν. Πολίτης, *όπ.π.*, τ. Α', 1909, σελ. 230

⁷¹⁴ «χ.τ. (αρ. 20) - Όρους Κέρκυρας» στο Ν. Πολίτης, *όπ.π.*, τ. Α', 1909, σελ. 230

⁷¹⁵ Βλ. και Παράρτημα, «Το αθάνατο βοτάνι», σελ. 171

⁷¹⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σημ. 6: σελ. 51, 52

⁷¹⁷ Ο φυγάς ξεπλένει τα χέρια του στα στάσιμα νερά και τα πάλλευκα νούφαρα «ματώνουν» (στ. 31-33, 39). Τα φυτά που ξεχωρίζουν στο τοπίο είναι τα σχεδόν διάφανα λευκά νούφαρα, το μοναδικό αγνό στοιχείο του βουρκότοπου που, δυστυχώς, ο φονιάς το κηλίδωσε και αυτό. Στον Αισχύλο, είναι μάταιο

καθαροῦ και εξαγνισμού. Στην «Εταίρα», η ψυχή της Μυρίνης συναντά στον Άδη την ψυχή κάποιας άγιας μάννας που νιώθει γλυκιά θλίψη (στ. 104), γιατί σκέπτεται ακόμη τα γλυκά παιδιά της (στ. 106-107). Συναντά, επίσης, την ψυχή του Έβενου, που κατευθύνεται βιαστικά προς τον ποταμό της Λήθης, φλεγόμενη από δίψα (στ. 114-116), αποζητώντας να ξεχάσει τον πόνο της απώλειας και τη φρίκη που βίωσε ανοίγοντας τη σαρκοφάγο. Στο σημείο αυτό, μαρτυρείται ο θάνατος ως λύτρωση από μια βασανιστική κατάσταση. Αντίστοιχα, στον Πλάτωνα, μετά τον διάλογό του με τον Σωκράτη, ο Αξίλοχος περιφρονεί τη ζωή, αφού θα πάει να κατοικήσει σε καλύτερο τόπο⁷¹⁸, ενώ στον Ευριπίδη, ο τραγικός ήρωας εύχεται να τον κοιμίζε η μαύρη νύχτα του Άδη, δηλαδή να πέθαινε⁷¹⁹, προκειμένου να γλιτώσει από το μαρτύριό του. Στη «Μάννα», ο Γλαύκος, «μεθυσμένος» από τη λήθη, λαβώνει την καρδιά της μητέρας του⁷²⁰ (στ. 1-2).

Στον Όμηρο, ο Οδυσσέας βλέπει την ψυχή της μητέρας του να στέκεται χωρίς να τον κοιτά ούτε να του μιλά. Το αναφέρει στον Τειρεσία κι εκείνος τον ορμηλεύει να την αφήσει να πιει από το μαύρο αίμα των ζώων που σφαγιάστηκαν και προσφέρθηκαν ως θυσία νωρίτερα. Μόλις εκείνη πίνει, αναγνωρίζει αμέσως τον γιο της⁷²¹.

Το νερό της λησμονιάς απαντά και στα επιτύμβια επιγράμματα, όπου αναφέρεται ως το ύστατο νερό της Λήθης του Άδη⁷²² ή το λιμάνι της Λήθης όπου βυθίστηκε ο νεκρός⁷²³. Ο άσπλαγχνος θάνατος άρπαξε τον Ήλαιο που γεύτηκε το πικραμένο νερό της Λήθης⁷²⁴, ενώ, σε άλλη περίπτωση, ο ποιητής, παρακαλεί τον νεκρό Σαβίνο, όταν βρεθεί ανάμεσα στους άλλους νεκρούς, να μην πιει το νερό της Λήθης και τον ξεχάσει⁷²⁵.

Στον Αριστοφάνη, ο Χάρων ρωτά ποιος πηγαίνει στο πεδίο της Λήθης⁷²⁶. Στον

να καθαρίζει κανείς χέρι που μολύνθηκε από φόνο: *τὸν χερομυσῆ φόνον καθαίροντες ἴθυσαν μάταν* («Χοηφόροι» 73-74). Επίσης, σε γνωμικό δημοτικό τραγούδι αναφέρεται το πόσο δύσκολα καθαρίζει το στίγμα του φονικού: «Πρίχου* να γίνη το κακό και τελειωθῆ το πράμα / πρέπει να σέβεται* κανείς να μη γενῆ το σφάλμα· / μα σα γενῆ το σφάλσιμο*, καλό ποτέ δεν κάνουν / χίλια σαπούνια και νερά το στίμα* δεν το βγάνουν». [«χ.τ., (αρ. 230)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *ὄπ.π.*, 1914, σελ. 234]

⁷¹⁸ «Αξίλοχος ἢ Περί θανάτου» 372α

⁷¹⁹ *εἶθε με κοιμάσειε τὸν δυσδαίμον' Αἶδα μέλαινα νύκτερός τ' ἀνάγκα* («Ἰππόλυτος» 1387-1389)

⁷²⁰ Ο Ιταλός ποιητής αφήνει να εννοηθεί ότι ο Γλαύκος πέθανε και, όταν έφτασε στον Άδη, ήπια το νερό της Λήθης και ξεχασε τους δικούς του.

⁷²¹ λ 141-149, 152-153

⁷²² *Λήθης Αἰδονίδος ἔσχατον ὕδωρ* (GVI 1874)

⁷²³ *τὸν Λήθης αὐτὸς ἔδω λιμένα* (ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ 7, 498)

⁷²⁴ *τὸν ἤρπασε νηλεόθυμος Μοῖρα (...) καὶ Λήθης πικρὸν ἔγευσεν ὕδωρ* (GVI 1994)

⁷²⁵ *ἐν φθιμένοισι, τοῦ Λήθης ἐπ' ἔμοι μή τι ποιῆς πόματος* (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 346)

⁷²⁶ *Λήθης πεδίον* («Βάτραχοι» 186)

Λουκιανό, θεωρείται συνήθεια όλοι οι πεθαμένοι να πίνουν το νερό της λησμονιάς⁷²⁷. Όταν οι νεκροί διασχίσουν τη λίμνη (Αχερουσιάδα), (...) υπάρχει γι' αυτούς ποτό που αποδυναμώνει τη μνήμη· γι' αυτό και ονομάζεται Λησμονιά⁷²⁸. Ο Χάρων λέει στην Κλωθώ ότι ο όμορφος και γενναίος ψυχοπομπός (Ερμής) έχει, όπως κάθε άλλος, πει και αυτός στον Επάνω κόσμο το νερό της λησμονιάς και έχει λησμονήσει να επιστρέψει κοντά τους⁷²⁹.

Στον ορφικό ύμνο, ο Ύπνος, η Λήθη και ο Θάνατος είναι αψάδελφοι, δηλαδή αδέρφια από τους ίδιους γονείς⁷³⁰. Στον Πλάτωνα, όλοι οι νεκροί κατευθύνονται προς την πεδιάδα της Λήθης, όπου βρίσκουν κατάλυμα δίπλα στον Αμέλητα ποταμό, το νερό του οποίου δεν μπορεί να το συγκρατήσει κανένα σκεύος. Όλοι πρέπει να πουν συγκεκριμένη ποσότητα από το νερό αυτό, όμως μερικοί πίνουν πολύ περισσότερο και ξεχνούν τα πάντα⁷³¹ γύρω από το παρελθόν και την επίγεια ζωή τους⁷³².

Στην Κάρπαθο, θεωρούν ότι οι ψυχές στον Άλλο κόσμο δεν αναγνωρίζουν η μία την άλλη, γιατί πίνουν «τ' αλήσμονα», ενώ στην Κύπρο μας, οι ψυχές των νεκρών λένε η μία στην άλλη: «Κάπου μ' είδες, κάπου σ' είδα»⁷³³. Παρομοίως, στη Σκύρο, πιστεύουν ότι, στον Άλλο κόσμο, οι ψυχές δεν αναγνωρίζονται μεταξύ τους, επειδή πίνουν το «νερό του Αλήσμονα» και ξεχνούν την προηγούμενη ζωή τους⁷³⁴.

Στον Άδη δεν τους σκέφτονται τους ζωντανούς δικούς τους

⁷²⁷ ἔθος ἐστίν, οἴμαι τοῖς, ἀποθνήσκουσι πᾶσι πίνειν τὸ Λήθης ὕδωρ («Κατάπλους ἢ Τύραννος» 28)

⁷²⁸ περαιωθέντας δὲ τὴν λίμνην (...) καὶ ποτὸν μνήμης πολέμιον· Λήθης γοῦν διὰ τοῦτο ὠνόμασαι («Περὶ πένθους» 5)

⁷²⁹ ὁ δὲ καλὸς ἡμῖν κάγαθὸς νεκροπομπὸς ὥσπερ τις ἄλλος καὶ αὐτὸς ἄνω τῆς Λήθης ὕδωρ πεπωκῶς ἀναστρέψαι πρὸς ἡμᾶς ἐπιλέλησται («Κατάπλους ἢ Τύραννος» 1)

⁷³⁰ αὐτοκασίγητος γὰρ ἔφυς Λήθης Θανάτου τε [«Ύπνου θυμίαμα, μετὰ μήκωνος» (85), 8]. Παρατηρεῖ κανεὶς τὴν μήκωνα (τὴν υπνοφόρο) στὸν τίτλο τοῦ ὕμνου.

⁷³¹ «Πολιτεία» 621a-b

⁷³² Αντίθετα, οἱ μνημένοι στα ορφικά μυστήρια, ἔφεραν στὸν τάφο, ὅταν πέθαιναν, ἕνα χρυσὸ ἔλασμα (βλ. Παράρτημα, «Τα ορφικά νεκρικά ἐλάσματα», σελ. 171) με εγχάρακτες οδηγίες για τὸ τί πρέπει να κάνουν μόλις φτάσουν στὸν Ἄδη, ὥστε να οδηγηθοῦν στα νησιά των Μακάρων [Μ. Παπαθανασίου, *Κοσμολογικαὶ καὶ κοσμογονικαὶ ἀντιλήψεις εἰς τὴν Ελλάδα κατὰ τὴ Β' Χιλιετηρίδα π.Χ.*, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2016², Διδακτορική Διατριβή, σελ. 183]. Ἐτσι, ἡ ψυχὴ τοῦ μνημένου δεν ξεδιψοῦσε με τὸ νερὸ τῆς πηγῆς τῆς Λήθης, που βρισκόταν στα αριστερά, γιατί τότε θα λησμονοῦσε τα πάντα καὶ θα ενσαρκωνόταν ξανά. Ἐπρεπε να βαδίσει πρὸς τα δεξιά, ὅπου βρισκόταν ἡ πηγὴ τῆς Μνημοσύνης. Εκεί, ἡ ψυχὴ ὀφείλε να πει στους δύο φρουροὺς τὸ «σύμβολον», μια συνθηματικὴ φράση, προκειμένου να αποδείξει ὅτι εἶναι μνημένη. Μεταξύ ἄλλων, ἔλεγε: «Ἐχω τὸ στόμα μου ξηρὸ ἀπὸ τὴ δίψα καὶ πεθαίνω· δώστε μου, γρήγορα, κρῦο νερὸ να πιω ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Μνημοσύνης»: *δίψαι δ' εἴμ' αὔος καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλ<λ>ὰ δότ' ὤκα ψυχρὸν ὕδωρ πιέναι τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης*. Οἱ φρουροὶ πληροφοροῦσαν σχετικά τὴν Περσεφὸν καὶ τότε μόνο ἐπιτρεπόταν στὴν ψυχὴ να πει νερὸ για να χορτάσει τὴ δίψα τῆς. [Σ. Γκιργκένης, «Τὸ μεταθανάτιο ταξίδι τῆς ψυχῆς στα ορφικά νεκρικά ἐλάσματα καὶ οστέινα πλακίδια», *Φιλοσοφεῖν: ἐπιστήμη, εὐνοια, παρρησία. Εξαμηνιαία Φιλοσοφικὴ Επιθεώρηση*, τεύχ. 11, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2015, σελ. 24-25]

⁷³³ Γ. Σιέττος, *ὄπ.π.*, σελ. 29, 344

⁷³⁴ Γ. Α. Μέγας, *ὄπ.π.*, 1940, σελ. 205

όποιος περάσει κατά δω, ξεχνάει τα κατακείθε*⁷³⁵.

Ο ποταμός της Λήθης είναι σύνηθες μοτίβο και στα δημοτικά τραγούδια και μοιρολόγια, όπου οι νεκροί, μόλις πίνουν το νερό του, απολησμονούν τους αγαπημένους τους:

Περνούν τον ποταμό και πίνουν το νερό του
και λησμονούν τα σπίτια τους και τ' αρφανά* παιδιά τους⁷³⁶.

Της πίκρας τ' άπιστο νερό, του Χάρου το ποτάμι...
τα δάκρυά μου τα θλιβερά το συχοκυματίζουν,
λέγουν το βρύση χωρισιάς κι αλησμονιάς πηγάδι,
πίνουν κοράσια κι άγουροι κι αλησμονούν τον κόσμο.

Παιδί μου, τί να ζούλεψες να πας στον κάτω κόσμο,
που 'κεί 'ναι λίγο το νερό, θολό και βουρκωμένο.
Το πίνουν νιοι και κόβονται κι οι νιες και ραπανιώνται,
το πίνουν τα μικρά παιδιά κι αλησμονούν τσι μάνες.

Το γλέπεις* κείνο το βουνό, π' άλλο ψηλό δεν είναι;
Στη ρίζα βγαίνει ένα νερό, βγαίνει μια κρυοβρυσούλα.
Το πίνουν που πεθαίνουνε κι αλησμονάν τον κόσμο...
Τό 'πιες και συ, πατέρα μου και δεν ξαναθυμάσαι
και δεν θυμάσαι τα παιδιά, το έρημο το σπίτι⁷³⁷.

Στην πόρτα της Παράδεισος έχει μηλιά και βρύση.
Μην κόψεις μήλ' απ' τη μηλιά, μην πιεις νερό 'π' τη βρύση,
γιατί 'ναι λησμονιάρικο και θα μας λησμονήσεις⁷³⁸.

Η θεότητα, που έχει υπό την προστασία της την ψυχή της μάννας, αντιλαμβάνεται την πίκρα της και την παρακινεί να πάει στη γλυκιά Λήθη να πει νερό, προκειμένου να ξεχάσει (στ. 88-90). Εκείνη, αν και πίνει ξανά και ξανά, θυμάται ακόμη⁷³⁹ και τής κυλούν

⁷³⁵ «Ο νοικοκύρης (αρ. 37) – Ειρήνη Λάτση, 1963» στο Κ. Ι. Τσουόχλος, *όπ.π.*, σελ. 131

⁷³⁶ Δ. Λουκόπουλος, *Φως από τους μύθους μας. Νεοελληνική μυθολογία*, τ. Β', Αθήνα: Α. Ι. Ράλλης (εκδ.), 1926, σελ. 88

⁷³⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ., 285-286

⁷³⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 211

⁷³⁹ Σε δημοτικό τραγούδι, ο νεκρός γιος παροτρύνει τη μαννούλα του που έχει απομείνει στη ζωή να φάει το λησμοβότανο ή της αρνησιάς το χόρτο για να τον ξεχάσει. Η αγάπη της μάννας, όμως, είναι τόσο ισχυρή, ώστε και χιλιάδες φορές να το φάει, δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσει το παιδί της: «Πέρα σ' εκείνο το βουνό, πουν' * αψηλό και μέγα / οπώχει* αντάρ* στην κορφή και καταχνιά* στη ρίζα*, / εκ' είναι τ' αγριαμάραντο και άλλα δυο βοτάνια. / Και τρων τ' αλάφια* και ψοφούν, τ' αρκούδια κ' ημερώνουν. / Εκεί, μανούλα μ', ν' ανεβείς να βρεις τα τριά βοτάνια / και να τα φας, μανούλα μου, για να με λησμονήσεις». (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 217)

«Ο Χάρος κάνει μια χαρά κι ένα καλό τραπέζι. (...) / Μια λυγερή 'χε στο πλευρό και τον κερνάει και πίνει / κι ετρέχανε τα μάτια της σα μαρμαρένια βρύση. (...) / - Τί έχεις, κόρη, που χλίβεσαι και χύνεις μαύρα δάκρυα; / και τρέχουν και τα μάτια σου σα μαρμαρένια βρύση; (...) / - Θυμάμαι τα παιδάκια μου και κάθομαι και κλαίω». (Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1995, σελ. 86)

Σύμφωνα με τη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, στις Άρνης το βουνό, φυτρώνει το λησμοβότανο και πηγάζει το νερό της λησμονιάς. Εκεί ο Χάρος οδηγεί τους νεκρούς στις Αρνησιάς τη βρύση όπου πίνουν νερό και στις Αρνησιάς το λιβάδι όπου τρώνε το λησμοβότανο. Έπειτα, τους οδηγεί στον Κάτω κόσμο,

τα δάκρυα και τής πέφτουν στα κύματα της λίμνης⁷⁴⁰ (στ. 86-87).

Το στοιχείο της λησμοσύνης στον Κάτω κόσμο είναι τόσο ιδιαίτερο, ώστε στα δημοτικά τραγούδια έχει επικρατήσει ως συνώνυμο του Άδη, σε εκφράσεις όπως: Άρνας ποτάμι, Αλησμονιάς πηγάδι, βρύση χωρισιάς⁷⁴¹, Αλησμόνη, Άρνης βουνά, Αρνησιιάς κάμποι, Απαρνιας κάμποι, Αρνησιιάς βρύση, Άρνας χωριά, Αρνησιιάς μέρη, Λησμονιά, Αλησμονιά⁷⁴² και Άρνης λαγκάδια:

Κόρη μου, σε κλειδώσανε κάτω ς' την Αλησμόνη.
(...). Εκεί 'ν' τα σπίτια σκοτεινά, οι τοίχοι ραχνιασμένοι.

Της πίκρας τ' άπιστο νερό, του Χάρου το ποτάμι,
κάτω στον Άδη αναβρεί*, στον φλογισμένο τόπο,
ποτίζει δέντρα ανήλιαστα*, κατακαυμένους κάμπους.
Τα δάκρυά μου τα θλιβερά, το συχνοκουματίζουν*.
Λέγουν το βρύση χωρισιάς κι Αλησμονιάς πηγάδι⁷⁴³.

Πίνουν κοράσια κι άγουροι κι αλησμονούν τον κόσμο,
πίνουν κι οι μάνες οι γλυκές κι αλησμονούν τα τέκνα.
Τέτοιο νερό 'πιες, κόρη μου κι απολησμώνηκές με.

Τέσσεροι τοίχοι του σπιτιού, έχετε καλή νύχτα
και πέστε της γυναίκας μου δεν έρχομ' άλλη νύχτα.
Θα πα' στις Άρνης τα βουνά, στις Άρνης τα λαγκάδια,
που πάνε και δεν έρχονται και δε μεταγουρίζουν⁷⁴⁴.

Επέθανε μια μορφονιά και πάει στην Αλησμόνα,
πάει στην άργητα* π' αργούν, στην αλυκή που λιώνουν,
πάει στον αλησμονισμό*, εκεί π' αλησμονιώνται.

Θα πά' στις Άρνης τα βουνά, σε μακρινό ταξίδι,
'πό κει πίσω δεν έρχονται και πίσω δε γυρίζουν⁷⁴⁵.

Θα πά' στις Άρνης τα βουνά, στις Άρνης τα λαγκάδια,

μέσω του ποταμού Αχέροντα, οπότε και ξεχνούν οριστικά τα πάντα σχετικά με την προηγούμενη ζωή τους. (Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *όπ.π.*, τ. Α', 1987, σελ. 164)

⁷⁴⁰ Παρόμοιες περιγραφές υπάρχουν στον Όμηρο όπου τα θολά δάκρυα μουσκεύουν τα μάγουλα των πρωταγωνιστών. Δάκρυα κυλούν στα μάγουλα του Οδυσσέα ακούγοντας τον Δημόδοκο να τραγουδά για τον Δούρειο Ίππο και τα κατορθώματα των Αχαιών: *δάκρυ δ' έδευεν υπό βλεφάρουσι παρειάς* (θ 522) και *έλεεινόν ύπ' όφρύσι δάκρυον είβεν* (θ 531). Όταν ο Αίγιστος, ο γιος του Θυέστη, πάτησε το χώμα της πατρίδας του, κυλούσαν τα καυτά δάκρυά του: *πολλά δ' άπ' αύτοϋ δάκρυα θερμά χέοντ'* (δ 522-523). Η Πηνελόπη ανησυχεί για την τύχη του γιου και του συζύγου της και τα μάτια της γεμίζουν δάκρυα: *τώ δέ οί όσσε δακρυόφι πλησθεν* (δ 704-705). Ο ήσκιος του νεκρού Αγαμέμνονα προσπαθεί, μάταια, να αγκαλιάσει τον Οδυσσέα στον Άδη και κυλούν τα δάκρυά του θολά: *θαλερόν κατά δάκρυον είβων* (λ 391). Τέλος, με την ίδια ένταση κυλούν τα θολά δάκρυα των Τρώων, καθώς συλλέγουν ό,τι έχει απομείνει από τη σορό του Έκτορα που, νωρίτερα, παραδόθηκε στη φωτιά: *θαλερόν δέ κατείβετο δάκρυ παρειών* (Ω 794)

⁷⁴¹ Α. Δ. Μπούτσικας, *όπ.π.*, σελ. 40

⁷⁴² Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 201

⁷⁴³ Α. Δ. Μπούτσικας, *όπ.π.*, σελ. 43-44

⁷⁴⁴ G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 132

⁷⁴⁵ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 282, 284

που πάνε και δεν έρχονται και δεν μεταγουρίζουν·
τρώνε της Άρνης το ψωμί, της Άρνης το σιτάρι,
αρνιώνται τα παιδάκια τους, τις δόλιες τις γυναίκες⁷⁴⁶.

Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του βασιλείου του Άδη είναι ο Τάρταρος, ο τόπος όπου τιμωρούνται αέναα οι ψυχές. Σύμφωνα με τις εσχατολογικές περιγραφές του Πλάτωνα, (ο νόμος ορίζει) από τους ανθρώπους (...), αυτός που έζησε διαπράττοντας αδικήματα και ανόσιες πράξεις, όταν πεθάνει, να πηγαίνει στη φυλακή της τιμωρίας και της δίκης, την οποία, μάλιστα, ονομάζουν Τάρταρο⁷⁴⁷.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το βάθος στο οποίο εκτείνεται ο Τάρταρος. Στη «Μάννα», ο μητροκτόνος Γλαύκος γκρεμίζεται στα βάθη της γης, στο βάραθρο το υποχθόνιο (στ. 18-19), τόσο κάτω στον τάφο του όσο ψηλά από τον τάφο του βρίσκονται τα αστέρια (στ. 20-21). Στον Όμηρο, όσους θεούς τολμήσουν να βοηθήσουν τους Τρώες ή τους Αχαιούς, ο Δίας απειλεί να τους ρίξει στον ερεβώδη Τάρταρο, το βαθύ απόκρημνο χάσμα κάτω από τη γη⁷⁴⁸. Στον Ησίοδο, τα θεοσκοτέινα Τάρταρα βρίσκονται στο εσώτατο μέρος της γης⁷⁴⁹ και γύρω από τον λαιμό τους απλώνεται νύχτα σε τρεις σειρές⁷⁵⁰. Επίσης, οι Εκατόγχειρες⁷⁵¹ έστειλαν τους Τιτάνες κάτω από τη γη⁷⁵², στον Τάρταρο, που απέχει τόσο από τη γη, όσο απέχει ο ουρανός από τη γη⁷⁵³. Η απόσταση είναι πολύ μεγάλη, αδιανόητη: αν πέσει χάλκινο αμόνι από τον ουρανό, θα χρειαστούν εννέα μερόνυχτα για να φτάσει στη γη. Η ίδια χρονική απόσταση ισχύει αν το αμόνι πέσει από τη γη στον Τάρταρο⁷⁵⁴. Πρόκειται για χάσμα τόσο μεγάλο που, για να φτάσει κανείς στον πυθμένα του, ένας ολόκληρος χρόνος δεν είναι αρκετός⁷⁵⁵. Τέλος, στον Αισχύλο, το βάθος του Τάρταρου δεν έχει τέλος⁷⁵⁶ και χαρακτηρίζεται

⁷⁴⁶ Γ. Κ. Σπυριδάκης, *όπ.π.*, 1975, σελ. 345

⁷⁴⁷ τῶν ἀνθρώπων (...), τὸν δὲ ἀδίκως καὶ ἀθέως (ἐπειδὴν τελευτήσῃ), εἰς τὸ τῆς τίσεώς τε καὶ δίκης δεσμωτήριον, ὃ δὴ Τάρταρον καλοῦσιν, ἵεναι («Φαίδων» 523b)

⁷⁴⁸ ἔς Τάρταρον ἠερόεντα τῆλε μάλ', ἧχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον (Θ 13-14)

⁷⁴⁹ Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχῶ χθονός («Θεογονία» 119)

⁷⁵⁰ ἀμφὶ δέ μιν νύξ τριστοιχὶ κέχυται περὶ δειρήν («Θεογονία» 726-727)

⁷⁵¹ Βλ., σχετικὰ, Παράρτημα, σελ. 171

⁷⁵² καὶ τοὺς μὲν ὑπὸ χθονός (...) πέμψαν («Θεογονία» 717-718)

⁷⁵³ τόσσον ἔνερθ' ὑπὸ γῆς ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης· τόσσον γάρ τ' ἀπὸ γῆς ἔς τάρταρον ἠερόεντα («Θεογονία» 720-721)

⁷⁵⁴ ἑννέα γὰρ νύκτας τε καὶ ἤματα χάλκεος ἄκμων οὐρανόθεν κατιῶν, δεκάτη κ' ἔς γαῖαν ἴκοιτο· [ἴσον δ' αὖτ' ἀπὸ γῆς ἔς τάρταρον ἠερόεντα·] ἑννέα δ' αὖ νύκτας τε καὶ ἤματα χάλκεος ἄκμων ἐκ γαίης κατιῶν, δεκάτη κ' ἔς τάρταρον ἴκοι («Θεογονία» 714-725)

⁷⁵⁵ χάσμα μέγ', οὐδέ κε πάντα τελεσφόρον εἰς ἐνιαυτὸν οὔδας ἴκοιτ', εἰ πρῶτα πυλέων ἔντοσθε γένοιτο «Θεογονία» 740-741. Η έννοια της τεράστιας απόστασης αναφέρεται στον Όμηρο και με άλλο παράδειγμα: όταν ο Δίας κάποτε γκρέμισε τον Ήφαιστο από το παλάτι, επειδή βοήθησε την Ήρα, η πτώση του διήρκησε όλη την ημέρα μέχρι το ηλιοβασίλεμα, οπότε και «προσγειώθηκε» στη Λήμνο: *ρίψε (...) από βηλοῦ θεσπεσίοιο, πᾶν δ' ἤμαρ φερόμην, ἅμα δ' ἠελίω καταδύντι κάππεσον ἐν Λήμνω.* (Α 591-593)

⁷⁵⁶ εἰς ἀπέραντον Τάρταρον («Προμηθεὺς δεσμώτης» 153-154)

τρύπα που βρίσκεται σε σκοτεινά βάθη⁷⁵⁷.

Συχνά Τάρταρος και Άδης ταυτίζονται. Τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και το ανάθεμα μιας πικραμένης μάννας (παρμένο από δραματικό θεατρικό έργο), απηχούν τις λαϊκές αντιλήψεις σχετικά με την απόσταση του Άδη από την επιφάνεια της γης:

Ύχου και πώς θα κατεβώ εις τον παντέρμον* Άδη,
όπου είν' ψηλός σαν εγκρεμός, βαθύς σαν το πηγάδι⁷⁵⁸;

Ω 'που να πάθης συμφοραίς, όσαις σου δείχνω τρίχαις
να χάσης όλο σου το βιος, γυμνή να περπατήσης
και μια ψυχή να μη 'βρεθή να σε ψυχοπονέση.
Όσο 'ν' το μάκρος τ' ουρανού κ' η θάλασσα του βάθους,
τόσο να βρίσκεσαι μακρυά 'ς τον άλλονε τον κόσμο
από τη θυγατέρα σου, τη σαστικιά* του γιου μου⁷⁵⁹.

Στον Όμηρο, ο Τάρταρος έχει σιδερένια πύλη και χάλκινο κατώφλι⁷⁶⁰ και στον Ησίοδο, περιζώνεται από χάλκινο τείχος⁷⁶¹. Στον Πλάτωνα, οι πύλες του Άδη είναι ενισχυμένες με σιδερένιες αμπάρες και σιδερένια κλειδιά⁷⁶², αφού, σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, ο Πλούτωνας εξουσιάζει τα κλειδιά όλης της γης⁷⁶³.

Μετά τον θάνατο, η θεότητα-οδηγός, φέρνει καθέναν από τους νεκρούς στον τόπο στον οποίο θα δικαστούν. Περπατούν ως τον Αχέροντα, εισέρχονται στα οχήματα που προορίζονται για αυτούς, (τον διασχίζουν και) φτάνουν στη λίμνη όπου και κατοικούν⁷⁶⁴. Στον Πλάτωνα, το μεγαλύτερο δεινό από όλα είναι να φτάσει κανείς στον Άδη έχοντας την ψυχή του γεμάτη με αδικήματα⁷⁶⁵.

Η μόνη ένδειξη τιμωρίας του ανδροφόνου Μηκιστέα είναι η στιγμή της πτώσης του στον Τάρταρο. Η ψυχή της Μυρίνης είναι μιαρή, γιατί έχει διαπράξει άδικους φόνους: σκότωσε τα παιδιά της, πριν ακόμη γεννηθούν (στ. 154-155), επειδή δεν τα ήθελε (στ. 140-141). Τώρα, τα συναντά, αναπάντεχα, στο κατώφλι του Άδη (στ. 157)⁷⁶⁶.

⁷⁵⁷ Ταρτάρου μελαμβαθής κευθμών («Προμηθεύς δεσμώντης» 219-220)

⁷⁵⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ, 279

⁷⁵⁹ Δ. Α. Κορομηλάς, *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας. Δραματικόν ειδύλιον εις πράξεις 5*, Εν Κωνσταντινοπόλει: Γεώργιος Χατζηφώτης (εκδ.), 1911, σελ. 98

⁷⁶⁰ *ές Τάρταρον ήερόεντα (...)* ένθα σιδήρειαί τε πύλαι καί χάλκεος ούδός (Θ13, 15)

⁷⁶¹ «Θεογονία» 726-727

⁷⁶² τὰ δὲ πρόπυλα τῆς εἰς Πλούτωνος ὁδοῦ σιδηροῖς κλειθροῖς καὶ κλεισὶν χώρῳται («Αξιοχος ἢ Περὶ θανάτου» 371b)

⁷⁶³ ὅς κατέχεις γαίης κληῖδας ἀπάσης [«Εἰς Πλούτωνα» (18) 4]

⁷⁶⁴ «Φαίδων» 113d

⁷⁶⁵ πολλῶν γὰρ ἀδικημάτων γέμοντα τὴν ψυχὴν εἰς Ἄιδου ἀφικέσθαι πάντων ἔσχατον κακῶν ἔστιν («Φαίδων» 522e)

⁷⁶⁶ Για λόγους κατανόησης του κειμένου αναφέρεται το γεγονός ότι στη «Θεία Κωμωδία» του Δάντη, οι ψυχές που ανήκουν σε ειδωλολάτρες και μωρά που δεν είχαν βαπτισθεί «τιμωρούνται» στον πρώτο κύκλο της κόλασης αν και δεν έχουν διαπράξει κανένα αδίκημα. Πρόκειται για ψυχές μετέωρες που δεν ενσωματώνονται με τις υπόλοιπες. (Γ. Ζώρας, *Dante*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2014, Σημειώσεις μαθήματος)

Ο Πλάτωνας αναφέρεται στους μύθους που μιλούν για τον Άδη και για την τιμωρία που πρέπει να υφίσταται όποιος έπραξε αδικήματα⁷⁶⁷. Η εταιρά ανήκει στην κατηγορία όσων έχουν διαπράξει πολλούς άδικους άνομους φόνους, γι' αυτό και, αναμφίβολα, η μοίρα που της αρμόζει θα την πετάξει στον Τάρταρο, εκεί από όπου ποτέ δε βγαίνουν⁷⁶⁸.

Ο Γλαύκος, αν και σκότωσε τη μητέρα του χωρίς να το θέλει, πρέπει να τιμωρηθεί. Το αμάρτημά του είναι σοβαρό, αλλά ιάσιμο και ρίχνεται στον Τάρταρο. Εκεί, όντας μητροκτόνος, το κύμα τον εκβάλλει στον Πυριφλεγέθοντα⁷⁶⁹. Η ψυχή του παραδέρνει στην τεράστια υδάτινη μάζα των ποταμών του Άδη καταμεσής της απέραντης άβυσσου (στ. 23-24).

Ο Pascoli, με πρότυπο τον Όμηρο, παρουσιάζει με δραματικό τρόπο το μαρτύριο της ψυχής του Γλαύκου: χωρίς τη δυνατότητα να γαντζωθεί κάπου για να γλιτώσει ή, έστω, να ξαποστάσει, η ψυχή του παρασύρεται στα ορμητικά νερά εδώ και εκεί⁷⁷⁰, εγκλωβίζεται στις βαθιές δίνες του ποταμού⁷⁷¹ που την «καταπίνουν»⁷⁷², τσακίζεται στους λείους βράχους⁷⁷³ και παρασύρεται στην άβυσσο από τη δίνη τη μυστική⁷⁷⁴ (στ. 70-71). Ο παφλασμός των υδάτων⁷⁷⁵ χαρακτηρίζεται μουγκρητό χωρίς σκέψη και χωρίς την αίσθηση του χρόνου (στ. 31-32).

Ο Γλαύκος βλέπει τις άλλες σκιές να περιμένουν στον πυκνό βούρκο της Αχερουσιάδας λίμνης όπου τις χτυπά ο όγκος των υδάτων. Τρομαγμένος και απελπισμένος αρχίζει να φωνάζει δυνατά προς τη μητέρα του που βρίσκεται ψηλά (στ. 47-49) προσπαθώντας να τη συγκινήσει⁷⁷⁶. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, οι ψυχές που

Na γιατί ο Pascoli παρουσιάζει τα παιδιά της Μυρίνης να αιωρούνται μεταξύ ζωής, θανάτου και τίποτα (στ. 139, 144).

⁷⁶⁷ *οί τε γάρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν ἐν Ἄδου, ὡς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι δίκην* («Πολιτεία» Α 330d)

⁷⁶⁸ *οἱ δ' (...) φόνους ἀδικούς καὶ παρανόμους πολλοὺς ἐξεργασμένοι, (...) τούτους δὲ ἡ προσήκουσα μοῖρα ρίπτει εἰς τὸν Τάρταρον, ὅθεν οὔποτε ἐκβαίνουσιν* («Φαίδων» 113e)

⁷⁶⁹ *οἱ δ' ἂν ἰάσιμα μὲν, μεγάλα δὲ δόξωσιν ἡμαρτηκέναι ἀμαρτήματα, οἷον πρὸς (...) μητέρα ὑπ' ὀργῆς βίαιόν τι πράξαντες, (...) τούτους δὲ ἐμπεισεῖν μὲν εἰς Τάρταρον ἀνάγκη· (...) ἐκβάλλει τὸ κύμα, (...) τοὺς δὲ (...) μητραλοίας κατὰ τὸν Πυριφλεγέθοντα* («Φαίδων» 114a)

⁷⁷⁰ *ἔνθα καὶ ἔνθα ἐλισσόμενοι περὶ δίνας* (Φ 8-11)

⁷⁷¹ *βαθυρρόου Ὠκεανοῖο* (Ξ 311), *μέγας ποταμὸς βαθυδίνης* (Φ 329), *ποταμὸν βαθυδινήντα* (Φ 603), *ποταμοῦ (...) δινήεντος* (λ 242, Θ 490), *Ξάνθου (βαθυ)δινήεντος* (Φ 2 15)

⁷⁷² *πορφύρεον δ' ἄρα κύμα περιστάθη* (λ 243). Από τον Όμηρο μαθαίνουμε ότι ο Δίας ποθούσε την Τυτώ που ήταν ερωτευμένη με τον ποτάμιο θεό Ενιπέα. Για να την αποκτήσει, πήρε τη μορφή του ποταμού, σκέπασε την κοπέλα σαν ορμητικό κύμα και έσμιξε μαζί της.

⁷⁷³ *ἔνθα κέ μ' ἐκβαίνοντα βυθίατο κύμ' ἐπὶ χέρσου, πέτρης πρὸς μεγάλῃσι βαλὼν* (η 278-279)

⁷⁷⁴ *κρύπτων ἐν δίνῃσι θαθεῖησιν μεγάλῃσι* (Φ 239)

⁷⁷⁵ *ὃ δ' ὀπισθε ρέων ἔπετο μεγάλῳ ὀρυμαγδῶ* (Φ 256)

⁷⁷⁶ Ο Γλαύκος φωνάζει δυνατά πολλές φορές για να τον ακούσει η μητέρα του, όταν συνειδητοποιεί ότι εκείνη δεν ανταποκρίνεται στις εκκλήσεις του. Παρατηρεῖ κανείς τη διαβάθμιση στον ικετευτικό του τόνο: αποκαλεί τη μητέρα του «μάννα» (στ. 50-51, 65, 112), λέξη ιερή, που φανερώνει σεβασμό. Στη

παρασύρονται από τον Πυριφλεγέθοντα, μόλις φτάσουν στη λίμνη Αχερουσιάδα, βγάζουν φωνή και καλούν, άλλοι αυτούς που σκότωσαν, άλλοι αυτούς που προσέβαλαν και ικετεύουν και παρακαλούν να τους επιτρέψουν να περάσουν στη λίμνη και να τους δεχθούν⁷⁷⁷.

Όταν οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με οριακές καταστάσεις, χάνουν το κουράγιο τους και εύχονται να μην είχαν υπάρξει ποτέ. Το ίδιο συμβαίνει και με την ψυχή του Γλαύκου στον Άλλο κόσμο (στ. 58). Αντίστοιχα, στον Όμηρο, ο Έκτορας εύχεται ο Πάρις να είχε μείνει αγέννητος, παρά να δέχεται τη χλεύη και να αντιμετωπίζεται με καχυποψία από τους άλλους⁷⁷⁸. Επίσης, όταν η Ανδρομάχη βλέπει την ατίμωση που έχει υποστεί το νεκρό σώμα του Έκτορα, λέει ότι δεν έπρεπε να την είχε γεννήσει ο Ηετίωνας, ο πατέρας της⁷⁷⁹.

Ο Γλαύκος ζητεί από τη μητέρα του να του δείξει έλεος και να τον συγχωρήσει. Είναι σίγουρος ότι εκείνος θα σωθεί, αρκεί εκείνη να το θέλει (59-60). Ο Πλάτωνας αναφέρει ότι αν οι ψυχές καταφέρουν να πείσουν όσους έβλαψαν, περνούν στη λίμνη και παύουν οι συμφορές τους. Αν, όμως, δεν το καταφέρουν, τότε μεταφέρονται εκ νέου στον Τάρταρο και από εκεί πάλι στους ποταμούς και υποφέρουν τα ίδια βάσανα που δε σταματούν αν δεν πειστούν όσοι αδίκησαν⁷⁸⁰.

Όταν ο Γλαύκος συνειδητοποιεί ότι οι πιθανότητες του να γλυτώσει είναι περιορισμένες, μες στην απελπισία του, χρησιμοποιεί πιο ισχυρό επιχείρημα: κατηγορεί τη μητέρα του ότι έχει αλλάξει, ότι την άλλαξε ο θάνατος, την έκανε αλύγιστη και σκληρόκαρδη, αφού έχει χάσει την καλοσύνη της και δεν του δείχνει έλεος (στ. 63-65). Οι «κατηγορίες» που εκστομίζει απηχούν την αντίληψη του Ησιόδου για τον Θάνατο: έχει καρδιά από σίδηρο, ενώ η ψυχή του μες στα στήθη του είναι χάλκινη⁷⁸¹. Επίσης, στον Ευριπίδη, όταν ο θεός Απόλλωνας ζητεί από τον Θάνατο να μην πάρει την Άλκηστη μαζί του στον Κάτω κόσμο, εκείνος αρνείται να μην κάνει ό,τι

συνέχεια, τη φωνάζει «μαμά» (στ. 52-62, 113), για να καταλάβει ότι αυτός που την καλεί είναι ο γιος της. Στην ύστατη «απόπειρα» χρησιμοποιεί το τελευταίο του «όπλο»: την αποκαλεί «μαννούλα» (στ. 113) για να τονίσει τη δυνατή σχέση στοργής που υπήρχε, κάποτε, ανάμεσά τους. (Nava, *όπ.π.*, σελ. 239)

⁷⁷⁷ *ἔπειδ' ἂν δὲ φερόμενοι γένωνται κατὰ τὴν λίμνην τὴν Ἀχερουσιάδα, ἐνταῦθα βοῶσιν τε καὶ καλοῦσιν, οἱ μὲν οὐς ἀπέκτειναν, οἱ δὲ οὐς ὕβρισαν καλέσαντες ἰκετεύουσι καὶ δέονται ἑᾶσαι σφᾶς ἐκβῆναι εἰς τὴν λίμνην καὶ δέξασθαι* («Φαίδων» 114a-b)

⁷⁷⁸ *αἴθ' ὄφελος ἄγονός τ' ἔμναι (...) ἢ οὕτω λώβην τ' ἔμναι καὶ ὑπόψιον ἄλλων* (Γ 40, 42)

⁷⁷⁹ *ὥς μὴ ὄφελλε τεκέσθαι* (Χ 481)

⁷⁸⁰ *καὶ ἂν μὲν πείσωσιν ἐκβαίνουσί τε καὶ λήγουσι τῶν κακῶν· εἰ δὲ μὴ, φέρονται αὖθις εἰς τὸν Τάρταρον καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς τοὺς ποταμούς καὶ ταῦτα πάσχοντες οὐ πρότερον παύονται πρὶν ἂν πείσωσιν οὐς ἠδίκησαν* («Φαίδων» 114b)

⁷⁸¹ *τοῦ δὲ (θανάτου) σιδηρῆ μὲν κραδίη, χάλκεον δὲ οἱ ἦτορ νηλεές ἐν στήθεσσι* («Θεογονία» 764-765)

ορίζει η φύση του και ο Απόλλωνας τον χαρακτηρίζει σκληρό⁷⁸².

Στον Όμηρο, όποιος έχει πονέσει από τον θάνατο κάποιου προσφιλούς του προσώπου, υιοθετεί την αναλγησία του Θανάτου και γίνεται σκληρόκαρδος. Ο Έκτορας, πεθαίνοντας από το χέρι του Αχιλλέα, τον κατηγορεί ότι, εξαιτίας του θανάτου του Πάτροκλου, η καρδιά του είναι από σίδηρο⁷⁸³. Αντίστοιχα, ο Αχιλλέας θαυμάζει το θάρρος του Πριάμου ο οποίος, προκειμένου να του παραδοθεί η σορός του γιου του, δε διστάζει να σταθεί μπροστά σε αυτόν που του σκότωσε τόσους γιους. Ο Πρίαμος βρήκε το θάρρος, επειδή ο θάνατος του σκλήρυνε την καρδιά⁷⁸⁴.

Το βασίλειο του Άδη βρίσκεται στα ανήλιαγα έγκατα της γης, όπου επικρατεί βαθύ σκοτάδι και μούχλα. Εκεί οι νεκροί δε χαίρονται πια το φως του ήλιου. Όσο απέχουν τα άστρα από την επιφάνεια της γης, τόσο βαθιά, στα τρισβαθιά της, απλώνεται το βάραθρο του Τάρταρου όπου τιμωρούνται αιώνια οι ψυχές. Ο Κάτω κόσμος ζώνεται από ατσάλι και αγκαθωτά βάτα και φοβερά θηρία και ανεξάντλητα ποτάμια, άλλοτε πύρινα και άλλοτε βορβορώδη, με δίνες και ορμητικούς χειμάρρους. Από τους υδάτινους όγκους ξεχωρίζουν τα μαύρα νερά του Αχέροντα και τα μαύρα νερά της λίμνης Στύγας που σχηματίζεται από τον Στύγιο ποταμό και πηγάζει από την Αρκαδία. Ακοίμητος δράκοντας φυλούσε τα ιερά νερά της Στύγας που μπορούσαν να επιφέρουν τον θάνατο, αλλά, ταυτόχρονα, αποτελούσαν και πηγή αθανασίας. Στους νεοελληνικούς θρύλους την αθανασία αποκτά κανείς αν πει το αθάνατο νερό ή αν φάει το αθάνατο βοτάνι. Στο σημείο όπου εκβάλλει ο Αχέροντας σχηματίζεται η λίμνη Αχερουσιάδα. Στις όχθες της απλώνεται κατάφυτο λιβάδι που οδηγεί στο χάλκινο κατώφλι του παλατιού του Άδη. Στον προθάλαμό του αντηχούν τα ουρλιαχτά των τρομερών πλασμάτων που ζουν εκεί. Η μεγαλύτερη δυστυχία των ψυχών είναι να φτάσουν στον Άδη κηλιδωμένες από αμαρτήματα. Εκεί, στο βασίλειο του Θανάτου, συγκεντρώνονται στο λιβάδι και περνούν από δίκη. Αν κριθούν ένοχες, πίνουν το νερό της Λήθης και στέλνονται στον Τάρταρο όπου υφίστανται τόσο φρικτά βασανιστήρια, ώστε εύχονται να μην είχαν ποτέ γεννηθεί. Στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, υπάρχει το «λησμονοβότανο» ή της «αρνησιάς το χόρτο» που τρώνε οι ψυχές και λησμονούν τα πάντα. Οι ψυχές των δίκαιων και των μισημένων στα ορφικά μυστήρια πίνουν το νερό της Μνημοσύνης και κατοικούν για πάντα στο «Ηλύσιον πεδίον», έναν γαλήνιο τόπο, γνωστό και ως νησιά των Μακάρων.

⁷⁸² «Άλκηστις» 49, 61, 64

⁷⁸³ ἤ γάρ σοί γε σιδήρεος ἐν φρεσὶ θυμός (X 357)

⁷⁸⁴ σιδήρειόν νύ τοι ἦτορ (Ω 205)

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

«Ηλύσιον πεδίων»

Στη «Μάννα», η ψυχή της άγιας μάννας του Γλαύκου οδηγείται στην κορυφή της γης (στ. 14, 75), στο γαλήνιο «Ηλύσιον πεδίων» (στ. 16), όπου κάθεται μακάρια (στ. 77). Εκεί υπάρχει περισσότερο φως, περισσότερη καλοσύνη, περισσότερος Θεός (στ. 15, 76). Η περιγραφή παραπέμπει στον Χριστό, προσωποποίηση των στοιχείων της καλοσύνης και του φωτός: Εκείνος είναι το Φως του κόσμου και όποιος Τον ακολουθεί, δε θα περπατά στο σκοτάδι, αλλά θα κατέχει το Φως της ζωής⁷⁸⁵.

Στον Πλάτωνα, ο Σωκράτης δηλώνει ότι δεν αγανακτεί με τον θάνατό του, επειδή πιστεύει ότι, πεθαίνοντας, θα βρεθεί με ανθρώπους που πέθαναν, αλλά είναι καλύτεροι από άλλους που είναι ζωντανοί. Πιστεύει, επίσης, ότι θα φτάσει κοντά στους σοφούς, κυρίαρχους θεούς που είναι σε μεγάλο βαθμό καλοί⁷⁸⁶. Παρατηρεί κανείς ότι, πέρα από το στοιχείο του καλού, τονίζεται και το στοιχείο της σοφίας, του φωτός της γνώσης.

Αν και οι αρχαίοι συγγραφείς τοποθετούν τα Ηλύσια πεδία, γνωστά και ως νησιά των Μακάρων, στα πέρατα του κόσμου (βλ. > σελ.), δηλαδή στην άκρη της γης, ο Pascoli τα ταυτίζει με τον χριστιανικό παράδεισο ο οποίος, όμως, στη συνείδηση των χριστιανών, βρίσκεται ψηλά στον ουρανό, κοντά στον Θεό. Παρόμοια περιγραφή υπάρχει στο ακόλουθο δίστιχο:

Εκειά που πάν' οι δίκαιοι, είναι πλαθιά στρωμένα,
εκειά που πάν' οι αμαρτωλοί, σίντερα* πυρωμένα⁷⁸⁷.

Ο Pascoli βάζει τη μάννα να λικνίζεται απαλά σαν να νανουρίζεται από την τεράστια θάλασσα του αιθέρα⁷⁸⁸ (στ. 77-78). Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, το καθαρό κομμάτι του κόσμου όπου βρίσκονται τα άστρα, έχουν συνηθίσει να το ονομάζουν αιθέρα. Αν και κατοικούμε στις κοιλάτες της γης, έχουμε την εντύπωση ότι κατοικούμε στην επιφάνειά της και γι' αυτό θεωρούμε ότι ο αέρας είναι ο ουρανός όπου υπάρχουν τα άστρα⁷⁸⁹.

⁷⁸⁵ *ἐγὼ εἶμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς* («Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον» θ' 12, *ὄπ.π.*)

⁷⁸⁶ «Φαίδων» 63b-c

⁷⁸⁷ *Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, ὄπ.π., 1984, σελ. 331*

⁷⁸⁸ Σε αυτό το σημείο, παρατηρείται ταύτιση στην κατάσταση των ψυχών που βρίσκονται στον Άδη και στο «Ηλύσιον πεδίων», αφού και η Ψυχή «νανουρίζεται» από τους νωχελικούς κλυδωνισμούς της βάρκας του Χάρωνα στα νερά του υποχθόνιου ποταμού («Ψυχή» στ. 165-166).

⁷⁸⁹ «Φαίδων» 109b-d

Ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι από τους ποιητές μαθαίνουμε πως ο τόπος όπου κατοικούν οι θεοί διέπεται συνεχώς από λαμπρότατο φως, γιατί έτσι τους ταιριάζει⁷⁹⁰. Σύμφωνα με τον Όμηρο, το «Ηλύσιον πεδίων» βρίσκεται στα πέρατα της γης. Εκεί έρχεται στους ανθρώπους εύκολη «ζωή», αφού δεν υπάρχει ούτε χιόνι, ούτε βαρύς χειμώνας, ούτε ποτέ βροχή και ο Ωκεανός επιτρέπει στις πνοές του Ζέφυρου να αναζωογονούν τους ανθρώπους⁷⁹¹. Ομοίως, στον Ησίοδο, τα νησιά των Μακάρων βρίσκονται στα πέρατα της γης, κοντά στον ορμητικό Ωκεανό, όπου οι ήρωες που έχουν αποκτήσει όλα τα αγαθά της ζωής κατοικούν χωρίς έγνοιες στην καρδιά⁷⁹². Στον Πίνδαρο, οι αύρες του Ωκεανού πνέουν γύρω από τη νήσο των Μακάρων⁷⁹³. Στον Πλάτωνα, τα Ηλύσια πεδία είναι ο τόπος προορισμού των ψυχών των ευσεβών, όπου η ζωή κυλά χαρούμενα πλάι σε πηγές, ανθισμένα λιβάδια, συμπόσια, χορούς και μελωδίες⁷⁹⁴.

Στον Λουκιανό, οι κριτές του Άδη, τους καλούς και δίκαιους ανθρώπους και όσους διήγαν ενάρετο βίο, (...), τους στέλνουν, σε κάποια αποικία, στα Ηλύσια Πεδία για να ζήσουν άριστη ζωή⁷⁹⁵. Ο Μίνως, ένας από τους κριτές του Άδη, προστάζει τους καλούς που έκαναν δίκαιες πράξεις στη ζωή τους, να μεταβούν γρήγορα στα Ηλύσια πεδία και να κατοικήσουν στα νησιά των Μακάρων⁷⁹⁶.

Σε επιτύμβια επιγράμματα, το σώμα του Πλάτωνα, του γιου του Αρίσωνα, το κρύβει η γη στην αγκάλη της, ενώ η ψυχή του έχει καταταχθεί στις νήσους των Μακάρων⁷⁹⁷. Η ψυχή του Ευπρέπιου βρίσκεται στις συναθροίσεις των μακάρων, (αφού) οι όσιοι άνδρες καταλήγουν στο «Ηλύσιον»⁷⁹⁸. Η Πρώτη δεν πέθανε, πήγε σε καλύτερο τόπο και κατοικεί στα νησιά των Μακάρων σε πολύ πλούτο, όπου χαίρεται χοροπηδώντας στα απαλά άνθη, μακριά από κάθε κακό. Ούτε ο χειμώνας ούτε η ζέστη την στενοχωρούν, ούτε η αρρώστια την ενοχλεί, ούτε πείνα ούτε δίψα την κατέχει, ούτε ποθεί τη ζωή των ανθρώπων, γιατί ζει ανεπίληπτη στις καθαρές αυγές κοντά στον

⁷⁹⁰ φωτὶ καθαρωτάτῳ τὸν ἅπαντα χρόνον ὀμαλῶς περιλαμβόμενον, ὡς τοιαύτης τινὸς τῷ μακαρίῳ καὶ ἀθανάτῳ διαγωγῆς μάλιστα πρεπούσης («Περικλῆς» 39.2)

⁷⁹¹ δ 563-568

⁷⁹² «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» 168-171

⁷⁹³ «Ὀλυμπιονίκαι» 2.129

⁷⁹⁴ «Ἀξιοχὸς ἢ Περὶ θανάτου» 371c-d

⁷⁹⁵ οὔτοι δὲ τοὺς μὲν ἀγαθοὺς τῶν ἀνδρῶν καὶ δικαίους καὶ κατ' ἀρετὴν βεβιωκότας, (...), καθάπερ εἰς ἀποικίαν τινὰ πέμπουσιν εἰς τὸ Ἡλύσιον πεδίων τῷ ἀρίστῳ βίῳ συνεσομένους («Περὶ πένθους» 7)

⁷⁹⁶ ὑμεῖς δὲ οἱ ἀγαθοὶ ἄπιτε κατὰ τάχος εἰς τὸ Ἡλύσιον πεδίων καὶ τὰς μακάρων νήσους κατοικεῖτε, ἀνθ' ὧν δίκαια ἐποιεῖτε παρὰ τὸν βίον («Νεκρικοὶ Διάλογοι» 24.1)

⁷⁹⁷ γὰρ μὲν ἐν κόλποις κρύπτει τότε σῶμα Πλάτωνος, ψυχὴ δ' ἀθάνατον τάξιν ἔχει μακάρων (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 61)

⁷⁹⁸ ψυχὴ δ' ἐν μακάρων ἀγοραῖς (...) τῶν ὀσίων ἀνδρῶν Ἡλύσιον τὸ τέλος (GVI 1949)

Όλυμπο⁷⁹⁹. Τέλος, αφού πέταξε από τα μέλη του σώματος, η ψυχή έφτασε, μαζί με άλλες θεότητες, στη γη των Μακάρων, όπου και κατοικεί⁸⁰⁰.

Στη νεκρώσιμη Ακολουθία γίνεται δέηση προς τον Θεό για να βρει ανάπαυση η ψυχή του νεκρού σε τόπο γεμάτο με φως, καλυμμένο με χλόη, όπου μπορεί να νιώσει αναζωογονημένος, εκεί όπου δεν υπάρχει πόνος, λύπη και αναστεναγμός⁸⁰¹.

Στον Πλάτωνα, οι νεκροί περνούν από δίκη. Όσες ψυχές έχουν ζήσει με οσιότητα, αφήνονται ελεύθερες από τα μέρη που βρίσκονται στα έγκατα της γης, σαν να ελευθερώνονται από φυλακές και, έχοντας φτάσει πάνω στη γη, κατοικούν σε καθαρό τόπο⁸⁰². Όσοι από τους ανθρώπους ζουν δίκαια και τηρώντας τους θείους νόμους, όταν πεθαίνουν, κατοικούν στα νησιά των Μακάρων πολύ ευτυχισμένοι, μακριά από συμφορές⁸⁰³.

Ο Σωκράτης δηλώνει ότι όποιος είναι αμύητος και όποιος δεν έχει λάβει μέρος στις τελετές μύησης, όταν θα φτάσει στον Άδη, θα καταλήξει στον βόρβορο. Οι μυημένοι, αντίθετα, θα κατοικήσουν μαζί με τους θεούς. Παραδέχεται ότι και ο ίδιος όντας μυημένος, αφού πέρασε τη ζωή του φιλοσοφώντας σωστά, έχει κερδίσει μία θέση μεταξύ των Μακάρων στα Ηλύσια πεδία⁸⁰⁴.

Στην αρχαιότητα, οι ψυχές των ενάρετων και των ευσεβών οδηγούνταν στα πέρατα της γης, στο «Ηλύσιον πεδίον» ή νησιά των Μακάρων, εκεί όπου η ζωή κυλά χαρούμενα. Στη νεοελληνική παράδοση, αυτός ο τόπος μακαριότητας αντιστοιχεί με τον χριστιανικό παράδεισο που βρίσκεται κοντά στον Θεό και είναι γεμάτος φως και καλοσύνη.

⁷⁹⁹ οὐκ ἔθανες, Πρώτη, μετέβης δ' ἐς ἀμίμονα χῶρον καὶ ναίεις μακάρων νήσους θαλίῃ ἐνὶ πολλῇ ἔνθα κατ' Ἡλυσίων πεδίων σκιρτῶσα γέγηθας ἄνθεσιν ἐν μαλακοῖσιν κακῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων· οὐ χειμῶν λυπεῖ σ', οὐ καῦμα, οὐ νοῦσος ἐνοχλεῖ, οὐ πίνη σ', οὐ δίψος ἔχει σ', ἀλλ' οὐδὲ ποθεινὸς ἀνθρώπων ἔτι σοι βίος· ζῶεις γὰρ ἀμέμπτως αὐγαῖς ἐν καθαραῖσιν Ὀλύμπου πλησίον ὄντως (GVI 1830)

⁸⁰⁰ ψυχή δ' ἐκ ῥεθίων πταμένη μετὰ δαίμονας ἄλλους ἤλ[υ]θε σῆ, ναίεις δ' ἐν μακάρω[ν] δαπέδω (GVI 2040)

⁸⁰¹ Κύριε, ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου (...), ἐν τόπῳ φωτεινῷ, ἐν τόπῳ χλοερῷ, ἐν τόπῳ ἀναψύξεως, ἔνθα ἀπέδρα ὀδύνη, λύπη καὶ στεναγμός («Νεκρώσιμος Ἀκολουθία ἤτοι Εἰς κεκοιμημένους» Εὐχαὶ συγχωρητικαί, ὁπ.π.)

⁸⁰² οἱ δὲ δὴ ὄν δόξωσιν διαφερόντως πρὸς τὸ ὀσίως βιῶναι, οὗτοί εἰσιν οἱ τῶνδε μὲν τῶν τόπων τῶν ἐν τῇ γῆ ἐλευθερούμενοί τε καὶ ἀπαλλαττόμενοι ὥσπερ δεσμωτηρίων, ἄνω δὲ εἰς τὴν καθαρὰν οἰκῆσιν ἀφικνούμενον καὶ ἐπὶ γῆς οἰκίζόμενοι («Φαίδων» 114b-c)

⁸⁰³ τῶν ἀνθρώπων τὸν μὲν δικαίως τὸν βίον διελθόντα καὶ ὀσίως ἐπειδὴν τελευτήσῃ, εἰς μακάρων νήσους ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν (Γοργίας» 523b)

⁸⁰⁴ ὅς ἂν ἀμύητος καὶ ἀτέλεστος εἰς Ἄιδου ἀφίκηται ἐν βορβόρῳ κείσεται, ὁ δὲ κεκαθαρμένος τε καὶ τετελεσμένος ἐκεῖσε ἀφικόμενος μετὰ θεῶν οἰκήσει· (...) οὗτοι δ' εἰσὶν κατὰ τὴν ἐμὴν δόξαν οὐκ ἄλλοι ἢ οἱ πεφιλοσοφηκότες ὀρθῶς («Φαίδων» 69c-d)

ΕΝΟΤΗΤΑ 6:

«Ιδιότητες και φύση της ψυχής»

Στην «Ψυχή», η Ψυχή είναι τόσο εύθραυστη, ώστε μοιάζει «πιο ανεπαίσθητη και από τον καπνό που βγαίνει από το σπίτι, δηλαδή το σώμα, ο οποίος όταν παύει να βγαίνει, οι άνθρωποι λένε ότι (το σπίτι / σώμα) είναι άδειο» καθώς, επίσης, και «πιο απαλή κι από την απαλή σκιά που σχηματίζει ο καπνός στη γη όταν εξαφανίζεται στον ουρανό» (στ. 1-5). Στον Πλάτωνα, ο Κέβης, μαθητής και σύντροφος του Σωκράτη, αναφέρεται στη δυσπιστία των ανθρώπων σχετικά με το αν η ψυχή εγκαταλείποντας το σώμα, διασκορπίζεται και οδηγείται στην καταστροφή⁸⁰⁵.

Η Ψυχή μετά τον θάνατο έχει τη μορφή σκιάς και δεν προκαλεί κανέναν θόρυβο, παρά μόνο έναν ήχο σαν πνοή και δεν έχει πια θέση στο σώμα (στ. 48-50). Ο Κέβης αναρωτιέται αν η ψυχή θα συνεχίσει να υπάρχει την ημέρα που θα απαλλαγεί από το σώμα, ή αν θα διασπαστεί η συνοχή της, με αποτέλεσμα να διαχέεται παντού όμοια με πνοή, να πετά μακριά, να χάνεται σαν καπνός και να μην υφίσταται πια⁸⁰⁶. Η ψυχή-πνοή παραπέμπει στην έκφραση «πνέει τα λoίσθια» που χρησιμοποιείται όταν κάποιος είναι ετοιμοθάνατος. Σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2002², σελ. 1993), η αρχική σημασία της λέξης «ψυχή» ήταν «πνοή», «ζωή», «ανάσα», από το «ψύχω», που σημαίνει «πνέω», «φυσώ». Η λέξη χρησιμοποιήθηκε κατά τη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης, για να αποδοθεί η εβραϊκή λέξη «néphesh».

Οι αέρινες ψυχές παραβάλλονται με το θυμίαμα που καίγεται και μοσχοβολά καθώς ο καπνός αναδίδεται και σκορπίζεται («Εταίρα» στ. 25-27). Στη χριστιανική συνείδηση, το λιβάνι, που αναδίδεται μοσχοβολώντας, αναπαριστά την ψυχή που κατευθύνεται στον ουρανό κοντά στον Θεό. Το θυμίαμα χρησιμοποιείται στις τελετές ταφής, ώστε ο νεκρός να φτάσει θυμιασμένος στον Άλλο κόσμο και να γίνει δεκτός στον παράδεισο⁸⁰⁷, αλλά και σε κάθε επίσκεψη στο μνήμα για την καθαγίαση του χώρου. Το λιβάνι αναφέρεται και στα δημοτικά τραγούδια:

Εδώ φλουριά δε βρίσκονται, λεπτά* δε δανειζόνται,

⁸⁰⁵ τὸ τῶν πολλῶν, ὅπως μὴ ἄρα ἀποθνήσκοντος τοῦ ἀνθρώπου διασκεδάννυται ἡ ψυχή καὶ αὐτῇ τοῦ εἶναι τοῦτο τέλος, ειδικά εάν την ώρα του θανάτου πνέει σφοδρός άνεμος: ἄλλως τε καὶ ὅταν τύχη τις μὴ ἐν νηνεμίᾳ ἀλλ' ἐν μεγάλῳ τινὶ πνεύματι ἀποθνήσκων («Φαίδων» 77e)

⁸⁰⁶ ἐπειδὴν ἀπαλλαγῆ τοῦ σώματος, οὐδαμοῦ ἔτι, ἢ ἀλλ' ἐκείνη τῇ ἡμέρᾳ διαφθείρηται τε καὶ ἀπολλύηται (...) καὶ ἐκθαίνουσα ὡσπερ πνεῦμα ἢ καπνός διασκεδασθεῖσα οἴχηται διαπτομένη καὶ οὐδὲν ἔτι οὐδαμοῦ («Φαίδων» 70a στο Nava, ὁπ.π., σελ. 253-254)

⁸⁰⁷ Γ. Τσιαμήτρος, ὁπ.π.

μόνε* λιβάνι και κερι και καθαρή ψυχούλα⁸⁰⁸.

Μα τό ειδαν' τα ματάκια μου τον ξένον πού τον θάφτουν.
Χωρίς θυμίαμα και κερι, χωρίς παπά και ψάλτη,
χωρίς της μάνας κλάματα, γυναίκας μοιρολόγι⁸⁰⁹.

Δείξε μου το μνημούρι της, να πάω να το συγκλάψω*,
να βάλω κερολίβανο*, για το μνημόσυνό της⁸¹⁰.

Τα αγέννητα παιδιά της Μυρίνης⁸¹¹ που θανατώθηκαν από αυτήν πριν καν γεννηθούν, μπορούν να παραλληλισθούν με τα χαμοδράκια της νεοελληνικής λαϊκής παράδοσης: ως «νεκροί καρποί άνομων ερώτων»⁸¹² επιστρέφουν στον κόσμο των ζωντανών ως δαιμονικά όντα⁸¹³, γνωστά ως: *σμερδάκια, είδουλα, ζουλάπια, λαβώματα, διάβολοι, δαιμονικά, αμελέτητα, αρμαδιακά, αποκορωμένα*⁸¹⁴, *γλυκειασμένα, έρμα*⁸¹⁵, *ήσκιοι, λωλοπάνια, ντεβέτσικα*⁸¹⁶.

Ασχημάτιστα ακόμη, μεταξύ ζωής και ανυπαρξίας, μοιάζουν σκιές πιο άυλες από τη σκιά (στ. 138-141). Η παρομοίωση της ψυχής με καταπονημένο ομοίωμα σαν σκιά⁸¹⁷ ή καπνό που φεύγει και χάνεται μέσα στη γη τρίζοντας⁸¹⁸, καθώς και η ιδιότητά της ως φτερωτής, αφού πετά μακριά από το σώμα⁸¹⁹, απηχούν ομηρικές αντιλήψεις. Όταν ο Οδυσσέας αναγνωρίζει τη μορφή της μητέρας του ανάμεσα στο πλήθος των νεκρών, συγκλονισμένος, προσπαθεί τρεις φορές να την αγκαλιάσει, μάταια: εκείνη πετά μέσα από τα χέρια του σαν σκιά ή όνειρο⁸²⁰. Έτσι, τη ρωτά αν την έκανε σκιά η ένδοξη Περσεφόνη⁸²¹. Η Αντίκλεια, αναφέρει ότι η ψυχή φτερουγίζει σαν όνειρο και πετά μακριά από το σώμα⁸²². Αργότερα, όταν παρουσιάζεται ο Αγαμέμνονας, η σκιά του

⁸⁰⁸ Δ. Λουκόπουλος, *όπ.π.*, 1926, σελ. 93

⁸⁰⁹ Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1996, σελ. 110

⁸¹⁰ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, σελ. 250

⁸¹¹ Τα μωρά που δεν πρόλαβαν να ζήσουν αγνοούν ότι τα άγανα σίκαλης που κραδαίνουν σαν βουβά σείστρα, καθώς και τα άνθη κώνειου που κρατούν (στ. 141-144) υπήρξαν το μέσο που επέφερε τον θάνατό τους. Η πράξη των αθών βρεφών, ίσως, φανερώνει στη μητέρα τους ότι γνωρίζουν τα εγκλήματά της, προαναγγέλλοντας τη φρικτή της τιμωρία.

⁸¹² Α. Λυδάκη, *Ίσκιοι κι αλαφροΐσκιωτοι. Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (εκδ.), 2003, σελ. 99

⁸¹³ Σε αυτά αποδίδεται ο άνθρακας, η λοιμώδης νόσος που αποδεκατίζει τα κοπάδια. (Σ. Π. Κυριακίδης, "Ελληνική λαογραφία. Μνημεία του λόγου (Μέρος Α΄)", *Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου*, αρ. 3, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1922, σελ. 178)

⁸¹⁴ Σ. Π. Κυριακίδης, *όπ.π.*, 1922, σελ. 179

⁸¹⁵ Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *Ήθη – Έθιμα και δοξασίες του λαού μας*, τ. Ε΄, Αθήνα: χ.ό., 1997, σελ. 38

⁸¹⁶ Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *όπ.π.*, 2001, σελ. 66

⁸¹⁷ *ψυχαί, είδωλα καμόντων* (λ 476, ω 14) και *είδωλον (...)* *εταίρου* (λ 83)

⁸¹⁸ *ψυχή δέ κατά χθονός ή ύτε καπνός ώχετο τετριγυΐα* (Ψ 100-101)

⁸¹⁹ *ψυχή δ΄ έκ ρεδέων πταμένη Άϊδος δέ βεθήκει* (Π 856, Χ 362)

⁸²⁰ *σκιή είκελον ή και όνειρω έπτατ΄* (λ 207-208)

⁸²¹ *ή τί μοι είδωλον τόδ΄ άγαυή Περσεφόνηια ώτρυν΄* (λ 213-214)

⁸²² *ψυχή δ΄ ή ύτ΄ όνειρος άποπταμένη πεπόττηται* (λ 222)

ορμά προς τον Οδυσσέα απλώνοντας τα χέρια, ποθώντας, μάταια, να τον πιάσει⁸²³. Όταν ο Αχιλλέας βλέπει στον ύπνο του τον Πάτροκλο, εκείνος του ζητεί να θάψουν το σώμα του το ταχύτερο δυνατό, ώστε να διαβεί τις πύλες του Άδη⁸²⁴. Παραπονεείται ότι, παραμένοντας άταφος, δεν μπορεί να διασχίσει τον ποταμό, μιας και οι σκιές των άλλων πεθαμένων τον κρατούν μακριά και δεν του επιτρέπουν να τις συναναστρέφεται⁸²⁵. Ο Αχιλλέας ζητεί από τον Πάτροκλο να αγκαλιαστούν και να θρηνήσουν μαζί, όταν, όμως, απλώνει τα χέρια του, η ψυχή εκείνου πηγαίνει στο χώμα σαν καπνός τρίζοντας⁸²⁶.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο οδηγός των νεκρών στον Άδη, που χαίρεται με τα δάκρυα όλων, περνά τις σκιές των νεκρών στο νερό του Αχέροντα⁸²⁷. Στον Πίνδαρο, ο άνθρωπος είναι όνειρο ήσκιου και φέρει την ιδιότητα του εφήμερου⁸²⁸. Σε αρχαιοελληνικό ύμνο, οι νεκροί περιγράφονται αδύναμοι και ευάλωτοι, ενώ, όταν γίνεται αναφορά σε φαντάσματα, χαρακτηρίζονται αέρινοι⁸²⁹. Στον Λουκιανό, ο Διογένης περιγράφει τον Ηρακλή στον Άδη ως άυλη σκιά⁸³⁰. Στη νεκρώσιμο ακολουθία ο άνθρωπος, μετά τον θάνατο, περιγράφεται να φεύγει σαν όνειρο⁸³¹.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στο «τρίξιμο» των ψυχών, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος παραπέμπει στον Σοφοκλή ο οποίος αναφέρεται στο βούισμα που δημιουργείται από ομάδα νεκρών που ανεβαίνουν ψηλά πετώντας, εννοώντας το φτερούγισμα των ψυχών τους⁸³². Για τον «ήχο» που παράγουν οι ψυχές, ο Βορέας (1937, σελ. 205) θεωρεί ότι πρόκειται για το φτερούγισμά τους (όπως όταν πετούν τα πουλιά ή εκσφενδονίζονται βέλη) ή για τη φωνή⁸³³ τους όταν θρηνούν.

⁸²³ *πιτνάς εις έμέ χείρας, όρέξασθαι μεναιίνων* (λ 392)

⁸²⁴ *ήλθε δ' επί ψυχή Πατροκλήος δειλοΐο (...)* θάπτέ με όττι τάχιστα πύλας Αΐδαο περήσω (Ψ 65, 71)

⁸²⁵ *τῆλέ με εΐργουσι ψυχαί εΐδωλα καμόντων, ούδέ με πω μίγεσθαι ύπερ ποταμοΐο έώσιν* (Ψ 72-73)

⁸²⁶ *ώς άρα φωνήσας ώρέξατο χερσί φίλησιν ούδ' έλαβε· ψυχή δέ κατά χθονός ήΐτε καπνός ώχέτο τετριγυΐα* (Ψ 97-101)

⁸²⁷ *Αΐδος ώ νεκυηγέ κεχαρμένε δάκρυσι πάντων, ός βαθύ πορθμεύεις τοΐτ' Αχέρωντος ύδωρ, εΐ και σοι βέβριθεν ύπ' εΐδώλοιοι καμόντων όλκάς* (ΑΡΧΙΟΥ 7, 68)

⁸²⁸ *σκιᾶς όναρ* («Πυθιονίκαις» 8, 95-96)

⁸²⁹ *νεκύων άμενηνών* [Αωνύμου, «Ύμνος εις Άσκληπιόν» στο Στ. Γκιργκένης (εισ. μτφρ, σχολ.), *Ανθολογία αρχαίων ελληνικών ύμνων*, Θ. Μακρόπουλος (προλ.), Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2005, σελ. 152-153]

⁸³⁰ *νΐν δέ άσώματον εΐδωλον εΐ* («Νεκρικοί διάλογοι» 16)

⁸³¹ *ώς όναρ παρέρχεται* («Ακολουθία νεκρώσιμος ήτοι Εΐς κεκοιμημένους» Νεκρώσιμα Ίδιόμελα, όπ.π.)

⁸³² *βομβεΐ δέ νεκρών σμῆνος έρχεται τ' άνω* («Περί τοΐ έν Όδυσσειά τών νυμφών άντρου» 18, απόσπασμα 795 στο Γ. Δημητροκάλλης, όπ.π., τ. Β', 1993, σελ. 37)

⁸³³ Όταν η ψυχή της Μυρίνης πλησιάζει τα αγέννητα μωρά της, εκείνα ζαρωμένα αφήνουν ασθενικές κραυγούλες σαν να θρηνούν και σκορπίζουν εδώ κι εκεί τρομαγμένα σαν τα βατραχάκια που εξαφανίζονται στον ήχο ενός βήματος (στ. 146-154). Η ηχητική αυτή εικόνα αποτελεί έκδηλη επίδραση από τον Όμηρο, όπου νεογέννητα σπουργιτάκια στην άκρη ενός κλαδιού, ζαρωμένα μέσα στα φυλλώματα, αφήνουν άτονες κι ασθενικές κραυγούλες, ενώ τα κατασπαράζει άλικο, φριχτό στην όψη φίδι: *δράκων (...)* *δαφοινός σμερδαλέος (...)* *στρουθοΐο νεοσσοΐ, νήπια τέκνα, όζω έπ' άκροτάτω*

Στον Λουκιανό, στο μεγάλο λιβάδι, το κατάφυτο με ασφόδελους, οι σκιές των νεκρών πετούν τριγύρω τρίζοντας⁸³⁴. Στην παρωδία του ομηρικού έπους, όταν ο Τρωγλοδύτης έπληξε με το ακόντιό του τον Πηλείωνα στο θώρακα, η ψυχή του δεύτερου πέταξε από το σώμα του⁸³⁵ και όταν ο Άρτοφάγος χτύπησε στην κοιλιά τον Πολύφωνο, η ψυχή εκείνου, επίσης, πέταξε από τα μέλη του σώματός του⁸³⁶.

Σε επιτύμβια επιγράμματα, το σώμα θάβεται στη γη, αλλά η ψυχή πετά στον αιθέρα⁸³⁷. Η ψυχή των νεκρών κατοικεί στον αιθέρα των αθανάτων⁸³⁸. Όταν ο νεκρός πέθανε, παρέδωσε την ψυχή του στον αέρα και το σώμα του στη γη⁸³⁹. Μετά τον θάνατο, το σώμα παραδίδεται στη γη της Κεκροπίας⁸⁴⁰, ενώ η ψυχή στον αιθέρα⁸⁴¹. Αμέσως μετά τον θάνατο, η ψυχή πετά χαρούμενη στον ουρανό⁸⁴². Όταν η γη δέχθηκε το νεκρό σώμα, ο γλυκός πρωινός αστέρας, ο πιο λαμπρός από όλα τα αστέρια, την είδε να πετά μέσα από τα μέλη του σώματος⁸⁴³. Η ψυχή είναι όλη αθάνατη και, πετώντας παντού, τα παρατηρεί όλα⁸⁴⁴. Το χώμα σκεπάζει τα οστά, αλλά την ψυχή, που έχει εγκαταλείψει το σώμα, την κατέχει ο πλατύς ουρανός⁸⁴⁵. Τέλος, το νεκρό σώμα κείται στη γη, ενώ η ψυχή κατοικεί στο οίκημα του ουρανού⁸⁴⁶.

Στον Ευριπίδη, ο Άδραστος ισχυρίζεται ότι, όταν οι νεκροί σκεπάζονται με τη γη, δηλαδή με χώμα, το σώμα πηγαίνει στη γη, αλλά το πνεύμα, δηλαδή η ψυχή, κατευθύνεται προς τον αιθέρα⁸⁴⁷. Σύμφωνα με τον Χορό, οι νεκροί κατέφθασαν ιπτάμενοι στον Άδη⁸⁴⁸, ενώ έχοντας εγκαταλείψει το σώμα του, ο νεκρός Πολύδωρος πετά πάνω από την Εκάβη, την αγαπημένη του μητέρα⁸⁴⁹. Στον Λουκιανό, ο Διογένης

πετάλοις ύποπεπτηῶτες (...) ἔνθ' ὄ γε τοὺς ἔλεεινὰ κατήσθιε τετριγῶτας (B 308-314).

Οι κραυγούλες των βρεφών παραπέμπουν στη φωνή των ψυχών όταν θρηνούν.

⁸³⁴ *λειμῶνα μέγιστον (...) τῶ ἀσφοδέλω κατάφυτον, ἔνθα δὴ περιεπέτοντο (...) τετριγυῖαι τῶν νεκρῶν αἱ σκιαί* («Μένυπος ἢ Νεκρομαντεία» 11)

⁸³⁵ *ψυχὴ δ' ἔκ σώματος ἔπτη* («Βατραχομομομαχία» 206-207)

⁸³⁶ *ψυχὴ δὲ μελέων ἐξέπτη* («Βατραχομομομαχία» 210-211)

⁸³⁷ *γῆ σώμα κρύπτει τῆδε γ', ἀλλ' ἐς αἰθέρα ψυχὴ διέπτη καὶ σύνεστιν οἷς τὸ πρὶν* (GVI 881)

⁸³⁸ *ψυχὴ δ' ἀθανάτων αἰθέρα ναιετάει* (GVI 1031)

⁸³⁹ *ἀλλὰ νεκρωθεὶς τὴν ψυχὴν ἀπέδωκεν ἐς ἀέρα, σῶμα δὲ πρὸς γῆν* (GVI 1169)

⁸⁴⁰ Πρόκειται για την Αττική. Ο όρος αναφέρεται, επίσης, σε περιοχή μεταξύ Αχαρνών και Ελευσίνος ή στην Ακρόπολη των Αθηνών που χτίστηκε από τους Πελασγούς, αλλά οχυρώθηκε και αποπερατώθηκε κατά τη βασιλεία του Κέκροπα. (N. Λωρέντης, *όπ.π.*, σελ. 259)

⁸⁴¹ *[αἰθέρι δούς ψυχ]ήν, σῶμα δὲ Κεκροπίη* (GVI 2055)

⁸⁴² *αὐτάρ τοι ψυχὴ εἰς οὐρανὸν εὐθύς ἀνέπτη χαίρουσ'* (GVI 1775)

⁸⁴³ *[γαῖα μὲν (...) ὑπεδέξατο σ]ῶμα θανόντος (...), [ψυχὴν δ' ἔκ ῥεθέων ἀστήρ γλυκὺς] ὄρθριος, ἄστρον [λαμπρότατος πάντων, εἶδεν ἀνα]πταμένην* (GVI 1769)

⁸⁴⁴ *ψυχὴ δὲ πρόπασα ἀθάνατος δι' ὄλου πωτωμένη πάντ' ἔπακούει* (GVI 1979)

⁸⁴⁵ *ἀλλὰ τὰ μὲν (ὀστέα) κεύθει μικρὰ κόνις ἀμφιχυθεῖσα, ψυχὴν δ' ἔκ μελέων οὐρανὸς εὐρύς ἔχει* (GVI 1971)

⁸⁴⁶ *κεῖται μὲν γαίῃ φθίμενον δέμας, ἡ δὲ δοθῖσα ψυχὴ μοι ναιεὶ δώματ' ἐπουράνια* (GVI 1978)

⁸⁴⁷ *γῆ καλυφθῆναι νεκρούς (...) πνεῦμα μὲν πρὸς αἰθέρα, τὸ σῶμα δ' εἰς γῆν* («Ἰκέτιδες» 541-544)

⁸⁴⁸ *ποτανοὶ δ' ἦνυσαν τὸ Αἴδαν* («Ἰκέτιδες» 1152)

⁸⁴⁹ *νῦν δ' ὑπὲρ μητρὸς φίλης Ἐκάθης αἰσσω, σῶμ' ἐρημώσας ἐμόν, τριταῖον ἤδη φέγγος αἰωρούμενος*

συμπεραίνει ότι ο νεκρός Ηρακλής χωρίστηκε μετά τον θάνατό του και πέταξε στους θεούς, ενώ η σκιά του πήγε στον Άδη⁸⁵⁰.

Στον Πλάτωνα, όταν ένας ζωντανός οργανισμός γερνά, οι δεσμοί που συνδέουν τα τρίγωνα του μυελού δεν αντέχουν άλλο, λύνοντας, όπως είναι φυσικό, τους δεσμούς της ψυχής, οπότε εκείνη πετά μακριά νιώθοντας ηδονή⁸⁵¹.

Στα δημοτικά τραγούδια, επίσης, γίνεται λόγος για το φάντασμα, δηλαδή τη σκιά του νεκρού:

- Κατέχεις, Αρετούσα μου, 'ς την μάννα μας να πάης;
- Κατέχω, Κωνσταντίνε μου, μ' άντε μαζί να πάμε.
- Εγώ χρωστώ κορμή τση γης, λαμπάδα τ' άη Γιώργη και δεν μπορώ, Αρετούσα μου, να πάω παραπέρα. Τότε η κόρη τό νοιωσε πως είν' αποθαμένος, γιατί κι' αμέσως χάθηκε σαν φάντασμα απ' ομπρός τση⁸⁵².

Σε ό,τι αφορά στο τελετουργικό της ταφής, στη Σέριφο, όταν ντύνουν τον νεκρό δεν κουμπώνουν τα ρούχα του⁸⁵³ και, πριν τοποθετήσουν το φέρετρο στον τάφο, λύνουν τα δεμένα άκρα του, ώστε να πετά ελεύθερος στον ουρανό⁸⁵⁴. Στην Τσανδώ Θράκης, βράζουν το κόλλυβο χωρίς καπάκι για να μπορέσει ο ατμός να φτάσει ψηλά στις ψυχές⁸⁵⁵. Στη Μακεδονία, τα νεκρόψωμα που θα μοιραστούν στους πενθούντες κόβονται αχνιστά πάνω στο σώμα του νεκρού, γιατί πιστεύουν ότι ο αχνός συμβολίζει την ψυχή του⁸⁵⁶.

Στην «Εταίρα», η πληθώρα των χρυσών αστεριών μες στη βαθιά νύχτα, «γλυκαίνει» την απόλυτη σκοτεινιά που επικρατεί (στ. 64-65). Στο σημείο αυτό, διακρίνεται υπαινικτική διάθεση σχετικά με τις δοξασίες που θέλουν την ψυχή ενός νεκρού να γίνεται αστέρι στον ουρανό. Ο Βορρέας (1937, σελ. 215, σημ. 2) παραθέτει την αρχαιοελληνική αντίληψη ότι οι άνθρωποι όταν πεθαίνουν γίνονται αστέρια, όπως παρουσιάζεται στον Αριστοφάνη⁸⁵⁷, καθώς και σχετική αναφορά του Πλάτωνα: ο φιλόσοφος θεωρεί ότι ο πλάστης του σύμπαντος διένειμε το μείγμα της ψυχής του

(«Εκάβη» 30-32)

⁸⁵⁰ *ἐπεὶ δὲ ἀπεθάνετε, διαιρεθέντες ὁ μὲν εἰς θεοὺς ἀπέπτατο, σὺ δὲ τὸ εἶδωλον, ὥσπερ εἰκὸς ἦν, ἐς Ἅδου πάρει* («Νεκρικοὶ διάλογοι», 16)

⁸⁵¹ *φθίνει δὴ πᾶν ζῶον ἐν τούτῳ κρατούμενον, γῆράς τε ὀνομάζεται τὸ πάθος τέλος δέ, ἐπειδὴν τῶν περὶ τὸν μυελὸν τριγῶνων οἱ συναρμοσθέντες μηκέτι ἀντέχουσιν δεσμοὶ (...), μεθιᾶσιν τοὺς τῆς ψυχῆς αὐτῶν δεσμούς, ἢ δὲ λυθεῖσα κατὰ φύσιν μεθ' ἡδονῆς ἐξέπτατο* («Τίμαιος» 81d-e)

⁸⁵² «Το άσμα του νεκρού αδελφού» στο Ν. Πολίτης, *όπ.π.*, τ. Α', 1909, σελ. 355-356

⁸⁵³ Γ. Α. Μέγας, *όπ.π.*, 1940, σελ. 172

⁸⁵⁴ Δ. Σ. Λουκάτος, *όπ.π.*, 1940, σελ. 116

⁸⁵⁵ Γ. Α. Μέγας, *όπ.π.*, 1940, σελ. 199

⁸⁵⁶ Α. Δ. Δευτεραίος, *όπ.π.*, σελ. 141

⁸⁵⁷ *οὐκ ἦν ἄρ' οὐδ' ἄ λέγουσι, κατὰ τὸν ἀέρα ὡς ἀστέρες γιγνόμεθ', ὅταν τις ἀποθάνῃ* («Εἰρήνη» 832-834)

κόσμου σε τόσες ψυχές όσα ήταν και τα άστρα και όρισε κάθε ψυχή να ανήκει σε ένα αστέρι⁸⁵⁸. Ο Πορφύριος αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον Πυθαγόρα, λένε ότι οι ψυχές που υφίστανται αναγέννηση, συναθροίζονται στον γαλαξία και προς τιμήν τους κάνουν σπονδές με μέλι ανακατεμένο με γάλα⁸⁵⁹.

Σε επιτύμβιο επίγραμμα, μετά απο επιθυμία των θεών, η ψυχή είναι συναριθμούμενη με τα άστρα και κατέχει τον ιερό τόπο των μακάρων⁸⁶⁰. Παρομοίως, τον νεκρό δεν τον κοίμισε ο γλυκός ύπνος της Λήθης, ούτε τον σκέπασε ο τάφος (...), αλλά τον οδήγησε ο Ερμής με τους όμορφους αστραγάλους στον Όλυμπο (...) και λάμπει ταυτόχρονα με τα άστρα⁸⁶¹. Σε άλλες περιπτώσεις, ο νεκρός συγκαταλέγεται πια στους αθάνατους και το εξαγνισμένο σώμα του βρίσκεται στα ουράνια άστρα⁸⁶² που έχει για σπίτι του⁸⁶³. Τέλος, η νεκρή είναι αστέρι που δύει κάτω από τη γη ανάμεσα στους πεθαμένους⁸⁶⁴.

Νεοελληνική πίστη σχετική με τις ψυχές των πεθαμένων που γίνονται πεφταστέρια επικρατεί σε Λέσβο και Θράκη. Αν έχουν έντονη λάμψη, είναι ψυχές ευκατάστατων ανθρώπων. Σε αντίθετη περίπτωση, πρόκειται για ψυχές απόρων⁸⁶⁵. Στο Διδυμότειχο, στο χωριό Θούριο, επικρατεί η λαϊκή αντίληψη ότι σε κάθε άνθρωπο αναλογεί ένα άστρο στον ουρανό. Όταν αυτό χαθεί, ο άνθρωπος πεθαίνει⁸⁶⁶. Ο Αναγνωστόπουλος (1980, σελ. 277), επισημαίνει τη λαϊκή δοξασία που θέλει να γίνονται αστέρια οι ψυχές των αυτόχειρων. Ο Δημητροκάλλης (τ. Β', 1993, σελ. 23), καταγράφει και άλλες πληροφορίες σχετικές με δοξασίες για τα άστρα: στην Κρήτη, τα θεωρούν ψυχές των νεκρών, ενώ, στην Αταλάντη, πιστεύουν ότι είναι καντηλάκια που φέγγουν για τους νεκρούς.

⁸⁵⁸ *έν ᾧ τήν τοῦ παντός ψυχὴν κεραυνὸς ἔμισγεν, (...) συστήσας δὲ τὸ πᾶν διεΐλεν ψυχὰς ἰσαρίθμους τοῖς ἄστροις, ἐνεμμεν θ' ἐκάστην πρὸς ἕκαστον* («Τίμαιος» 41d-e)

⁸⁵⁹ *κατὰ Πυθαγόραν αἱ ψυχαί, ἅς συνάγεσθαι φησὶν εἰς τὸν γαλαξίαν (...), ὅταν εἰς γένεσιν πέσωσιν ᾧ καὶ σπένδειν αὐταῖς (...) μέλι κεκραμένον γάλακτι.* («Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου» 28 στο Θ. Βορέας, *όπ.π.*, σελ. 215, σημ. 2)

⁸⁶⁰ *ψυχὴ δ' ἀθανάτων βουλαῖς ἐναρίθμιος ἔστιν ἄστροις καὶ ἱερὸν χῶρον ἔχει μακάρων* (GVI 1776)

⁸⁶¹ *οὐ Λήθης [(...) σε κοίμισε νήγρετος ὕπνος] οὐδέ σ' ἔκρυπτε τάφος (...) ἀλλὰ σ' ἔχων ἐς Ὀλυμπον ἀν[ήγαγεν] εὐσφυρος Ἑρμῆς (...) ἄστροις ἅμα λάμπεις* (GVI 1829)

⁸⁶² *σπεῦ[σας] ἐς ἀθα[νά]τους, Δομνεῖν, ἀνδρὸς δ' ἀμέλησας, ἀστράσιν οὐρανίους σῶμα καθηραμένη* (GVI 1486)

⁸⁶³ *θανῶν ἀστέρας οἶκον ἔχει* (ΑΔΗΛΟΝ 7. 64)

⁸⁶⁴ *νῦν δύνει δ' ὑπὸ γῆν ἔσπερος ἐν φθιμένοις* (GVI 585)

⁸⁶⁵ Γ. Α. Μέγας, «Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας. Μαγεία, μαγικά συνήθειαι και δεισιδαιμονία. (...)» στο Γ. Κ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, έτος: 3°-4°, Αθήναι: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1941-1942, σελ. 148

⁸⁶⁶ Δ. Κτενίδης & Β. Θεοδόσιογλου, «Λαογραφικά στοιχεία των κατοίκων του χωριού Θουρίου, Περιφέρειας Διδυμοτείχου», *Θρακικά. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις "Θρακικού Κέντρου"*, τ. 43, Αθήναι: Γραφεία Θρακικού Κέντρου (εκδ.), 1969, σελ. 136

Στην «Ψυχή», γίνεται λόγος για την *alata libertà*, εννοώντας τη «φτερωτή ελευθερία» (στ. 56). Σύμφωνα με τον Nava (όπ.π., σελ. 259), πρόκειται για την ιδιότητα της Ψυχής να είναι ελεύθερη πριν ενωθεί με ένα σώμα. Στον Πλάτωνα, όταν η ψυχή είναι τέλεια, πετά στον αέρα και εξουσιάζει όλον τον κόσμο, όταν όμως χάσει τα φτερά της, αναζητεί κάτι στέρεο για να πιαστεί και τότε αποκτά θνητό σώμα⁸⁶⁷.

Η Ψυχή χαρακτηρίζεται *celestes alito*, δηλαδή «γαλάζια ή ουράνια πνοή» (στ. 10), γεγονός που τονίζει την άυλη υπόστασή της και επιβεβαιώνει τη θεϊκή της προέλευση. Στον Λουκιανό, ο Διογένης τοποθετεί την ψυχή του νεκρού Ηρακλή στον ουρανό και το θνητό του σώμα κοντά στους νεκρούς⁸⁶⁸. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, το σώμα ήρθε στον Άδη, αλλά η ψυχή στον Όλυμπο⁸⁶⁹ (με τους αθάνατους θεούς).

Κατά τον Πλάτωνα, επειδή η ψυχή είναι μεγαλύτερη σε ηλικία και προγενέστερη του σώματος, το κυβερνά και η σχέση μεταξύ τους είναι αυτή του δεσπότη-άρχοντα και του αρχόμενου⁸⁷⁰. Έτσι αποδεικνύεται η θεϊκή φύση της, αφού κάθε τι θνητό εξουσιάζεται από το θείο και το υπηρετεί. Όταν ψυχή και σώμα είναι ενωμένα, η φύση ορίζει ώστε το σώμα να υπηρετεί και να υπακούει την ψυχή και εκείνη να το κυβερνά και να το εξουσιάζει. Είναι φανερό ότι η ψυχή μοιάζει με το αθάνατο και το θεϊκό, ενώ το σώμα με το θνητό⁸⁷¹. Ο Σωκράτης πληροφορεί τον Μένωνα ότι διάφοροι άνθρωποι, όπως ιερείς και ιέρειες, καθώς και ο Πίνδαρος και άλλοι ποιητές, λένε ότι η ψυχή είναι αθάνατη και μπορεί κάποτε να βιώνει τον θάνατο, όμως κάποτε ξαναγεννιέται και δεν χάνεται ποτέ⁸⁷². Την ίδια αντίληψη αναφέρει ο Σωκράτης και στον Γλαύκο⁸⁷³.

Μετά τους θεούς, η ψυχή αποτελεί το πιο θείο και, ταυτόχρονα, το πιο οικείο από τα αποκτήματα του ανθρώπου⁸⁷⁴. Χαρακτηρίζεται αόρατη⁸⁷⁵ και θεωρείται το πιο

⁸⁶⁷ *τελέα μὲν οὔσα καὶ ἐπτερωμένη, μετεωροπορεῖ τε καὶ πάντα τὸν κόσμον διοικεῖ· ἡ δὲ πτερορρηήσασα φέρεται, ἕως ἂν στερεοῦ τινος ἀντιλάβηται, οὗ κατοικισθεῖσα, σῶμα γήινον λαβοῦσα, αὐτὸ αὐτὸ δοκοῦν κινεῖν διὰ τὴν ἐκείνης δύναμιν, ζῶον τὸ ξύμπαν ἐκλήθη, ψυχὴ καὶ σῶμα παγέν, θνητὸν τ' ἔσχεν ἐπωνυμίαν* («Φαίδρος» 246c)

⁸⁶⁸ *τὴν μὲν ψυχὴν, ἐν οὐρανῷ εἶναι, (...) τὸ δὲ θνητὸν (...) παρὰ τοῖς νεκροῖς* («Νεκρικοὶ διάλογοι» 16)

⁸⁶⁹ *ἦλθεν δ' εἰς Αἶδαο δέμας, ψυχὴ δ' ἐς Ὀλυμπον* (ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ 7, 362)

⁸⁷⁰ *προτέραν καὶ πρεσβυτέραν ψυχὴν σώματος, ὡς δεσπότην καὶ ἄρξουσιν ἀρξομένου συνεστήσατο* («Τίμαιος» 34c)

⁸⁷¹ *ἐπειδὴν ἐν τῷ αὐτῷ ὡς ψυχὴ καὶ σῶμα, τῷ μὲν δουλεύειν καὶ ἄρχεσθαι ἢ φύσιν προστάττει τῇ δὲ ἄρχειν καὶ δεσπάζειν (...) τὸ μὲν θεῖον οἷον ἄρχειν τε καὶ ἡγεμονεύειν πεφυκέναι, τὸ δὲ θνητὸν ἄρχεσθαι τε καὶ δουλεύειν (...) δῆλα δὴ, (...), τὴν ἢ μὲν ψυχὴν τῷ θεῷ (ἔοικεν), τὸ δὲ σῶμα τῷ θνητῷ* («Φαίδων» 80a)

⁸⁷² *φασὶ γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατον, καὶ τότε μὲν τελευτᾶν (...), τότε δὲ πάλιν γίγνεσθαι, ἀπόλλυσθαι δ' οὐδέποτε* («Μένων» 81b)

⁸⁷³ *ἀθάνατος ἡμῶν ἢ ψυχὴ καὶ οὐδέποτε ἀπόλλυται* («Πολιτεία» 608d)

⁸⁷⁴ *πάντων γὰρ τῶν αὐτοῦ κτημάτων μετὰ θεοῦ ψυχὴ θεϊότατον, οἰκειότατον ὄν* («Νόμοι» 5, 726a)

⁸⁷⁵ *ὁμοιότερον ἄρα ψυχῇ σώματός ἐστι τῷ ἀειδεῖ* («Φαίδων» 79b)

τέλειο δημιούργημα⁸⁷⁶, αλλά και δαίμονας που μας ανεβάζει από τη Γη ψηλά για να αποκτήσουμε συγγένεια με το ουράνιο στοιχείο⁸⁷⁷.

Όταν επέλθει ο θάνατος του σώματος, η ψυχή φτάνει σε κάτι που είναι συγγενικό της και έχει την ίδια φύση, έχοντας απαλλαγεί από τα ανθρώπινα κακά⁸⁷⁸. Έτσι, αποκτά απόλυτη σχέση με ό,τι είναι θεϊκό, αθάνατο και παντοτινό⁸⁷⁹. Εκείνο που κινείται είναι αθάνατο και αποτελεί την πηγή και την αρχή για την κίνηση αυτών που κινούνται, άρα κάθε ψυχή είναι αθάνατη⁸⁸⁰. Η ψυχή είναι αθάνατη, γιατί η φύση της δεν είναι θνητή⁸⁸¹.

Στον Ηρόδοτο αναφέρεται ότι πρώτοι οι Αιγύπτιοι μίλησαν για την αθανασία της ψυχής⁸⁸². Τέλος, όταν οι ψυχές των μνημένων στα Ορφικά μυστήρια έφταναν στην πηγή της Μνημοσύνης, στο σύνθημα που απήγγειλαν για να τους επιτραπεί να πιουν το νερό της, υπήρχε η δήλωση ότι είναι παιδιά της Γης και του έναστρου Ουρανού⁸⁸³. Η αναφορά στη συγγενική σχέση των ψυχών με θεούς αποδεικνύει την ουράνια ιδιότητά τους. Αντίστοιχα, σε επιτύμβιο επίγραμμα, η ιερή γη καλύπτει το θνητό σώμα του Φιλάδελφου, αλλά η αληθινή ψυχή παραμένει ουράνια⁸⁸⁴.

Ο Ιταλός ποιητής προσφωνεί την Ψυχή *prigioniera*, που σημαίνει «φυλακισμένη» (στ. 6, 17, 61) επηρεασμένος από τον Σωκράτη που ισχυρίζεται ότι δεν πρέπει να αποδράσουμε ή να λυτρωθούμε από «το δεσμοκτήριο», δηλαδή «τον φρουρημένο χώρο» όπου βρισκόμαστε⁸⁸⁵. Η ψυχή των φιλομαθών είναι υποχρεωμένη να εξετάζει τα όντα σαν μέσα από κλουβί (φυλακή), ενώ περιπλανιέται σε πλήρη αμάθεια· το κλουβί (φυλακή) δημιουργείται από τις επιθυμίες του, άρα ο ίδιος ο δεσμώτης είναι συνεργός στον περιορισμό του με δεσμό⁸⁸⁶. Ο κορυφαίος φιλόσοφος δηλώνει ότι έμαθε από

⁸⁷⁶ ἀρίστη γενομένη τῶν γεννηθέντων («Τίμαιος» 37a)

⁸⁷⁷ τὸ δὲ περὶ τοῦ κυριωτάτου παρ' ἡμῖν ψυχῆ εἶδους (...) ὡς ἄρα αὐτὸ δαίμονα θεὸς ἐκάστω δέκκεν, (...) πρὸς δὲ τὴν ἐν οὐρανῷ συγγένειαν ἀπὸ γῆς ἡμᾶς αἶρειν («Τίμαιος» 90a)

⁸⁷⁸ καὶ ἐπειδὴν τελευτήσῃ, εἰς τὸ συγγενὲς καὶ εἰς τὸ τοιοῦτον ἀφικομένη ἀπηλλάχθαι τῶν ἀνθρωπίνων κακῶν («Φαίδων» 84b)

⁸⁷⁹ ὡς συγγενῆς οὕσα τῷ τε θεῷ καὶ ἀθανάτῳ καὶ τῷ ἀεὶ ὄντι («Πολιτεία» I, 611e)

⁸⁸⁰ ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος τὸ γὰρ ἀεικίνητον ἀθάνατον (...) ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα κινεῖται τοῦτο πηγὴ καὶ ἀρχὴ κινήσεως («Φαίδρος» 245d)

⁸⁸¹ (...) περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, οὐ γὰρ δὴ θνητὴ γε φύσις («Ἀξίλοχος ἢ Περί θανάτου» 370b)

⁸⁸² πρώτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοί εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἔστι («Ἱστορίαι» 2.123.2)

⁸⁸³ Γῆς παῖ<ς> εἰμ' καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος (Σ. Γκιργκένης, ὀπ.π., 2015, σελ. 25-26)

⁸⁸⁴ ἄλλ' ἔτυμον ψυχὴ μένει ο[ὐρανί]η Φιλαδέλφου, σῶμα δὲ [θνητὸν ἐ]ὸν χθῶν ἱερά κατέχει (GVI 2040)

⁸⁸⁵ ὡς ἐν τινι φρουρᾷ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν («Φαίδων» 62b)

⁸⁸⁶ παραλαβοῦσα αὐτῶν (τῶν φιλομαθῶν) τὴν ψυχὴν ἢ φιλοσοφία ἀτεχνῶς διαδεδεμένην ἐν τῷ σώματι καὶ προσκεκολλημένην ἀναγκαζομένην δὲ ὡσπερ διὰ εἶργμοῦ διὰ τούτου σκοπεῖσθαι τὰ ὄντα ἀλλὰ μὴ αὐτὴν δι' αὐτῆς καὶ ἐν πάσῃ ἀμαθίᾳ κυλινδομένην καὶ τοῦ εἶργμοῦ τὴν δεινότητα κατιδοῦσα ὅτι δι' ἐπιθυμίας ἔστιν ὡς ἂν μάλιστα αὐτὸς ὁ δεδεμένος συλλήπτωρ εἴη τοῦ δεδέσθαι («Φαίδων» 82e)

τους σοφούς ότι το σώμα είναι τάφος για τον άνθρωπο και για την ψυχή⁸⁸⁷. Σε άλλη περίπτωση, ο Σωκράτης πιστεύει ότι περιφέρουμε το σώμα μας μαζί μας, αφού είμαστε δεμένοι μαζί (σαν το στρείδι) με το όστρακο⁸⁸⁸. Τέλος, παραλληλίζει το σώμα με τάφο, όπου η ψυχή βρίσκεται θαμμένη στην παρούσα ζωή και, σύμφωνα με την ορφική άποψη, τιμωρείται στη φυλακή του σώματος για τα σφάλματά της⁸⁸⁹. Πράγματι, το σώμα αποτελεί τροχοπέδη στην απόκτηση της λογικής, της σύνεσης και της ωριμότητας⁸⁹⁰, αφού απαιτεί από εμάς άπειρες φροντίδες και μας βάλλει ολοένα με έρωτες, επιθυμίες, φόβους και ανοησίες⁸⁹¹.

Η ψυχή αποκαλείται *vil fanticella*, εννοώντας «ταπεινό δουλάκι» (στ. 97) και *schianolina*, που σημαίνει «σκλαβάκι» (στ. 101), μιας και τίθεται δουλικά στην υπηρεσία του σώματος, με σκοπό την απόκτηση υλικών αγαθών⁸⁹². Το επίθετο «ταπεινός» δηλώνει την προσκόλληση της ψυχής στις γήινες έννοιες και φροντίδες όσο είναι ταγμένη στην υπηρεσία του σώματος. Ως αποτέλεσμα, η ψυχή παραμένει προσκολλημένη στο θνητό, το γήινο και μακριά από την ουράνια, θεία καταγωγή της. Ο Pascoli χαρακτηρίζει, επίσης, την ψυχή *soletta* (στ. 12) και *solitaria* (στ. 47), δηλαδή «μοναχούλα»⁸⁹³ και «μοναχική», αντίστοιχα, με αφορμή τον Σωκράτη που διερωτάται, αν θάνατος σημαίνει αποχωρισμός της ψυχής από το σώμα, με αποτέλεσμα, το καθένα τους να απομένει ολομόναχο⁸⁹⁴, ενώ, παράλληλα, εκείνη «απαγκιστρωμένη» από τα δεσμά του οδηγείται στην κάθαρση⁸⁹⁵. Με αφορμή τη σκέψη του Ευριπίδη ότι πιθανώς η ζωή είναι θάνατος και ο θάνατος είναι ζωή, ο Σωκράτης αναφέρει την άποψη ότι το σώμα αποτελεί τάφο για τους ζωντανούς⁸⁹⁶ ή κάστρο⁸⁹⁷.

⁸⁸⁷ ἤκουσα τῶν σοφῶν ὡς νῦν ἡμεῖς τέθναμεν καὶ τὸ μὲν σῶμά ἐστιν ἡμῖν σῆμα, τῆς δὲ ψυχῆς τοῦτο («Γοργίας» 493a)

⁸⁸⁸ ὁ νῦν σῶμα περιφέροντες ὀνομάζομεν ὀστρέου τρόπον δεδεσμευμένοι («Φαῖδρος» 250c)

⁸⁸⁹ καὶ γὰρ σῆμα τινὲς φασιν αὐτὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς τεθαμμένης ἐν τῷ νῦν παρόντι (...) καὶ ταύτη «σῆμα» ὀρθῶς καλεῖσθαι· δοκοῦσι μὲντοι μοι μάλιστα θέσθαι οἱ ἀμφὶ Ὀρφέα τοῦτο τὸ ὄνομα ὡς δίκην διδούσης τῆς ψυχῆς ὧν δη ἔνεκα δίδωσιν τοῦτον δὲ περίβολον ἔχειν ἵνα σώζηται δεσμοπηρίου εἰκόνα («Κρατύλος» 400c)

⁸⁹⁰ «Φαίδων» 65b

⁸⁹¹ «Φαίδων» 66b-c

⁸⁹² «Φαίδων» 66d

⁸⁹³ Με τη χρήση υποκοριστικών («δουλάκι», «σκλαβάκι», «μοναχούλα») ο ποιητής δείχνει να αναλογίζεται τη δύσκολη θέση της Ψυχής και απευθύνεται σε αυτήν με τρόπο στοργικό ενεργοποιώντας, με περίτεχνο τρόπο, την ενσυναίσθηση του αναγνώστη, ωθώντας τον να τη συμπονέσει. Παρομοίως, στα δημοτικά τραγούδια και μοιρολόγια παρατηρείται η αμέριστη συμπάθεια προς τον νεκρό: «Αυτού που πας στη Μαύρη γης, φτου* που θα μπεις στον Άδη, / μην μας ξεχάσεις, άμοιρε και μη μας αλησμονήσεις». (Α. Δ. Μπούτσικας, *όπ.π.*, σελ. 43)

⁸⁹⁴ «Φαίδων» 64c

⁸⁹⁵ «Φαίδων» 67a

⁸⁹⁶ «Γοργίας» 492e-493a

⁸⁹⁷ ἡμεῖς μὲν γὰρ ἐσμέν ψυχῆ, ζῶν ἀθάνατον, ἐν θνητῷ καθειργμένον φρουρίῳ («Ἄξιόχος ἢ Περί θανάτου» 365e)

Η ψυχή φαίνεται να περνά σαν σκιά, τόσο αέρινη, σαν να έχει φτερά πεταλούδας (στ. 146-147, 185-189). Στην ελληνική μυθολογία, η πεταλούδα αποτελεί την ενσάρκωση της ψυχής του ανθρώπου, η οποία, μετά τον σωματικό θάνατο, ξαναζει στον Άδη με τη μορφή σκιάς, συμβολίζοντας την ευθραυστότητα, το εφήμερο της ευτυχίας και τη βραχύτητα του βίου⁸⁹⁸. Στον Αριστοτέλη, η πεταλούδα ονομάζεται ψυχή⁸⁹⁹. Ο Δημητροκάλλης (1992, σελ. 10) μιλά για τη φτερωτή ψυχή που έχει μορφή πουλιού ή πεταλούδας.

Σε ό,τι αφορά στις νεοελληνικές παραδόσεις, στο Λυκούδι Ελασσώνος, θεωρούν ότι η ψυχή μοιάζει με μύγα. Ειδικότερα, στην Αγία Άννα, στην Εύβοια, η ψυχή έχει τη μορφή χρυσής μύγας⁹⁰⁰. Στην Αιτωλία, υπάρχει η πίστη ότι την ψυχή του νεκρού βλέπουν μόνο οι αγνοί και μοιάζει με λευκή μύγα σαν μελισσούλα⁹⁰¹.

Τέλος, με πηγή τον Πορφύριο, μαθαίνουμε ότι, ιδιαιτέρως οι παλαιοί, αποκαλούσαν τις ψυχές μέλισσες, γιατί αυτές εργάζονται επιμελώς για την ηδονή⁹⁰².

Στην «Κουκουβάγια», το σιωπηλό πέταγμα της σκιάς του νυκτόβιου πτηνού (στ. 181) έχει χαρακτήρα μυστικιστικό και προκαλεί ανατριχίλα σε όλους (στ. 182-183). Η χρονική ταύτιση των θανάτων του φιλοσόφου και της κουκουβάγιας κάνει τα παιδάκια να θεωρούν ότι η σκιά ανήκει στην ψυχή του Σωκράτη ή της κουκουβάγιας και τους μεγάλους να πιστεύουν ότι πρόκειται για την ψυχή του Σωκράτη ή για το πουλί-ψυχοπομπό.

Πανανθρώπινη δοξασία από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας αποτελεί η πίστη στην ψυχή-πουλί. Στην Αρχαία Ελλάδα η ψυχή, άλλοτε άφηνε το θνητό σώμα και έμπαινε στο σώμα πουλιού και άλλοτε συνοδευόταν από πουλί που της έδειχνε τον δρόμο για τον Άδη⁹⁰³.

Στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, η ψυχή του νεκρού παρουσιάζεται ως πουλί, κυρίως περιστέρι:

Πού διάης*, περιστεράκι μου, να φτειάσης* τη φωλιά σου
κ' εμάρανες* τα χείλη μου κ' έκαψες την καρδιά μου⁹⁰⁴;

⁸⁹⁸ "The butterfly. Symbolism", *Scuola scientifica tesliana di naturopatia olistica*, χ.χ. Βλ. Ηλ. Πηγές

⁸⁹⁹ R. H. Cresswell (επιμ., μτφρ.). *Aristotle's History of Animals in ten books*, Λονδίνο: George Bell & Sons (εκδ.), 1883, σελ. 123

⁹⁰⁰ Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, τ. Β', 1993, σελ. 32

⁹⁰¹ Γ. Α. Μέγας, *όπ.π.*, 1940, σελ. 205

⁹⁰² *ταῖς ψυχαῖς ἅς ἰδίως οἱ παλαιοὶ μελίσσας ἐκάλουον ἡδονῆς οὐσας ἐργαστικὰς* («Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου» 18), Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, τ. Β', 1993, σελ. 37

⁹⁰³ Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, τ. Α', 1992, σελ. 79

⁹⁰⁴ «Μοιρολόγι (αρ. 203)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 214

- Βουνά μου και λαγκάδια μου και κάμποι με τα ρόδα,
μην είδατε ταηδόνι μου κ' επέρασε πετώντας;
- Εχτές προχτές επέρασε και πάει 'ς τον Κάτου κόσμο⁹⁰⁵.

Πού πας, περιστεράκι μου, να φτιάσεις τη φωλιά σου;
Αν τήνε φτιάσεις στο βουνό, σου τη χαλάει το χιόνι,
αν τήνε φτιάσεις στο γιαλό, σου τη χαλάει το κύμα
κι αν τήνε φτιάσεις κατά γης, σου τη χαλούν τα φίδα.

Πουλάκι βγήκ' από τη γη κι από τον κάτω κόσμο,
μήτε σε πέτρα κάθισε, μήτε σ' ελιάς κλωνάρι,
μόν' πήγε κι αποκούμπησε στις εκκλησιάς την πόρτα⁹⁰⁶.

Αφήσετέ το το πουλί, μην το ζυγώνετ' * όλοι,
φαίνεται νά 'ναι η ψυχή κι ήρθενε του Μανώλη⁹⁰⁷.

Τέσσεροι τοίχοι του σπιτιού έχετε γεια μεγάλη
σήμερα φεύγει το πουλί και το τρανό καμάρι⁹⁰⁸.

Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν την κουκουβάγια σύμβολο επαγρύπνησης⁹⁰⁹, αποδίδοντάς της την ικανότητα της γνώσης των μελλούμενων⁹¹⁰. Στη σύγχρονη εποχή, πιστεύουν ότι «ο Χάρος στέλνει προπομπό και ειδοποιεί τον μελλοθάνατο. Είναι το χαροπούλι που πάει τη νύχτα και κάθεσαι σε κανένα δέντρο ή χαλασμένο σπίτι και με τη στριγγιά του φωνή προειδοποιεί ότι ο θάνατος έρχεται (...)»⁹¹¹.

Στα Άγραφα της Ευρυτανίας πιστεύουν ότι κάθε φορά που το συμβούλιο στον ουρανό αποφασίζει ποιος θα πεθάνει, ένα είδος κουκουβάγιας, που θεωρείται η ψυχή του νεκρού, πηγαίνει και κάθεσαι απέναντι από το σπίτι του μελλοθάνατου⁹¹².

Στη Λακωνία, θεωρούν ότι οι ψυχές συνηθίζουν να πετούν τριγύρω στα κοιμητήρια ή στα σπίτια τους με τη μορφή κουκουβάγιας, θρηνώντας που έφυγαν από τη ζωή⁹¹³. Σε παραλλαγή του δημοτικού τραγουδιού «Του νεκρού αδελφού», η αδελφή ζητεί από τον Θεό να τη μεταμορφώσει σε κουκουβάγια για να θρηνεί τα (εννέα) νεκρά αδέρφια της:

Παρακαλιέται στο Θεό η Αρετή και λέει:
- «Θε' μου και κάμε με πουλί, κάμε με κουκουβάγια

⁹⁰⁵ «χ.τ. (αρ. 204)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 214

⁹⁰⁶ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 189, 239

⁹⁰⁷ «Μοιρολόγι της Κρήτης» στο Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1995, σελ. 271

⁹⁰⁸ Μ. Γ. Βαρβούνης, *όπ.π.*, 2007, σελ. 182

⁹⁰⁹ Οφείλει κανείς να παρατηρήσει ότι, όταν ο Ύλλος την αιχμαλώτισε, η κουκουβάγια βρισκόταν στη ρωγμή ενός βράχου κοντά στη φυλακή (στ. 33). Φαίνεται να είχε καταλάβει αυτήν τη θέση με σκοπό να παρατηρεί το κελί, ώστε, μόλις ο Σωκράτης πεθάνει, να τον συντροφεύσει στον Άλλο κόσμο.

⁹¹⁰ F. J. M. Noël, *όπ.π.*, τ. 1, 1819, σελ. 450

⁹¹¹ Ζ. Ν. Ξηροτύρης, *όπ.π.*, 2001, σελ. 16, 99

⁹¹² Δ. Λουκόπουλος, *όπ.π.*, 1940, σελ. 70

⁹¹³ Θ. Βορρέας, *όπ.π.*, σελ. 209

να περπατώ στις ερημιές, να κλαίω τους αδελφούς μου».

- «Θε΄ μου για κάνε με πουλί, κάνε με κουκουβάγια,
να πάρω δίπλα τα βουνά και δίπλα τα λαγκάδια
να κλαίω τους εννι΄ αδελφούς, τον Κωνσταντίνο δέκα».
Κι αμέσως έγινε πουλί, έγινε κουκουβάγια.
Στην εκκλησιά επέταξε, στου Κωνσταντή το μνήμα
κι άρχισε να μοιρολογά, κι άρχισε και να κλαίη⁹¹⁴.

Σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, πιστεύουν ότι ένα περιστέρι που χτυπά με το
ράμφος του το τζάμι ενός σπιτιού είναι η ψυχή ή ο αγγελιαφόρος του θανάτου ενός
ανθρώπου προσφιλούς στην οικογένεια που μένει εκεί.

Η ψυχή του νεκρού που γίνεται περιστέρι απαντά και σε μαντέματα:

Χίλια μύρια περιστέρια και τη γης ανακατεύαν. Τί είναι;
Οι αποθαμένοι⁹¹⁵.

Ενώ η κουκουβάγια πετά προς τον ουρανό, ακούγεται η χαρακτηριστική της
απόκοσμη λαλιά: «κουκουβάου». Σύμφωνα με τον Nava (όπ.π., σελ. 281), ο Pascoli
χρησιμοποιεί αυτήν την ηχομιμητική λέξη⁹¹⁶, αντλώντας την από τον Αριστοφάνη, ο
οποίος πρώτος έφτιαξε λέξεις για να μεταφέρει φυσικούς ήχους, όπως τον ήχο της
φωνής των πουλιών⁹¹⁷ και άλλων ζώων⁹¹⁸.

Στον Πλάτωνα, οι μυαλωμένοι αναζητούν ενδείξεις για τα μελλούμενα μέσω των
πτηνών και άλλων σημαδιών (οιωνών)⁹¹⁹. Στον Αριστοφάνη, μαρτυρείται η αντίληψη
ότι το πέταγμα της κουκουβάγιας θεωρούνταν καλός οιωνός για την έκβαση μιας
μάχης⁹²⁰. Ο Ξηροτύρης (2001, σελ. 23) επισημαίνει τη σπουδαιότητα του οιωνισμού,
την πίστη ότι τυχαία φαινόμενα, όπως οι κραυγές ή το πέταγμα των πουλιών,
προμηνύουν τα μελλούμενα, που αποτελούν τη βουλή των θεών. Έτσι, μόλις ακούγεται
η λαλιά της κουκουβάγιας, κάποιος από τους συντρόφους του Σωκράτη⁹²¹ αναφωνεί

⁹¹⁴ Ν. Γ. Πολίτης, "Το δημοτικόν άσμα περί του νεκρού αδελφού", *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Δ΄, Αθήναι:
χ.ό., 1980, σελ. 38, 53

⁹¹⁵ Σ. Ε. Στάθης, "Κυθηραϊκά αινίγματα", *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τ: Β΄,
τεύχ. Β΄-Γ΄, Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1910, σελ 348

⁹¹⁶ Με τη χρήση του φωνοσυμβολισμού και θέλοντας να μεταφέρει όσο το δυνατόν πιο πειστικά ήχους ή
θορύβους που υπάρχουν στο φυσικό περιβάλλον, ο Pascoli καθιέρωσε τη χρήση της *ονοματοποιίας*,
δηλαδή τη δημιουργία λέξεων στη ρίζα των οποίων υπάρχει ο ήχος του ζώου, του πουλιού ή του
αντικειμένου στο οποίο αναφέρονται. (Α. Θέμου, όπ.π.)

⁹¹⁷ *τοροτοροτοροτοροτιξ, κικκαβαυ κικκαβαυ, τοροτοροτορολιλιλιξ* («Όρνιθες» 260-261)

⁹¹⁸ *βρεκεκεκεξ κοαξ κοαξ* («Βάτραχοι» 209-267)

⁹¹⁹ *τήν γε τῶν ἐμφρόνων ζήτησιν τοῦ μέλλοντος διὰ τε ὀρνίθων καὶ τῶν ἄλλων σημείων (...) οἰονοϊστικὴν
ἐπωνόμασαν* «Φαῖδρος» 244c-d

⁹²⁰ *γλαῦξ γὰρ ἡμῶν πρὶν μάχεσθαι τὸν στρατὸν διέπτετο* («Σφήκες» 1085-1086)

⁹²¹ Σαφώς την ευχή εκφράζει ο Κρίτων: στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, ο Κρίτων ενημερώνει τον
Σωκράτη πως, την επόμενη ημέρα θα έρθει το πλοίο από τη Δήλο, οπότε αναγκαστικά θα πεθάνει τότε:
καὶ ἀνάγκη δὴ εἰς αὔριον ἔσται, ὧ Σώκρατες, τὸν βίον σε τελευτᾶν. Αμέσως, ο Σωκράτης αναφωνεί την

«με το καλό!» (στ. 188), που αποτελεί και αριστοφανική ευχή⁹²², ώστε η ψυχή του νεκρού φιλοσόφου να έχει καλό κατευόδιο και, κατά τον Πλάτωνα, να βρεθεί κοντά στον καλό και γνωστικό θεό⁹²³.

Στη νεοελληνική παράδοση, αντίθετα, η λαλιά της κουκουβάγιας⁹²⁴ θεωρείται κακός οιωνός που προμηνύει τον θάνατο. Στη Θράκη, αλλά και σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας, με αφορμή την ικανότητά της να προμηνύει τον θάνατο, συνηθίζουν να εκστομίζουν το εξής ανάθεμα: «Κουκβγάγια να λαλήσ' στου σπít' σου»⁹²⁵! Ο Κυριακίδης (1910, σελ. 424), σημειώνει ότι στη Θράκη, όταν ακουστεί η λαλιά της κουκουβάγιας, όσοι διακατέχονται από δεισιδαιμονίες, λένε τρεις φορές: «Όσα ρέματα περνάς, μαύρο αίμα να ξερνάς, ψαλίδι 'ς την ουρά σου, κόκκαλο 'ς τον λαιμό σου» και φτύνουν τρεις φορές. Στην Κύπρο μας, αντίστοιχα, της πετούν λίγο ψωμί⁹²⁶ και της λένε: «Φά'την τζ'εφαλήν σου, τα όρη τζ'αι τα βουνά δικά σου τζί'ο Χριστός εν' μεγαλύτερος»⁹²⁷, ξορκίζοντας έτσι το κακό.

Στην «Εταίρα», η ψυχή της Μυρίνης πετά με τη μορφή μιας *falena*, δηλαδή μιας «νυχτοπεταλούδας» μέσα στην απόλυτη σιωπή του σκοτεινού δρόμου (στ. 11-13). Στην Αρχαία Ελλάδα, το έντομο αυτό ήταν γνωστό ως «φάλλη» ή «φάλ(λ)αινα». Πέρα από τη διαφορά στον τονισμό⁹²⁸, η ομοιότητα ανάμεσα στην αρχαιοελληνική και την ιταλική λέξη είναι εντυπωσιακή. Η ψυχή-νυχτοπεταλούδα ονομάζεται, επίσης, «κλήρος», «πυραύστης», «σκῆν» ή «σκῆνος», «ήπιολος», «νεκύδαλ(λ)ος»⁹²⁹. Παρατηρεί κανείς ότι το πρώτο συνθετικό της λέξης «νεκύδαλ(λ)ος» προέρχεται από το «νέκυς», που, στην αρχαία ελληνική γλώσσα, σημαίνει νεκρός. Στη σύγχρονη Ελλάδα, η νυχτοπεταλούδα είναι γνωστή ως *ψυχάρι*⁹³⁰.

ευχή «με το καλό» προσθέτοντας μοιρολατρικά «(ας γίνει έτσι), αφού αυτή είναι η θέληση των θεών»: *τύχη αγαθή, εἰ ταύτη τοῖς θεοῖς φίλον, ταύτη ἔστω* («Κρίτων» 43d)

⁹²² *ἐπ' ἀγαθῆ τύχῃ* («Σφῆκες» 869). Επίσης, *τύχ'ἀγαθῆ* («Εκκλησιάζουσαι» 131)

⁹²³ «Φαίδων» 80d

⁹²⁴ Η κουκουβάγια αποκαλείται *χαροπούλι* στην Αράχωβα Παρνασσίδος, *νεκροπούλι* στη Νάξο, *στριγγλοπούλι* στη Ζάκυνθο, *κακοπούλι* στην Κεφαλονιά και *καόνι* στα Κύθηρα. (Γ. Μέγας, *όπ.π.*, 1960, σελ. 118)

⁹²⁵ Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Μαῖστρου Ανατολικῆς Θράκης», *Αρχεῖον του Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, Τριμηνιαῖον περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό επιτροπῆς Θρακῶν, Π. Παπαχριστόπουλος (επιμ.), τ. Θ', Αθήναι: Πολυβιοτεχνική (εκδ.), 1942-1943, σελ. 189

⁹²⁶ Σημειώνεται η λαϊκή αντίληψη για την αποτροπαϊκή δύναμη του ἄρτου. (Κ. Ρωμαῖος, *όπ.π.*, 1973, σελ. 79)

⁹²⁷ Α. Χ. Ρουσούνιδης, *όπ.π.*

⁹²⁸ Σύμφωνα με το ΔΦΑ η ακριβής προφορά της λέξης αποδίδεται /fa'lena/.

⁹²⁹ Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, τ. Β', 1993, σελ. 59

⁹³⁰ Οι ονομασίες της πεταλουδίτσας αυτής επηρεάζονται από τη συνήθειά της να έλκεται και να πετά γύρω από ένα φως ή μία φλόγα. Κατά συνέπεια, αποκαλείται *λυχνοσθήστης* στην Κρήτη, *λυχνοπέτης*, *λυχνοκαύστης*, *καντηλοσθέστης* στην Κάρπαθο, *καντηλοσθήστης* στη Ρόδο, τη Νάξο και τη Ζάκυνθο, *καντηλοβρήστης* στη Χάλκη Δωδεκανήσου, *σβουκάντηλας*, *ταξιδιάρια* στην Τήνο, *περβανές* (ως δάνειο

Στον Pascoli, το *ψυχάρι* διακατέχεται από την επιθυμία να μεταβεί στο μνήμα για να ξαναδεί το σώμα που τόσο έχει επιθυμήσει (στ. 13-14). Πρόκειται για την πλατωνική ιδέα της ψυχής που, γοητευμένη από τις επιθυμίες και τις ηδονές του λάγνου τρόπου ζωής της, περιπλανιέται στα μνήματα και τους τάφους, γεγονός που αποτελεί την τιμωρία της: κατά τη διάρκεια του βίου, η ψυχή παραμένει προσκολλημένη στο σώμα, το αγαπά, το περιποιείται και γοητεύεται από τις επιθυμίες και τις ηδονές που της προκαλεί. Όταν φεύγει από το σώμα μιαρή και ακάθαρτη, θεωρεί αληθινό μόνο ό,τι έχει σωματική υπόσταση και ό,τι είναι ορατό, δηλαδή ό,τι μπορεί να αγγίξει, να δει, να πει, να φάει και να χρησιμοποιήσει για να ικανοποιήσει τις γενετήσιες ορμές της⁹³¹. Έτσι, «αγκιστρωμένη» στο σώμα⁹³², βαραίνει και συνεχίζει να παραμένει στον ορατό κόσμο της επίγειας ζωής, νιώθοντας φόβο για τον άορατο κόσμο του Άδη, περιφερόμενη γύρω από τα μνήματα και τους τάφους⁹³³.

Η ψυχή της εταίρας παραμένει σταθερά κοντά στη σαρκοφάγο, αφού έχει ξεφύγει από τον δαίμονα, δηλαδή τη θεότητα που έχει ορισθεί να συνοδεύει κάθε ψυχή και να την οδηγεί μέσα από τους σκοτεινούς μουχλιασμένους δρόμους σαν φύλακας άγγελος. Έτσι, είναι αδύνατον από μόνη της να βρει τον δρόμο για τον Άδη (στ. 59-62). Κατά τον Πλάτωνα, οι ψυχές οδηγούνται σε τόπο όπου περνούν από δίκη και κρίνονται. Κατευθύνονται, έπειτα, στον Άδη έχοντας ως συνταξιδευτή μια θεότητα που αποτελεί τον οδηγό τους⁹³⁴. Η ψυχή που ακόμη διακατέχεται από την επιθυμία του σώματος, περιπλανιέται άσκοπα και νιώθει χαμένη σε αντίθεση με την κόσμια και φρόνιμη συνετή ψυχή που ακολουθεί πιστά τον οδηγό της. Μόνο η ψυχή που πέρασε τη ζωή της με έντιμο τρόπο και χωρίς να ξεπερνά το μέτρο, κατοικεί στον τόπο που της αρμόζει, γιατί έτυχε να έχει συνοδοιπόρους και οδηγούς τους θεούς⁹³⁵.

Η αθάνατη ψυχή χρήζει φροντίδας, όχι μόνο κατά τη διάρκεια του βίου, αλλά και πέρα από τον θάνατο, για πάντα⁹³⁶. Η πίστη αυτή δικαιολογεί την ύπαρξη της θεότητας-οδηγού των ψυχών. Στη νεοελληνική παράδοση, απαντά η δοξασία για «τ' αέριν» ή «τον αναφακάν», δηλαδή τον άγγελο που κάθε άνθρωπος βλέπει σαν όραμα

από την τουρκική γλώσσα), *φαινόμυιγα* (Γ. Δημητροκάλλης, *όπ.π.*, τ. Β', 1993, σελ. 62-63). Στον Πόντο την ονομάζουν *πασκίτζα*. Η λέξη *ίτζα* σημαίνει χρυσαλλίδα, μικρή πεταλούδα. Ενωμένη με τη λέξη *Πάσχα* συμβολίζει την αθανασία. (Μ. Γ. Σέρρης, *όπ.π.*, σελ. 230)

⁹³¹ «Φαίδων» 81b

⁹³² «Φαίδων» 81c

⁹³³ «Φαίδων» 81d

⁹³⁴ «Φαίδων» 107d-e

⁹³⁵ «Φαίδων» 108a-c

⁹³⁶ «Φαίδων» 107c

τις τελευταίες του στιγμές⁹³⁷. Επίσης, στη Λήμνο, πιστεύουν ότι για σαράντα ημέρες μετά τον θάνατο, ένας άγγελος οδηγεί την ψυχή του ανθρώπου σε όλους τους τόπους που είχε επισκεφθεί όσο ζούσε⁹³⁸.

Ο ποιητής χαρακτηρίζει την ψυχή-νυχτοπεταλούδα *fuggittiva*, δηλαδή «λιποτάκτισσα» (στ. 179), όταν, αποτροπιασμένη από τη φρικτή όψη του λειψάνου, φεύγει πολύ μακριά. Τότε ακούγεται η τραχιά λαλιά ενός πετεινού με κόκκινο φτέρωμα που ψάλλει τον ύμνο της ζωής (στ. 83-84). Στους αρχαίους Έλληνες τα κόκκινα πούπουλα του πετεινού ταυτίζονταν με τον ήλιο, ενώ τα μαύρα, με τον Άδη⁹³⁹. Ο πετεινός συμβολίζει την επαγρύπνηση. Το λάλημά του αναγγέλλει τη νίκη του φωτός απέναντι στα σκοτάδια, δηλαδή τη νίκη της ζωής επί του θανάτου και αποτελεί αναστάσιμο σύμβολο⁹⁴⁰. Στην ελληνική μυθολογία θεωρείται πλάσμα ουράνιο, συνδεδεμένο με τον ψυχοπομπό θεό Ερμή που οδηγεί τις ψυχές στον Άλλο κόσμο⁹⁴¹. Στα δημοτικά τραγούδια υπάρχουν σχετικές αναφορές:

Στον κάτω κόσμο είν' άγρια, γιατί δεν ξημερώνει,
γιατί δεν κράζει ο πετεινός, ο κόσμος να μερώνει*⁹⁴².

Εδώ κοκκόρι δε λαλεί, δεν κελαϊδάει αηδόνι,
εδώ νυχτώνει και ποτέ, ποτέ δεν ξημερώνει⁹⁴³.

Μόνο το μέγα-Σάββατο κατά το μεσονύχτι,
που θα λαλήσει ο πετεινός και σημάνουν οι καμπάνες,
τότε και συ, Μανούλα μου, θάχης χαρά μεγάλη!
Σημαίνει ο Θεός, σημαίνει η γη, σημαίνουν τα Ουράνια,
σημαίνει κι' η Αγιά-Σοφιά με τις πολλές καμπάνες.
Όποιος τ' ακούει σώζεται κι' όποιος το λέει αγιάζει,
κι' όποιος το καλοφουγκραστή*, Παράδεισο θα λάβει⁹⁴⁴.

Η συγκλονισμένη ψυχή της εταίρας βρίσκεται ξαφνικά ανάμεσα στους νεκρούς,

⁹³⁷ Γ. Κ. Σπυριδάκης, "Περί λαογραφικής αποστολής εις δυτικήν Ικαρίαν από της 13-21 Ιουλίου 1962 (μέρος Α΄). Εκθέσεις λαογραφικών αποστολών κατά τα έτη: 1962-1963", *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. ΙΕ'-ΙΣΤ' (1962-1963), Αθήναι: Ακαδ. Αθηνών (εκδ.), 1964, σελ. 241

⁹³⁸ Δ. Σ. Λουκάτος, *όπ.π.*, 1940, σελ. 116

⁹³⁹ Gallo: *caratteristiche dell'animale, comportamento e aggressività*, 2018, βλ. Ηλ. Πηγές. Στο δημοτικό τραγούδι, το κόκκινο χρώμα είναι φωτεινό και γιορτινό, ενώ το μαύρο μουντό και πένθιμο: «Η γης πρέπει να χαίρεται, πρέπει να καμαρώνει. / Πρέπει να βάζει κόκκινα και να φορεί γαλάζια» (Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 266) «(...) και βγάλ' τα κατακόκκινα και φόρεσε τα μαύρα. / Τα κόκκινα είναι της χαράς, τα μαύρα είναι της λύπης» («χ.τ. (αρ. 190)» στο Ν. Γ. Πολίτης, *όπ.π.*, 1914, σελ. 210)

⁹⁴⁰ M. Feuillet, *Lessico dei simboli cristiani*, L. Pietrantonio (μτφρ.), Ρώμη: Edizioni Arkeios Srl (εκδ.), 2007, σελ. 53

⁹⁴¹ C. Gatto Trocchi, "Gallo", *Enciclopedia illustrata dei simboli*, Ρώμη: Gremese Editore (εκδ.), 2004, σελ. 172

⁹⁴² Γ. Μότσιος, *όπ.π.*, 1995, σελ. 278

⁹⁴³ Γ. Χυτήρης, *όπ.π.*, σελ. 58

⁹⁴⁴ Θ. Δασκαλοθανάσης, *όπ.π.*

όπου διαπιστώνει σασιτισμένη⁹⁴⁵, ότι ο δρόμος του θανάτου δεν είναι ένας, μα υπάρχουν αμέτρητες τρίοδοι που χάνονται διακλαδιζόμενες στο απέραντο σκότος του κενού (στ. 85-88). Ο Πλάτωνας, με αφορμή την άποψη του Αισχύλου όπως καταγράφεται στον «Τήλεφο», ότι ο δρόμος για τον Άδη είναι απλός και μόνο ένας, δηλώνει ότι, στην πραγματικότητα, ο δρόμος αυτός αποτελείται από πολλά τρίστρατα που διακλαδίζονται αέναα⁹⁴⁶.

Τα τρίστρατα της δαιδαλώδους διαδρομής προς τον Άδη έχουν επιβιώσει στα δημοτικά τραγούδια:

(...) γιατί 'ναι κορμιά ανάλλαγα*, στο αίμα βουτησμένα*,
βουτάνε μεσ' στα τρίστρατα, μέσα στα σταυροδρόμια⁹⁴⁷.

Στον Άδηνε να κατεβώ, να κάτσω στο στενό σου
που να περάσεις να σε δω, πού 'χω το στερεμό* σου⁹⁴⁸.

Στο τρίστρατο είναι μια μηλιά και μια μεγάλη δάφνη.
Περνάνε οι καλορίζικες, οι καλογιναμένες*
κόβουν τα μήλα της μηλιάς κι είναι γλυκισμένες.
Περνάνε οι κακορίζικες, οι κακογεννημένες
πίνουν της πίκρας το ζουμί, της αγριολιάς* το δάκρυ⁹⁴⁹.

- Γύρνα, λεβέντη, πίσω, στη μαύρη γης μην πας.
- Όσοι φίλοι και γειτόνοι,
όλοι εδώ να μου 'ρθετε να με ξεπροβοδίσετε*,
το τ'* έχω στράτα μακρινή και στράτα δεν ηξεύρω⁹⁵⁰.

- Άναψε, γιε μου, τα κεριά, νυφούλα, τις λαμπάδες,
φωτίστε με, φωτίστε με, να κατεβώ στον Άδη,
ν' όσο* να μάθω τα στενά, του Άδη τα σοκάκια⁹⁵¹.

Αποπροσανατολισμένη και ολομόναχη η ψυχή στρέφεται στις άλλες ψυχές για βοήθεια. Όλες ισχυρίζονται ότι αγνοούν τον δρόμο, απομακρύνονται από κοντά της και χάνονται στην ομίχλη της αιωνιότητας⁹⁵². Όταν η μιαρή ψυχή, που έχει διαπράξει άδικους φόνους, βρεθεί με τις άλλες στον τόπο που αρμόζει, αντιμετωπίζει μια

⁹⁴⁵ *έν πάση έχομένη άπορία* («Φαίδων» 108c)

⁹⁴⁶ «Φαίδων» 108a

⁹⁴⁷ «Μοιρολόγι Ξηρόμερου». Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1995, σελ. 217

⁹⁴⁸ «Μοιρολόγι από τα Δωδεκάνησα. Ρόδος» στο Γ. Μότσιοις, *όπ.π.*, 1995, σελ. 285

⁹⁴⁹ Σ. Β. Κουγέας, *όπ.π.*, σελ. 72-73

⁹⁵⁰ G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 48

⁹⁵¹ «Μοιρολόγι της ηλικιωμένης (αρ. 27) - Σταματού (Τούλα) Ι. Αδαμογιάννη» στο Κ. Ι. Τσούχλος, *όπ.π.*, σελ. 126

⁹⁵² Παρατηρούμε την επιδειξιότητα του ποιητή: οι ψυχές που εγκαταλείπουν στο έλεός της την ψυχή μιας παιδοκτόνου εταίρας ανήκουν σε μίαν παρθένα (στ. 96-103), σε μια θλιμμένη [(ψυχή) άχνυμένη (λ 388, 542)] μάνα που έχασε τα παιδιά της χωρίς να θέλει (στ. 103-109) και, αλίμονο, στον άντρα (στ. 120) που, όταν ζούσε, τη λάτρευε.

δύσκολη κατάσταση: καμία από τις άλλες ψυχές δεν επιθυμεί να την καθοδηγήσει ή να τη συνοδεύσει. Όλες, σαν συνεννοημένες, δηλώνουν άγνοια, αποφεύγουν την επαφή μαζί της και ούτε καν την πλησιάζουν⁹⁵³. Αντίστοιχα, η ψυχή του Αίαντα, ενθουμούμενη ακόμη τις μεταξύ τους εγκόσμιες διαφορές, αρνείται να μιλήσει στον Οδυσσέα και χάνεται στο σκοτάδι⁹⁵⁴.

Στην «Ψυχή», η Ψυχή τρομάζει από το αλύχτημα του Κέρβερου και τής πέφτει η μελόπιτα στα στάσιμα νερά της Στύγας, βουλιάζοντας, τελικά, και η ίδια, στη δίνη του τίποτα (στ. 154-158). Η παθητική στάση της προβληματίζει τον ποιητή που απορεί πώς δεν αντιδρά στους γλυκύτετους ήχους της ζωής που φτάνουν μέχρι τις όχθες της Στύγας⁹⁵⁵: «Δεν άκουγες εκεί τον ήχο της ζωής⁹⁵⁶» (στ. 160-161);

Οι στίχοι του Pascoli μαρτυρούν την καταλυτική επίδραση του φυσικού τοπίου στην ανθρώπινη ψυχή. Στις συγκλονιστικές στιγμές που βιώνει η ξυλιασμένη Ψυχή έχει κατακλυσθεί από τον φόβο και την παγωνιά του θανάτου (στ. 169-171). Τότε είναι που ο Πάνας της απλώνει το τραχύ μπράτσο του και την ξαπλώνει στην προβιά του πλατιού του στήθους⁹⁵⁷ γυμνή, δηλαδή χωρίς το σώμα της.

Στον Λουκιανό, στο λιβάδι με τους ασφόδελους, οι νεκροί είναι γυμνοί και ξεροί⁹⁵⁸. Σε επιτύμβιο επίγραμμα, η ψυχή στρέφει το βλέμμα στα μονοπάτια του ουρανού έχοντας απογυμνωθεί από το σώμα της⁹⁵⁹. Ο Πλάτωνας θεωρεί το σώμα όμορφο ένδυμα που καλύπτει την πονηρία της ψυχής⁹⁶⁰. Αυτός είναι ο λόγος που οι άνθρωποι πρέπει να δικάζονται μετά τον θάνατό τους και οι δικαστές τους να είναι, επίσης, νεκροί και να βλέπουν μόνο με την ψυχή (...) για να είναι η κρίση τους δίκαιη⁹⁶¹. Η ιδέα του σώματος, ως ενδύματος της ψυχής, απαντά και στον Πορφύριο⁹⁶².

⁹⁵³ «Φαίδων» 108b

⁹⁵⁴ *ὁ δὲ μ' οὐδὲν ἀμείβετο, βῆ δὲ μετ' ἄλλας ψυχὰς εἰς Ἔρεβος νεκῶν κατατεθνηώτων* (λ 563-564)

⁹⁵⁵ Είδαμε νωρίτερα ότι οι πόλεις Νώνακρως (κατά τον Πausανία και τον Ηρόδοτο) και Φενεός (κατά τον Στράβωνα) διεκδικούν αμφότερες την πηγή από όπου κυλούσε το νερό της Στύγας. Οι πόλεις αυτές ανήκουν στην Αρκαδία. Ο ποιητής γνωρίζοντας ότι οι ήχοι μεταδίδονται στο νερό, απορεί πώς είναι δυνατόν να μην αντηχούν οι ήχοι του βουκολικού τοπίου μέχρι τις όχθες της Στύγας στον Άδη. Για το βουκολικό τοπίο της Αρκαδίας, βλ. Ενότητα 7, 137

⁹⁵⁶ Πρόκειται για τα τρεμουλιαστά βελάσματα και τα μουγκανητά, το γλυκό τραγούδι των πουλιών στα φυλλώματα των δέντρων και τα ξερά φύλλα που τρίζουν, όταν τα πατά το κοπάδι που βόσκει ο θεός Πάνας (στ. 161-164).

⁹⁵⁷ Το δασύτριχο στήθος του θεού είναι ακόμη μια ομηρική επίδραση: *ἐν (...) στήθεσσι λαίοισι* (Α 188-189) και, επίσης, *στήθεα λαχνήεντα* (Σ 415). Η περιγραφή αυτή απαντά, επίσης, στους στίχους Ανωνύμου: *ἐκ λασιῶν στέρνων* («Ὀρφείως Ἀργοναυτικά» 76)

⁹⁵⁸ *γυμνοί τε ξηροί τε κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα* («Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες» 22)

⁹⁵⁹ *ἐς οὐρανίας γὰρ ἀταρπούς ψυχή παπτάνει σῶμ' ἀποδυσσαμένη* (ΑΝΩΝΥΜΟΥ 7, 337)

⁹⁶⁰ *ψυχὰς πονηρὰς ἔχοντες ἡμφιεσμένοι εἰσὶ σώματά τε καλὰ καὶ γένη καὶ πλούτους* («Γοργίας» 523c)

⁹⁶¹ *τεθνεῶτας γὰρ δεῖ κρίνεσθαι· καὶ τὸν κριτὴν δεῖ γυμνὸν εἶναι τεθνεῶτα, (...) ἵνα δικάια ἢ κρίσις ἢ* («Γοργίας» 523e)

⁹⁶² *χιτῶν γε τὸ σῶμα τῆ ψυχῆ ὃ ἡμφίεσται* («Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου» 14)

Ο Pascoli προσδιορίζει τον Πάνα ως πολύμορφο⁹⁶³ (στ. 27). Ο όρος φαίνεται να έχει αντληθεί από τους ορφικούς ύμνους προς τη θεά Αθηνά και τις Ερινύες, όπου περιγράφονται ως «αϊολόμορφοι»⁹⁶⁴. Μες στην αγκαλιά του ο Πάνας κρατά την ψυχή προστατευμένη, κρυμμένη από όλους (στ. 171-173), γιατί είναι στήριγμα των πάντων⁹⁶⁵. Στον ορφικό ύμνο, ο ποιητής ζητεί από τον θεό Πάνα να παράσχει σε όλους ένα καλό τέλος στη ζωή τους⁹⁶⁶.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εικασίες για την τύχη της ψυχής, με τον ίδιο τον ποιητή να την αναζητεί, ρωτώντας την «πού είσαι;» (στ. 180, 185), ενώ, ταυτόχρονα, αναρωτιέται «Μα ποιος να ξέρει;» (στ. 186). Εικάζει ότι, ίσως, η ψυχή βρίσκεται στις καλαμιές (στ. 186), κάπου ανάμεσα στο κοπάδι (στ. 186), στην πνοή του ανέμου που περνά (στ. 187), στο δάσος που φυτρώνει και μεγαλώνει (στ. 187-188), κλεισμένη στο κουκούλι μιας κάμπιας (στ. 188-189) ή φλέγεται στον ήλιο (στ. 189).

Οι υποθέσεις του Pascoli απηχούν θεωρίες που αφορούν στη σχέση θεού Έρωτα και θεού Πάνα μεταξύ τους, αλλά και στη σχέση τους με την ψυχή. Ο Πλάτωνας επισημαίνει ότι οι θνητοί αποκαλούν τον Έρωτα ποτηνόν, δηλαδή «φτερωτό» και οι αθάνατοι Πτέρωτα, με την έννοια ότι «βγάζει φτερά από τη φύση του»⁹⁶⁷. Στον ορφικό ύμνο, επίσης, ο Έρωτας χαρακτηρίζεται πτερόεις, δηλαδή «φτερωτός», πυρίδρομος, αφού τρέχει σε διάπυρο δρόμο και διφυής, που σημαίνει ότι έχει «δύο φύσεις»⁹⁶⁸, αφού, σύμφωνα με τον Ανταγόρα τον Ρόδιο, το σώμα του είναι δίμορφο⁹⁶⁹.

Θνητοί και αθάνατοι φλέγονται το ίδιο βαδίζοντας στο μονοπάτι του Έρωτα. Η Platt (2007, σελ. 93-95) επισημαίνει ότι, σε παραστάσεις που διακοσμούν σαρκοφάγους ή αγγεία, η ψυχή εμφανίζεται ως κοπέλα με φτερά ή ως πεταλούδα πλάι στον θεό Έρωτα, ο οποίος τη βασανίζει, καψαλίζοντας τα φτερά της με τη φλόγα του πυρσού που κρατά στο χέρι. Σε επίγραμμα του Μελέαγρου, ο ίδιος ο Έρωτας στέρησε τα φτερά από την ψυχή και τής έβαλε φωτιά (...) και, όταν εκείνη διψούσε, τής έδωσε να πιει καυτά δάκρυα⁹⁷⁰. Τέλος, όπως μες στο σκοτάδι η νυχτοπεταλούδα πετά

⁹⁶³ Ο κέγχρος ή κεχρί που αναφέρθηκε στην Ενότητα 2, σχετικά με τη δοκιμασία διαχωρισμού του μεγάλου σωρού σπόρων, φέρει την επίσημη ονομασία «Πανικόν το μιλιόμορφον» (N. & M. Ψιλάκη, *όπ.π.*, σελ. 97), γεγονός που παραπέμπει στην πολυμορφία του Πάνα.

⁹⁶⁴ «Αθηνᾶς θυμίαμα, ἀρώματα» (32), 11 και «Εὐμενίδων θυμίαμα, ἀρώματα» (69), 8

⁹⁶⁵ *σὺ γὰρ πέλεις ἔρ<ε>ισμα πάντων* [«Ύμνος στον Πάνα» (Furley-Bremer 6.5) 18 στο Σ. Γκιργκένης, *όπ.π.*, 2005, σελ. 346-347)]

⁹⁶⁶ *ἀγαθὴν δ' ὄπασον βίοτιοι τελευτήν* [«Πανός θυμίαμα, ποικίλα» (11), 22]

⁹⁶⁷ «Φαῖδρος» 252b

⁹⁶⁸ «Έρωτος θυμίαμα, ἀρώματα» (58), 2 και 4

⁹⁶⁹ *τὸ καὶ σέο σῶμα δίφυιον* [«Ύμνος στον Έρωτα» (P 120, I) 7 στο Σ. Γκιργκένης, *όπ.π.*]

⁹⁷⁰ *αὐτὸς Έρωσ τὰ πτερά σου δέδεκε, καὶ σ' ἐπὶ πῦρ ἔστησε, (...), δῶκε δὲ διψῶση δάκρυα θερμὰ ποιεῖν* («ΣΤΡΑΤΩΝΟΣ μούσα παιδική» 12, 132)

επικίνδυνα κοντά στη φλόγα, όμοια και η ψυχή, πετά ψηλά, κατευθυνόμενη προς τον ουρανό, γιατί ελκύεται από την πιο λαμπερή φλόγα του σύμπαντος, τον ήλιο.

Ο Έρωτας είναι ο πιο αρχαίος θεός και όλοι οι αιώνιοι θεοί είναι απόγονοί του⁹⁷¹. Ως αποτέλεσμα, κατέχει γενεσιουργό δύναμη και μαζί με το Χάος, τη Γη και τον Τάρταρο αποτελούν τα αρχικά στοιχεία του κόσμου⁹⁷².

Ο Πάνας έχει άμεση σχέση με τον κόσμο του ενστίκτου και του έρωτα, ως μορφή της παγκόσμιας ζωής του σύμπαντος, γι' αυτό μαζί του σμίγει, όταν πεθάνει, η Ψυχή⁹⁷³ (στ. 190). Σύμφωνα με τον αρχαίο μύθο, η Αθηνά είναι εκείνη που ύφανε το ένδυμα του σύμπαντος και, ως αποτέλεσμα, εποπτεύει όλες τις διεργασίες της Φύσης⁹⁷⁴. Το στοιχείο αυτό τη συνδέει, άμεσα, με τον Πάνα, όπως τον παρουσιάζει ο Pascoli.

Το όνομα του Πάνα συνδέεται ετυμολογικά με «τὸ πᾶν / τὸ ὄλον» και όχι με το «πάομαι», που σημαίνει «βόσκω», ούτε με την ευθυμία που προκάλεσε στους πάντες λόγω της ιδιαίτερης εμφάνισής του⁹⁷⁵, όπως μας πληροφορεί ο ομηρικός ύμνος. Ο ποιητής προβάλλει αρκετές από τις χαρακτηριστικές ιδιότητές του: τραγοπόδαρος, με δύο κέρατα⁹⁷⁶ (στ. 19), του αρέσει να είναι θορυβώδης (στ. 22), είναι θεός των βοσκών και των κοπαδιών (στ. 18, 159), συχνάζει εδώ κι εκεί σε θαμνώδεις περιοχές και στις κοίτες των ποταμών (στ. 23), διασχίζει τόπους δασώδεις (στ. 24), ευφραίνεται από τον γλυκό ήχο του αυλού της Μούσας (στ. 114-115) στην Αρκαδία, την πλούσια σε πηγές⁹⁷⁷. Επίσης, υπάρχουν στοιχεία από τον ορφικό ύμνο, όπου ο Πάνας εμφανίζεται ισχυρός, θεός των ποιμένων, βάζει το σύμπαν σε τάξη, ο ουρανός, η θάλασσα και η φωτιά είναι μέρη του, τρέχει εδώ κι εκεί, γεννά τα πάντα, είναι δημιουργός των πάντων, έχει πολλά ονόματα, εξουσιάζει τον κόσμο⁹⁷⁸. Τέλος, και στον Πλάτωνα, ο Πάνας δηλώνει «τὸ πᾶν», κινείται αέναα, είναι γιδοβοσκός, με διπλή φύση· στο επάνω μέρος του σώματος απαλός, στο κάτω μέρος δασύτριχος και τραγίσιος⁹⁷⁹.

⁹⁷¹ ἢ σε θεῶν τὸν πρῶτων ἀειγενέων, Ἔρος [«Ὑμνος στον Έρωτα» (P 120, I) 2 στο Σ. Γκιργκένης *ὄπ.π.*, 2005, σελ. 276, 277]

⁹⁷² «Θεογονία» στ. 116-122

⁹⁷³ G. Nava, *ὄπ.π.*, σελ. 255

⁹⁷⁴ S. A. Scull, *Greek mythology systematized*, Φιλαδέλφεια: Porter & Coates (εκδ.), 1880, σελ. 132

⁹⁷⁵ Πᾶνα δέ μιν καλέεσκον, ὅτι φρένα πᾶσιν ἔτερψε («Εἰς Πᾶνα» 47)

⁹⁷⁶ Στον ορφικό ύμνο, ο Πάνας χαρακτηρίζεται *κεράστης*, δηλαδή «με κέρατα». [Πανός θυμίαμα, ποικίλα (11), 12]

⁹⁷⁷ αἰγυπόδης, δίκερως (δικέραος), φιλόκροτος, νόμιος θεός, (ὄς) φοιτᾷ δ' ἔνθα καὶ ἔνθα διὰ ῥωπήϊα πυκνά, ἄλλοτε μὲν ρείθροισιν, πολλάκι δ' ἐν κνημοῖσι διήλασε, δονάκων ὕπο μοῦσαν ἀθύρων νήδυμον, ἐς Ἀρκαδίην πολυπίδακα («Εἰς Πᾶνα» 2-30)

⁹⁷⁸ Πᾶνα (...) κρατερόν, νόμιον, κόσμοιο τὸ σύμπαν, οὐρανὸν (...) θάλασσαν καὶ πῦρ ἀθάνατον· τάδε γὰρ μέλη ἐστὶ τὰ Πανός, (...) περιδρομε, παντοφυής, γενέτωρ πάντων, πολυώνυμε, κοσμοκράτωρ [«Πανός θυμίαμα, ποικίλα» (11) 1-11]

⁹⁷⁹ πᾶν μηνύων, ἀεὶ πολῶν, «Πᾶν αἰπόλος», διφυής· τὰ μὲν ἄνωθεν λεῖος, τὰ δὲ κάτωθεν τραχὺς καὶ

Ο «αυλός του Πάνα» αποτελεί τη θεμελιώδη σαρκική υπόσταση της αρμονίας του σύμπαντος και ο Πάνας θεωρείται «θεός του Όλου», σύμφωνα με τις θεωρίες των νεοπλατωνικών και νεοπυθαγόρειων φιλοσόφων. Η διττή του μορφή σχετιζόταν με το λογικό του παντός και τη σκληρή πετρώδη γη, ενώ η ιδιότητά του ως κερασφόρου, δήλωνε τη «σπερματική δύναμη των μειξογενών όντων»⁹⁸⁰.

Η Ψυχή γοητεύεται από τη δύναμη που εκπέμπει ο θεός Πάνας, όμως, ταυτόχρονα, φοβάται τη σκοτεινή πλευρά του (στ. 21-22). Ο Πάνας συμβολίζει τον κόσμο και θεωρείται *universitas rerum*, δηλαδή «το σύμπαν των όντων»⁹⁸¹.

Ο Πάνας θεωρήθηκε από τους Στωικούς φιλοσόφους ως «η ιδεατή προσωποποίηση της Φύσης και των δυνάμεών της»⁹⁸², ενώ, όντας κουνιάδος του Βορέα, αποτελούσε την ενσάρκωση του ανέμου⁹⁸³. Ο Πάνας, που κατέχει όλες τις ιδιότητες της Φύσης, φυσά ανάμεσα από τις καλαμιές κάνοντάς τις να θροΐζουν μελωδικά, εικόνα που αναφέρεται στον Αριστοφάνη, όπου ο τραγοπόδαρος Πάνας παράγει γλυκιά μελωδία από τα καλάμια⁹⁸⁴ στάζοντας βάλαμο στην πληγωμένη καρδιά της Ψυχής⁹⁸⁵ (στ. 27-28, 45-46, 114-115). Στους στίχους Αωνύμου, ο Πάνας φαίνεται να μεταχειρίζεται με επιδεξιότητα το σώμα του, το οποίο συνδυάζει τα πάντα στη φύση του⁹⁸⁶. Να γιατί, δεν υπάρχει στιγμή που να μην τον μυρίζει κανείς ή να μην τον βλέπει (στ. 25-26).

Καθεμία από τις πιθανές μορφές που έχει πάρει η ψυχή της κοπέλας οφείλεται και στην επίδραση του θεού Πάνα, αφού μόνο αυτός έχει την ικανότητα να αλλάζει τη

τραγοειδής («Κρατύλος» 408b-d)

⁹⁸⁰ Θ. Νικολάου, *Ιστορικά θέματα. Ο θεός Πάνας, ο θεός των αρκαδικών βουνών*, 2007, βλ. Ηλ. Πηγές. Παρατηρούμε τη σχέση του θεού Πάνα με τα στεφάνια που προσφέρονται στους νεκρούς, αφού το σχήμα τους παραπέμπει στον κύκλο που, σύμφωνα με τους Ορφικούς φιλοσόφους, αποτελεί την ψυχή του σύμπαντος, όπως είδαμε στην Ενότητα 3.

⁹⁸¹ Nava *όπ.π.*, σελ. 255-256

⁹⁸² Δ. Μήττα (επιμ.) & Γ. Παπαθανασίου (συλλ., επεξ.), *Αρχαία ελληνική μυθολογία. Μειξογενή όντα. Θεοί και δαίμονες. Πάνας (Μειξογενής)*, χ.χ., βλ. Ηλ. Πηγές

⁹⁸³ A. Foresti, *όπ.π.*, σελ. 170

⁹⁸⁴ *κεροβάτας Πάν, ό καλαμόφθογγα παίζων* («Βάτραχοι» 230). Σύμφωνα με τον μύθο, στην περιοχή του ποταμού Λάδωνα, στην Αρκαδία, ο Πάνας γνώρισε τη νύμφη Σύριγγα και την κυνήγησε για να την αποκτήσει. Εκείνη μεταμορφώθηκε σε καλαμιά, όταν απελπισμένη ζήτησε από τον ποτάμιο θεό να τη σώσει. Το μόνο που απέμεινε στα χέρια του θεού, στην προσπάθειά του να την πιάσει, ήταν ένα κομμάτι καλάμι. Όταν πρόσεξε πόσο μελωδικά περνούσε ο άνεμος μέσα από αυτό, ένωσε με κερύ καλάμια διαφορετικού μήκους και έφτιαξε τον αυλό. [Θ. Νικολάου, *όπ.π.*, βλ. Ηλ. πηγές]

⁹⁸⁵ Ίσως και ο ίδιος να πονά ακόμη και να σκέπτεται τον ανεκπλήρωτο έρωτά του για τη Σύριγγα και ο γλυκός, μελαγχολικός ήχος που κάνουν οι καλαμιές να ανακουφίζει και τον ίδιο και την πληγωμένη κοπέλα. Παρατηρεί κανείς το οξύμωρο της στενής σχέσης ανάμεσά τους: η Ψυχή, αντίθετα με την ίδια τη μητέρα του θεού Πάνα που τον εγκατέλειψε πανικόβλητη αμέσως μετά τη γέννησή του εξαιτίας της όψης του (Ομηρικός ύμνος «Είς Πάνα» 33-39), δε νιώθει καθόλου αποστροφή γι' αυτόν και, παράλληλα, ο Πάνας μένει ερωτικά ασυγκίνητος μπροστά στην πιο όμορφη κοπέλα του κόσμου!

⁹⁸⁶ *παμφυές νωμῶν δέμας* [«Υμνος στον Πάνα» (Furley – Bremer 6.5) 18 στο Σ. Γκιργκένης, *όπ.π.*, σελ.]

φύση όλων των πραγμάτων με τις φροντίδες του⁹⁸⁷. Ως αποτέλεσμα, η Ψυχή, ίσως, έχει γίνει ένα με κάποιο από τα στοιχεία της Φύσης ή ξαναγεννιέται ως κάμπια σε κουκούλι, στάδιο πριν την μεταμόρφωση σε πεταλούδα.

Στον Πλάτωνα, η αναβίωση μέσα από τον θάνατο είναι βασική αρχή: ο Σωκράτης αναφέρει στον Κέβη και τον Σιμία την παλαιά ρήση, σύμφωνα με την οποία, όταν οι ψυχές φτάσουν στον Άδη, υπάρχουν εκεί και επιστρέφουν ξανά και δημιουργούνται από τους νεκρούς και διατηρούνται εκεί⁹⁸⁸. Κατά συνέπεια, αποκτώντας νέες μορφές, η ψυχή είναι παντού και πουθενά.

Η θεωρία του πολύμορφου της ψυχής περιγράφεται με άκρατο λυρισμό σε σύγχρονο επιτύμβιο επίγραμμα:

Δεν πέθανες, είσαι παντού και είσαι μέσα σ' όλα,
στον ρόδων το ξεφύλλισμα, στο στεναγμό του αγέρα,
στα νέφη που χρυσίζουνε σαν πάει να σβύση η μέρα⁹⁸⁹.

Σύμφωνα με την ορφική διδασκαλία, η ψυχή, το πιο τέλειο δημιούργημα από όλα, είναι φυλακισμένη στον φρουρημένο χώρο του σώματος και τιμωρείται εκεί για τα σφάλματά της. Το σώμα θεωρείται κάστρο και τάφος της ψυχής. Η ψυχή γίνεται σκιά του σώματος στο κυνήγι της απόκτησης αγαθών και, ταυτόχρονα, το εξουσιάζει, χάρις στη θεϊκή φύση της. Η ψυχή ποτέ δεν καταστρέφεται, γιατί είναι αθάνατη. Ο Πλάτωνας πιστεύει στην ύπαρξη μιας θεότητας της οποίας αποστολή είναι να δείχνει στις ψυχές τον δρόμο για τον Άδη, ώστε να μη χαθούν στα άπειρα δαιδαλώδη του τρίστρατα. Υπάρχει και η πίστη στο πουλί-ψυχοπομπό που συνοδεύει την ψυχή στον Άλλο κόσμο. Η ψυχή είναι εύθραυστη και αέρινη σαν πνοή. Ο Λουκιανός τη θεωρεί άυλη σκιά, ενώ ο Πίνδαρος όνειρο ήσκιου. Στη νεκρώσιμο ακολουθία αναφέρεται ότι ο άνθρωπος, όταν πεθαίνει, φεύγει σαν όνειρο. Ο Όμηρος θεωρεί ότι η ψυχή μοιάζει με σκιά ή καπνό. Είναι φτερωτή και, τη στιγμή του θανάτου που εγκαταλείπει το σώμα, φτερουγίζει μακριά του τρίζοντας τα φτερά της. Στο φτερούγισμα της ψυχής πιστεύουν, επίσης, ο Πίνδαρος και ο Σοφοκλής. Στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, η πίστη για τις φτερωτές ψυχές είναι τόσο διαδεδομένη, ώστε σε κάποιες περιοχές ενταφιάζουν τους νεκρούς χωρίς να δέσουν τα άκρα τους, ούτε κουμπώνουν τα νεκρικά τους ρούχα, για να μπορεί η ψυχή τους να πετά ελεύθερη. Άλλοτε βράζουν τα κόλλυβα με ανοιχτή την κατσαρόλα, για να φτάνει ο ατμός ψηλά στις ψυχές. Επίσης, κόβουν τα ζεστά νεκρόψωμα πάνω στο σώμα του νεκρού, θεωρώντας ότι ο ατμός τους συμβολίζει την ψυχή του. Διαδεδομένη είναι η πίστη ότι η ψυχή γίνεται πουλί, παίρνοντας, συνήθως, τη μορφή περιστέριου. Σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας πιστεύουν ότι η φτερωτή ψυχή μοιάζει με χρυσή ή λευκή μύγα σαν μελισσούλα. Προσωποποίηση της ψυχής αποτελεί η πεταλούδα και οι ψυχές που πετούν με τη μορφή νυχτοπεταλούδας ονομάζονται «ψυχάρια». Σύμφωνα με αρχαιοελληνική δοξασία, οι ψυχές των νεκρών κατοικούν στα χρυσά άστρα του

⁹⁸⁷ ἀλλάσσεις δὲ φύσεις πάντων ταῖς σῆσι προνοίαις [«Πανός θυμίαμα, ποικίλα» (11), 19]

⁹⁸⁸ «Φαίδων» 70c

⁹⁸⁹ Μ. Γ. Βαρβούνης, *όπ.π.*, 2007, σελ. 346

ουρανού, όμως, σύμφωνα με νεοελληνική αντίληψη, άστρα γίνονται οι ψυχές των αυτόχειρων. Αρχαιοελληνικές και νεότερες δοξασίες μαρτυρούν ότι, στον Άλλο κόσμο, οι ψυχές δεν αναγνωρίζουν η μία την άλλη. Επίσης, κοινή είναι η αντίληψη σχετικά με τον πετεινό που θεωρείται ότι έχει άμεση σχέση με τον ουρανό και τον άνεμο. Το λάλημά του σηματοδοτεί την αρχή κάθε καινούργιας ημέρας δηλώνοντας την επικράτηση της ζωής πάνω στον θάνατο. Η ψυχή, έχοντας ήδη ενωθεί με τον Έρωτα, επηρεάζεται από τη γενεσιουργό δύναμή του, αν και, συχνά, βασανίζεται στη φλόγα του. Σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, ο Πάνας αποτελεί στήριγμα όλων, γι' αυτό τού ζητούν να φέρει καλό τέλος στη ζωή τους. Επίσης, θεωρείται «πολύμορφος», ικανός να αλλάζει τη φύση των πραγμάτων. Αποτελεί την ιδεατή προσωποποίηση της Φύσης και των δυνάμεών της, καθώς και την ενσάρκωση του ανέμου. Μετά τον θάνατο, η ψυχή «κουρνιάζει» στον κόρφο του σύμπαντος κόσμου και γεννιέται, ξανά και ξανά, με διάφορες μορφές.

ΕΝΟΤΗΤΑ 7

«Το ελληνικό τοπίο»

Στους στίχους του Pascoli τον σημαντικότερο ρόλο κρατά το φυσικό περιβάλλον. Η ιδιαίτερη μορφολογία του εδάφους, τα ποτάμια, ο ουρανός, τα δέντρα, τα ζώα και τα πουλιά φέρουν πάντα συμβολισμούς και έχουν άμεση επίδραση στην ψυχосύνθεση των πρωταγωνιστών.

Στην «Εταίρα», το σώμα της Μυρίνης είναι τοποθετημένο σε σαρκοφάγο σε έναν όμορφο (στ. 72) ναΐσκο από μάρμαρο, χτισμένο έξω από την πόλη, στον δρόμο που οδηγεί στους κάμπους (στ. 6-7). Ο ναΐσκος-μνήμα μοιάζει με ερημικό ξωκκλήσι, με «ησυχαστήριο». Στον Όμηρο, η ψυχή του Ελπήνορα, ενός από τους συντρόφους του Οδυσσέα, ζητεί από τον πολυμήχανο ήρωα να φροντίσει, ώστε το άταφο σώμα του να ταφεί στην ακροθαλασσιά και να τοποθετηθεί ένα κουπί στο μνήμα του. Παρατηρεί κανείς ότι η ακτή είναι το ιδανικό μέρος για να στηθεί το μνήμα ενός τόσο άξιου θαλασσομάχου. Αντίστοιχα, η επιλογή του σημείου ταφής της εταίρας μόνο τυχαία δεν είναι. Όσο ζούσε, οι άνθρωποι την σχολίαζαν και κατέκριναν τον τρόπο ζωής της⁹⁹⁰. Έτσι, ενταφιάστηκε σε γαλήνια τοποθεσία, μακριά από τον κοινωνικό ιστό, όπου η κακία του κόσμου δε θα μπορεί πια να την πληγώσει.

Την ώρα που η νύχτα είναι βαθιά, γεμάτη από χρυσά αστέρια (στ. 64-65), έξι πρόσωπα βρίσκονται στο μνήμα της Μυρίνης. Στον Ευριπίδη, η μαύρη νύχτα αναφέρεται ως τροφός των χρυσών άστρων⁹⁹¹. Οι επισκέπτες στέκονται στη σκοτεινή σιωπή του δρόμου (στ. 47). Το σχήμα της υπαλλαγής μεγεθύνει το απόλυτο σκοτάδι που καλύπτει τα πάντα. Στον Όμηρο, μετά τη δύση του ήλιου, ησκιώνουν οι δρόμοι⁹⁹². Σε επιτύμβιο επιγράμμα, οι σιωπηλοί δρόμοι της νύχτας κατέχουν το ήθος του νεκρού και τη γλυκιά του πνοή⁹⁹³.

Σημαντικό ρόλο παίζει η ποικιλία των ήχων και η διακύμανση στην έντασή τους. Η απόλυτη, σχεδόν νεκρική, σιγή που επικρατεί (στ. 11, 47), δίνει τη σκυτάλη στο ανεπαίσθητο βούισμα της νυχτοπεταλούδας που πετά κοντά στη σαρκοφάγο (στ. 12). Προβάλλονται, ιδιαίτερα, οι δυνατοί ήχοι της μελωδίας του διαύλου, κατασκευασμένου από ξύλο πύξου, που παίζει η αυλητρίδα προς τιμήν της νεκρής (στ.

⁹⁹⁰ *καί τις εταίραν ως θλαβερὸν ψέξειεν ἄν* («Φαῖδρος» 240b)

⁹⁹¹ *ῶ νύξ μέλαινα, χρυσέων ἄστρων τροφέ* («Ἡλέκτρα» 54)

⁹⁹² *δύσετό τ' ἥελιος σκιάωντό τε πᾶσαι ἀγυαί* (λ 12)

⁹⁹³ *σὰ δ' ἦθεα καὶ τὸ σὸν ἠδὺ πνεῦμα σιωπηραὶ νυκτὸς ἔχουσιν ὁδοί* (ΤΥΜΝΕΩ 7, 199 και 211)

53-55).

Οι επισκέπτες αποχωρούν με το ηχηρό ποδοβολητό τους (στ. 55-56). Χαρακτηριστικό είναι και το σπινθήρισμα της φλόγας των πυρσών που φέρουν στα χέρια τους. Οι σπίθες, μικρές «ζωντανές» εστίες, προσδίδουν ζωηρότητα στον χώρο με το τριζοβόλημά τους. Αργότερα, η γαλήνη της νύχτας «ραγίζει» από τους δυνατούς λυγμούς του Έβενου (στ. 66-67), ενώ, κοντά στην αυγή, η τραχιά διαπεραστική φωνή του πετεινού ψάλλει τον ύμνο της νικήτριας ζωής στο ξεκίνημα της καινούργιας ημέρας (στ. 82-84).

Στην «Άτη», ο Μηκιστέας εγκαταλείπει τη Μέσσα, την πολύβουη, την κατάφυτη, με τα πολλά λευκά περιστέρια που πετούν στον ουρανό (στ. 1-2, 6, 8). Στον Όμηρο, γίνεται αναφορά στα εξήντα πλοία από τις διάφορες πόλεις της Λακεδαιμονίας που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία ενάντια στους Τρώες. Αναμεσά τους και η Μέσσα, η πόλη με τα πολλά περιστέρια, που διαφέντευε ο Μενέλαος⁹⁹⁴. Την πόλη και το λιμάνι της αναφέρει και ο Πausανίας⁹⁹⁵. Το έγκλημα του νέου φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ειδεχθές, αφού τονίζεται το γεγονός ότι επικρατούσε μεγάλη αναταραχή που σάρωσε ολόκληρη την πόλη σαν φωτιά (στ. 5-7). Στον Όμηρο, περιγράφεται η ίδια εικόνα, όπου, αντίστοιχα, ο θρήνος για τον χαμό του Έκτορα σαρώνει σαν φωτιά την πόλη της Τροίας⁹⁹⁶.

Εντύπωση προκαλεί η φρενήρης φυγή του πρωταγωνιστή μέσα από τη γαλήνη των γλαυκών κάμπων του κριθαριού (στ. 3) και τις μεγάλες (στ. 3) μελωδικές (στ. 9) φτελιές (στ. 4, 10), όπου τερέτιζε κάποιο τζιτζίκι με το διαπεραστικό πριόνι στη χροιά της φωνής του (στ. 4-5). Όλες αυτές οι περιγραφές είναι βασισμένες στον Όμηρο: ο Αχιλλέας, έχοντας, μετά από μάχη, πέσει στον Σκάμανδρο, τον ορμητικό ποταμό, καταφέρνει έντρομος να βγει από τα επικίνδυνα νερά, αρπάζοντας τα κλαδιά μιας μεγάλης φτελιάς⁹⁹⁷, ξεριζώνοντάς την και πατώντας πάνω της σαν σε γεφύρι⁹⁹⁸. Έπειτα, τρέχοντας πολύ γρήγορα, διαφεύγει μέσα από τον κάμπο⁹⁹⁹.

Παράλληλα, οι απόμαχοι Τρώες άρχοντες που κάθονται γύρω από τον Πρίαμο παρομοιάζονται με τζιτζίκια πάνω στα δέντρα και το διαπεραστικό «τερέτισμά» τους

⁹⁹⁴ *Φᾶρῖν τε Σπάρτην τε πολυτρήρωνά τε Μέσσην* (B 582 στο Nava, *όπ.π.*, σελ. 205)

⁹⁹⁵ «Ἑλλάδος περιήγησις, Λακωνικά» 25.9

⁹⁹⁶ *ἄπασα ἴλιος ὄφρυόεσσα πυρὶ σμύχιτο κατ' ἄκρης* (X 409-411)

⁹⁹⁷ *πτελέην (...) μεγάλην* (Φ 242-243)

⁹⁹⁸ Φ 243-246

⁹⁹⁹ *ἦϊξεν πεδίιο ποσὶ κραιπνοῖσι πέτεσθαι* (Φ 247-248). Σε άλλη περίπτωση, η Ανδρομάχη πληροφορεῖ τον Έκτορα ότι, μετά τον θάνατο του πατέρα της από τον Αχιλλέα, οι νύμφες των βουνών φύτεψαν φτελιές γύρω από το μνήμα του. (Z 419-420)

αποδεικνύει το πόσο καλοί ομιλητές είναι¹⁰⁰⁰. Στο σημείο αυτό, υπάρχει σαφής επιρροή και από τον Πλάτωνα, όπου Φαίδρος και Σωκράτης κάθονται στον ήσκιο ενός πλάτανου και μιας λυγαριάς, σχολιάζοντας το καθάριο νερό της πηγής και τη γλυκιά ανάσα του ανέμου που συντροφεύει το τερέτισμα των τζιτζικιών στη σκιά των δέντρων¹⁰⁰¹. Αξίζει να σταθούμε, επίσης, στο σημείο όπου τα τζιτζίκια τραγουδούν και συνδιαλέγονται μεταξύ τους πάνω από τα κεφάλια των δυο ανδρών¹⁰⁰².

Το φυσικό περιβάλλον της «Ψυχής» αντικατοπτρίζει το βουκολικό τοπίο της ελληνικής μυθικής περιοχής της Αρκαδίας, της οποίας, σύμφωνα με τους στίχους Ανωνύμου, ο Πάνας θεωρείται προστάτης¹⁰⁰³. Οι κλασικοί Έλληνες ανέδειξαν την Αρκαδία ως τον ιδανικό τόπο, με βοσκούς και βοσκοπούλες, κελαρυστά νερά και κελαϊδήματα πουλιών, που αφορούσε στη ζωή μέσα στη φύση¹⁰⁰⁴. Σε στίχο Ανωνύμου, η Αρκαδία έχει πολλά πρόβατα και κατσίκια, δηλαδή είναι πλούσια σε κοπάδια¹⁰⁰⁵.

Η Ψυχή βυθίζεται, νωχελικά, στη δίνη του θανάτου, όταν λίγο πιο πέρα, ο Πάνας βόσκει το κοπάδι του σε ένα μέρος αέναης αναδημιουργίας και αισθήσεων. Η Ψυχή βουλιάζει στη δίνη του τίποτα (στ. 158), την ώρα που η ζωή πάλλεται με κάθε τρόπο ανάμεσα σε χρώματα και ευωδίες, με τους ήχους του δάσους, τα μουγκανητά, τα τιτιβίσματα, το τρίξιμο των ξερών φύλλων, το φύσημα του ανέμου, το γλυκό θρόισμα των καλαμιών που φύονται στις όχθες των ποταμών (στ. 160-164). Ξεχωρίζει η ομηρική επίδραση με τα βελάσματα των κοπαδιών¹⁰⁰⁶. Η εικόνα του Πάνα που κοιμάται κάτω από τα σκιερά φυλλώματα των δέντρων και τον νανουρίζει το τραγούδι των τζιτζικιών (στ. 82-83) αποτελεί επίδραση από τον Θεόκριτο, όπου ένας βοσκός προειδοποιείται να μην ενοχλήσει με τον αυλό του τον θεό που κοιμάται μες στο καταμεσήμερο¹⁰⁰⁷. Παρόμοια εικόνα συνθέτει ο Pascolì χρησιμοποιώντας «ομηρικές λέξεις» και στην «Ψυχή»: η ψυχή της κοπέλας νανουρίζεται από τα νωχελικά κλυδωνίσματα της βάρκας

¹⁰⁰⁰ *ἀλλ' ἀγορηταὶ ἐσθλοὶ, τεττίγεσσιν ἐοικότες οἱ τε καθ' ὕλην δενδρέω ἐφεζόμενοι ὅπα λειριόεσαν ἰεῖσι* (Γ 150-152)

¹⁰⁰¹ (...) *χαρίεντα γοῦν καὶ καθαρὰ καὶ διαφανῆ τὰ ὑδάτια φαίνεται (...)* "Ἡ τε γὰρ πλάτανος αὐτὴ μαλ' ἀμφιλαφὴς τε καὶ ὑψηλὴ, τοῦ τε ἄγνου τὸ ὕψος καὶ τὸ σύσκιον πάγκαλον (...) ἦ τε πηγὴ χαριστάτη (...) ῥεῖ μάλα ψυχροῦ ὕδατος (...) τὸ εὐπνουν τοῦ τόπου (...) θερινόν τε καὶ λιγυρόν ὑπηγεῖ τῶ τῶν τεττίγων χορῶ" («Φαῖδρος» 229b, 230b-c)

¹⁰⁰² (...) *ὡς ἐν τῷ πνίγει ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν οἱ τέττιγες ἄδοντες καὶ ἀλλήλοις διαλεγόμενοι* («Φαῖδρος» 259a)

¹⁰⁰³ *ὦ Πάν, Αρκαδίας μεδέων κλεενᾶς* [«Ὑμνος στον Πάνα (σκόλιον)» 1 στο Σ. Γκιργκένης, *ὄπ.π.*, 2005, σελ. 350-351]

¹⁰⁰⁴ Ι. Δ. Τσόλκας, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας II*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2012, Σημειώσεις μαθήματος

¹⁰⁰⁵ *Αρκαδίας πολυμήλου* («Ὀρφέως Ἀργοναυτικά» 199)

¹⁰⁰⁶ *μηκάδας αἴγας* (ι 124 στο G. Nava, *ὄπ.π.*, σελ. 160)

¹⁰⁰⁷ «Θύρσις ἢ Ῥδὴ» 15-18

του Χάρωνα και η αίσθηση αυτή φτάνει ως την ξεχασμένη παιδική της ηλικία¹⁰⁰⁸. Η φιγούρα του Πάνα είναι δηλωτική της ονειρευμένης ζωής κοντά στη φύση. Ο θεός βόσκει τα κοπάδια του (στ. 18, 159), τσαλαβουτά στο βαθύ ποτάμι σαν τη βροχή (στ. 23-24) και σείει το μοσχοβολιστό δάσος (στ. 80) με το φύσημα του ανέμου (στ. 24-25).

Στην «Κουκουβάγια», δίνεται έμφαση στο άγριο ερημικό τοπίο όπου βρίσκεται η φυλακή του Σωκράτη, στο κέντρο της αρχαίας πόλης των Αθηνών (στ. 4-5). Παρατηρεί κανείς το μεγαλείο και την ταπεινότητα που συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο: από τη μια, η Ακρόπολη-κοιτίδα του πολιτισμού με το μεγαλοπρεπές άγαλμα της θεάς Αθηνάς και, από την άλλη, οι τρώγλες (στ. 6, 51), η φυλακή, το κελί όπου κρατείται ο Σωκράτης με το ντιβάνι (στ. 167) και τον μικρό φεγγίτη (στ. 149), που αποτελεί το μοναδικό κανάλι επικοινωνίας με τον έξω κόσμο. Σημαντική λεπτομέρεια, τα βράχια με τις τρύπες και τις ρωγμές που «βαστούν στους ώμους τους» τον λευκό μαρμάρινο ναό.

Ο Pascoli παρουσιάζει κάθε διάσταση του τοπίου: ψηλά, στον ιερό βράχο, δεσπόζει το αρχιτεκτονικό θαύμα του Παρθενώνα που στέκεται ακλόνητο στους αιώνες, ενώ, χαμηλά, στα ριζά των βράχων, στέκουν οι εφήμερες, ετοιμόρροπες τρώγλες. Η λιτότητα και η τραχύτητα του τοπίου, όπως το περιγράφει ο ποιητής, συνυπάρχουν αρμονικά με τον μαρμάρινο ναό, αναδεικνύοντας την ιστορική λαμπρότητά του.

Στις ρωγμές της πέτρινης πλαγιάς, εδώ κι εκεί, φυτρώνει μυρωδάτο θυμάρι και «παρθένιο» (στ. 6-9). Ένα από τα παιδιά βρίσκει μιαν κουκουβάγια στη ρωγμή του βράχου κάτω από έναν θάμνο από περδικάκι (στ. 33-34). Λίγο αργότερα, η κουκουβάγια κάθεται στο κλαδί μιας αγριελιάς που είχε φυτρώσει ανάμεσα στους βράχους (στ. 127-128).

Το θυμάρι ή «θύμος»¹⁰⁰⁹ αναπτύσσεται σε ορεινές πετρώδεις πλαγιές. Το φυτό, γνωστό και ως «τραγορίγανη», παραπέμπει, συνειρμικά, στον Πάνα. Το «πύρεθρον το παρθένιον»¹⁰¹⁰, κοινώς «παρθένιο», γνωστό και ως «βασκανθήρα» ή «βάλασμο»¹⁰¹¹,

¹⁰⁰⁸ *χαριστάτη ἦθη* (Ω 348)

¹⁰⁰⁹ Στην Αρχαία Ελλάδα, η λέξη προερχόταν από το «θύω», που, αρχικά, σήμαινε «αναδύω καπνό» και, αργότερα, «θυσιάζω». Άμεση ετυμολογική σχέση έχουν και οι λέξεις «θυμίαμα» και «θυμιατίζω», που αφορούν σε τελετές που λαμβάνουν χώρα σε ναούς και βωμούς, αλλά και η λέξη «θύμος», με την έννοια της «ζωτικής δύναμης». [Σ. Κουβάτσος, «Διαδρομές. Θύμος ο Έρπυλλος», *Χανιώτικα Νέα* (On-line έκδοση της καθημερινής εφημερίδας των Χανίων), 2017, βλ. Ηλ. Πηγές]. Από την ομηρική εποχή, το θυμάρι θεωρούνταν σύμβολο ισχύος και γενναιότητας και είχε πολλές ευεργετικές ιδιότητες. (Ο. Δαβίας, *Το άρωμα του μύθου, του θύμου οι αλήθειες*, βλ. Ηλ. Πηγές)

¹⁰¹⁰ Το όνομά του παραπέμπει συνειρμικά στην παρθενία της θεάς Αθηνάς, αλλά και στο Παρθένιο όρος της Αρκαδίας («Ελλάδος περιήγησις» Ἄττικά, 28.4), που σχετίζεται με τον θεό Πάνα.

¹⁰¹¹ A. Shearer, Αθηνά. *Συμβολισμός της θεάς στην πορεία των αιώνων. Αρχέτυπο και Ενέργεια*, Ε. Παπαδοπούλου (μτφρ.), Αθήνα: Ιάμβλιχος (εκδ.), 2000, σελ 45 [τίτλος πρωτοτύπου: *Athene. Image and*

είναι είδος χρυσάνθεμου που φυτόρωνε στον ιερό βράχο. Το περδικάκι είναι χαρακτηριστικό φυτό του μεσογειακού χώρου, γνωστό, επίσης, ως «Ανεμογλέντι», «Ανεμόχορτο», «Ανεμοκλείδι» και «Παρθενούδι». Ο Διοσκουρίδης το αναφέρει ως «Παρθένιον». Οι δύο τελευταίες ονομασίες του το συνδέουν άμεσα με τη θεά Αθηνά. Πρόκειται για φυτό με θεραπευτικές ιδιότητες που φυτρώνει παντού: στο ρείθρο του δρόμου, σε χαλάσματα τοίχων, ακόμη και στα μάρμαρα της Ακρόπολης¹⁰¹².

Η αγριελιά που φυτρώνει σε βραχώδες έδαφος μοιράζεται την ένδοξη ιστορία του ιερού βράχου, αφού ο κότινος, στεφάνι φτιαγμένο από κλαδί αγριελιάς, αποτελούσε το βαρύτιμο έπαθλο στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αρχαίας Ελλάδας.

Σημαντικό στοιχείο είναι το φως του ήλιου σε όλην τη διάρκεια της ημέρας όπως περιγράφεται στο ποίημα. Αρχικά, ο καλοκαιρινός ήλιος (στ. 50) είναι ψηλά, πάνω από τα βουνά (στ. 10) και, προχωρώντας η ημέρα, γίνεται όλο και πιο καυτός. Αργότερα, προς το δειλινό, το δυνατό φως «ροδίζει» (στ. 131). Σιγά-σιγά, το ζεστό χάδι του ήλιου αποτραβιέται από το μάρμαρο των αρχαίων ναών των Αθηνών (στ. 153-154). Μόλις για μια στιγμή, λάμπει η αιχμή του δόρατος του χάλκινου αγάλματος της θεάς Αθηνάς¹⁰¹³ πριν πέσει το σκοτάδι, όταν ο ήλιος αποσύρει τις ακτίνες του πίσω από το όρος του Κιθαιρώνα (στ. 153-158).

Το ιερό δάσος¹⁰¹⁴, σιωπηλό και σκιερό (στ. 137), λόγω της πυκνής βλάστησης και της σκοτεινιάς του δειλινού, εκπέμπει τον μυστικιστικό χαρακτήρα του. Η εικόνα του τοπίου συμπληρώνεται με τη φασαρία που κάνουν τα πουλιά από το κοντινό δάσος και η παρέα των παιδιών που ξεφαντώνουν. Τα τιτίβισματα και οι κραυγούλες¹⁰¹⁵ των πουλιών, αλλά και τα ξεφωνητά των παιδιών¹⁰¹⁶ αναστατώνουν τη γαλήνη του τόπου (στ. 10-15). Το τιτίβισμα ενός σπουργιτιού από τα κεραμίδια μιας τρώγλης καλεί και άλλα σπουργίτια και τη φασαρία συμπληρώνουν τα χελιδόνια που άφησαν τη φωλιά

energy]

¹⁰¹² Σ. Κουβάτσος, *όπ.π.*

¹⁰¹³ Ο ποιητής βασίζεται στις καταγραφές του Πausανία που αναφέρει ότι η αιχμή του δόρατος, αλλά και το λοφίο της περικεφαλαίας του αγάλματος ήταν ορατά από τα πλοία που περνούσαν από το Σούνιο («Ελλάδος περιήγησις» Αττικά, 28.2). Το άγαλμα ήταν ορατό από τόσο μακριά, γιατί είχε ύψος περίπου έντεκα μέτρων (A. Shearer, *όπ.π.*, σελ. 22).

¹⁰¹⁴ Παρατηρεί κανείς την ομηρική επίδραση: *δύσετό τ' ήλιος και τοί κλυτόν ἄλλος ἴκοντο ἱρόν Αθηναίης* (ζ 321-322). Στον αρχαιοελληνικό κόσμο τα δάση, όπως και οι πηγές, θεωρούνταν τόποι ιεροί, άμεσα συνδεδεμένοι με το ουράνιο και το χθόνιο στοιχείο, κατάλληλοι για την ίδρυση μαντείων. (G. Nava, *όπ.π.*, σελ. 30)

¹⁰¹⁵ *κλαγγή (...)* οἰωνῶν (λ 605)

¹⁰¹⁶ Για να καλοπιάνει τα παιδιά ώστε να πάψουν να φωνάζουν, ο δεσμοφύλακας απευθύνεται στο ένα από αυτά αποκαλώντας το «σπουργίτι». Το παρακαλεί να κάνει τις λαλίστατες δεκαοχτούρες, δηλαδή τα άλλα παιδάκια, να σωπάσουν (στ. 105, 109)

τους, αλλά και το αηδόνι και ο μαυροσκούφης¹⁰¹⁷ με το πολύ γλυκό τους κελαϊδημα (στ. 132-138).

Στην ποίηση του Pascoli τα πουλιά μεταφέρουν μηνύματα που βοηθούν τον άνθρωπο να ερμηνεύσει το μυστήριο που τον περιβάλλει¹⁰¹⁸. Ο Πλάτωνας θεωρεί ότι τα αηδόνια και τα χελιδόνια κελαϊδούν από λύπη, επειδή θρηνούν¹⁰¹⁹. Ίσως, με αφορμή αυτό, ο Pascoli να τα παρουσιάζει να θρηνούν για τον επικείμενο θάνατο του Σωκράτη.

Σε δημοτικό τραγούδι, οι θρηνωδιές και τα μοιρολόγια των πενθούντων παρομοιάζονται με τη δυνατή λαλιά των χελιδονιών:

Για κάτσετε τριγύρω μου να ιδούμε ποιος μας λείπει.
Μας λείπει ο κάλλιος του σπιτιού, της φαμελιάς ο πρώτος
που ήταν 'ς το σπίτι φλάμπουρο* 'ς την εκκλησιά φανάρι·
το φλάμπουρο* τσακίστηκε* και το φανάρι εσβήσθη.
Τί στέκεστ', ορφανά παιδιά, σαν ξένοι σαν διαβάταις
και δεν λαλεί τ' αχείλι σας σαν άγριο χελιδώνι
και δεν τρεχούν τα μάτια σας σαν σιγαλό* ποτάμι,
τα δάκρυα λίμνη να γενούν, να βγη μια κρύα βρύση,
για να νιφτούν* οι άνιφτοι* να πιουν οι διψασμένοι¹⁰²⁰.

Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι, αν και νυκτόβιο πουλί, η κουκουβάγια εμφανίστηκε στο έντονο φως του καυτού ήλιου του καλοκαιριού (στ. 50). Τα λαμπερά στρογγυλά μάτια της ξεχωρίζουν στη σκιά του ιερού βράχου όμοια με χρυσούς στατήρες (στ. 35-36). Ο ποιητής τονίζει το γεγονός ότι τα μάτια της είναι τυφλωμένα από το έντονο ρόδινο φως του ηλιοβασιλέματος. Η παρομοίωση δηλώνει τη συστολή της κόρης των ματιών της, με αποτέλεσμα να φαίνεται πιο έντονο το κίτρινο χρώμα που έχουν οι ίριδες τους. Σημαντική λεπτομέρεια αποτελεί και το ότι τα μάτια της είναι φτιαγμένα για να βλέπουν τέλεια μες στη νύχτα την ιερή¹⁰²¹ (στ. 55).

Ο θάνατος του Σωκράτη ταυτίζεται χρονικά με την έλευση της νύχτας. Οι σύντροφοί του και τα παιδιά ακούν τη στριγγιά φωνή της κουκουβάγιας από ψηλά, από τον γαλάζιο ουρανό όπου φλέγονται τα αστέρια (στ. 183-186). Η εικόνα του έναστρου ουρανού βασίζεται στους στίχους του Ομήρου και του Ησιόδου¹⁰²². Στην «Εταίρα», ο Έβενος επισκέπτεται το μνήμα της Μυρίνης μες στη βαθιά νύχτα, τη γεμάτη από χρυσά αστέρια (στ. 64-65). Η βαθιά σκοτεινή νύχτα απαντά στους στίχους

¹⁰¹⁷ Η επιστημονική ονομασία του είδους είναι *Sylvia articapilla*. (Βικιπαίδεια, 2019, βλ. Ηλ. Πηγές)

¹⁰¹⁸ Α. Θέμου, *όπ.π.*

¹⁰¹⁹ *φασι διά λύπην θρηνούντα ἄδειν* («Φαίδων» 85a)

¹⁰²⁰ «Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Ήπειρος», *όπ.π.*

¹⁰²¹ Πρόκειται για ακόμη μίαν ομηρική επίδραση: *νύξ ἄθροτῆ* (Ξ 78, λ 330) και, επίσης, *νύξ ἀμβροσίη* (Σ 268, Ω 363, δ 429 και 574, η 283, ο 8)

¹⁰²² *ούρανοῦ ἀστερόεντος* (Ε 769, Θ 46, Θ 555, Τ 6, Τ 130 και «Έργα καὶ Ἡμέραι» 548, «Θεογονία» 106, 127, 382, 414, 463, 470, 808, 891), *ούρανον ἄστερόεντα* («Εἰς Δημήτραν» 33)

του Ομήρου¹⁰²³, αλλά και του Ησίοδου¹⁰²⁴. Στον Ησίοδο, γίνεται, επίσης, αναφορά στα χρυσά άστρα που λάμπουν¹⁰²⁵. Τέλος, στον Καλλίμαχο, πάρα πολλοί αστερισμοί πλανώνται στον ουρανό¹⁰²⁶.

¹⁰²³ νύξ έρεβεννή (Θ 488, Ν 425), νύκτα δ' όρφναίην (Κ 276), νύξ δνοφερή (ν 269, ο 50)

¹⁰²⁴ νυκτός δνοφερής («Θεογονία» 107), νύκτα μέλαιναν («Θεογονία» 481)

¹⁰²⁵ άστρα τε λαμπετόωντα («Θεογονία» 110), τά τ' ούρανός έστεφάνωται («Θεογονία» 382)

¹⁰²⁶ τείρεσιν, ήνίκα πλεϊστα κατ' ήέρα βουκολέονται [«Υμνοι. Ύμνος εις Δήλον» (4) 176]

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάγνωση δεκάδων ποιητικών έργων από τις συλλογές του Giovanni Pascoli, ώστε να αποφασισθεί ποια από τα ποιήματα αυτά θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης, ανέδειξε τα *Ποιήματα της Άτης* και τα *Ποιήματα της Ψυχής*, που αποτελούν μέρος της συλλογής «Συμποσιακά ποιήματα», ως τα πιο αντιπροσωπευτικά πασκολικά έργα, σε ό,τι αφορά στο θέμα του θανάτου και τις ιδιότητες της ψυχής.

Ο βαθμός επιρροής της αρχαίας ελληνικής Γραμματείας στα «Συμποσιακά ποιήματα» είναι, πράγματι, εντυπωσιακός. Τα πέντε ποιήματα αναφοράς βρίθουν αρχαιοελληνικών δοξασιών, σχετικών με τον θάνατο, το μεγάλο ζήτημα που δεν έπαψε ποτέ να «στοιχειώνει» τον εμπνευστή τους. Ο Pascoli βασίστηκε, κυρίως, στους πλατωνικούς διαλόγους και τα ομηρικά έπη. Στην «Κουκουβάγια», για παράδειγμα, ξεχωρίζει η πλατωνική αντίληψη, σχετικά με την ιερότητα των τελευταίων στιγμών του ανθρώπου και την ευλαβική σιωπή που πρέπει να τηρείται, ως ένδειξη σεβασμού. Ο Pascoli αποδίδει την ιερότητα αυτών των στιγμών παρομοιάζοντάς την με τη διαδικασία τέλεσης θυσίας ή ιεροτελεστίας, όπως παρουσιάζεται στους ομηρικούς στίχους (Α 458, Β 421, γ 447, δ 761).

Από τα πλατωνικά έργα αντλούνται διάφορες φιλοσοφικές θεωρίες για την ψυχή. Επισημαίνεται το γεγονός ότι, ειδικά στην «Κουκουβάγια», ο ποιητής «ξεδιπλώνει» όλην την ευρηματικότητά του για να μεταλαμπαδεύσει στον αναγνώστη τους θησαυρούς της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, όπως ακριβώς τους έχει ανακαλύψει και ο ίδιος, μέσα από τους πλατωνικούς διαλόγους, χωρίς παρερμηνείες ή αλλοιώσεις. Κεντρικό σημείο αναφοράς του ποιήματος είναι ο διάλογος «Φαίδων» από τον οποίο έχουν χρησιμοποιηθεί ολόκληρα αποσπάσματα, σχεδόν αυτούσια, για να περιγραφούν οι τελευταίες ώρες του Σωκράτη. Μετά τη θανάτωση του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου, η ψυχή του φαίνεται να παίρνει τη μορφή ενός θεϊκού συμβόλου, της κουκουβάγιας, που πετά στον έναστρο ουρανό προς την αθανασία.

Στην «Εταίρα», ο ποιητής παρουσιάζει την ψυχή στην «υλική» της μορφή ως νυχτοπεταλούδα και, παράλληλα, αναφέρει την θεότητα που έχει οριστεί από την μοίρα να οδηγεί την ψυχή στον Κάτω κόσμο. Προβάλλεται, επίσης, η περιπλάνηση της ψυχής-νυχτοπεταλούδας γύρω από τα μνήματα, «αγκιστρωμένης» ακόμη στο θνητό σώμα, δέσμιας ηδονών και φροντίδων. Τέλος, στην «Εταίρα» και την «Κουκουβάγια», δίνεται μεγάλη έμφαση στον ήχο του φτερουγίσματος της αθάνατης ψυχής. Στην

«Ψυχή», η ψυχή παρουσιάζεται φυλακισμένη στο σώμα, σαν να βρίσκεται σε δεσμοτήριο ή μνήμα, αιώνια σκλάβια των σαρκικών αναγκών. Μετά τον θάνατο και έχοντας κερδίσει την αθανασία, η ψυχή θεωρείται αόρατη, άυλη και θεία. Ωστόσο, τη στιγμή που εγκαταλείπει το θνητό σώμα, η ψυχή παρομοιάζεται με καπνό ή πνοή. Σε αυτήν την εικόνα της ο Ιταλός λογοτέχνης υιοθετεί την αντίληψη του Ομήρου.

Το πρόσωπο που υπερέχει όλων στους στίχους του Pascoli, λόγω ιδιοσυγκρασίας και ιδιοτήτων του, είναι ο θεός Πάνας. Στην «Ψυχή», εμφανίζεται ως η ιδεατή προσωποποίηση της Φύσης και των δυνάμεών της, εξαιτίας της διπλής φύσης του και παίζει καταλυτικό ρόλο στην τύχη της ψυχής. Παραθέτοντας στοιχεία παρμένα από τον «Κρατύλο» του Πλάτωνα, καθώς και από τον ομηρικό και ορφικό ύμνο που είναι αφιερωμένοι στον Πάνα, ο ποιητής εμφανίζει τον θεό των κοπαδιών ως «τὸ Ὅλον», «τὸ Πᾶν», τονίζοντας την ικανότητά του να αλλάζει το είναι των πραγμάτων. Η τελευταία συγκλονιστική στροφή και ο καταληκτικός στίχος του ποιήματος εμφανίζουν την ψυχή να βρίσκει καταφύγιο στην «αγκαλιά» του σύμπαντος κόσμου, έχοντας την δυνατότητα να αναγεννηθεί σε νέες μορφές, ακόμη και ως στοιχείο της Φύσης. Η «Ψυχή» έχει σχέση εξάρτησης και με τον, επίσης, διφυή θεό Έρωτα, αφού συνεχίζει να τον επιθυμεί και να τον αναζητεί, παρά το γεγονός ότι βασανίζεται στη «φλόγα» του. Ο Έρωτας, ένα από τα πρωταρχικά στοιχεία του σύμπαντος, ταυτίζεται με «τὸ Ὅλον», «τὸ Πᾶν» και η γενεσιουργός δύναμη που τον διακατέχει, τον συνδέει άμεσα με τον θεό Πάνα.

Οι επιδράσεις που έχει δεχθεί ο ποιητής από τα ομηρικά έπη είναι σημαντικές. Στην «Κουκουβάγια», υπάρχει η αναφορά στην «πατρώα γη», με την έννοια του ύστατου προορισμού του ανθρώπου και στην ιερή διαδικασία που ακολουθείται για «τὰς οὐλοχύτας», κατά τη διάρκεια τέλεσης θυσίας σε βωμό θεού. Στην «Ψυχή», περιγράφεται η κατάσταση της ψυχής στον Κάτω κόσμο, αλλά και οι ιδιότητές της, με πρότυπο την κάθοδο του Οδυσσέα στον Άδη και τις συναντήσεις του με ψυχές οικείων του νεκρών προσώπων. Ο ποιητής θεωρεί την Γη «τροφό» βασισμένος σε ρήση του Μενάνδρου και τον ομηρικό και ορφικό ύμνο όπου η Γη χαρακτηρίζεται «παμμήτηρα», «πάντροφος» και «τελέσφορος». Τα επίθετα αυτά σχετίζονται άμεσα με τον σωρό από είδη σπόρων και σιτηρών που καλείται να διαχωρίσει η Ψυχή, με σημαντικότερους όλων τους παπαρουνόσπορους, ικανούς να προκαλέσουν βαθύ ύπνο, ακόμη και να επιφέρουν τον θάνατο. Άλλο πολύ σημαντικό ομηρικό στοιχείο είναι ο βόμβος, ο ήχος του φτερουγίσματος της ψυχής, όπως περιγράφεται στην «Εταίρα».

Σε ό,τι αφορά στον τρόπο γραφής των ποιημάτων και τα εκφραστικά μέσα που

χρησιμοποιεί ο Ιταλός ποιητής οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι και στα πέντε ποιήματα ακολουθείται, αδιαμφισβήτητα, πιστή τήρηση του τρόπου γραφής του Ομήρου. Χρησιμοποιούνται, πολύ συχνά, σχήματα λόγου, καθώς και συγκεκριμένες λέξεις και εκφράσεις. Ο Pascoli παρουσιάζει τη συναισθηματική κατάσταση των πρωταγωνιστών αναλύοντας διεξοδικά τις συμπεριφορές τους και φροντίζει, σε κάθε ευκαιρία, να αποδίδει το φυσικό τοπίο με «ολοζώντανες» εικόνες. Η μεγάλη λατρεία που τρέφει για τον Όμηρο αποδεικνύεται, ιδιαίτερα, από το γεγονός ότι, αν και σπουδαίος δεξιότηχης του έντεχνου λόγου, προτιμά να υιοθετήσει τις γλαφυρές εικόνες του τοπίου όπως το «είδε» ο αρχαίος Έλληνας επικός ποιητής, ο οποίος, σύμφωνα με τους μελετητές, θεωρούνταν να είχε στερηθεί την αίσθηση της όρασης. Περιγραφές του φυσικού περιβάλλοντος, βέβαια, αντλούνται και από έργα του Θεόκριτου, του Αριστοφάνη, αλλά και από τον «Φαίδρο» του Πλάτωνα.

Στην «Άτη» και την «Κουκουβάγια», αναγνωρίζουμε το γνωστό ομηρικό σχήμα: *όνομα + ο γιος του + όνομα πατρός + ιδιότητα πατρός* που δηλώνει την ταυτότητα ενός προσώπου. Επίσης, στην «Άτη», ο Pascoli υιοθετεί το σχήμα: *ουσιαστικό + άγαθος + όνομα*, για να γνωστοποιήσει τη δεινότητα ενός προσώπου σε έναν τομέα. Ο δημιουργός ενσωματώνει, πολύ συχνά, στον λόγο του παρομοιώσεις, όπως καταγράφονται στους στίχους του Ομήρου. Επαναλαμβάνει, για λόγους έμφασης, μία συγκεκριμένη λέξη ή έναν χαρακτηρισμό και, κάποιες φορές, έναν ολόκληρο στίχο, όπως ακριβώς ο κορυφαίος ποιητής της αρχαιότητας. Τέλος, στοιχεία της ομηρικής φύσης, όπως δέντρα, φυτά, πουλιά κ.ά., πλαισιώνουν σταθερά τους πρωταγωνιστές του: φτελιές και βούρλα στην «Άτη», αγριοσυκιές στην «Άτη» και την «Εταίρα», βαθύ ποτάμι και καλαμιές στην «Ψυχή». Στην «Κουκουβάγια», ξεχωρίζει η αγριελιά, ενώ οι στίχοι του ποιήματος ευωδιάζουν θυμάρι και αντηχούν από τα τιτιβίσματα και τις τραχιές φωνές των πουλιών.

Ο Pascoli «δανείζεται» ακέραιους στίχους, αλλά και μεμονωμένες λέξεις του Ομήρου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η «πότνια» μάννα και το σκουλήκι της γης στη «Μάννα», η γλυκιά παιδική ηλικία και το δασύτριχο στήθος (του θεού Πάνα) στην «Ψυχή», το χάλκινο κατώφλι του παλατιού του Άδη, το ψηλό χορτάρι που φυτρώνει στο λιβάδι (με τους ασφόδελους), τα δροσερά βλαστάρια της ελιάς, η σκοτεινιά του δρόμου, ο έναστρος ουρανός και η μαύρη νύχτα στην «Εταίρα» και, τέλος, η λεύκα η ραδινή και η πόλη με τα πολλά περιστέρια στην «Άτη».

Ο ποιητής χρησιμοποιεί με άνεση ομηρικές παρομοιώσεις και περιγραφές

ενεργειών. Στην «Εταίρα», οι ψυχές των αγέννητων παιδιών της Μυρίνης, ως άλλοι νεοσοοί, βγάζουν μικρές κραυγούλες όταν νιώθουν ότι απειλούνται. Σε άλλη περίπτωση, ο Έβενος, ο ρωμαλέος αγαπημένος της εταίρας, ως άλλος Έκτορας, στηρίζεται γερά στα πόδια του για να μπορέσει να σηκώσει το βαρύ σκέπασμα της σαρκοφάγου, όπου κείται η νεκρή αγαπημένη του. Στην «Άτη», η αναστάτωση που προκάλεσε το φονικό που διέπραξε ο πρωταγωνιστής «σαρώνει» ολόκληρη την πόλη, όπως «σάρωσε» την πόλη της Τροίας σαν φωτιά ο θρήνος για τον Έκτορα. Ανάλογες περιγραφές αφορούν στην ξέφρενη φυγή του φονιά μέσα από τους κάμπους, όπως διέφυγε με ορμή ο Αχιλλέας, καθώς και η αίσθηση των όρθιων τριχών, ως ένδειξη απόλυτου φόβου. Στη «Μάννα», ξεχωρίζουν δύο ομηρικές εικόνες. Η πρώτη εικόνα είναι αυτή του μητροκτόνου που παλεύει με τα ορμητικά νερά και τις άγριες δίνες των ποταμών του Κάτω κόσμου, όπως ακριβώς ο Αχιλλέας που παρασύρεται στην ορμητική κοίτη του ποταμού Σκάμανδρου. Η δεύτερη αφορά στα δάκρυα της μάννας του που κυλούν ασταμάτητα για τα μαρτύρια που υφίσταται η ψυχή εκείνου στον Τάρταρο. Στον Όμηρο, πολλοί ήρωες αφήνουν τα θολά δάκρυά τους να κυλήσουν, λόγω απέραντης θλίψης, συγκίνησης, πένθους ή χαράς για την επάνοδο στην πατρώα γη.

Στους πασκολικούς στίχους υπάρχουν αναφορές στις παραγγελίες που αφήνουν οι άνθρωποι λίγο πριν εκπνεύσουν («Κουκουβάγια»), στον μαύρο θάνατο («Άτη»), στον θάνατο που βρίσκει τους ανθρώπους τη γλυκιά ώρα της αυγής («Εταίρα»), στον ύπνο που μοιάζει με θάνατο («Ψυχή») και διαρκεί για πάντα («Εταίρα»). Ξεχωρίζουν οι δοξασίες που αναφέρονται στην «Εταίρα» και τη «Μάννα» σχετικά με το απίστευτο βάθος του Άδη στα έγκατα της γης, καθώς και το ανήλιαγο σκοτάδι και τη μούχλα που τον χαρακτηρίζουν. Ο Pascoli περιγράφει τον Άδη να είναι γεμάτος από ανυπέρβλητα εμπόδια, όπως οι φοβεροί ποταμοί που τον «ζώνουν» και η φρικτή φυλακή του Τάρταρου («Μάννα»), το νερό της Λήθης («Εταίρα» και «Μάννα») και ο (πολυκέφαλος) θυροφύλακας Κέρβερος («Εταίρα» και «Ψυχή») που «φροντίζουν», ακριβώς, για το αδύνατο της επιστροφής από το βασίλειο του θανάτου. Για να εκφράσει όλες αυτές τις ιδέες ο ποιητής πήρε στοιχεία από τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τους τρεις τραγικούς (Αισχύλο, Σοφοκλή και Ευριπίδη), τον Ηρόδοτο, τον Πλούταρχο, τον Πausανία, τον Πίνδαρο, τον Βίωνα τον Σμυρναίο, τον Μένανδρο, τον Λουκιανό, τον Καλλίμαχο. Στις περιγραφές του Pascoli υπάρχουν, επίσης, αναφορές που απαντούν στους ομηρικούς και ορφικούς ύμνους και στα αρχαιοελληνικά επιγράμματα.

Στοιχεία από την πένα του Αριστοφάνη «πυροδότησαν» την σκέψη του ποιητή,

όπως η «μελιττοῦτα», η αρωματισμένη με μέλι πίτα που πρόσφεραν στον Κέρβερο, όπως αναφέρεται στην «Ψυχή». Στην «Κουκουβάγια», η αρχαία αντίληψη για το ευοίωνο πέταγμα του νυκτόβιου πουλιού έρχεται σε αντίθεση με τη σύγχρονη, που θεωρεί τη λαλιά του κακοσημαδιά, ακόμη και προμήνυμα θανάτου. Στο ποίημα προβάλλεται, επίσης, η ονοματοποιΐα. Ο ποιητής αποδίδει τη λαλιά του ιερού πτηνού στην ιταλική γλώσσα, ως *kikkabau*, υιοθετώντας την ηχομιμητική λέξη «κικκαβαυ» που επινόησε ο σπουδαίος αρχαίος Έλληνας κωμωδιογράφος, όπως έχει αποδείξει ο διαπρεπής Ιταλός μελετητής του Pascoli Giuseppe Nava (Τζουζέπε Νάβα).

Η έρευνά μας επιβεβαίωσε το γεγονός ότι οι περισσότερες αρχαιοελληνικές αντιλήψεις για τον θάνατο και την ψυχή έχουν επιβιώσει και στη σύγχρονη Ελλάδα μέσα από τα δημοτικά τραγούδια και μοιρολόγια. Έτσι, στα «Ποιήματα της Ψυχής», δηλώνεται η υδάτινη διαδρομή των ψυχών προς τον Άδη και το νόμισμα που φέρουν ανάμεσα στα χείλη οι νεκροί ως ναύλο για τον Χάρωνα, ώστε να τους διαπορθμεύσει στην αντίπερα όχθη. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να επισημάνουμε το εξής: τα αρχαία κείμενα στα οποία ανατρέξαμε δεν καθιστούσαν πάντα σαφές το όνομα του ποταμού μέσω του οποίου διαπεραιώνονταν οι ψυχές των νεκρών στον Άδη. Από τις περιγραφές και τα συμφραζόμενα, όμως, στάθηκε δυνατόν να καταλάβουμε ή να υποθέσουμε για ποιον ποταμό πρόκειται. Λόγου χάρη, σε επιτύμβιο επίγραμμα, ο Χάρων αναφέρεται ως «νεκουστόλος», δηλαδή ως ο πορθμέας που μεταφέρει τις ψυχές των νεκρών μέσω της «Στυγός».

Η πασκολική απόδοση της πλεύσης των ψυχών στα «Νερά του θανάτου», όπως, πολύ εύστοχα, τα έχει ονομάσει ο Γιώργος Δημητροκάλλης, είναι μοναδική. Στην «Ψυχή», η Ψυχή πλέει στο νεκρό ποτάμι ή στο νεκρό νερό του ποταμού μες στη γέριχη άκατο του περαματάρη τον οποίο ο ποιητής δεν κατονομάζει. Από την άλλη, στην «Κουκουβάγια», μικρά παιδάκια φαντάζονται τον μελλοθάνατο Σωκράτη ήδη να «ταξιδεύει» στη θάλασσα και να συνομιλεί γαλήνια με άλλες ψυχές που επιβαίνουν σε διερχόμενη βάρκα.

Στους στίχους της «Κουκουβάγιας», το τέλος του ανθρώπινου βίου ταυτίζεται με τη δύση του ήλιου. Παρουσιάζονται, επίσης, συναισθήματα και αντιδράσεις όπως εκδηλώνονται πριν και μετά την έλευση του θανάτου, καθώς και αντιδράσεις ή υποχρεώσεις προς τον νεκρό, όπως οι φωνές και τα απελπισμένα κλάματα για τον επικείμενο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, το τελετουργικό κλείσιμο των ματιών και του στόματός του αμέσως μετά την εκπνοή και, τέλος, ο άφατος πόνος και ο

απέραντος θρήνος για τον χαμό του.

Κάποιες συγκεκριμένες αντιλήψεις που αποπνέουν οι πασκολικοί σίχοι, στην «Εταίρα», κυρίως, απαντούν στην ελληνική δημοτική ποίηση και τα μοιρολόγια. Παρουσιάζεται το ψυχομάχημα της εταίρας, Μυρίνης, την ώρα που ξημερώνει. Τονίζεται το αδιασάλευτο του ύπνου-θανάτου που την έχει «τυλίξει». Δίνεται έμφαση στην προσφορά στεφάνου και στο λάδι που «κρατά» ζωντανή τη φλόγα στο μνήμα της. Η άφιξη των επισκεπτών στο μνήμα είναι μια ευκαιρία να εκφραστούν παινέματα για τη νεκρή. Η έντονη νοσταλγία που νιώθει για τη νεκρή ο Έβενος, ο πικραμένος σύντροφός της, τον ωθεί στη σύλληψη του μνήματός της, προκειμένου να την αντικρίσει μία ακόμη φορά. Εμφανίζοντας τον Έβενο να φεύγει μακριά, αποτροπιασμένος από το φρικτό θέαμα, ο ποιητής δηλώνει, χωρίς μακάβριες περιγραφές, την καταλυτική δύναμη του θανάτου που «μαραίνει» το σάρκινο λουλούδι της νεκρής, επιφέροντας σήψη και ασχήμια. Τέλος, επισημαίνεται η φτερωτή ιδιότητα της ψυχής και ο αποπροσανατολισμός της στα ολοένα διακλαδιζόμενα σκοτεινά τρίστρατα του Άδη. Το νερό της λησμονιάς απομακρύνει οριστικά την ψυχή από τα εγκόσμια, όμως, στην «Εταίρα» και τη «Μάννα», οι γλυκές ψυχές των μαννάδων, ακόμη και μετά τον θάνατο, συνεχίζουν να σκέπτονται και να αγαπούν τα παιδιά τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην τα λησμονούν, όσο νερό της Λήθης και αν πιουν.

Άλλα στοιχεία που αναφέρονται στο δημοτικό τραγούδι, με συνταρακτικό τρόπο, είναι οι συμπεριφορές θρήνου («Κουκουβάγια»), αλλά και η συμμετοχή της Φύσης στον οδυρμό («Ψυχή»).

Στην «Άτη», την «Εταίρα», την «Ψυχή» και την «Κουκουβάγια», οι «ζωντανές» περιγραφές ποταμών, κάμπων και βουνών που έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο, φανερώνουν τη μεγάλη επίδραση που δέχθηκε ο Pascoli και από το δημοτικό τραγούδι. Ξεχωρίζουν οι αναφορές στα κοπάδια και τον ήσκιο των πυκνών φυλλωμάτων των δέντρων, το γλυκό τραγούδισμα των πουλιών, τη μυρωδιά του δάσους και τη γλυκιά ανάσα του ανέμου. Επίσης, η αναφορά του ποιητή στην κίσσα, την «επτάγλωσση», το πτηνό που ξεγελά τον άνθρωπο με τις φωνές που μιμείται και θεωρείται κακός οιωνός, έχει τη βάση της στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι είναι αδύνατον ένας τόσο μορφωμένος άνθρωπος, που του άρεσε πάντα να ζει στα Γράμματα, ακάματος μελετητής, τέλειος γνώστης της αρχαίας ελληνικής (και λατινικής) γλώσσας, λάτρης του ελληνικού πολιτισμού και, μάλιστα, συγγραφέας ποιημάτων στην αρχαία ελληνική, να μην είχε

ουσιώδη επαφή και με το δημοτικό τραγούδι, την πιο γλαφυρή μορφή της ελληνικής ποίησης.

Στο σημείο αυτό, επισημαίνουμε το γεγονός ότι, στο σύνολό τους, οι ποιητικές συνθέσεις του Pascoli μας συγκίνησαν από την πρώτη επαφή και, κάποιες φορές, μας συγκλόνισαν τόσο, ώστε, ειλικρινά, αγαπήσαμε τη μελέτη και ανάλυσή τους. Στα πλαίσια του μεταπτυχιακού μαθήματος της κ. Άννας Θέμου «Η Ελλάδα στη σύγχρονη ιταλική λογοτεχνία», εκπονήσαμε εργασία με τίτλο «Οι επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στα ποιήματα *Ψυχή* και *Κουκουβάγια* του Giovanni Pascoli». Με την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, επιθυμούμε να εκφράσουμε το ενδιαφέρον μας για περαιτέρω διεύρυνση της παρούσας μελέτης και εκπόνηση διδακτορικής διατριβής πάνω σε θέμα σχετικό με την παρουσία της αρχαίας και σύγχρονης Ελλάδας στο έργο του Pascoli, που ήδη συζητάμε με την επιβλέπουσα καθηγήτρια.

Οι στίχοι του Pascoli, σε αρκετές περιπτώσεις, φέρνουν στον νου όψεις της χριστιανικής πίστης, όπως αναφέρονται κατά τη νεκρώσιμο ακολουθία. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η τήρηση απόλυτης σιωπής, προκειμένου η ψυχή να φύγει γαλήνια («Κουκουβάγια»), το γεγονός ότι οι νεκροί φεύγουν από κοντά μας σαν όνειρο και κοιμούνται, αφού ο θάνατος μοιάζει με αιώνιο ύπνο («Εταίρα»), αλλά και η ελπίδα ότι οι νεκροί θα βρουν ανάπαυση σε έναν τόπο φωτεινό και χλωώδη, όπου δεν υπάρχουν βάσανα ούτε θλίψη («Μάννα»). Η άφιξη του νεκρού στον τελικό του προορισμό, δηλαδή στον θάνατο, μετά την πάροδο τριών ημερών, όπως παρουσιάζεται στην «Κουκουβάγια», αντανακλά μέρος του Συμβόλου της Πίστεως, όπου δηλώνεται η ανάσταση του Χριστού τρεις ημέρες μετά την ταφή Του.

Η αναφορά στον σωρό των σπόρων που περιγράφεται στην «Ψυχή», μάς θύμισε τα αρτίδια που πλάθονται και προσφέρονται σε τελετές μνημοσύνων, γιατί συμβολίζουν τον Άρτο της ζωής, δηλαδή τον ίδιο τον Χριστό. Επίσης, όπως ο σπόρος πεθαίνει μες στη γη και βλασταίνει και παράγει καρπό, έτσι και ο Χριστός πεθαίνοντας, με την ταφή Του, καρποφορεί τη σωτηρία του κόσμου. Η τοποθέτηση της ψυχής της ενάρετης «Μάννας» στο «Ἡλύσιον πεδίων» παραπέμπει στον χριστιανικό παράδεισο όπου υπάρχει πιο πολύ φως και καλοσύνη και Θεός, εικόνα που θυμίζει τον ίδιο τον Χριστό, πηγή αγαθότητας και Φως του κόσμου. Τέλος, το τελετουργικό άναμμα από δάδα σε δάδα, μεταξύ των επισκεπτών του μνήματος στην «Εταίρα», παραπέμπει στο «Άγιον φῶς» - σύμβολο της αιώνιας ζωής που μεταφέρεται από λαμπάδα σε λαμπάδα κατά την Ακολουθία της Ανάστασης του Χριστού.

Εν κατακλείδι, τα *Ποιήματα της Άτης* και τα *Ποιήματα της Ψυχής* αντανακλούν πάμπολλες ελληνικές δοξασίες και θεωρίες για τον θάνατο και την τύχη της ανθρώπινης ψυχής στον Άλλο κόσμο. Οι στίχοι τους αποτελούν τον καρπό ενδελεχούς μελέτης κειμένων της αρχαίας φιλοσοφίας, της εποποιΐας, της μυθολογίας και του νεότερου λαϊκού πολιτισμού της Ελλάδας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

«ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΤΗΣ»

ATE

- O quale uscì dalla città sonante di colombelle Mecisteo di Gorgo, fuggendo ai campi glauchi d'orzo, ai grandi olmi cui già mordea qualche cicala
- 5 con la stridula sega. E tu fuggivi, figlio di Gorgo, dall'erbosa Messe, dove un tumulto, pari a fuoco, ardeva sotto un bianco svolío di colombelle. Presto e campi di glauco orzo e canori
- 10 olmi lasciava, e nella folta macchia, nido di gazze, s'immergea correndo, pallido ansante, e gli vuotava il cuore la fuga, e gli scavava il gorgozzule, e dentro dentro gli pungea l'orecchia.
- 15 Poi che tumulto non udì né grida piú d'inseguenti, egli sostò. La sete gli ardea le vene, ed ei bramava ancora tuffare in una viva acqua corrente la mano impura di purpureo sangue.
- 20 Una rana cantava non lontana, che lo guidò. Qua qua, cantava, è l'acqua: bruna acqua, acqua che fiori apre di gialle rose palustri e candide ninfee. Ora egli udì la rauca cantatrice
- 25 della fontana, Mecisteo di Gorgo, e seguì l'orma querula e si vide a un verde stagno che fioria di gialle rose palustri e candide ninfee. Come egli giunse, la canora rana
- 30 tacque, e lo stagno gorgoliò d'un tonfo. Or egli prima nello stagno immerse le mani e a lungo stropicciò la rea con la non rea: di tutte e due già monde del pari, fece una rotonda coppa,
- 35 e la soppose al pispino. Né bevve. L'acqua era nera come morte, e rossi come saette uscite dalla piaga erano i giunchi, e livide, di tabe, le rose accanto alle ninfee di sangue.
- 40 E Mecisteo fuggì dal nero gorgo chiazato dalle rose ampie del sangue; fuggì lontano. Or quando già l'ardente foga dei piede temperava, un tratto sentì da tergo un calpestio discorde:
- 45 due passi, uno era forte, uno non era che dell'altro la súbita eco breve: onde il suo capo inorridì di punte e il cuore gli si profondò, pensando che già non fosse il disugual cadere
- 50 di gocchie rosse dentro l'acque nere, né la lontana torbida querela di quella rana, ma pensando in cuore ch'era Ate, Ate la vecchia, Ate la zoppa, che dietro le fiutate orme veniva.
- 55 Né riguardò, ma piú veloce i passi stese, e gli orecchi inebriò di vento.

Ma trito e secco gli venía da tergo sempre lo stesso calpestio discorde, misto a uno scabro anelito; né forse

60 egli pensò che fosse il picchiar duro

«ΑΤΗ»

Ω πώς βγήκε από την πόλη την πολύβουη, με τα μικρά αγριοπερίστερα ο Μηκιστέας, ο γιος του Γόργου, διαφεύγοντας στους γλαυκούς αγρούς του κριθαριού, απ' τις τρανές φτελιές, όπου ήδη έτριζε κάποιο τζιτζίκι με το διαπεραστικό πριόνι! Και εσύ διέφυγες, γιε του Γόργου, απ' την κατάφυτη Μέσσα, όπου μια αναταραχή όμοια με φωτιά έκαιγε κάτω απ' των μικρών αγριοπερίστερων το λευκό πέταγμα. Και γοργά αγρούς με γλαυκό κριθάρι και μελωδικές φτελιές άφηνε και μες στην πυκνή βλάστηση, φωλιά για κίσσες, χανόταν τρέχοντας, χλωμός, λαχανιασμένος, και τού στράγγιζε από αίμα την καρδιά η φυγή, και τού έγδερνε το λαρύγγι και τού τρυπούσε βαθιά μέσα τ' αφτιά. Εφόσον τη φασαρία δεν άκουγε ούτε τις κραυγές πια των διωκτών του, στάθηκε. Φλεγόταν από τη δίψα και λαχταρούσε ακόμη να βουτήξει σε νερό καθάριο τρεχούμενο το χέρι, το από το άλικο αίμα μολεμένο.

Ένα βατράχι τραγουδούσε εκεί κοντά, που τον οδηγούσε. Εκεί εκεί, τραγουδούσε, είναι το νερό-νερό σκούρο, νερό που τα άνθη ανοίγει των κίτρινων ρόδων των ελόβιων και των πάλλευκων νουφάρων. Τώρα εκείνος άκουσε τη βραχνή μελωδό της πηγής, ο Μηκιστέας, ο γιος του Γόργου, και ακολούθησε τον παραπονιακό τόνο και βρέθηκε σ' έναν πράσινο βάλτο που λουλούδιζε από κίτρινα ρόδα ελόβια και πάλλευκα νούφαρα. Όπως εκείνος πλησίαζε, το μελωδικό βατράχι, σιώπησε και ο βάλτος αντήχησε από έναν παφλασμό. Τώρα εκείνος πρώτα στον βάλτο βούτηξε τα χέρια και για ώρα πολλή το ένοχο (χέρι) έτριψε με το μη ένοχο: και με τα δυο του (χέρια) καθαρά πια εξίσου, έφτιαξε μια στρογγυλή κούπα, και την βάστηξε στον πίδακα. Δεν ήπιε. Το νερό ήταν μαύρο σαν τον θάνατο και κόκκινα σαν βέλη που πρόβαλαν από την πληγή ήταν τα βούρλα και μαυριδερά, από μαρασμό, τα ρόδα, πλάι στα νούφαρα τα ματωμένα.

Και ο Μηκιστέας, έφυγε από τη μαύρη δίνη την κηλιωμένη απ' τα ρόδα τα καταματωμένα- έφυγε μακριά. Τώρα, όταν πια η φλογερή ορμή των ποδιών καταλάγιασε, μια κίνηση ένωσε στα νώτα του, ένα ποδοβολητό παράταιρο: δυο βήματα, ένα ήταν βαρύ, ένα δεν ήταν παρά η άμεση ηχώ η κοφτή: γι' αυτό σηκώθηκαν όρθιες οι τρίχες της κεφαλής του και βούλιαξε η καρδιά του, έχοντας αναλογισθεί ότι πια δεν ήταν η παράταιρη πτώση των κόκκινων σταγόνων μες στα μαύρα νερά, ούτε το μακρινό θολό παράπονο εκείνου του βατράχου, μα νιώθοντας μες στην καρδιά του πως ήταν η Άτη, η Άτη η γριά, η Άτη η χωλή, που ερχόταν από πίσω του και ξετρύπωνε τα ίχνη (του). Δεν ξανακοίταξε (πίσω του), μα τα βήματά του όλο και πιο γρήγορα γίνονταν και τα αφτιά του βούιζαν απ' τον άνεμο.

Μα ταχύ και κοφτό τού ερχόταν απ' τα νώτα του πάντα το ίδιο ποδοβολητό το παράταιρο, ανακατεμένο με μια τραχιά πνοή λαχανιασμένη· ίσως δεν σκέφτηκε εκείνος πως ήταν το χτύπημα το τραχύ

del taglialegna in echeggiante forra,
 misto alla rauca ruggine del fiato:
 era Ate, Ate la zoppa, Ate la vecchia,
 che lo inseguiva con stridente lena,
 65 veloce, infaticabile. E già fuori
 correa del bosco, sopra acute roccie;
 e d'una in altra egli balzava, pari
 allo stambecco, e a ogni lancio udiva
 l'urlo e lo sforzo d'un simile lancio;
 70 poi dietro sé picchierellare il passo
 eterno con la súbita eco breve.
 Fin che giunse al burrone, alto, infinito,
 tale che all'orlo non giungea lo stroschio
 d'una fiumana che muggiva al fondo.
 75 Allor si volse per lottar con Ate,
 il buono al pugno Mecisteo di Gorgo;
 volsesi e scricchiolar fece le braccia
 protese, l'aria flagellando, e il destro
 piede piú dietro ritraeva... e cadde.
 80 Cadde, e, precipitando, Ate vide egli,
 che all'orlo estremo di tra i caprifichi
 mostrò le rughe della fronte, e rise.

L'ETÈRA

O quale, un'alba, Myrrhine si spense,
 la molto cara, quando ancor si spense
 stanca l'insonne lampada lasciva,
 conscia di tutto. Ma v'infuse Evèno
 5 ancor rugiada di perenne ulivo;
 e su la via dei campi in un tempietto,
 chiuso, di marmo, appese la lucerna
 che rischiarasse a Myrrhine le notti;
 in vano: ch'ella alfin dormiva, e sola.
 10 Ma lievemente a quel chiarore, ardente
 nel gran silenzio opaco della strada,
 volò, con lo stridío d'una falena,
 l'anima di essa: ché vagava in cerca
 del corpo amato, per vederlo ancora,
 15 bianco, perfetto, il suo bel fior di carne,
 fiore che apriva tutta la corolla
 tutta la notte, e si chiudea su l'alba
 avido ed aspro, senza piú profumo.
 Or la falena stridula cercava
 20 quel morto fiore, e batté l'ali al lume
 della lucerna, che sapea gli amori;
 ma il corpo amato ella non vide, chiuso,
 coi molti arcani balsami, nell'arca.

Né volle andare al suo cammino ancora
 25 come le aeree anime, cui tarda
 prendere il volo, simili all'incenso
 il cui destino è di olezzar vanendo.
 E per l'opaca strada ecco sorvenne
 un coro allegro, con le faci spente,
 30 da un giovanile florido banchetto.
 E Moscho a quella lampada solinga
 la teda accese, e lesse nella stele:
 MYRRHINE AL LUME DELLA SUA LUCERNA
 DORME. È LA PRIMA VOLTA ORA, E PER SEMPRE.
 35 E disse: «Amici, buona a noi la sorte!
 Myrrhine dorme le sue notti, e sola!
 Io ben pregava Amore iddio, che al fine
 m'addormentasse Myrrhine nel cuore:
 pregai l'Amore e m'ascoltò la Morte».
 40 E Callia disse: «Ell'era un'ape, e il miele
 stillava, ma pungea col pungiglione».
 E disse Agathia: «Ella mesceva ai bocci
 d'amor le spine, ai dolci fichi i funghi».
 E Phaedro il vecchio: «Pace ai detti amari!
 45 ella, buona, cambiava oro con rame».

του ξυλοκόπου στο φαράγγι που αντηχούσε,
 ανακατεμένο με την τραχιά σκουριά της αναπνοής:
 ήταν η Άτη, η Άτη η χωλή, η Άτη η γριά,
 που τον ακολουθούσε με αναπνοή συριστική,
 γρήγορη, ακάματη. Και ήδη έξω
 έτρεχε απ' το δάσος, πάνω απ' τους κοφτερούς βράχους·
 κι απ' τον έναν στον άλλον πηδούσε, όμοιος
 με αγριοκάτσικο, και σε κάθε άλμα άκουγε
 την κραυγή και την έντονη προσπάθεια ενός όμοιου άλματος·
 (κι) ύστερα πίσω του να χτυπά ελαφρά το βήμα
 το αιώνιο, με την επακόλουθη ηχώ την κοφτή.
 Μέχρι που έφτασε στο φαράγγι, το ψηλό, το ατέρμονο,
 τέτοιο που στο χείλος του δεν έφτανε ο παφλασμός
 ενός χειμάρρου που μούγκριζε στο βάθος.
 Τότε στράφηκε για να παλέψει με την Άτη,
 ο καλός στην πυγμαχία, ο Μηκιστέας, ο γιος του Γόργου·
 στράφηκε και έκανε να τρίζουν τα μπράτσα του
 τα προτεταμένα, τον αέρα μαστιγώνοντας, και το δεξί του
 πόδι (όλο και) πιο πίσω τραβούσε... κι έπεσε.
 Έπεσε, και, όπως κατακρημνιζόταν, την Άτη είδε εκείνος,
 που στο χείλος του γκρεμού, ανάμεσα στις αγρισυκιές
 πρόβαλε επιδεικτικά τις ρυτίδες του μετώπου (της), και γέλασε.

«Η ΕΤΑΙΡΑ»

Ω πώς μιαν αυγή, η Μυρίνη έσβησε,
 η πολυαγαπημένη, όταν ακόμη έσβησε
 κουρασμένο, το ακοίμητο λυχνάρι το λάγνο,
 που τά ξερε όλα! Μα του ενστάλαξε ο Έβενος
 κι άλλο, δροσιά της αιώνιας ελιάς·
 και στον δρόμο που οδηγούσε στους αγρούς, σε κάποιον ναΐσκο,
 κλειστό, μαρμάρινο, κρέμασε το λυχνάρι
 που φώτιζε για τη Μυρίνη τις νύχτες·
 μάτια: αφού εκείνη, τελικά, κοιμόταν, και μόνη.
 Μα απαλά σε εκείνο το φέγγος, φλογισμένη
 στην απόλυτη σιωπή τη σκοτεινή του δρόμου,
 πέταξε, με τον βόμβο μιας νυχτοπεταλούδας,
 η ψυχή εκείνης: αφού περιπλανιόταν αναζητώντας
 το σώμα το αγαπημένο, για να το κοιτάξει κι άλλο,
 λευκό, τέλειο, το όμορφο σάρκινο άνθος της,
 άνθος που άνοιγε ολόκληρη τη στεφάνη
 ολάκερη τη νύχτα, και έκλεινε με την αυγή,
 άπληστο και τραχύ, χωρίς άρωμα πια.
 Τώρα η νυχτοπεταλούδα που βομβούσε, αναζητούσε
 εκείνο το νεκρό άνθος, και φτεροκόπησε προς το φως
 του λυχναριού, που γνώριζε τους έρωτες·
 μα το σώμα το αγαπημένο εκείνη δεν το είδε, κλεισμένο,
 με τα πολλά κρύφια βάλσαμα, μέσα στη σαρκοφάγο.

Δεν ήθελε να ακολουθήσει τον δρόμο της ακόμη
 όπως οι αέρινες ψυχές, οι οποίες ανυπομονούν
 να πετάξουν, όμοιες με το θυμίαμα,
 του οποίου προορισμός είναι να ευωδιάζει καθώς αναδίδεται.
 Και στον σκοτεινό δρόμο, να! εμφανίστηκε ξαφνικά
 μια κεφάτη συντροφιά, με τις δάδες σβηστές,
 από ένα νεανικό ζωηρό συμπόσιο.
 Και ο Μόσχος από εκείνο το λυχνάρι το μοναχικό
 τη δάδα άναψε, και διάβασε στην επιτύμβια στήλη:
 Η ΜΥΡΙΝΗ ΣΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΛΥΧΝΟΥ ΤΗΣ
 ΚΟΙΜΑΤΑΙ. ΕΙΝΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ ΤΩΡΑ, ΚΑΙ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ.
 Και είτε: «Φίλοι, καλή μας τύχη!
 Η Μυρίνη κοιμάται τις νύχτες της, και μόνη!
 Εγώ θερμποπαρακάλεσα τον Θεό Έρωτα, ώστε, τελικά,
 να μου κοιμήσει τη Μυρίνη στην καρδιά:
 παρακάλεσα τον Έρωτα και μ' άκουσε ο Θάνατος».
 Και ο Καλλίας είτε: «Εκείνη ήταν μέλισσα και μέλι
 στάλαζε, μα με το κεντρί τρυπούσε».
 Και είτε ο Αγαθίας: «Εκείνη κερνούσε στα στόματα
 του έρωτα τα αγκάθια, στα γλυκά σύκα τους μύκητες».
 Και ο Φαίδρος ο Πρεσβύτερος: «Γαλήνη στα λόγια τα πικρά!
 εκείνη, (ήταν) καλή, αντάλλαζε μάλαμα με μακίρι».

E stettero, ebbri di vin dolce, un poco
lí nel silenzio opaco della strada.
E la lucerna lor blandia sul capo,
tremula, il serto marcido di rose,
50 e forse tratta da quel morto olezzo
ronzava un'invisibile falena.
Ma poi la face alla lucerna tutti,
l'un dopo l'altro, accesero. Poi voci
alte destò l'auletride col flauto
55 doppio, di busso, e tra faville il coro
con un sonoro trepestio si mosse.

L'anima, no. Rimase ancora, e vide
le luci e il canto dileguar lontano.
Era sfuggita al demone che insegna
60 le vie muffite all'anime dei morti;
gli era sfuggita: or non sapea, da sola,
trovar la strada; e stette ancora ai piedi
del suo sepolcro, al lume vacillante
della sua conscia lampada. E la notte
65 era al suo colmo, piena d'auree stelle;
quando sentí venire un passo, un pianto
venire acuto, e riconobbe Evèno.
Ché avea perduto il dolce sonno Evèno
da molti giorni, ed or sapea che chiuso
70 era nell'arca, con la morta etèra.
E singultando disserrò la porta
del bel tempietto, e presa la lucerna,
entrò. Poi destro, con l'acuta spada,
tentò dell'arca il solido coperchio
75 e lo mosse, e con ambedue le mani,
puntellando i ginocchi, l'alzò. C'era
con lui, non vista, alle sue spalle, e il lieve
stridío vaniva nell'anelito aspro
d'Evèno, un'ombra che volea vedere
80 Myrrhine morta. E questa apparve; e quegli
lasciò d'un urlo ripiombare il marmo
sopra il suo sonno e l'amor suo, per sempre.

E fuggí, fuggí via l'anima, e un gallo
rosso cantò con l'aspro inno la vita:
85 la vita; ed ella si trovò tra i morti.
Né una a tutti era la via di morte,
ma tante e tante, e si perdean raggiando
nell'infinita opacità del vuoto.
Ed era ignota a lei la sua. Ma molte
90 ombre nell'ombra ella vedea passare
e dileguare: alcune col lor mite
demone andare per la via serena,
ed altre, in vano, ricusar la mano
del lor destino. Ma sfuggita ell'era
95 da tanti giorni al demone; ed ignota
l'era la via. Dunque si volse ad una
anima dolce e vergine, che andando
si rivolgeva al dolce mondo ancora;
e chiese a quella la sua via. Ma quella,
100 l'anima pura, ecco che tremò tutta
come l'ombra di un nuovo esile pioppo:
«Non la so!» disse, e nel pallor del Tutto
vaní. L'etèra si rivolse ad una
anima santa e flebile, seduta
105 con tra le mani il dolce viso in pianto.
Era una madre che pensava ancora
ai dolci figli; ed anche lei rispose:
«Non la so!»; quindi nel dolor del Tutto
sparí. L'etèra errò tra i morti a lungo
110 miseramente come già tra i vivi;
ma ora in vano; e molto era il ribrezzo
di là, per l'inquieta anima nuda
che in faccia a tutti sorgea su nei trivi.

E infine insonne l'anima d'Evèno
115 passò veloce, che correva al fiume,

Kai stáθηκαν, μεθυσμένοι απ'το γλυκό κρασί, για λίγο
εκεί στη σκοτεινή σιωπή του δρόμου.
Και το λυχνάρι τους χάιδευε στο κεφάλι,
τρεμουλιαστό, το σάπιο στεφάνι από ρόδα,
και ίσως μαυλισμένη από εκείνη τη νεκρή ευωδία
βούιζε μια αόρατη νυχτοπεταλούδα.
Μα ύστερα τη δάδα από το λυχνάρι όλοι,
ο ένας μετά τον άλλο, άναψαν. Έπειτα φωνές
δυνατές ξεσήκωσε η αυλητρίδα με τον αυλό
τον δίδυμο, από πύξο, κι ανάμεσα στις σπίθες η συντροφιά
με ένα ηχηρό ποδοβολητό κινήθηκε.

Η ψυχή, όχι. Παρέμεινε κι άλλο, και είδε
τα φώτα και το τραγούδι να χάνονται μακριά.
Είχε ξεφύγει από τον δαίμονα που δείχνει
τις στράτες τις μουχλιασμένες στις ψυχές των νεκρών·
του είχε ξεφύγει: τώρα δεν ήξερε, από μόνη της,
να βρει τον δρόμο· και στεκόταν ακόμη στα πόδια
του τάφου της, στο φως το τρεμάμενο
του λυχναριού της που τα γνώριζε όλα. Και η νύχτα
ήταν βαθιά, γεμάτη με χρυσά άστρα·
όταν άκουσε να έρχεται ένα βήμα, ένα κλάμα
να έρχεται γοερό, και αναγνώρισε τον Έβενο.
Γιατί είχε χάσει τον γλυκό τον ύπνο ο Έβενος
εδώ και πολλές μέρες και τώρα ήξερε ότι κλεισμένος
ήταν στη σαρκοφάγο, μαζί με τη νεκρή εταιίρα.
Και κλαίγοντας με αναφιλητά την πόρτα άνοιξε
του ωραίου ναΐσκου, και κρατώντας το λυχνάρι,
μπήκε. Ύστερα με το δεξι (χέρι), με το κοφτερό σπαθί,
δοκίμασε της σαρκοφάγου το βαρύ σκέπασμα
και το μετακίνησε, και, με τα δυο χέρια,
στυλώνοντας τα γόνατα, το σήκωσε. Μαζί του
ήταν, αθέατη, πίσω του και το απαλό
βούισμα χανόταν μες στην πνοή την τραχιά
του Έβενου, μια σκιά που ήθελε να δει
τη Μυρίνη νεκρή. Και αυτή πρόβαλε· κι εκείνος
άφησε με ένα ουρλιαχτό να ξαναπέσει το μάρμαρο
πάνω από τον ύπνο της και πάνω από την αγάπη του, για πάντα.

Και έφυγε, έφυγε μακριά η ψυχή, και ένας πετεινός
κόκκινος έψαλε με τον τραχύ ύμνο τη ζωή·
τη ζωή· και αυτή (η ψυχή) βρέθηκε ανάμεσα στους νεκρούς.
Δεν ήταν μία για όλους του θανάτου η στράτα,
μα τόσες και (άλλες) τόσες, και χάνονταν ακτινοβολώντας
στην απέραντη σκοτεινιά του κενού.
Και ήταν άγνωστη σ'εκείνη η δική της. Μα πολλές
σκιές μες στη σκιά έβλεπε εκείνη να διαβαίνουν
και να χάνονται: μερικές με τον γλυκό τους
δαίμονα να οδεύουν για τη γαλήνια οδό,
και άλλες, μάταια, να αρνούνται το χέρι
της μοίρας τους. Μα είχε ξεφύγει εκείνη
εδώ και πολλές μέρες από τον δαίμονα· και άγνωστη
τής ήταν η στράτα. Έτσι στράφηκε σε μιαν
ψυχή γλυκιά και παρθένα, η οποία προχωρώντας
στρεφόταν ακόμη προς τον γλυκό κόσμο·
και ζήτησε (να μάθει) από εκείνη, τη στράτα της. Μα εκείνη,
η ψυχή η αγνή, να που τρεμούλιασε ολάκερη
σαν τον ήσκιο, μιας καινούργιας λεύκας ραδινής:
«Δεν τη γνωρίζω!» είπε, και μες στη χλωμάδα του Όλου
χάθηκε. Η εταιίρα στράφηκε σε μιαν
ψυχή άγια και θλιμμένη, καθισμένη
με ανάμεσα στα χέρια το γλυκό πρόσωπο ολοφυρόμενη.
Ήταν μια μάννα που σκεπτόταν ακόμα
τα γλυκά παιδιά της· κι εκείνη, επίσης, απάντησε:
«Δεν τη γνωρίζω!»· επομένως, μες στον πόνο του Όλου
χάθηκε. Η εταιίρα πλανήθηκε ανάμεσα στους νεκρούς για αρκετή ώρα
δυστυχημένα όπως έκανε ήδη (κάποτε) ανάμεσα στους ζωντανούς·
μα τώρα μάταια· και μεγάλη ήταν η φρίκη
στον Άλλο κόσμο, για την ανήσυχη ψυχή τη γυμνή
που μπροστά στα μάτια όλων εμφανιζόταν στα τρίστρατα.

Και, επιτέλους, άγρυπνη η ψυχή του Έβενου
διάβηκε γοργά, που έτρεχε στον ποταμό,

arsa di sete, dell'oblío. Né l'una
l'altra conobbe. Non l'avea mai vista.
Myrrhine corse su dal trivio, e chiese,
a quell'incognita anima veloce,
120 la strada. Evèno le rispose: «Ho fretta».

E piú veloce l'anima di Evèno
corse, in orrore, e la seguí la trista
anima ignuda. Ma la prima sparve
in lontananza, nella eterna nebbia;
125 e l'altra, ansante, a un nuovo trivio incerto
sostò, l'etèra. E intese là bisbigli,
ma così tenui, come di pulcini,
gementi nella cavità dell'uovo.
Era un bisbiglio, quale già l'etèra
130 s'era ascoltata, con orror, dal fianco
venir su pio, sommessamente... quando
avea, di là, quel suo bel fior di carne,
senza una piega i petali. Ma ora
trasse al sussurro, Myrrhine l'etèra.
135 Cauta pestava l'erbe alte del prato
l'anima ignuda, e riguardava in terra,
tra gl'infecondi caprifichi, e vide.
Vide lí, tra gli asfòdeli e i narcissi,
starsene, informi tra la vita e il nulla,
140 ombre ancor piú dell'ombra esili, i figli
suoi, che non volle. E nelle mani esanguì
aveano i fiori delle ree cicute,
avean dell'empia segala le spighe,
per lor trastullo. E tra la morte ancora
145 erano e il nulla, presso il limitare.
E venne a loro Myrrhine; e gl'infanti
lattei, rugosi, lei vedendo, un grido
diedero, smorto e gracile, e gettando
i tristi fiori, corsero coi guizzi,
150 via, delle gambe e delle lunghe braccia,
pendule e flosce; come nella strada
molle di pioggia, al risonar d'un passo,
fuggono ranchi ranchi i piccolini
di qualche bodda: tali i figli morti
155 avanti ancor di nascere, i cacciati
prima d'uscire a domandar pietà!

Ma la soglia di bronzo era lí presso,
della gran casa. E l'atrio ululò tetro
per le vigili cagne di sotterra.
160 Pur vi guizzò, la turba infante, dentro,
rabbividendo, e dietro lor la madre
nell'infinita oscurità s'immerse.

LA MADRE

O quale Glauco, ebbro d'oblío, percosse
la santa madre. E non poté la madre
che pur voleva, sostener nel cuore
quella percossa al volto umile e mesto;
5 ché da tanti dolori liso il cuore,
ecco, si ruppe; e ne dovè morire.
E subito il buon demone sorvenne,
e piú veloce d'un pensier di madre
ultimo, la soave anima prese,
10 la sollevò, la portò via lontano,
e due tre volte la tuffò nel Lete.
E le dicea: «Dimentica per sempre,
anima buona; ché sofferto hai troppo!»
E pose lei nel sommo della terra,
15 dove è piú luce, piú beltà, piú Dio:
nel calmo Elisio, donde mai non torna
l'anima al basso, a dolorar la vita.

φλεγόμενη από δίψα, της λήθης. Η μία
δεν αναγνώρισε την άλλη. Δεν την είχε ποτέ δει.
Η Μυρίνη έτρεξε απ' το τρίστρατο, και ζήτησε,
(να μάθει) από εκείνη την άγνωστη ψυχή, τη βιαστική,
τον δρόμο. Ο Έβενος της απάντησε: «Βιάζομαι».

Και πιο βιαστική του Έβενου η ψυχή
έτρεχε, έντρομη, και την ακολούθησε η θλιμμένη
γυμνή ψυχή. Μα η πρώτη, χάθηκε
μακριά, μες στην αιώνια ομίχλη·
και η άλλη, λαχανιασμένη, σε κάποιο νέο τρίστρατο, αβέβαιο,
στάθηκε, η εταίρα. Και αντιλήφθηκε εκεί μουρμουρητά,
μα τόσο ανεπαίσθητα, σαν των νεοσσών,
που γουργουρίζουν στην κοιλότητα του αυγού.
Ήταν ψίθυρος, τέτοιος που ήδη η εταίρα
είχε ακούσει, με τρόμο, από το πλάι
να έρχεται ευσεβής, χαμηλόφωνα... όταν
είχε, στην άλλη ζωή, εκείνο το όμορφο άνθος της το σάρκινο,
με χωρίς μία πτυχή τα πέταλα. Μα τώρα
την τράβηξε το μουρμουρητό, την Μυρίνη, την εταίρα.
Προσεκτικά πατούσε το ψηλό χορτάρι του λιβαδιού
η γυμνή ψυχή και κοιτούσε στη γη,
ανάμεσα στις άκαρπες αγριοσυκιές, και είδε.
Είδε εκεί, ανάμεσα στους ασφόδελους και τους νάρκισσους,
να στέκονται άμορφες, μεταξύ ζωής και τίποτα,
σκιές, ακόμη πιο αμυδρές κι απ' τη σκιά, τα παιδιά
της, που δε θέλησε. Και στα χέρια τα άναυμα
είχαν τα άνθη του ένοχου κώνειου,
είχαν της σίκαλης της μοχθηρής τα άγανα,
για διασκέδασή τους. Και ανάμεσα στον θάνατο ακόμα
βρίσκονταν και το τίποτα, κοντά στο κατώφλι.
Και ήρθε σ' αυτά η Μυρίνη· και τα βρέφη
τα βυζανιάρικα, τα ρυτιδιασμένα, βλέποντάς την, μιαν κραυγούλα
άφησαν, άτονη κι ασθενική, και πετώντας
τα θλιμμένα άνθη, έτρεξαν με άλματα,
μακριά, με τα πόδια και τα μακριά χέρια,
κρεμασμένα και πλαδαρά· όπως στον δρόμο
τον μουσκεμένο απ' τη βροχή, στην αντίχρηση ενός βήματος,
φεύγουν χωλαίνοντας τα μικρούλια
κάποιου φρύνου: τέτοια τα νεκρά παιδιά
πριν ακόμη γεννηθούν, τα κυνηγημένα
πριν καν ξεμυτίσουν να ζητήσουν οίκτο!

Μα το χάλκινο κατώφλι ήταν εκεί κοντά,
του μεγάλου οίκου. Και ο προθάλαμος ούρλιαζε σκοτεινός
από τις άγρυπνες σκύλες τις υποχθόνιες.
Εκεί σπαρτάρισε, το πλήθος των βρεφών, μέσα,
ανατριχιάζοντας, και πίσω τους, η μάννα
στην απέραντη σκοτεινιά βυθίστηκε.

«Η MANNA»

Ω πώς, ο Γλαύκος, «μεθυσμένος» απ' τη λήθη, λάβωσε
την άγια μάννα! Και δεν μπόρεσε η μάννα
που όντως ήθελε, ν'αντέξει στην καρδιά
εκείνο το χτύπημα στο πρόσωπο το ταπεινό και θλιμμένο·
επειδή από τόσους πόνους φθαρμένη η καρδιά,
να! ράγισε· και απ' αυτό έπρεπε να πεθάνει!
Και αμέσως ο αγαθός δαίμονας κατέφθασε,
και πιο γρήγορος από μια σκέψη της μάννας
τελευταία, την τρυφερή ψυχή πήρε,
την ανέβασε, την μετέφερε μακριά,
και δύο-τρεις φορές την βούτηξε στη Λήθη.
Και της είπε: «Ξέχνα για πάντα,
καλή ψυχή· γιατί έχεις υποφέρει πολύ!»
Και την τοποθέτησε στην κορυφή της γης,
εκεί που είναι πιότερο φως, πιότερη καλοσύνη, πιότερος Θεός:
στα γαλήνια Ηλύσια, απ' όπου ποτέ δε γυρνά
η ψυχή στο ποταπό, για να πονέσει τη ζωή.

Ma nel profondo della terra il figlio precipitò, nel baratro sotterra, tanto sotterra alla sua tomba, quanto erano su la tomba alte le stelle. E là fu, nella oscurità, travolto dalla massa d'eterna acqua, che sciacqua pendula in mezzo all'infinito abisso; che, mentre oscilla il globo della terra, là dentro fiotta, e urta le pareti solide, e con cupo impeto rimbomba. E l'anima di Glauco era travolta nell'acqua eterna, e or lanciata contro le roccie lisce, or tratta dal risucchio giù. Né un raggio di luce, ma una romba senza pensiero, e senza tempo il tempo. Quando, un flutto sboccò con un singulto in un crepaccio, e Glauco sgorgò dentro l'antro sonante, e si trovò su l'onda d'un nero fiume che correa sotterra rapacemente. Ed era tutto un pianto, un pianto occulto, il pianto dopo morte, oh! così vano, le cui solitarie lacrime lecca il labile lombrico. E il fiume cieco del dolor sepolto portò Glauco vicino alla palude Acherusiade, ove tra terra e acqua errano l'ombre a cui la morte insegna, e che verranno ad altra vita ancora, quando il destino li rivoigia in terra.

E vide le aspettanti anime Glauco sul denso limo, a cui l'urtava il flutto, e gridò Glauco, alto, e chiamò la madre: «Madre che offesi... madre che percossi... madre che feci piangere... Ma vengo sul fiume eterno, o mamma, a te, del pianto! O mamma che... feci morire! E morto ti sono anch'io, nato da te! piú morto! Sì: t'ho percossa. Ma non sai con quanta forza alle scabre roccie mi percuota l'acqua laggiú, nel baratro; e che buio laggiú! che grida! Oh! mai non fossi nato! Mamma... pietà! perdonami! Se lasci ch'io salga, e basta che tu voglia, io salgo; oh! sarò buono! buono, ora per sempre! non ti batterò piú!... Mamma, già l'onda mi porta via... perdona, dunque! Io torno laggiú... fa presto. Un tempo eri piú buona, o mamma!... O madre, ti mutò la morte!»

Così pregava, il figlio. Ecco, e l'ondata dal molle limo lo staccò, lo volle con sé, lo stese, lo portò nel fiume del pianto vano. E singultando, il fiume lo versò nell'abisso; e nell'abisso se lo riprese il vortice segreto. E l'anima dell'empio era travolta dall'acqua eterna, e tratta dal risucchio giù, poi, nel buio, qua e là percossa.

Ed ella su, nel sommo della terra, dove è piú luce, piú beltà, piú Dio, sedea serena; e con la guancia offesa sopra la palma, si faceva cullare dal grande mare d'etere, dal breve, lassú, mollissimo, oscillio del mondo. Ecco, levò dalla tranquilla palma la guancia offesa, e riguardava intorno, inorecchita. E il buon demone accorse e le diceva: «Vieni al dolce Lete, a bere ancora: non assai bevesti!» Ed ella bevve. Ma via via dagli occhi le usciva il pianto e le cadea nell'onda.

Ma στα βάθη της γης ο γιος γκρεμίστηκε, στο βάραθρο το υποχθόνιο, τόσο κατάβαθα στον τάφο του, όσο ήταν πάνω από τον τάφο ψηλά τ'αστέρια. Και εκεί είχε, μες στην σκοτεινιά, παρασυρθεί απ'τη μάζα του αιώνιου νερού, που ξεπλένει αιωρούμενο καταμεσής της απέραντης αβύσσου· που, ενώ αιωρείται η σφαίρα της γης, εκεί μέσα ταλαντεύεται, και χτυπά τα τοιχώματα τα γερά, και με σκοτεινή ορμή αντηχεί. Και η ψυχή του Γλαύκου είχε παρασυρθεί στο αιώνιο νερό, και τότε ριγμένη με ορμή καταπάνω στα βράχια τα λεία, πότε τραβηγμένη από τη δίνη κάτω. Ούτε μία ακτίνα από φως, μα ένα μουγκρητό χωρίς σκέψη, και χωρίς την αίσθηση του χρόνου ο χρόνος. Όταν, ένα μεγάλο κύμα ξεχύθηκε με λυγμό σε μια ρωγμή, και τον Γλαύκο παρέσυρε μέσα στη σπηλιά που αντηχούσε, και βρέθηκε πάνω στο κύμα ενός μαύρου ποταμού που κυλούσε κάτω από τη γη παρασύροντας τα πάντα στο διάβα του. Κι ήταν όλο ένα κλάμα, ένα κλάμα απόκρυφο, το κλάμα μετά τον θάνατο, ω! τόσο μάταιο, του οποίου τα μοναχικά δάκρυα γλείφει ο φθαρτός γεωσκώληκας. Και ο θαμμένος τυφλός ποταμός του πόνου έφερε τον Γλαύκο κοντά στη βαλτώδη Αχερουσία, όπου μεταξύ γης και νερού περιπλανώνται οι σκιές τις οποίες οδηγεί ο θάνατος, και που θα έρθουν στην άλλη ζωή ακόμη, όταν η μοίρα τις ξαναθέλει στη γη.

Και τις ψυχές που ανέμεναν είδε ο Γλαύκος στον πυκνό βάλτο, στον οποίο τις έδερνε το κύμα, και ούρλιαξε ο Γλαύκος, ψηλά, και φώναξε τη μάνα: «Μάνα που σε προσέβαλα... μάνα που σε πλήγωσα... μάνα που σε έκανα να κλάψεις... Μα έρχομαι στον ποταμό τον αιώνιο, ω μαμά, σε σένα, του κλαυθμού! Ω μαμά που... σε έκανα να πεθάνεις! Και νεκρός είμαι για σένα και εγώ, (ο) γεννημένος από σένα! πιο νεκρός! Ναι: σε πλήγωσα. Μα δεν ξέρεις με πόση ορμή στα άγρια βράχια με χτυπά το νερό εκεί κάτω, μες στο βάραθρο· και πόσο σκοτάδι εκεί κάτω! τί ουρλιαχτά! Ωχι! ποτέ να μην είχα γεννηθεί! Μαννούλα... έλεος! συγχώρα με! Αν επιτρέψεις να ανέβω επάνω, και αρκεί να το θες, εγώ θα ανέβω· ωχι! θα είμαι καλός! καλός, τώρα για πάντα! δε θα σε χτυπώ πια!... Μαμά, ήδη το κύμα με παρασέρνει... συγχώρησε, λουπόν! Εγώ γυρίζω εκεί κάτω... βιάσου. Κάποτε ήσουν πιο καλή, ω μαννούλα!... Ω μάνα, σε άλλαξε ο θάνατος!»

Έτσι ικέτευε, ο γιος. Και να, το κύμα της μαλακιάς λάσπης τον απέσπασε, τον πήρε μαζί του, τον κράτησε, τον μετέφερε στον ποταμό του μάταιου κλαυθμού. Και με αναφιλητά, ο ποταμός τον παρέσυρε στην άβυσσο· και μες στην άβυσσο τον ξαναπήρε η δίνη η μυστική. Και η ψυχή του μητροκτόνου είχε παρασυρθεί απ'το νερό το αιώνιο, και είχε τραβηχτεί από τη δίνη χαμηλά, έπειτα, μες στο σκοτάδι, εδώ κι εκεί παραδαρμένη.

Και εκείνη πάνω, στην κορυφή της γης, όπου υπάρχει πιότερο φως, πιότερη καλοσύνη, πιότερος Θεός, καθόταν γαλήνια· και με το μάγουλο το προσβεβλημένο στην παλάμη, λικνιζόταν από την πλατιά θάλασσα του αιθέρα, από τη σύντομη, εκεί ψηλά, την πολύ απαλή ταλάντωση του κόσμου. Να! σηκώθηκε από την ήρεμη παλάμη το μάγουλο το προσβεβλημένο, και κοιτούσε τριγύρω, με τεντωμένα τα αφτιά. Και ο καλός δαίμονας το αντιλήφθηκε και της είπε: «Πήγαινε στη γλυκιά Λήθη, να πιεις κι άλλο: δεν ήπιες αρκετά!» Κι εκείνη ήπιε. Μα σιγά-σιγά απ'τα μάτια (της) τής έτρεχε το κλάμα και τής έπεφτε στο κύμα.

E le premeva il demone, soavemente, la nuca, e le diceva: «Ancora!
 90 Ancora! Bevi! Non assai bevesti!»
 E docile beveva ella, e nel Lete
 le cadea sempre piú dritto il pianto.
 Oh! non beveva che l'oblio del male,
 la santa madre, e si levò piangendo,
 95 e disse: «Io sento che il mio figlio piange.
 Portami a lui!» Né il demone s'oppose;
 ché cuor di madre è di ogni Dio piú forte.
 E con lei scese, ed ella andò sotterra
 sempre piangendo e giunse alla palude
 100 Acherusiade. Ed ella errò tra l'alga
 deforme, ed ella s'aggirò tra il fango,
 sempre accorrendo ad ogni sbocco appena
 sentia mugghiare una marea sotterra,
 e il pianto vano venir su, dei morti,
 105 sui neri fiumi, di su i rossi fiumi.

Ed un flutto, laggiú, con un singulto
 gittò Glauco in un antro, e poi su l'onde
 del nero fiume che correa sotterra,
 del pianto occulto, pianto dopo morte;
 110 e lo portò vicino alla palude:
 e gridò Glauco, alto, e chiamò la madre:
 «Madre, eri buona, e ti mutò la morte!
 mamma, io ti feci piangere; mammina,
 io sí ti feci, io figlio tuo, morire...»
 115 Ma ella, prima anche di lui, gridava
 dal triste limo, tra il fragor dei flutti:
 «Mia creatura, non lo feci apposta
 io, a morir così d'un subito, io
 io, a non dirti che non era nulla,
 120 ch'era per gioco... Vieni su: perdona!»

E Glauco ascese. E poi la madre e il figlio
 vennero ancor dalla palude in terra,
 l'una a soffrire, e l'altro a far soffrire.

Και τής πίεζε ο δαίμονας, τρυφερά, τον αυχένα, και τής έλεγε: «Κι άλλο!
 Κι άλλο! Πιες! Δεν ήπιες αρκετά!»
 Και πειθήνια έπινε εκείνη, και μες στη Λήθη
 τής έπεφτε όλο και πιο ασυγκράτητο το κλάμα.
 Ωχ! δεν ήπιε παρά τη λημονιά της συμφοράς,
 η άγια μάννα, και σηκώθηκε κλαίγοντας,
 και είπε: «Εγώ νιώθω ότι ο γιος μου κλαίει.
 Πήγαινε με σ' αυτόν!» Ο δαίμονας δεν έφερε αντίρρηση·
 γιατί η καρδιά της μάννας είναι από κάθε Θεό πιο δυνατή.
 Και μαζί της κατέβηκε, και εκείνη πήγε κάτω από τη γη
 κλαίγοντας πάντα και έφτασε στην ελώδη
 Αχερουσία. Και περιπλανήθηκε ανάμεσα στα φύκια
 τα κακοσχηματισμένα, και τριγύρισε στον βούρκο,
 πάντα προστρέχοντας σε κάθε εκβολή μόλις
 άκουγε να βρυχάται μια υπόγεια μάζα νερού,
 και τον κλαυθμό τον μάταιο να έρχεται ψηλά, των νεκρών,
 πάνω στα μαύρα ποτάμια, πάνω στα κόκκινα ποτάμια.

Και ένα κύμα, εκεί κάτω, με έναν λυγμό
 πέταξε τον Γλαύκο σε μια σπηλιά, και έπειτα πάνω στο κύμα
 του μαύρου ποταμού που κυλούσε κάτω απ' τη γη,
 του κρύφιου κλαυθμού, του κλαυθμού μετά τον θάνατο·
 και τον μετέφερε κοντά στο έλος:
 και ούρλιαξε ο Γλαύκος, ψηλά, και φώναξε τη μάννα:
 «Μάννα, ήσουν καλή, και σε άλλαξε ο θάνατος!
 μαμά, εγώ σε έκανα να κλάψεις· μαννούλα,
 εγώ έτσι σε έκανα, εγώ ο γιος σου, να πεθάνεις...»
 Μα εκείνη, ήδη πριν από αυτόν, ούρλιαζε
 από τον θλιμμένο βάλτο, μέσα στον πάταγο των κυμάτων:
 «Βλαστάρι μου, δεν το έκανα επίτηδες
 εγώ, να πεθάνω έτσι ξαφνικά, εγώ
 εγώ, που δεν σου είπα ότι δεν ήταν τίποτα,
 ότι ήταν για αστείο... Έλα επάνω: συγχώρα!»

Και ο Γλαύκος ανέβηκε. Και ύστερα η μάννα και ο γιος
 ήρθαν πάλι από τον βάλτο στη γη,
 η μια για να υποφέρει, κι ο άλλος για να κάνει να υποφέρουν.

«ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ»

PSYCHE

O Psyche, tenue piú del tenue fumo
 ch' esce alla casa, che se piú non esce,
 la gente dice che la casa è vuota;
 piú lieve della lieve ombra che il fumo
 5 disegna in terra nel vanire in cielo:
 sei prigioniera nella bella casa
 d'argilla, o Psyche, e vi sfaccendi dentro,
 pur lieve sí che non se n'ode un suono;
 ma pur vi sei, nella ben fatta casa,
 10 ché se n'alza il celeste alito al cielo.
 E vi sfaccendi dentro, e vi sospiri
 sempre soletta, ché non hai compagne
 altre che voci di cui tu sei l'eco;
 ignude voci che con un sussulto
 15 sorgere ammiri su da te, d'un tratto;
 voci segrete a cui tu servi, o Psyche.

Introrno alla tua casa, o prigioniera,
 pasce le greggi un Essere selvaggio,
 bicornè, irsuto; e sui due piè di capro
 20 sempre impennato, come a mezzo un salto.
 E tu ne temi, ch'egli là minaccia

«ΨΥΧΗ»

Ω Ψυχή, πιο απαλή κι απ' τον απαλό καπνό
 που βγαίνει απ' το σπίτι, που αν πια δε βγαίνει,
 ο κόσμος λέει ότι το σπίτι είναι αδειανό·
 πιο ελαφριά κι απ' την ελαφριά σκιά που ο καπνός
 σχηματίζει στη γη όταν εμφανίζεται στον ουρανό:
 είσαι φυλακισμένη μες στο όμορφο σπίτι
 από πηλό, ω Ψυχή, και εκεί μέσα διαλύεσαι,
 τόσο ανεπαίσθητα ώστε δεν ακούγεται ήχος·
 μα όντως βρίσκεσαι εκεί, μες στο καλοφτιαγμένο σπίτι,
 αφού υψώνεται η ουράνια πνοή στον ουρανό.
 Και εκεί μέσα διαλύεσαι, και εκεί αναστενάζεις
 πάντα μοναχούλα, αφού δεν έχεις φίλες
 άλλες παρά φωνές των οποίων εσύ είσαι η ηχώ·
 γυμνές φωνές που μ' ένα σκίρτημα
 κοιτάξεις θαμπωμένη να υψώνονται γύρω σου, ξαφνικά·
 φωνές μυστικές τις οποίες εσύ υπηρετείς, ω Ψυχή.

Γύρω απ' το σπίτι σου, ω φυλακισμένη,
 βόσκει τα κοπάδια ένα Πλάσμα άγριο,
 δικέρατο, δασύτριχο· και στα δυο τραγίσια πόδια (του)
 πάντα φτερωτό, σαν εν μέσω άλματος.
 Κι εσύ τον φοβάσαι, αφού αυτός εκεί απειλεί

impaziente, e sempre ulula e corre;
e spesso guazza nel profondo fiume,
come la pioggia, e spesso crolla il bosco,
25 al par del vento; e non è mai l'istante
che tu non l'oda o non lo veda, o Psyche,
Pan multiforme. Eppure talvolta ei soffia
dolce così nelle palustri canne,
che tu l'ascolti, o Psyche, con un pianto
30 sí, ma che è dolce, perché fu già pianto
e perse il tristo nel passar dagli occhi
la prima volta. E tu ripensi a quando
vergine fosti ad un'ignota belva
data per moglie, crudel mostro ignoto.
35 E sempre al buio tu con lui giacesti
rabbrividendo docile, ed alfine,
vigile nel suo sonno alto di fiera,
accesa la tua piccola lucerna,
guardasti; e quella belva era l'Amore.

40 E lo sapesti solo allor che sparve,
l'Amore alato. E ne sospiri e l'ami.
E nella casa di ben fatta argilla,
dove sei schiava delle voci ignude,
sempre l'aspetti, che ritorni, e dorma
45 con te. Tu piangi, quando Pan, la notte,
fa dolcemente sufolar le canne;
piangi d'amore, o solitaria Psyche,
nella tua casa, dove piú non tieni
posto, che l'ombra, e non fai piú rumore,
50 che l'alito; e le voci odi che fanno
all'improvviso a te cader dal ciglio
la stilla che non ti voleva cadere.

Però che sono e súbite e severe
le piú; ma piú di tutte una che sempre
55 contende e grida, ad ogni tuo sospiro
verso l'alata libertà: «Non devi!»
Quella non t'ama, credi tu, ma un'altra
è, sí, che t'ama, e ti favella a parte
e ti consola, e teco piange, e parla
60 così sommessa che tu credi a volte
che sia meschina prigioniera anch'ella.

E tu devi, di un mucchio alto di semi,
far tanti mucchi, e sceverare i grani
d'orzo, i chicchi di miglio, le rotonde
65 vecchie, i bislungi pippoli di vena.
E come fine polvere di ferro
sparsa per tutto il mucchio è la semenza
dei papaveri. E tu, Psyche, tu gemi
trepida, inerte; e poi con le tue dita
70 d'aria ti provi, e scegli a lungo i semi
del papavero immemore, e in un giorno
tanti ne cogli, quanti appena udresti
cantare nella secca urna d'un fiore.
E piangi, ed ecco vengono le figlie
75 dell'alma Terra, frugole e succinte,
dalla pineta dove a Pan selvaggio,
frangean tra gli aghi dei pinastri il suolo.
Non so chi disse alle operaie nere
di Pan la cosa. Ma si fa d'un tratto
80 un brulichio per l'odorata selva;
e sgorgano esse a frotte dai minuti
lor collicelli, mentre Pan nell'ombra
s'addorme al canto delle sue cicale.
E salgono alla casa, onda su onda,
85 fila incessanti di formiche, ed opre
vengono a te; ma prima i grani d'orzo,
pesi, e i bislungi pippoli di vena
portano, due di loro uno di quelli;
fanno le vecchie di tra il biondo miglio,
90 poi fanno il miglio minimo, poi vanno.
E resta a te la polvere di semi,

ανυπόμονος, και πάντα ουρλιάζει και τρέχει·
και συχνά τσαλαβουτά μες στο βαθύ ποτάμι,
σαν τη βροχή, και συχνά σείει το δάσος,
στο φύσημα του ανέμου· και δεν υπάρχει στιγμή
που να μην τον μυρίζεις και να μην τον βλέπεις, ω Ψυχή,
τον Πάνα τον πολύμορφο. Κι όμως κάθε φορά που φυσά
τόσο γλυκά μες στις ελώδεις καλαμιές,
που τον ακούς, ω Ψυχή, με ένα κλάμα
τέτοιο, μα που είναι γλυκό, αφού είχε ήδη κλαυθεί
κι έχασε τη θλίψη περνώντας απ'τα μάτια
την πρώτη φορά. Και εσύ αναπολείς τότε που
παρθένα ήσουν σε ένα άγνωστο κτήνος,
δοσμένη για σύζυγο, (σε ένα) άκαρδο άγνωστο τέρας.
Και πάντα στο σκοτάδι εσύ μαζί του πλάγιαζες
ανατριχιάζοντας πειθήνια, και τελικά,
άγρυπνη μες στον ύπνο του τον βαθύ του θηρίου,
με αναμμένο το μικρό σου λυχνάρι,
κοίταξες· κι εκείνο το κτήνος ήταν ο Έρωας.

Και το έμαθες μόνο τότε που χάθηκε,
ο Έρωας ο φτερωτός. Και γι' αυτόν στενάζεις και τον αγαπάς.
Και μες στο σπίτι από καλοφτιαγμένο πηλό,
όπου είσαι σκλάβα των φωνών των γυμνών,
πάντα τον περιμένεις, να επιστρέψει, και να πλαγιάσει
μαζί σου. Εσύ κλαις, όταν ο Πάνας, τη νύχτα,
κάνει γλυκά να θροϊζουν οι καλαμιές·
κλαις από έρωτα, ω μοναχική Ψυχή,
μες στο σπίτι σου, όπου πια δεν έχεις
θέση, παρά μόνο τη σκιά, και δεν κάνεις πια θόρυβο,
παρά μόνο την πνοή· και τις φωνές ακούς που κάνουν
ξαφνικά να σου πέσει από το βλέφαρο
η στάλα που δεν ήθελες να σου πέσει.

Όμως να που είναι και άμεσες και αυστηρές
οι περισσότερες· μα πióτερο απ' όλες μία που πάντα
διαφωνεί και φωνάζει, σε κάθε σου αναστεναγμό
προς τη φτερωτή ελευθερία: «Δεν πρέπει!»
Εκείνη δε σε αγαπά, πιστεύεις εσύ, μα μια άλλη
είναι, ναι, που σε αγαπά, και σου μιλά χωριστά
και σε παρηγορεί, και μαζί σου κλαίει, και μιλά
τόσο υποτονικά, ώστε εσύ πιστεύεις κάποιες φορές
ότι είναι δύσμοιρη φυλακισμένη κι εκείνη.

Και εσύ πρέπει, από έναν σωρό από σπόρους ψηλό,
να κάνεις τόσους σωρούς, και να χωρίσεις τους κόκκους
από κριθάρι, τα σπυριά από κέγχρο, τους στρογγυλούς
σπόρους βίκου, τα μακρουλά σπυριά απο βρώμη.
Και σαν λεπτή λιμαδούρα
διάσπαρτο σε όλον τον σωρό είναι το σπορικό
των παπαρούνων. Και εσύ, Ψυχή, εσύ στενάζεις
τρεμουλιαστή, αδρανής· κι ύστερα με τα δάχτυλά σου
τα αέρινα δοκιμάζεις, και διαλέγεις για πολλήν ώρα τους σπόρους
της παπαρούνας της αμνήμονος, και σε μία μέρα
τόσους μαζεύεις, όσους, μόλις άκουσες,
να τραγουδούν μες στον ξερό κάλυκα ενός άνθους.
Και κλαις, και να! έρχονται οι κόρες
της τροφού Γης, σκανδαλιάρες και αναζωσμένες,
από το πευκοδάσος όπου για τον Πάνα τον άγριο
έσπαζαν ανάμεσα στις πευκοβελόνες το χώμα.
Δεν ξέρω ποιος το είπε στις μαύρες εργάτριες
του Πάνα. Μα γίνεται ξαφνικά
πλημμύρα στο μυρωδάτο δάσος·
κι αναβλύζουν αυτές (οι κόρες) σε μπουλούκια απ'τα μικρά
(χωμάτινα) λοφάκια τους, ενώ ο Πάνας στη σκιά
κοιμάται με το τερέτισμα των τζιτζικιών του.
Και ανεβαίνουν στο σπίτι, κατά κύματα,
σειρές ατελείωτες απο μυρμήγκια, και εργάτριες
έρχονται σε σένα· μα πρώτα τους κόκκους από κριθάρι,
πού'χουν αρκετό βάρος, και τα μακρουλά σπυριά βρώμης
μεταφέρουν, δυο από αυτά ένα από εκείνα·
ξεχωρίζουν τους βίκους μέσα απ'τον ξανθό κέγχρο,
έπειτα ξεχωρίζουν τα σποράκια κέγχρου, έπειτα φεύγουν.
Κι απομένει σε σένα η σκόνη των σπόρων,

di cui ciascuno dal suo nulla esprima
un lungo stelo e il molle fior del sonno.

E il molle sonno tu lo chiami, o Psyche,
95 dacché di quelle voci una, la voce
che non t'ama e ti sgrida aspra, ti disse:
«Vil fanciella, prendi questa brocca
e va per acqua al nero fonte; al fonte
di cui sgorga l'oscura onda, sotterra,
100 al fiume morto. Esci per poco, e torna».
E tuo mal grado, o schiavolina, andasti
con la tua brocca di cristallo al fonte;
e là vedesti, su la grotta, il drago,
l'insonne drago, sempre aperti gli occhi;
105 e tu chiudesti, o Psyche, i tuoi, da lungi
rabbrividendo; ed ecco, non veduto,
uno ti prese l'anfora di mano,
che piena in mano dopo un po' ti rese,
e dileguò. Tu lentamente a casa
110 tornavi, smorta, e con un gran sospiro,
apristi gli occhi, e nel cristallo puro
tu guardasti l'oscura acqua di morte;
e vi vedesti il vortice del nulla.
E ne tremasti. E Pan allora un dolce
115 canto soffìò nelle palustri canne,
che tu piangesti a quel pensier di morte
come piangevi per desio d'amore:
lo stesso pianto, così dolce, o Psyche!

Ma pur ne tremi, o Psyche, ancora, e mesta
120 invochi il sonno, perché a te nasconda
quell'altro sonno, che non vuoi, piú grande!
Ma delle voci di cui tu sei schiava,
quella che t'ama e ti consola a parte,
ecco che ti favella e ti consola:
125 «Povera Psyche, io so dov'è l'Amore.
Oh! l'Amore t'aspetta oltre la morte.
Di là, t'aspetta. Se tu passi il nero
fiume sotterra, troverai l'Amore.
Tremi? C'è un vecchio, vecchio come il tempo,
130 che tutti imbarca, e non fa male a Psyche!
E c'è un cane, oltre il fiume, che divora
ciò ch'è di troppo, e non fa male a Psyche!
Pallida Psyche, prendi tra le labbra
che sembrano due petali appassiti
135 di morta rosa, un obolo, e leggiere
tienlo, così, che te lo prenda il vecchio,
né tu lo senta; e chiudi gli occhi, e dormi.
E prendi una focaccia, anche, col miele
e col mite papavero, e leggiere
140 tienla, così, che te la prenda il cane,
né tu lo senta; e chiudi gli occhi, e dormi.
Appena desta, rivedrai l'Amore».

Tu la focaccia prendi su, col miele,
tu chiudi nelle labbra scolorite
145 l'obolo; e non so quale alito lieve
ti porta via. Per dove passi, un'ombra
passa, non piú che d'ali di farfalla.
Ma tu non dormi; e lievemente il vecchio
ti prende il piccolo obolo di bocca;
150 ma tu lo senti, e senti anche la rauca
lena del vecchio rematore, come
se alcuno segghi il duro legno, e come
se alcuno picchi su la putre terra;
anche senti un latrato, solitario;
155 e tremi tanto, che di man ti sfugge
ah! la focaccia, e fa un tonfo nell'acqua
morta del fiume. Ed anche tu vi cadi,
cadi nel queto vortice del nulla.

Ma Pan il gregge pasce là su l'orlo
160 del morto fiume. Non udivi il suono

εκ των οποίων ο καθένας από το δικό του τίποτα βλασταίνει
έναν μακρύ μίσχο και το τρυφερό άνθος του ύπνου.

Και τον γλυκό ύπνο εσύ τον καλείς, ω Ψυχή,
αφότου από εκείνες τις φωνές μία, η φωνή
που δεν σ'αγαπά και σε μαλώνει άγρια, σου λέει:
«Ταπεινό σκλαβάκι, πάρε αυτήν την κανάτα
και πήγαινε για νερό στη μαύρη πηγή· στην πηγή
απ'την οποία αναβλύζει το μαύρο κύμα, κάτω απ'τη γη,
στο νεκρό ποτάμι. Έμπα για λίγο, και γύρνα».
Και παρά τη θέλησή σου, ω σκλαβάκι, πήγες
με την κανάτα σου την κρυστάλλινη στην πηγή·
και εκεί είδες, ω Ψυχή, στη σπηλιά, τον δράκοντα,
τον άγρυπνο δράκοντα, (με) πάντα ανοιχτά τα μάτια·
κι εσύ έκλεισες, ω Ψυχή, τα δικά σου, για πολλήν ώρα
ανατριχιάζοντας, και να! αθέατος,
κάποιος σου πήρε τον αμφορέα απ'το χέρι,
που γεμάτο στο χέρι λίγο αργότερα στον άφησε,
και χάθηκε· Εσύ με αργό βήμα στο σπίτι
επέστρεψες, χλωμή, και με έναν βαθύ αναστεναγμό,
άνοιξες τα μάτια, και στο κρύσταλλο το καθάριο
κοίταξες το σκοτεινό νερό του θανάτου,
κι εκεί είδες, τη δίνη του τίποτα.
Και την φοβήθηκες. Και ο Πάνας τότε έναν γλυκό
σκοπό φύσηξε στις ελόβιες καλαμιές,
που (σ'έκανε και) έκλαψες στη σκέψη εκείνη του θανάτου
όπως έκλαιγες εξαιτίας της επιθυμίας του έρωτα:
το ίδιο κλάμα, το τόσο γλυκό, ω Ψυχή!

Μα, όντως, τον φοβάσαι, ω Ψυχή, ακόμα, και θλιμμένη
επικαλείσαι τον ύπνο, γιατί σε σένα κρύβεται
εκείνος ο άλλος ύπνος, που δε θες, ο πιο μεγάλος!
Μα απ'τις φωνές των οποίων εσύ είσαι σκλάβο,
εκείνη που σε αγαπά και σε παρηγορεί ξεχωριστά,
να που σου μιλά και σε ανακουφίζει:
«Φτωχή Ψυχή, εγώ ξέρω πού είναι ο Έρωσ.
Ωχ! ο Έρωσ σε περιμένει πέρα απ'τον θάνατο.
Εκεί πέρα, σε περιμένει. Αν εσύ διασχίσεις το μαύρο
ποτάμι κάτω απ'τη γη, θα βρεις τον Έρωτα.
Φοβάσαι; Είν' ένας γέρος, γέρος σαν τον χρόνο,
που όλους τους διαπορθμεύει και δε θα βλάψει την Ψυχή!
Κι είν' ένας σκύλος, πέρα απ'το ποτάμι, που κατασπαράζει
ότι υπάρχει σε μεγάλες ποσότητες, και δε θα βλάψει την Ψυχή!
Χλωμή Ψυχή, πάρε ανάμεσα στα χείλη (σου)
που μοιάζουν δυο πέταλα μαραμμένα
νεκρού ρόδου, έναν οβολό, και απαλά
κράτησέ τον, έτσι, που να στον πάρει ο γέρος,
χωρίς να το νιώσεις· και κλείσε τα μάτια, και κοιμήσου.
Και πάρε μια πίτα, επίσης, με μέλι
και με γλυκόν παπαρουνόσπορο, και απαλά
κράτησέ την, έτσι, που να στην πάρει ο σκύλος,
χωρίς να το νιώσεις· και κλείσε τα μάτια, και κοιμήσου.
Μόλις ξυπνήσεις, θα ξαναδείς τον Έρωτα».

Εσύ την πίτα παίρνεις, με το μέλι,
εσύ κλείνεις στα χείλη τα άχρωμα
τον οβολό· και δεν ξέρω ποια πνοή απαλή
σε μεταφέρει. Απ'όπου περνάς, μια σκιά
περνά, τίποτε περισσότερο παρά φτερά πεταλούδας.
Μα δεν κοιμάσαι· και απαλά ο γέρος
σου παίρνει τον μικρό οβολό απ'το στόμα·
μα εσύ το νιώθεις, και ακούς επίσης την τραχιά
πνοή του γέρου κωπηλάτη, λες
και κάποιος προονίζει το σκληρό ξύλο, και, λες
και κάποιος, χτυπά πάνω στη σάπια γη·
ακούς κι ένα αλύχτημα, μοναχικό·
και τρέμεις τόσο, ώστε απ'το χέρι σου φεύγει
αχ! η πίτα, και κάνει έναν παφλασμό μες στο νερό
το νεκρό του ποταμού. Και πέφτεις κι εσύ εκεί,
πέφτεις στην ήσυχη δίνη του τίποτα.

Μα ο Πάνας το κοπάδι βόσκει εκεί στο χείλος
του νεκρού ποταμού. Δεν άκουγες τον ήχο

- là, della vita? Tremuli belati
e cupi mugli, il gorgheggiar d'uccelli
tra foglie verdi, e sotto gravi mandre
lo scroscio vasto delle foglie secche.
- 165 E ti cullava nella vecchia barca
un canto lungo, che da te piú sempre
s'allontanava sino a dileguare
nella dimenticata fanciullezza.
Pan! era Pan! Egli ti porge un braccio
- 170 ispido, e su ti leva intirizzita,
gelida, o Psyche; immemore; e ti corca
nuda cosí, lieve cosí, nel vello
del suo gran petto, e in sé ti cela a tutti.
Quali alte grida là dal mondo! Quali
- 175 tristi lamenti intorno alla tua casa,
d'argilla, o Psyche, donde piú non esce
il tenue fumo, alla tua casa vuota
di cui sparve il celeste alito in cielo!
Ti cercano le genti, o fuggitiva.
- 180 O Psyche! O Psyche! dove sei? Ti cerca
nel morto fiume il vecchio che tragitta
tutti di là. Ti cerca, acre fiutando,
dall'altra riva il cane che divora
ciò ch'è di troppo. Tutti, o Psyche, invano!
- 185 O Psyche! O Psyche! dove sei? Ma forse
nelle cannuce. Ma chi sa? tra il gregge.
O nel vento che passa o nella selva
che cresce. O sei nel bozzolo d'un verme
forse racchiusa, o forse ardi nel sole.
- 190 Ché Pan l'eterno t'ha ripresa, o Psyche.

LA CIVETTA

- «O tristi capi! O solo voci! O schiene
vaie cosí come la biscia d'acqua!
Via di costí!» gridava agro il custode
della prigionie. Era selvaggio il luogo,
- 5 deserto, in mezzo della sacra Atene,
con sue deformi catapecchie al piede
di bigie roccie dalle strie giallastre,
piene di buchi, verdeggianti appena
qua e là di partenio e di serpillio.
- 10 Il sole era sui monti, e nell'azzurro
passava fosco a ora a ora un volo
d'aspri rondoni che girava attorno,
sopra la rocca, alla gran Dea di bronzo,
forte strillando. Ed anche in terra un gruppo
- 15 di su di giú correva, di fanciulli;
strillando anch'essi. Ed ecco s'aprí l'uscio
della casa degli Undici, e il custode
alzò dal tetro limitar la voce.
- Egli diceva: «È per voi scianto ancora?
- 20 Ieri da Delo ritornò la nave
sacra, e le feste sono ormai finite.
Non è piú tempo di legar col refe
gli scarabei! Non piú, di fare a mosca
di bronzo!» Un poco piú lontano il branco
- 25 trasse, in silenzio. Poi gridarono: «Ohe?
che parli tu di scarabei, di mosche?
È una civetta». In vero una civetta
tutta arruffata era nel pugno a Gryllo
figlio di Gryllo facitor di scudi,
- 30 ch'era il piú grande. Ma l'avea pocanzi
in un crepaccio Hyllo predata, il figlio
d'Hyllo vasaio, ch'era il piú piccino.
In un crepaccio della bigia rupe,
sotto un cespuglio di parietaria,
- 35 vide due rilucenti Hyllo stateri

εκεί, της ζωής; Τρεμουλιαστά βελάγματα
και μουντά μουγκανητά, το κελάιδημα των πουλιών
ανάμεσα στα πράσινα φύλλα, και κάτω απ'τα βαριά κοπάδια
το δυνατό τρίξιμο των ξερών φύλλων.
Και σε νανούριζε μες στη γέρικη άκατο
ένα μακρόσυρτο τραγούδι, που από σένα πάντα πιο πολύ
απομακρυνόταν μέχρι να χαθεί
στην ξεχασμένη παιδική ηλικία.
Ο Πάνας! ήταν ο Πάνας! Εκείνος σου άπλωσε ένα χέρι
τραχύ, και ψηλά σε σήκωσε μουδιασμένη,
ξυλιασμένη, ω Ψυχή· αμνήμονα· και σε ξάπλωσε
έτσι γυμνή, τόσο απαλά, στην προβιά
του πλατιού του στέρνου, και μέσα του σ'έκρυψε απ' όλους.
Τί δυνατές κραυγές εκεί πέρα απ'τον κόσμο! Τί
λυπητεροί θρήνοι γύρω απ'το σπίτι σου,
από πηλό, ω Ψυχή, απ'όπου πια δε βγαίνει
ο απαλός καπνός, απ'το σπίτι σου το άδειο
απ'το οποίο χάνεται η γαλάζια πνοή στον ουρανό!
Σε αναζητούν οι άνθρωποι, ω λυποτάκτισσα.
Ω Ψυχή! Ω Ψυχή! πού είσαι; Σε αναζητεί
στο νεκρό ποτάμι ο γέρος που τους διαπορθμεύει
όλους πέρα. Σε αναζητεί, οσφραίνοντας με μανία,
απ'την απέναντι όχθη ο σκύλος που κατασπαράζει
ότι υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα. Όλοι, ω Ψυχή, μάταια!
Ω Ψυχή! Ω Ψυχή! πού είσαι; Μα ίσως
μες στις καλαμιές. Μα ποιος ξέρει; ανάμεσα στο κοπάδι.
Ή στον άνεμο που περνά ή μες στο δάσος
που μεγαλώνει. Ή είσαι στο κουκούλι μιας κάμπιας
ίσως κλεισμένη, ή ίσως φλέγεσαι στον ήλιο.

Γιατί ο Πάνας ο αιώνιος σε ξανακέρδισε, ω Ψυχή.

«Η ΚΟΥΚΟΥΒΑΓΙΑ»

«Ω ανόητοι! Ω φωνακλάδες! Ω ράχες
έτσι *σκαμμένες* σαν το νερόφιδο!
Δρόμο απ'εδώ!» φώναζε τραχύς ο δεσμοφύλακας
της φυλακής. Ήταν άγριος ο τόπος,
έρημος, καταμεσής της ιερής Αθήνας,
με τις κακοφτιαγμένες τρώγλες της στα ριζά
των γκρίζων με τις κιτρινωπές ρωγμές βράχων,
των γεμάτων με τρύπες, ίσα-ίσα χορταριασμένων
εδώ κι εκεί με χρυσάνθεμο το παρθένιο και θυμάρι.
Ο ήλιος ήταν στα βουνά, και μες στο γαλάζιο
περνούσε απειλητικό πότε-πότε ένα σμήνος
από χελιδόνια που τσίριζαν τραχιά και πετούσαν τριγύρω,
πάνω απ'τον βράχο, απ'την τρανή Θεά τη χάλκινη,
σκούζοντας δυνατά. Και στη γη επίσης μια ομάδα
εδώ κι εκεί έτρεχε, από παιδάκια-
στριγγλίζοντας και αυτά. Και να! άνοιξε η είσοδος
του οίκου των Έντεκα, και ο δεσμοφύλακας
ύψωσε από το σκοτεινό κατώφλι τη φωνή.

Εκείνος είπε: «Είναι για σας ακόμη περίοδος διασκέδασης;
Χθες απ'τη Δήλο επέστρεψε το πλοίο
το ιερό, και οι εορτασμοί έχουν ήδη τελειώσει.
Δεν είναι πια καιρός να δένετε με νήμα
τους σκαραβαίους! Ούτε πια, να παίζετε την
τυφλόμυγα!» Λίγο πιο μακριά το παιδολόι
αποτραβήχτηκε, ήσυχα. Έπειτα φώναξαν: «Ε;
τί μιλάς εσύ για σκαραβαίους, για μύγες;
Είναι μια κουκουβάγια». Πράγματι μια κουκουβάγια
εντελής σαστισμένη βρισκόταν στη χούφτα του Γρύλλου,
του γιου του Γρύλλου, του κατασκευαστή ασπίδων,
που ήταν ο πιο μεγάλος. Μα την είχε πριν λίγο
σε μια ρωγή ο Ύλλος θηρεύσει, ο γιος
του Ύλλου του κεραμοποίου, που ήταν ο πιο μικρός.
Σε μια ρωγή του γκρίζου γκρεμού,
κάτω από έναν θάμνο από περδικάκι,
είδε δύο λαμπερούς ο Ύλλος στατήρες

d'oro, nell'ombra, e s'appressò; ma l'oro non c'era più: poi li rivide i due fissi e tondi nell'ombra occhi d'uccello. Una civetta della Dea di Atene
40 immobilmente riguardava il figlio d'Hyllo vasaio; che con le due mani all'improvviso l'abbrancò su l'ali, e la portava. E Coccalo sorvenne che gliela prese; a Coccalo la prese
45 Cottalo; e Gryllo a lui la vinse: allora Cottalo pianse, Coccalo sorrise, e il piccolino frignò dietro il grande.

Ma Gryllo avvinse con un laccio un piede della civetta, e la faceva sbalzare
50 e svolazzare al caldo sole estivo. E dai tuguri altri fanciulli, figli d'arcieri sciti, figli di metèci, trassero. E in mezzo a tutti la civetta chiudeva apriva trasognata gli occhi
55 rotondi, fatti per la sacra notte. E il coro: «Balla» cantò forte «o muori!»

E nel carcere in tanto era un camuso Pan boschereccio, un placido Sileno col viso arguto e grossi occhi di toro.
60 Dolce parlava. E gli sedeva ai piedi un giovinetto dalla lunga chioma, bellissimo. E molti altri erano intorno, uomini, muti. Ed a ciascuno in cuore era un fanciullo che temeva il buio;
65 e il buon Sileno gli faceva l'incanto. «Voi non vedete ciò ch'io sono. Io sono» egli diceva «ciò che di me sfugge agli occhi umani: l'invisibile. Ora s'ei guarda, come fosse ebbro, vacilla;
70 ma non è lui, non è quest'io, che trema: trema ciò ch'egli guarda, che si vede, che mai non dura uguale a sé, che muore. Io, di me, sono l'anima, che vive
75 più, quanto più vive con sé, lontana dal mondo, nella sacra ombra dei sensi. E s'ella parta libera per sempre, nella notte immortale, ove si trovi ella con tutto che non mai vacilla, ella morrà? non vedrà più?» Qualcuno
80 «Vedrà» rispose; «Non morrà» rispose.

Poi fu silenzio. Il musico veliardo Pan era solo, accanto al suo pensiero invisibile. Il bello adolescente, supino il capo, con la lunga chioma spiovente, lungi dalla nuca, all'aria, beveva l'eco delle sue parole.
85 Ed ecco entrò dall'abbaino un canto d'acute voci: «Balla, dunque, o muori!»

E il custode dal tetro uscio i fanciulli striduli fece lontanar nel sole, fuori dall'ombra dei tetti e della roccia. Ma là, nel sole, molleggiò più goffa sul pugno a Gryllo, s'arruffò, chiudendo aprendo gli occhi, la civetta, e i bimbi ridean più forte. Onde il custode: «O Gryllo figlio di Gryllo, tu che sei più savio, dà retta. Sai: codesto uccello è sacro alla Dea nostra, a cui tu canti l'inno movendo nudo coi compagni nudi
90 per la città. La nostra Dea sa tutto, ché gli occhi ha grigi, di civetta, e vede con essi per l'oscurità del cielo». «No, che non vede» disse Hyllo «né vuole vedere, e chiude gli occhi tondi al sole».

apò χρυσό, στη σκιά, και πλησίασε· μα το χρυσάφι δεν υπήρχε πια: έπειτα τα ξαναείδε τα δύο ακίνητα και στρογγυλά στη σκιά μάτια του πουλιού. Μια κουκουβάγια της Θεάς της Αθήνας ασάλευτα κοιτούσε τον γιο του Ύλλου του κεραμοποιού· που και με τα δυο χέρια ξαφνικά την έπιασε σφιχτά απ'τα φτερά, και τη μετέφερε. Και ο Κόκκαλος κατέφθασε ξαφνικά και τού την πήρε· από τον Κόκκαλο την πήρε ο Κότταλος· και απ'αυτόν την κέρδισε ο Γρύλλος· τότε ο Κότταλος έκλαψε, ο Κόκκαλος χαμογέλασε, και ο μικρούλης κλαψούρισε πίσω απ' τον μεγάλο.

Μα ο Γρύλλος έδεσε με μια θηλιά το ένα πόδι της κουκουβάγιας, και την έκανε να τινάζεται και να φτερουγίζει κάτω απ'τον καυτό ήλιο τον θερινό. Και από τις τρώγλες άλλα παιδάκια, γιοι των Σκυθών τοξοτών, γιοι των μετοίκων, μαζεύτηκαν. Και καταμεσής όλων η κουκουβάγια ανοιγόκλεινε παραζαλισμένη τα μάτια τα στρογγυλά, τα φτιαγμένα για την ιερή νύχτα. Και ο χορός: «Χόρεψε» τραγουδούσε δυνατά «ή πέθανε!»

Και εν τω μεταξύ μες στη φυλακή ήταν ένας πλακουτσομούτης δασόβιος Πάνας, ένας γαλήνιος Σιληνός, με πρόσωπο έξυπνο και μεγάλα μάτια ταύρου. Μελίρρυτος. Και στα πόδια του καθόταν ένας νεαρούλης με μακριά κώμη, ωραιότατος. Και πολλοί άλλοι ήταν τριγύρω, άνδρες, σιωπηλοί. Και στην καρδιά του καθενός ήταν ένα παιδάκι που φοβόταν το σκοτάδι· και ο καλός Σιληνός το μάγευε. «Εσείς δε βλέπετε αυτό που είμαι. Εγώ είμαι» είτε αυτός «αυτό που από μένα διαφεύγει απ'τα ανθρώπινα μάτια: το αόρατο. Τώρα αν αυτός κοιτά, σαν να ήταν μεθυσμένος, παραπατά· μα δεν είναι αυτός, δεν είμαι εγώ αυτός, που ταράζεται: ταράζεται αυτό που αυτός κοιτά, που είναι ορατό, που ποτέ δε μένει ίδιο με τον εαυτό του, που πεθαίνει. Εγώ, απ'τον εαυτό μου, είμαι η ψυχή, που ζει ακόμη, όσο ακόμη ζει με τον εαυτό της, απομακρυσμένη από τον κόσμο, στην ιερή σκιά των αισθήσεων. Και αν αυτή φύγει ελεύθερη για πάντα, στη νύχτα την αθάνατη, όπου βρίσκεται αυτή με το «δλον» που ποτέ δεν παραπατά, αυτή θα πεθάνει; δε θα βλέπει πια;» Κάποιος, «Θα βλέπει» απάντησε· «Δε θα πεθάνει» απάντησε.

Ύστερα έγινε σιωπή. Ο μελωδός σεβάσιμος Πάνας ήταν μόνος, πλάι στη σκέψη του, την αόρατη. Ο όμορφος έφηβος, με το κεφάλι γερμένο προς τα πίσω, με τη μακριά κώμη λυτή, ως τον αυχένα, να ανεμίζει, ρουφούσε την ηχώ από τα λόγια του. Και να, μπήκε απ'τη σοφίτα ένα τραγούδι από δυνατές φωνές: «Χόρεψε, λοιπόν, ή πέθανε!»

Και ο δεσμοφύλακας από τη σκοτεινή είσοδο τα παιδάκια που στρίγγλιζαν έκανε να απομακρυνθούν στον ήλιο, έξω απ'τη σκιά των στεγών και του βράχου. Μα εκεί, στον ήλιο, αναπήδησε πιο άχαρη μες στη χούφτα του Γρύλλου, μπλέχτηκε, κλείνοντας ανοίγοντας τα μάτια, η κουκουβάγια, και τα παιδάκια γελούσαν πιο δυνατά. Εξού κι ο δεσμοφύλακας: «Ω Γρύλλε γιε του Γρύλλου, εσύ που είσαι πιο μυαλωμένος, άκουσέ με. Ξέρεις: αυτό το πουλί είναι ιερό για την Θεά μας, για την οποία εσύ ψάλλεις τον ύμνο γυρνώντας γυμνός με τους συντρόφους σου γυμνούς σε ολόκληρη την πόλη. Η Θεά μας γνωρίζει τα πάντα, αφού τα μάτια έχει γκριζα, της κουκουβάγιας, και βλέπει με αυτά στη σκοτεινιά του ουρανού». «Όχι, που δε βλέπει» είπε ο Ύλλος «ούτε θέλει να δει, και κλείνει τα μάτια τα στρογγυλά στον ήλιο».

105 «Passero, taci. Tu, Gryllo» il custode
ripresero «grande già mi sei. Conosco
tuo padre, il buono artefice di scudi.
Tu gli somigli come fico a fico.
Fa chetare le tortore ciarliere.
110 C'è dentro la mia casa uno che muore!»
«Chi? Questa sera?» «Al tramontar del sole.»
«Perché?» «La nave ritornò da Delo.
Ed egli vide un sogno: una vestita
di bianche vesti, che gli disse: O uomo,
115 il terzo giorno toccherà la terra!
E la cicuta, sí, berrà dentr'oggi.
Tra poco, o Gryllo. Che in silenzio ei muoia!»

Tacquero allora i giovanetti a lungo
pensando all'uomo che così, per mare,
120 tornava in patria. E Gryllo disse: «È l'uomo
che andava scalzo e passeggiava in aria,
e diceva che il sole era una pietra,
e sapeva che terra era la luna...»
Ed in silenzio trassero alla roccia
125 tutti, e stettero presso la prigione,
come aspettando. E la civetta, al lento
filo costretta, si posò sul ramo
d'un oleastro che sporgea dal masso
sopra i ricciuti capi dei fanciulli.
130 Si chinò, s'arruffò, molleggiò, cieca
per la gran luce rosea del tramonto.
E dai tegoli un passero la vide
e garrì contro la non mai veduta,
e vennero altri passerì al garrito;
135 e il frastuono eccitò le rondinelle,
e fuori ognuna si versò dal nido;
e da un tacito ombroso bosco sacro
venne la capinera e l'usignolo.
E grande era lo strepito e il bisbiglio,
140 pur non udito dai fanciulli, attenti
ad una voce che veniva di dentro,
di chi tornava alla sua patria terra
invisibile, e placido parlava
a un'altra barca che incrociò sul mare.

145 E poi cessato il favellio di dentro,
un dei fanciulli disse: «Hyllo, tu monta
su le mie spalle, e narra quel che vedi».
Hyllo montò sul dorso a quel fanciullo,
e sogguardò per l'abbaino: «Io vedo».
150 «Hyllo, che vedi?» «Un buon Sileno vecchio».
«Che dice?» «Dice che andrà via, che il morto
non sarà lui: seppelliranno un altro».
Il sole in tanto ritraeva i raggi
dai bianchi templi della sacra Atene.
155 Sola splendeva la cuspide dell'asta
che aveva in mano la gran Dea di bronzo.
Brillò d'un tratto, poi si spense; e il sole
calò raggiando dietro il Citerone.
«Hyllo, che vedi?» «Beve». «La cicuta!»
160 «Piangono, gli altri; uno si copre il capo
con la veste, uno grida». «Esso, che dice?»
«Dice di far silenzio, come quando
si sparge l'orzo, presso l'ara, e il sale».

Ed era alto silenzio, che s'udiva
165 il passo scalzo su e giù dell'uomo,
e poi nemmeno si sentì quel passo.
«Hyllo, che vedi?» «È sul lettuccio; un altro
gli preme un piede. S'è coperto. Muore...»
«Dunque non esce?» «Ora si scopre. Dice:
170 Un gallo al Dio che ci guarisce i mali!»
«Che? La cicuta è un farmaco salubre?»
«Uno gli chiude ora la bocca e gli occhi».
«Dunque non parte? È sempre lì?» «Sì, morto».

«Σπουργίτι, σώπασε. Εσύ, Γρύλλε» ο δεσμοφύλακας
συνέχισε, «μου φαίνεσαι πια μεγάλος. Γνωρίζω
τον πατέρα σου, τον καλό κατασκευαστή ασπίδων.
Εσύ του μοιάζεις όπως ένα σύκο με ένα άλλο.
Κάνε να ησυχάσουν οι φλύαρες δεκαοχτούρες.
Υπάρχει μες στο σπίτι μου κάποιος που πεθαίνει!»
«Ποιος; Απόψε;» «Με την δύση του ήλιου!»
«Γιατί;» «Το πλοίο επέστρεψε απ'την Δήλο.
Και αυτός είδε ένα όνειρο: μια ντυμένη
με λευκά ενδύματα, που του είπε: Ω άνθρωπε,
την τρίτη ημέρα θα αγγίζεις τη γη!
Και το κώνειο, έτσι, θα πει εντός της ημέρας.
Σε λίγο, ω Γρύλλε. Είθε να πεθάνει εν μέσω σιωπής!»

Σιώπησαν τότε οι νεαρούληδες για πολλήν ώρα
αναλογιζόμενοι τον άνθρωπο που έτσι, μέσω θαλάσσης,
επέστρεψε στην πατρίδα. Και ο Γρύλλος είπε: «Είναι ο άνθρωπος
που γυρνούσε ξυπόλητος και αεροβατούσε,
και έλεγε ότι ο ήλιος ήταν μια πέτρα,
και γνώριζε ότι γη ήταν η σελήνη...»
Και με ησυχία μαζεύτηκαν στον βράχο
όλοι, και στάθηκαν κοντά στη φυλακή,
σαν να περίμεναν. Και η κουκουβάγια, στο λεπτό
νήμα περιορισμένη, στάθηκε στο κλαδί
μιας αγριελιάς που πρόβαλε από τον βράχο
πάνω απ'τα μπουκλωτά κεφάλια των παιδιών.
Έσκυψε, αναμαλλιάστηκε, αναπήδησε, τυφλωμένη
απ'το έντονο φως το ρόδινο του ηλιοβασιλέματος.
Και από τα κεραμίδια ένα σπουργίτι την είδε
και τιτίβισε απέναντι σε αυτήν που δεν είδε ποτέ,
και ήρθαν να συμμετάσχουν και άλλα σπουργίτια στο τιτίβισμα·
και η φασαρία αναστάτωσε τα χελιδονάκια,
και καθένα τους ξεχύθηκε απ'τη φωλιά·
και από ένα σιωπηλό σκιερό δάσος ιερό
ήρθε ο μαυροσκούφης και το αηδόνι.
Και ήταν μεγάλος ο κρότος και η μουρμούρα,
που όμως τα παιδάκια δεν άκουσαν, δίνοντας προσοχή
σε μια φωνή που ερχόταν από μέσα,
εκείνου που επέστρεψε στην πατρώα γη του
την αόρατη, και γαλήνιος μιλούσε
σε μιαν άλλη βάρκα που συνάντησε στη θάλασσα.

Κι ύστερα αφού σταμάτησε η κουβέντα από μέσα,
ένα από τα παιδάκια είπε: «Υλλε, εσύ ανέβα
στους ώμους μου, και διηγήσου ό,τι βλέπεις».
Ο Υλλος ανέβηκε στους ώμους εκείνου του παιδιού,
και κρυφοκοίταξε μέσα από τον φεγγίτη: «Εγώ βλέπω».
«Υλλε, τί βλέπεις;» «Έναν καλό γέροντα Σιληνό».
«Τί λέει;» «Λέει ότι θα φύγει, ότι ο νεκρός
δε θα είναι αυτός: θα ενταφιάσουν κάποιον άλλον».
Εν τω μεταξύ ο ήλιος απέσυρε τις ακτίνες του
από τους λευκούς ναούς της ιερής Αθήνας.
Μόνη έλαμπε η αιχμή του δόρατος
που κρατούσε στο χέρι η τρανή χάλκινη Θεά.
Έλαμψε ξαφνικά, ύστερα έσβησε· και ο ήλιος
έδυσσε ακτινοβολώντας πίσω από τον Κιθαιρώνα.
«Υλλε, τί βλέπεις;» «Πίνει». «Το κώνειο!»
«Κλαίνει, οι άλλοι· κάποιος σκεπάζει το κεφάλι του
με το ένδυμα, κάποιος ουρλιάζει». «Αυτός, τί λέει;»
«Λέει να κάνουν ησυχία, όπως όταν
διασκορπίζεται το κριθάρι, κοντά στον βωμό, και το αλάτι».

Και γίνηκε απόλυτη σιωπή, ώστε ακουγόταν
το ξυπόλητο βήμα πάνω-κάτω του ανθρώπου,
κι έπειτα δεν ακουγόταν ούτε κι εκείνο το βήμα.
«Υλλε, τί βλέπεις;» «Είναι στο ντιβάνι· κάποιος άλλος
του πιέζει το ένα πόδι. Είναι σκεπασμένος. Πεθαίνει...»
«Λοιπόν δε φεύγει;» «Τώρα ξεσκεπάζεται. Λέει:
Έναν πετεινό στον Θεό που μας γιατρεύει τις αρρώστιες!»
«Τί; Το κώνειο είναι ένα φάρμακο για την υγεία;»
«Κάποιος του κλείνει τώρα το στόμα και τα μάτια».
«Λοιπόν δε φεύγει; Είναι πάντα εκεί;» «Ναι, νεκρός».

E bisbigliando stavano i fanciulli
175 lungo la roccia, al buio. Ecco e la porta
s'apri. N'usciva con singhiozzi e pianti
un vecchio, un giovinetto, altri poi molti
tristi gemendo. E dall'inconscie dita
il filo uscì con un lieve urto a Gryllo:
180 e il sacro uccello della notte in altro
si sollevò con muto volo d'ombra.
E i compagni del morto ed i fanciulli
scosse un subito fremito, uno strillo
di sopra il tetto, *Kikkabau...* dall'alto,
185 *Kikkabau...* di piú alto, *Kikkabau...*
dal cielo azzurro dove ardean le stelle.
E disse alcuno, udendo il fausto grido
della civetta: «Con fortuna buona!»

Και μουρμουρίζοντας στέκονταν τα παιδάκια
για πολλήν ώρα στον βράχο, στο σκοτάδι. Και να η πόρτα
άνοιξε. Από εκεί βγήκε με αναφιλητά και κλάματα
ένας γέροντας, ένας νεαρούλης, έπειτα πολλοί άλλοι
θλιμμένοι βογγώντας. Και από τα χαλαρά δάχτυλα
έφυγε το νήμα με μια σιγανή κραυγή απ'τον Γρύλλο:
και το ιερό πουλί της νύχτας ψηλά
σηκώθηκε με τη σιωπηλή πτήση σκιάς.
Και τους συντρόφους του νεκρού και τα παιδάκια
τάραξε ένα ξαφνικό ρίγος, ένα σκούξιμο
πάνω απ'τη στέγη, *Κουκουβάου...* από ψηλά,
Κουκουβάου... από πιο ψηλά, *Κουκουβάου...*
από τον ουρανό τον γαλάζιο όπου φλέγονταν τα αστέρια.
Και είπε κάποιος, ακούγοντας την ευοίωνη κραυγή
της κουκουβάγιας: «Με το καλό!»

«Ο μύθος του Έρωτα και της Ψυχής¹⁰²⁷»

Ένα βασιλικό ζεύγος είχε τρεις κόρες. Η πιο μικρή, η Ψυχή, ήταν τόσο όμορφη, ώστε κανείς δεν τολμούσε να τη ζητήσει σε γάμο. Όλοι όμως τη λάτρευαν ως θεά και της πρόσφεραν θυσίες. Η θεά Αφροδίτη, έξαλλη από ζήλεια, ζητεί από τον γιο της, τον θεό Έρωτα, να την κάνει να ερωτευθεί τον πιο αξιοκαταφρόνητο άντρα του κόσμου. Τη στιγμή όμως που εκείνος την αντικρίζει, μαγεύεται από την εκπληκτική ομορφιά της και την ερωτεύεται.

Οι γονείς της, ανήσυχoi για το μέλλον της κόρης τους, ζητούν χρησμό από το μαντείο της Μιλήτου που ορίζει την εγκατάλειψη της Ψυχής στην κορυφή ενός βουνού όπου ένα τέρας θα την κατασπαράξει. Η βουλή του μαντείου γίνεται σεβαστή, όμως όταν μένει ολομόναχη η κοπέλα, μια γλυκιά πνοή του Ζέφυρου τη μεταφέρει μαγικά στο παλάτι του θεού Έρωτα. Εκεί, άορατοι υπηρέτες την φροντίζουν, ενώ τις νύχτες σμίγει με έναν άορατο εραστή. Η κοπέλα έχει ό,τι επιθυμεί, όμως της λείπουν οι δικoί της. Έτσι, παρακαλεί τον σύζυγό της να επιτρέψει στις δύο αδελφές της να την επισκεφθούν. Εκείνος δέχεται με την προϋπόθεση να μην προσπαθήσει ποτέ να ανακαλύψει την πραγματική του ταυτότητα ούτε να την αποκαλύψει σε άλλους.

Οι δύο αδελφές της τυφλωμένες από τη ζήλεια, που ζει τρισευτυχισμένη μες στην πολυτέλεια, αποφασίζουν να την καταστρέψουν. Καταφέρνουν να την πείσουν ότι ο σύζυγός της είναι, στην πραγματικότητα, ένα τέρας που θα την κατασπαράξει. Την ορμηλεύουν, λοιπόν, να τον σκοτώσει, για να γλυτώσει τη ζωή της. Όταν εκείνος αποκοιμείται, η κοπέλα αποφασισμένη για όλα, στέκεται από πάνω του μες στο σκοτάδι. Στο φως του λύχνου που κρατά, αναγνωρίζει, στο πρόσωπο του αγαπημένου της, τον θεό Έρωτα και, μαγεμένη, περιεργάζεται τη φαρέτρα με τα βέλη του. Τη στιγμή που ένα βέλος την τρυπά, ερωτεύεται τον θεό και μες στην ταραχή της γέρνει το λυχνάρι και μια σταγόνα καυτό λάδι πέφτει στο κορμί του. Εκείνος, πληγωμένος από το έγκαυμα και προδωμένος από την αγαπημένη του που δεν τήρησε τη συμφωνία τους, εξαφανίζεται πετώντας μακριά της και βρίσκει καταφύγιο στο παλάτι της θεάς Αφροδίτης.

Απελπισμένη η Ψυχή θέλει να βάλει τέλος στη ζωή της, όμως ο θεός Πάνας καταφέρνει να της αλλάξει γνώμη και την πείθει να αναζητήσει τον Έρωτα. Πρώτα όμως, η Ψυχή τιμωρεί τις αδελφές της για την κακία τους: αποκαλύπτει σε καθεμία

¹⁰²⁷ Δημήτριος Κ. Ράιος, "Το άινιγμα του Προλόγου των Μεταμορφώσεων του Απουλήιου. Το παραμύθι του Έρωτα και της Ψυχής, Α' Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας (14-5-2002) στο *Ηπειρωτικά Γράμματα*, χ.αρ.τ., Ιωάννινα: χ.ό., 2004, σελ 431-470. Ανάτυπο

τους, χωριστά, την ταυτότητα του συζύγου της, ομολογώντας της ότι εκείνος δεν τη θέλει πια και ότι προτιμά να παντρευτεί την αδελφή της την οποία περιμένει στην κορυφή του βουνού. Εκείνες, στην προσπάθειά τους να τον συναντήσουν, τρελές από χαρά, πέφτουν στον γκρεμό και σκοτώνονται.

Εν τω μεταξύ, ένα πουλί αποκαλύπτει στη θεά Αφροδίτη όλα όσα έχουν συμβεί μεταξύ του γιου της και της Ψυχής. Οργισμένη εκείνη, κάνει τα πάντα να τη βρει και να την τιμωρήσει. Η Ψυχή προστρέχει στη θεά Δήμητρα και τη θεά Ήρα, όμως, τελικά, παραδίδεται στη θεά Αφροδίτη, όταν εκείνες αρνούνται να την συνδράμουν. Για την ύβρη που διέπραξε προς την Αφροδίτη και το κακό που έκανε στον Έρωτα είναι υποχρεωμένη να υποβληθεί σε τέσσερις δοκιμασίες κλιμακωτής δυσκολίας: να ξεχωρίσει διάφορα είδη σπόρων από έναν μεγάλο σωρό μέσα σε μία μέρα, να αρπάξει μια τολύπη από το χρυσό μαλλί άγριων προβάτων, να φέρει μian υδρία γεμάτη με το μαύρο νερό της Στύγας και να κατέβει στον Άδη για να φέρει την αλοιφή ομορφιάς της Περσεφόνης. Η κοπέλα ξεχωρίζει τον σωρό των σπόρων με τη βοήθεια μυρμηγκιών, αρπάζει το χρυσό μαλλί ακολουθώντας τις οδηγίες μιας καλαμιάς που μιλά και παίρνει το νερό της Στύγας με τη βοήθεια ενός αετού. Κατά τη διάρκεια της τέταρτης δοκιμασίας, η Ψυχή, εφοδιασμένη με έναν οβολό, για να πληρώσει τον Χάρωνα που περνά με τη βάρκα του τους νεκρούς στην απέναντι όχθη και με ένα κομμάτι πίτα με μέλι για να απασχολήσει τον Κέρβερο, τον άγριο τρικέφαλο σκύλο-φύλακα των πυλών του Άδη, καταφέρνει να αποκτήσει την πολυπόθητη αλοιφή, ακολουθώντας τις οδηγίες που της δίνει ένας πύργος. Κυριευμένη από περιέργεια να δει τί υπάρχει μέσα στο κουτί, το ανοίγει και βυθίζεται σε έναν ύπνο-θάνατο. Τότε, καταφθάνει ο Έρωτας που λύνει τα μάγια και ζητεί από τον θεό Δία να επιτρέψει στην Ψυχή να ζήσει αθάνατη στο πλευρό του. Ο Έρωτας και η Ψυχή, ενωμένοι πια για πάντα, ζουν ευτυχισμένοι και αποκτούν την Ηδονή, την μονάκριβη κόρη τους.

«Το λάδι στο καντήλι της ζωής»

Σύμφωνα με λαϊκό μύθο, ένας βοσκός δέχεται διαδοχικά την επίσκεψη της Θέρμης¹⁰²⁸ και της Βλογιάς¹⁰²⁹ με την καθεμία να απαιτεί από ένα αρνί, προκειμένου να μην αρρωστήσει από αυτές. Εκείνος ατρόμητος, τις διώχνει. Όταν, όμως, ο ίδιος ο Θάνατος του ζητεί ένα αρνί για να μην τον πάρει, εκείνος, έντρομος, παίρνει το αρνί

¹⁰²⁸ Ο πυρετός ως σύμπτωμα προσβολής από ελώδη νόσο. (Μπαμπινιώτης *όπ.π.*, σελ. 749)

¹⁰²⁹ Πολύ σοβαρή λοιμώδης νόσος με υψηλό πυρετό και έντονα εξανθήματα τα οποία, μετά την ίαση, αφήνουν βαθιές ουλές στο προσβεβλημένο δέρμα. (*όπ.π.*, σελ. 691)

και πηγαίνει στην τέντα του Χάρου. Εκεί, βλέπει μυριάδες καντηλάκια, άλλα με λιγότερο λάδι, άλλα με περισσότερο, άλλα με φλόγα που τρεμόπαιζε και άλλα που είχαν σβήσει. Ο Χάρος του εξήγησε ότι κάθε καντήλι αντιπροσωπεύει τη διάρκεια ζωής ενός ανθρώπου και όταν σωθεί το λάδι και σβήσει, ο άνθρωπος πεθαίνει. Όταν ζήτησε να του δείξει το καντήλι που αντιστοιχούσε στον ίδιο, είδε με φρίκη ότι είχε πολύ λίγο λάδι. Ζήτησε από τον Χάρο να συμπληρώσει όσο λάδι έλειπε, όμως η ποσότητα του λαδιού ήταν ήδη προκαθορισμένη από τη μοίρα. Αφού έτσι κι αλλιώς θα πέθαινε, θυμωμένος ο βοσκός πήρε το αρνί κι έφυγε¹⁰³⁰.

«Ο μύθος της αηδόνας»

Η «Αηδών» ένιωσε φθόνο για τη Νιόβη, τη συννυφάδα της, που είχε δώδεκα παιδιά, ενώ η ίδια μόνο ένα, τον «Ίτυλο». Στην προσπάθειά της να σκοτώσει ένα από τα ανίψια της, σκότωσε χωρίς να το θέλει τον μοναχογιό της. Ο Δίας, συγκινημένος από το δράμα της, την μεταμόρφωσε σε αηδόνη. Σε μια παραλλαγή του μύθου, η «Αηδών» διέπραξε ύβρη προς την θεά Ήρα, όταν τόλμησε να ισχυρισθεί ότι η ίδια με τον Πολύτεχνο, που ήταν σύζυγός της, αποτελούσαν πιο ευτυχισμένο ζευγάρι από ό,τι η θεά Ήρα με τον Δία. Η Ήρα ζήτησε από την θεά Έριδα να προκαλέσει διχόνοια ανάμεσα στο ευτυχισμένο ζευγάρι, βάζοντάς τους να ανταγωνισθούν μεταξύ τους. Η «Αηδών» αναδείχθηκε νικήτρια και ζήτησε από τον ηττημένο σύζυγό της μια νέα σκλάβα. Εκείνος, τυφλωμένος από οργή και εγωισμό, άρπαξε την αδελφή της, την βίασε και την παρουσίασε ως σκλάβα. Η «Χελιδών» εκμυστηρεύτηκε στην αδελφή της την αλήθεια και μαζί αποφάσισαν να τιμωρήσουν τον Πολύτεχνο: σκότωσαν τον γιο του και του τον πρόσφεραν ως φαγητό. Μετά τα δραματικά γεγονότα, ο Δίας μεταμόρφωσε τις δύο αδελφές στα ομώνυμα πουλιά, τους γονείς τους σε θαλάσσιο αετό και αλκυόνη, αντίστοιχα και τον Πολύτεχνο σε πελεκάνο¹⁰³¹.

«Ο θάνατος ως έλλειψη του ηλιακού φωτός

στις αρχαιοελληνικές Πηγές και το δημοτικό τραγούδι»

Στα αρχαία κείμενα, συνθήκη συχνή αποτελεί το στοιχείο του φωτός που έρχεται σε αντιπαράθεση με τη βασανιστική σκοτεινιά του βασιλείου του θανάτου. Έτσι, επικρατεί η αντίληψη ότι οι νεκροί δε χαίρονται πια το φως του ήλιου.

¹⁰³⁰ Κ. Ρωμαίος, *όπ.π.*, 1973, σελ. 251-252

¹⁰³¹ «Αηδόνα». *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια*, 2018, βλ. Ηλ. Πηγές

Στον Όμηρο, η Θέτιδα θεωρεί ότι ο γιος της ζει ακόμη και βλέπει το φως του ήλιου¹⁰³², ενώ ο Σνέθελος πιστεύει ότι ο σοβαρά τραυματισμένος Διομήδης δε θα βλέπει το φως του ήλιου για πολλήν ώρα ακόμη¹⁰³³. Ο Αχιλλέας αισθάνεται ότι έχασε τη ζωή του ο πιο καλός από τους Μυρμιδόνες και, έτσι, θα αφήσει το φως του ήλιου¹⁰³⁴. Ο Μενέλαος και ο Οδυσσέας ισχυρίζονται ότι η καρδιά τους δεν επιθυμούσε πια να ζει και να βλέπει το φως του ήλιου¹⁰³⁵. Η Πηνελόπη ζητεί να μάθει αν ο Οδυσσέας ακόμη ζει και βλέπει το φως του ήλιου ή αν ήδη πέθανε και βρίσκεται στο παλάτι του Άδη¹⁰³⁶. Η σκιά του Τειρεσία αποκαλεί τον Οδυσσέα δύσμοιρο και τον ρωτά γιατί άφησε το φως του ήλιου και ήρθε να δει τους νεκρούς και τον δυσάρεστο τόπο (του Άδη)¹⁰³⁷. Η σκιά του Αχιλλέα διαπιστώνει με πικρία ότι δεν μπορεί να παρασταθεί στον γέρο πατέρα του, αφού πια δεν είναι υπό το φως του ήλιου¹⁰³⁸.

Στα επιτύμβια επιγράμματα, ο νεκρός στερείται τον ήλιο¹⁰³⁹. Χαρακτηριστικά, η νεκρή Λαΐδα δε βλέπει πια την πορεία των αλόγων του Ήλιου που φέρουν χρυσά ηνία¹⁰⁴⁰. Σε άλλες περιπτώσεις, πεθαίνοντας κανείς αφήνει το γλυκό φως του ήλιου: *[προ]λιπὸν φάος ἡελίοιο*¹⁰⁴¹, *φῶς δ' ἔλιπ'*¹⁰⁴², *ἐκπρολιπῶν γλυκε[ρόν] φάος ἀελίοιο*¹⁰⁴³ ή το γλυκό φως της ζωής¹⁰⁴⁴. Άλλοτε, κανείς έρχεται στον Άδη από το φως¹⁰⁴⁵, αφήνει το γλυκό φως του κόσμου¹⁰⁴⁶ ή τον γλυκό ήλιο¹⁰⁴⁷. Ο ποιητής αναρωτιέται ποια θανάσιμη και αδυσώπητη Μοίρα πήρε από τη ζωή το βρέφος και άφησε το γλυκό φως του ήλιου¹⁰⁴⁸. Η νεκρή άφησε το φως και κείτεται στα έγκατα της γης στο νυχτερινό υπνοδωμάτιο της Περσεφόνης¹⁰⁴⁹. Η Αρχεστράτη άφησε το φως με τον προκαθορισμένο από τη μοίρα θάνατό της¹⁰⁵⁰. Επίσης, ο Αγάθωνας άφησε τη λάμψη

¹⁰³² ὄφρα δέ μοι ζῶει καὶ ὄρᾳ φάος ἡελίοιο (Σ 61, 442)

¹⁰³³ οὐδέ μέ φησι δηρὸν ἔτ' ὄψεσθαι λαμπρὸν φάος ἡελίοιο (Ε 119-120)

¹⁰³⁴ λείψειν φάος ἡελίοιο (Σ 11)

¹⁰³⁵ οὐδέ νύ μοι κῆρ ἤθελ' ἔτι ζῶειν καὶ ὄρᾳ φάος ἡελίοιο (δ 539-540, κ 497-498)

¹⁰³⁶ ἢ που ἔτι ζῶει καὶ ὄρᾳ φάος ἡελίοιο ἢ ἤδη τέθνηκε καὶ εἰν Αἴδαο δόμοισι (δ 833-834)

¹⁰³⁷ τίπτ' αὐτ', ὦ δύστηνε, λιπὼν φάος ἡελίοιο ἤλυθες, ὄφρα ἴδη νέκυας καὶ ἀτερπέα χῶρον (λ 93-94)

¹⁰³⁸ οὐ γὰρ ἐγὼν ἐπαρωγὸς ὑπ' αὐγὰς ἡελίοιο (λ 498)

¹⁰³⁹ ἡελίοιο χήρωσεν (ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΣΙΔΩΝΙΟΥ 7, 172)

¹⁰⁴⁰ οὐκέτι χρυσοχάλινον ὄρᾳ δρόμον ἡελίοιο (ΠΟΜΠΗΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ 7, 219)

¹⁰⁴¹ GVI 235, καθώς, επίσης και: GVI 826, GVI 935, GVI 1161, GVI 1913, GVI 1945, GVI 2022

¹⁰⁴² GVI 383 και GVI 421

¹⁰⁴³ GVI 731 και GVI 1951

¹⁰⁴⁴ λιπούσα φῶς γλυκερόν ζωῆς (GVI 744)

¹⁰⁴⁵ ἐκ δέ φάους ἤλυθον εἰς Αἴδην (GVI 740)

¹⁰⁴⁶ ἔλιπον φάος τὸ γλυκὺ κόσμου (GVI 1045)

¹⁰⁴⁷ λείπω τὸν γλυκὺν ἀέλιον (GVI 1214)

¹⁰⁴⁸ [κάλλιπ]εν ἡελίοιο τὸ γλ[υκὺ] τοῦτο φάος[ς] Μοῖρ' ἄ[ρα] τις στυγε[ρ]ῆ καὶ [ἀ]μείλ[ιχ]ος ἐκ βιότοιο (GVI 859)

¹⁰⁴⁹ λιπούσα δέ φῶς ὑπὸ κεύθη [κεῖ]μαι Φερσεφόνας ἐν νυχίωι θαλάμωι (GVI 958)

¹⁰⁵⁰ λιπούσα φάος μοιριδίωι θανάτωι (GVI 1986)

του ήλιου¹⁰⁵¹, ενώ ο Σεκούνδος άφησε το φεγγοβόλημα του ήλιου στο στερέωμα και υπηρετεί ως στρατιώτης σε καθαρό ουρανό σε άλλον τόπο¹⁰⁵². Πρόωρος και βίαιος θάνατος άρπαξε τον νεκρό από το γλυκύτατο φως και τον έφερε στον Άδη¹⁰⁵³. Ο Φωτινός δηλώνει πως το όνομά του αποτελεί μια ψευτιά, αφού δε βλέπει πια το γλυκό φως, αλλά τον πικρό Άδη¹⁰⁵⁴. Ο νεκρός ζητεί από τον αγαπημένο του πατέρα να πάψει τα γοερά κλάματα και τους θρήνους, αφού, από τη στιγμή της γέννησής μας, είναι πεπρωμένο μας να αφήνουμε το γλυκό φως¹⁰⁵⁵. Τέλος, ο ποιητής στέκεται στο γεγονός ότι ο νεκρός που κείται στο μνήμα θλίβεται μόνος στον Αχέροντα, δηλαδή στον Άδη, γιατί άφησε τον Μεγιστέα, τον πιο χαριτωμένο απ' όλους τους νέους και όχι γιατί άφησε το φως του ήλιου¹⁰⁵⁶. Τέλος, με τον θάνατό του ο νεκρός έρχεται στον παγωμένο τόπο των πεθαμένων¹⁰⁵⁷, αφού εκεί δε φτάνουν οι ζεστές ακτίνες του ήλιου για να τον θερμάνουν.

Σύμφωνα με την ορφική διδασκαλία, οι δυο φρουροί που στέκονται μπροστά από την πηγή της Μνημοσύνης ρωτούν την ψυχή που θέλει να πει νερό, τί αναζητεί μέσα στην παντελή έλλειψη φωτός του ολέθριου Άδη: *ὄτ<τ>ι δὴ ἐξερείεις Ἄϊδος σκότος ὀλοέεντος*¹⁰⁵⁸. Στον Λουκιανό, όταν ο Χείρων εκμυστηρεύεται στον Μένιππο ότι προτίμησε να πεθάνει παρά να είναι αθάνατος, εκείνος τον ρωτά αν του άρεσε να ζει και να βλέπει το φως¹⁰⁵⁹, ενώ ένας νεκρός, που πέθανε σε μεγάλη ηλικία, λέει στον Διογένη ότι ο θάνατος είναι κάτι τρομερό που πρέπει να το αποφεύγει κανείς, όμως το φως, όταν ζούσε, ήταν ευχάριστο¹⁰⁶⁰. Στον Σοφοκλή, η ηρωίδα βαδίζει προς τον θάνατο γνωρίζοντας πως βλέπει το φως του ήλιου για τελευταία φορά¹⁰⁶¹. Στον Ευριπίδη, ο θεός Απόλλωνας ισχυρίζεται ότι όποιος πεθαίνει, δε βλέπει πια το φως του ήλιου¹⁰⁶², ενώ, παρομοίως, ο Χορός διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει κανείς φίλος του Άδμητου να

¹⁰⁵¹ *λέλοιπεν ήλιου φέγγος* (GVI 1935)

¹⁰⁵² *καὶ τοῦ πόλου τὸ λαμπρὸν ήλιου σέλας λιπῶν εἰς αἴθραν ἀλλαχοῦ στρατεύομαι* (GVI 1946)

¹⁰⁵³ *πρόμοιρος άρπάγην (...)* *έκ τοῦ γλυκυτάτου φωτός έ[ς] τὸν Αἶδαν* (GVI 1197)

¹⁰⁵⁴ *οὐνομα δ' έστίν έμόν ψευδήγορον· οὐ γ[λυκὺ γάρ φῶς], ἀλλ' Αἶδην έσορῶι λυγρὸν* (GVI 948)

¹⁰⁵⁵ *παύου, μὴ θρήνει με, πάτερ φίλε· τοῦτ' επέπρωτο έκ γενετῆς ήμεῖν, τὸ γλυκὺ φῶς προλιπεῖν* (GVI 953)

¹⁰⁵⁶ *Μοῦνον δ' εἶν' Αχέροντι βαρύνεται, οὐχ ὅτι λείπων ήέλιον* (ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ 7, 25)

¹⁰⁵⁷ *[ήλυθεν εἰς κρυερὸν χῶρον ά]ποφθιμένων* (GVI 838)

¹⁰⁵⁸ Απόσπασμα από το κείμενο που ανευρέθη σε τάφο στο Ιππώνιο (Vibo Valentia) στην Ιταλία. [Γ. Τζιφόπουλος, "Λατρείες στην Κρήτη: η περίπτωση των διονυσιακών – ορφικών ελασμάτων" στο *Λατρείες στην "Περιφέρεια" του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου*, Α. Αβαγιανού (επιμ.), Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (εκδ.), 2004, σελ. 159]

¹⁰⁵⁹ *οὐκ ήν έτι ήδύ ἀπολαύειν τῆς άθανασίας. Οὐχ ήδύ ήν ζῶντα ὀρᾶν τὸ φῶς* («Νεκρικοί Διάλογοι» 8.1)

¹⁰⁶⁰ *ήδύ γάρ ήν τὸ φῶς καὶ τὸ τεθνάσαι δεινὸν καὶ φευκτέον* («Νεκρικοί Διάλογοι» 22.9)

¹⁰⁶¹ *τὰν νεάταν ὀδὸν στείχουσας, νεάτον δέ φέγγος λεύσσοουσας αέλιου, κοῦποτ' αὔθις* («Αντιγόνη» 807-810)

¹⁰⁶² *θανεῖν (...)* *μηδ' έτ' εἰσορᾶν φάος* («Αλκηστις» 17)

αναρωτηθεί αν πρέπει να πενήσει για την Άλκηστη ή εκείνη ατενίζει ακόμη το φως του ήλιου¹⁰⁶³. Η ηρωίδα, νιώθοντας το τέλος της να έρχεται, εύχεται στα παιδιά της να βλέπουν το φως του ήλιου, δηλαδή να ζήσουν¹⁰⁶⁴. Ο Ηρακλής εύχεται να είχε τη δύναμη να φέρει τη σύζυγο του Άδμητου από τα δωμάτια των νεκρών πίσω στο φως (του ήλιου)¹⁰⁶⁵, αφού οι νεκροί δεν είναι δυνατόν να ξαναέλθουν στο φως¹⁰⁶⁶. Η Πολυξένη δηλώνει ότι, όταν πεθάνει, δε θα ξαναδεί το φως του ήλιου¹⁰⁶⁷. Η Ελένη αναφέρει ότι ο Πρωτέας ήταν ζωντανός όσο έβλεπε το φως του ήλιου, αλλά, όταν πέθανε, τον έκρυψε το σκοτάδι μέσα στη γη¹⁰⁶⁸. Ο Χορός συμβουλεύει την Ελένη να ρωτήσει την Θεονόη, μία από τις Νηρηίδες, αν ο Μενέλαος είναι ζωντανός ή πια δε βλέπει την λάμψη (του ήλιου)¹⁰⁶⁹. Η Ελένη αναρωτιέται αν ο Μενέλαος βλέπει ακόμη το φως του ήλιου ή έχει τη μοίρα των νεκρών μέσα στη γη¹⁰⁷⁰, αλλά μαθαίνει τα ευχάριστα νέα ότι είναι ζωντανός και βλέπει το φως του ήλιου¹⁰⁷¹. Η Ιφιγένεια παρακαλεί τον πατέρα της να μην επιτρέψει τον άωρο χαμό της, γιατί είναι γλυκό να βλέπει κανείς το φως του ήλιου¹⁰⁷². Πληροφορεί, επίσης, την Κλυταιμνήστρα ότι, τώρα που θα πεθάνει, δε θα υπάρχει πια για εκείνη φως, ούτε η λάμψη του ήλιου¹⁰⁷³.

Η παντελής έλλειψη φωτός και η μουχλιασμένη ατμόσφαιρα του Κάτω κόσμου απαντά και στα νεοελληνικά μοιρολόγια:

Στον Κάτω Κόσμο δε φωτάει κι ήλιος ποτέ δε βγαίνει,
ούτε νερό δε βρίσκεται, σαπούνι δεν πουλιέται¹⁰⁷⁴.

Ο κάτω κόσμος είν' κακός γιατί δεν ξημερώνει
γιατί δεν κράζει ο πετεινός δεν κελαηδεί τ' αηδόνι¹⁰⁷⁵.

Πού να μείνω μεσ' στον Άδη, δίχως φως, δίχως λυχνάρι,

¹⁰⁶³ *ἀλλ' οὐδέ φίλων πέλας οὐδεῖς, ὅστις ἂν εἴποι πότερον φθιμένην βασιλεῖαν πενθεῖν χρῆ μ', ἢ ζῶσ' ἔτι φῶς τό δελεύσσει (...)* Άλκηστις («Άλκηστις» 79-83)

¹⁰⁶⁴ *χαίροντες, ὧ τέκνα, τόδε φάος ὀρώτων* («Άλκηστις» 272)

¹⁰⁶⁵ *εἰ γάρ τοσαύτην δύναμιν εἶχον ὥστε σὴν ἐς φῶς πορευῆσαι νερτέρων ἐκ δωμαίων γυναῖκα* («Άλκηστις» 1072-1075)

¹⁰⁶⁶ *οὐκ ἔστι τοὺς θανόντας εἰς φάος μολεῖν* («Άλκηστις» 1076)

¹⁰⁶⁷ *ὡς οὐποτ' αὐθις ἀλλὰ νῦν πανύστατον ἀκτῖνα κύκλον θ' ἡλίου προσόψομαι* («Εκάβη» 411-412)

¹⁰⁶⁸ *ἕως μὲν οὖν φῶς ἡλίου τόδ' ἔβλεπεν Πρωτεύς, ἄσυλος ἦ γάμων· ἐπεὶ δὲ γῆς σκότῳ κέκρυπται* («Ελένη» 60-62)

¹⁰⁶⁹ *τῆς ποντίας Νηρηίδος ἐκγόνου κόρης πυθοῦ πόσιν σὸν Θεονόης, εἴτ' ἔστ' ἔτι εἴτ' ἐκλέλοιπε φέγγος* («Ελένη» 318-320)

¹⁰⁷⁰ *πότερα δέρκεται φάος τέθριππά θ' ἀλίου κέλευθά τ' ἀστέρων ἢ ἴν νεκύσει κατὰ χθονός τὰν χρόνιον ἔχει τύχαν* («Ελένη» 341-345)

¹⁰⁷¹ *φησὶ δ' ἐν φάει πόσιν τὸν ἀμὸν ζῶντα φέγγος εἴσορᾶν* («Ελένη» 530-531)

¹⁰⁷² *ἡδὺ γὰρ τό φῶς βλέπειν, τό φῶς τόδ' (...)* ἡδιστον βλέπειν («Ιφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι» 1218-1219, 1250)

¹⁰⁷³ *κούκέτι μοι φῶς οὐδ' ἀελίου τόδε φέγγος* («Ιφιγένεια ἢ ἐν Αὐλίδι» 1281-1282)

¹⁰⁷⁴ «Μοιρολόι Κορώνης και Μεθώνης» στο G. Saunier, *ὄπ.π.*, σελ. 324

¹⁰⁷⁵ «Μοιρολόι Ρόδου» στο G. Saunier, *ὄπ.π.*, σελ. 324

δίχως πάπλωμα και στρώμα, πώς να μείνω μεσ' στο χώμα¹⁰⁷⁶;

Στον Άδη που θα κατεβείς, στα Τάρταρα που θα διαβείς
εκεί ο ήλιος δε φωτά και ο αέρας δε φυσά.

Την καλημέρα έχετε εις τον Απάνου κόσμο,
που περπατείτε με δροσιά, που φέγγετε με λύχνο.

Κι εγώ μαύρος πάω στη γης στ' αραχνιασμένο χώμα,
σαν το γυαλί να ραγιστώ, σαν το κερι να λιώσω¹⁰⁷⁷.

Στον κάτω κόσμο βρίσκονται, στην πλάκα και στο χώμα
και γεύονται τον κουρνιαχτό*, της πλάκας το φαρμάκι.

Θωρώ τον κόσμο και δειλιώ*, τη γης κι αναστενάζω,
πώς θα με βάλουνε στη γης, στ' αραχνιασμένον Άδη (...).

Εσείς δειπνάτε με το φως, κοιμάστε στα στρωμένα,
μα 'γω είμαι στα σκοτεινά, στα κρυοπαγωμένα.

Δεν κρούει ο ήλιος το πρωί κι ουδ' όλη την ημέρα.

Στον Άδη αέρας δεν φυσά και ήλιος δεν προβαίνει.

Εκεί 'ν' τα σπίτια σκοτεινά, οι τοίχοι ραχνιασμένοι¹⁰⁷⁸.

Σε ποντιακό μοιρολόι, μια μάνα θρηνεί τον γιο της που πήγε στον Άλλο κόσμο,
όπου το νερό φτάνει μέχρι το γόνατο και η μούχλα ως τους ώμους, χωρίς καθόλου ήλιο
παρά μόνο πίσσα σκοτάδι:

Υιέ μ', σοο μέρος, ντ' εχπάστες, (...)!
το νερόν έν' σοο γόνατον κ' η φρούχνα ως τ' ωμία,
εκεί σκοτία πίσσα έν' 'κ' ήλες 'κι παίρ' καμμίαν¹⁰⁷⁹.

«Ο μύθος του Νάρκισσου»

Ο Νάρκισσος ήταν ένας νέος που απέρριπτε όλες όσες τον ερωτεύονταν. Κάποια μέρα έφτασε να ερωτευθεί το είδωλό του, όταν καθρεφτίστηκε στα νερά μιας πηγής. Αυτό το ανεκπλήρωτο αίσθημα ήταν η τιμωρία του θεού Έρωτα που τον οδήγησε στον θάνατό του.

Σύμφωνα με άλλην εκδοχή του μύθου, με τη δίδυμη αδελφή του ο Νάρκισσος έμοιαζαν σαν δυο σταγόνες νερού. Είχαν την ίδια κόμη, φορούσαν όμοια ρούχα και

¹⁰⁷⁶ G. Saunier, *όπ.π.*, σελ. 212

¹⁰⁷⁷ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1980, σελ. 237, 245

¹⁰⁷⁸ Ι. Σ. Αναγνωστόπουλος, *όπ.π.*, 1984, σελ. 303, 305

¹⁰⁷⁹ [«Γιε μου, για κει που κίνησες, / (...) / στο γόνυ φτάνει το νερό κι η μούχλα τους ώμους, / σκοτάδι πίσσα είν' εκεί κι ήλιος ποτέ δε βγαίνει.»] Ι. Κ. Προμπονάς, *όπ.π.*, τ. Α', 1987, σελ. 217

πήγαιναν μαζί για κυνήγι. Ο νέος ερωτεύτηκε παράφορα την αδελφή του και, μετά τον χαμό της, απαρηγόρητος καθρεφτιζόταν στα νερά μιας πηγής μόνο για να «τη» βλέπει μέσω της δικής του αντανάκλασης. Τόσος ήταν ο πόθος του για εκείνη, ώστε, ακόμη και στον Άδη, συνέχιζε να καθρεφτίζεται στα νερά της Στύγας¹⁰⁸⁰.

«Το αθάνατο νερό»

Ο Λουκόπουλος (1926, σελ. 82), αναφέρει σχετικά: «Πέρα σε μακρινόν πολύ τόπο, που από δω δε φτάνει κι ο νους του ανθρώπου ακόμη, είναι δυο βράχοι που ανοιγοκλειούν γρήγορα (εδώ απηχεί ο μύθος για τις Συμπληγάδες πέτρες). Πίσω από τους βράχους αυτούς είναι η πηγή που έχει το αθάνατο νερό. Αν ο άνθρωπος μπορούσε να το πιει, δε θα πέθαινε ποτέ». Σύμφωνα με παραλλαγή του μύθου, «γύρω στο Μαυρονέρι βγαίνουν Νεράιδες. Και απ' αυτό το Μαυρονέρι όποιος πιει, μια μέρα προσδιορισμένη το χρόνο, γίνεται αθάνατος. Κανείς όμως δεν ηξεύρει ποια είναι αυτή η ημέρα».

Σύμφωνα με τον θρύλο, το αθάνατο νερό διέβρωνε κάθε δοχείο στο οποίο το τοποθετούσαν. Μόνο στο νύχι αδάμαστου αλόγου που έφερε λευκό άστρο στο μέτωπο μπορούσε κανείς να το αποθηκεύσει. Στη Λάστα Αρκαδίας πιστεύουν ότι το αθάνατο νερό πέφτει από απόκρημνους βράχους στα βουνά των Καλαβρύτων, στην περιοχή Καταφύγια. Μαρτυρίες ναυτικών το τοποθετούν στη Σπηλιά της Αγίας Ειρήνης, στο Ακρωτήριο Μαλέας (Κάβο-Μαλιάς). Κάποτε άραξαν στην περιοχή αυτή τέσσερεις φρεγάτες. Ένας μάγειρας βγήκε με βάρκα στη στεριά για να καθαρίσει ψάρια. Όταν τα έριξε στο γλυκό νερό της σπηλιάς για να τα πλύνει, ζωντάνεψαν και χάθηκαν στη βαθιά θάλασσα. Η θρυλική αυτή ιστορία έχει τη ρίζα της στην Ελληνιστική Εποχή, όταν, μετά τον θάνατο του Μέγα Αλεξάνδρου, ο ψευδο-Καλλισθένης έγραψε ένα έργο, όπου αναφέρεται η κάθοδος του μεγάλου στρατηλάτη στα έγκατα της γης μαζί με τον μάγειρα και όλο το στράτευμά του. Ο μάγειρας βρήκε το αθάνατο νερό όταν ζωντάνεψε ένα ταριχευμένο ψάρι που έριξε εκεί. Δεν φανέρωσε, όμως, το γεγονός σε κανέναν.

Στην Κρήτη, ο λαϊκός μύθος θέλει τον Μέγα Αλέξανδρο να ρωτά τους μάγους πώς θα μπορούσε να ζήσει πολλά χρόνια. Εκείνοι τον πληροφορούν για το αθάνατο νερό που το φρουρεί ακοίμητος δράκοντας και που, για να το αποκτήσει κανείς, πρέπει να

¹⁰⁸⁰ Declaustre (Ηγούμενος), *Dizionario compendioso di antichità mitologiche per l'intelligenza dell'istoria antica e degli autori greci e latini*, Traduzione dal francese, τ. 2, Βενετία: Giuseppe Molinari (εκδ.), 1827, σελ. 351

περάσει ανάμεσα από δύο βουνά που χτυπούν το ένα το άλλο τόσο γρήγορα, ώστε ούτε πουλί δεν προλαμβάνει να περάσει. Ο Αλέξανδρος περνά τα βουνά με τη βοήθεια του αλόγου του, του Βουκεφάλα, σκοτώνει τον δράκοντα και παίρνει το νερό. Δυστυχώς το δοχείο με το νερό βρίσκει η αδελφή του και, αγνοώντας τις τρομερές ιδιότητές του, το αδειάζει πάνω σε μια μπότσικα. Να γιατί τα φυτά αυτά δε μαραίνονται και τα κρεμούν στις εξώπορτες των σπιτιών την Πρωτοχρονιά για να φέρουν καλή τύχη¹⁰⁸¹.

«Το αθάνατο βοτάνι»

Σύμφωνα με τον μύθο, ο Γλαύκος, ο γιος του Μίνωα, του βασιλιά της Κρήτης, έπεσε σε πιθάρι με μέλι και πνίγηκε. Μετά από χρησμό που πήρε ο Μίνωας από το μαντείο, ο μάντης Πολύ(ε)ιδος αποδείχθηκε ο κατάλληλος για να επαναφέρει τον Γλαύκο στη ζωή. Ο βασιλιάς τον έκλεισε σε κάποιο μέρος μαζί με το νεκρό παιδί και κάποια στιγμή εμφανίστηκε ένα φίδι. Ο Πολύ(ε)ιδος το σκότωσε, επειδή φοβήθηκε μήπως φάει το νεκρό σώμα του παιδιού. Έπειτα εμφανίστηκε δεύτερο φίδι. Βλέποντας το άλλο φίδι νεκρό έφυγε και επέστρεψε με ένα βοτάνι στο στόμα. Όταν το έβαλε στο κεφάλι του νεκρού φιδιού εκείνο ζωντάνεψε. Τότε με το ίδιο βοτάνι ο Πολύ(ε)ιδος επανέφερε στη ζωή και τον Γλαύκο¹⁰⁸².

«Τα ορφικά νεκρικά ελάσματα»

Τα ορφικά νεκρικά ελάσματα ανευρέθηκαν σε τάφους σε αρχαιοελληνικές αποικίες σε Σικελία και νότια Ιταλία, καθώς και στη Θεσσαλία, την Κρήτη, την Πέλλα, την Αμφίπολη, την Παιονία, τη Μεθώνη, το Αίγιο και τον Άγιο Αθανάσιο (στον Δήμο Χαλκηδόνος). Χρονολογούνται μεταξύ 400 π.Χ και 3^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για φύλλα χρυσού, πολύ μικρών διαστάσεων, που έφερε ο νεκρός, άλλοτε στο χέρι και, άλλοτε πάνω στο στόμα ή το στήθος. Σε κάποιες περιπτώσεις, βρέθηκαν σε κυλίνδρους ή σε αγγεία μέσα σε τάφο¹⁰⁸³.

«Οι Εκατόγχειρες»

Γιοι του Ουρανού και της Γης, οι τρεις γίγαντες Βριάρεως ή Αιγαίων, Γύγης και

¹⁰⁸¹ Κ. Ρωμαίος, *όπ.π.*, 1973, σελ. 17-18

¹⁰⁸² F. Romani & A. Peracchi, *όπ.π.*, σελ. 533

¹⁰⁸³ Σ. Γκιργκένης, *όπ.π.*, 2015, σελ. 21-23

Κόττος, είχαν εκατό χέρια και πενήντα κεφάλια. Ο πατέρας τους τούς έκλεισε στις σκοτεινές κοιλάδες της γης μην αντέχοντας την όψη τους. Ο Δίας τους ελευθέρωσε και εκείνοι, θέλοντας να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους, πολέμησαν στο πλευρό του ενάντια στους Τιτάνες¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸⁴ Fr. J. M. Noël, *Dizionario della favola. (...)*, τ. 2, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1820, σελ. 101

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

A

αβροντάει: ρίχνει καταγής

αγαπάτε: επιθυμείτε

αγαπητικοί: αγαπημένοι, αγαπητοί

αγκριώνει: αποπιάνει, συγκρατεί

αγλήγορο: που φανερώνει ότι κάτι θα συμβεί πολύ σύντομα

αγλιά: αλίμονο

αγνώριμο: άγνωστο

άγριο: ορμητικό

αγριολιάς: αγριελιάς

άδραξε: άρπαξε

ακρομάζομαι: ακούω προσεκτικά

αλάφια: ελάφια

αλήγορα: γρήγορα

αλησμονισμό: λήθη, λησμονιά

αλιά: αλίμονο

άλλαξα: μετά το λουτρό, φόρεσα στον νεκρό καθαρά ρούχα

αλλαξομοουσουλιάζουν: αλλάζουν μορφή προσώπου, αλλοιώνεται η όψη τους

άλυσες: αλυσίδες

αλώνι: επίπεδος κυκλικός χώρος όπου απλώνονται τα δημητριακά και συνθλίβονται από τις οπλές των υποζυγίων, ώστε να διαχωρισθούν οι κόκκοι από τα περιβλήματά τους.

αμπάρες: μοχλοί για την ασφάλεια της πόρτας

αναβρεί: αναβλύζει

ανάλλαγα: αλλοιωμένα

αναμένει: περιμένει

αναμεσής: ανάμεσα

ανασπαστώ (να): φιλήσω, δώσω τον τελευταίο ασπασμό στον νεκρό

ανατρομάζει: κυριεύεται από ξαφνικό φόβο

ανέγνωρες: άγνωστες, που δεν τις αναγνωρίζουν

ανήλιαστα: ανήλιαγα, που δεν τα βλέπει ο ήλιος, σκοτεινά

άνιφτοι: που δεν έχουν πλύνει με καθαρό νερό το πρόσωπο και τα χέρια τους

αντάρα: ομίχλη, καταχνιά

αντενοκάταρτα: σφηκίσκοι, εφεδρικοί κορμοί δέντρων για αντικατάσταση αντένας καταρτιού σε ιστιοφόρα

αντιδονούσι: αντηχούν

απαντήσεις: συναπάντησες, συνάντησες

απανωθιά, απανωτιό: απανωτά, το ένα επάνω στο άλλο

απέ: ύστερα

απιθώσω: τοποθετήσω, ακουμπήσω (κάτω)

αποδοσίδι: αμοιβή, αντίτιμο

απόμενες: έμνες περισσότερες

αποσταμένος: κουρασμένος, κατάκοπος

αποχιρήσει: αποχαιρετήσει

αποχτίσανε: ολοκλήρωσαν το κτίσιμο

απ'όχω: επειδή έχω

απού: που

αραθύμηση: αποθύμηση, επιθύμηση

άργητα: αργοπορία, καθυστέρηση

αρρωστιά: αρρώστια

αρφανά: ορφανά

ασάρωτο: ασκούπιστο

ασκί: δερμάτινος σάκος για τη φύλαξη υγρών

αστένεια: ασθένεια

ατίμητου: ανεκτίμητο

άφηνες αγάλια: καθυστερούσες λίγο

αφίν': αφήνει, σταματά

άφσε με: άφησέ με

αχώρια: χωριστά, χώρια

B

βαρδιατόροι: φύλακες, φρουροί

βαριοζωμένο: δέσμιο, δεμένο στέρεα

βάρισαν: βάρεσαν, πυροβόλησαν
βάρτε: τοποθετήστε, βάλτε
βάτια: βάτα
Βλαχιά: Βλαχία, ιστορική περιοχή της Ρουμανίας
βολά: φορά
βολιμοσκεπασμένη: καλυμμένη με μόλυβδο (που είναι πολύ βαρύ υλικό)
βολό: οβολό
βουρλισμένα: αρμαθιασμένα, που έχουν περαστεί στο βούρλο
βουτησμένα: βουτηγμένα
βρόχια: παγίδες, δόκανα
βροχίδες: βόστρυχοι, πλεξίδες

Γ

γαγερό - γαγέρνου: επάνοδο - επανέρχομαι
γαϊτάνια: καλοσηματισμένα και τοξωτά
γαργιώσεις: γαργιάσεις, λερώσεις
γ-εις: ένας
γεμωσμένη: γεμάτη
γέρμα του γηλιού: ηλιοβασίλεμα
γίωμα: πρόγευμα, μεσημεριανό φαγητό
γκρατούν: κρατούν
γλέπεις - γλέπη: βλέπεις - βλέπει
γλύφουν: γδέρνουν, σμιλεύουν
γολάια: εύκολα
γροικώ: ακούω
γύρους: τείχη

Δ

δέβα: πήγαινε, άντε
δειλιώ: δειλιάζω
δέχτηκε: δέχθηκε
διάηκες: διάβηκες, πέρασες
διάης: μετέβης, πήγες
δίγουν: δίνουν
δίκοπα: αμφίστομα, που κόβουν και με τις δύο ακμές της λεπίδας τους
διορίσει: ορίσει
δούσι: δουν
δράμ': τρέξει, προστρέξει για βοήθεια

Ε

έβγα / έβγατα: έξοδος / έξοδοι
εβουλήθηκε: θέλησε
εγιώ: εγώ
εδιάκαν: πέρασαν
εδικοί: οι δικοί μου, η οικογένειά μου, οι συγγενείς μου
ειδά: είδα
είδηκα: είδα
είνουρου: όνειρο
εκεία: εκεί, σε εκείνο το μέρος
ελαντσοδέρνεσο: τυραννιόσουν, βασανιζόσουν
έλαχε: έτυχε
εμάρανες: πήρες τη φρεσκάδα και τη ζωτικότητα από
έμπα / έμπατα: είσοδος / είσοδοι
έμπεψε: έστειλε
ένι / εν': είναι
έν: δεν
εννά: είναι να, πρόκειται να
εξέβγαينه: έβγαينه έξω, έφευγε
επά: εδώ
επόνεσα: επιθύμησα, λαχτάρησα

ερτή: έρθει
έσετε: έχετε
έσυρε: έβγαλε
εσώθηκα (σώθηκα): τελείωσα, έσβησα
ετρύπουσαν: χώθηκαν
έτσα (τροπικό επίρρημα της κρητικής διαλέκτου): με αυτόν τον τρόπο, έτσι
εφίλευα: τρατάριζα, κερνούσα
εφροκαλίσω: σκουπίσω
εχάλευες: γύρευες, ζητούσες, έψαχνες

Z

ζε: σε, εσένα
ζερβιά: στα αριστερά
ζήβα: σβήσε
ζούλεψες: ζήλεψες
ζυάζου(ν): «ζυγιάζουν», κρίνουν
ζυγώνετ': πλησιάζετε
ζώνεται: κυριαρχείται από έντονο και βασανιστικό συναίσθημα

H

η: οι
ηδέ: ούτε
ήμαν: ήμουν
ήννοιξε: άνοιξε
ήρτα – ήρτε - ήρτωνε: ήρθα – ήρθε - ήρθαν
ήσνα: ήσουν

Θ

θάρρεψες: νόμισες, πίστεψες
θέλσε: θέλησε
θενά: θέλω να
θεριών': θεριεύει, αγριεύει, δυναμώνει
θιαμάζω: απορώ
θιαμαίνομαι: εκπλήσσομαι
θώρει: βλέπει
θωριά: όψη, εμφάνιση

I

γώ: εγώ
ιδώ: εδώ
ινουριές: ενορίες
ίντα: τί

K

καζάντησες: πλούτισες
κάλλια: κάλλη
κάλλιος: άριστος, καλύτερος από όλους
καλλιοχτυπά: πιο όμορφο ήχο έχει
καλοφουγκραστή: ακούσει καλά
καλογιναμένες: καλογεννημένες
Κάμα: έκανα
καμάρες: θόλοι, τόξα
καμάρι: καύχημα, περηφάνια
καμαρόβρυδα: τοξωτά φρύδια
καμαρωμένα, - ο: υπερήφανα, - ο
κάνε: ίσως
κάνεις: μπορείς, αντέχεις
κασέλα: φέρετρο, κάσα
κατακαημένους: που έχουν εντελώς καεί, χαροκαμένους (μεταφορικά)
κατακείθε: από την άλλη μεριά

κατακλυσμός: χείμαρροι με τεράστιους όγκους νερού
καταντημένα: σε άθλια κατάσταση
καταστένει: καταντά
καταχνιά: ομίχλη, αντάρα, συννεφιά
κατελού: διαλύω, καταστρέφω
κάτεργο: πολεμικό πλοίο με κουπιά
κάτεχα: γνώριζα
Κατουγής: Κάτω κόσμος
καύγουν: καίνε
καύκαλο: κρανίο
κείετο: κείτονταν
κεντούν: τρυπούν, αγκυλώνουν
κερολίβανο: κεριά και λιβάνια
κη: και
κη`εν: και δεν
κηρί: κεριά
κιβούρι ή κιούρι: μνήμα, τάφος, φέρετρο
κλαιών: κλαίνει
κλωνά: νήμα
κόμα: ακόμα
κομματιασμένοι: διαμοιρασμένοι, διαχωρισμένοι
κομπιά: κόμποι, αρθρώσεις
κοντυλογραμμένα: τόσο όμορφα σαν να έχουν ζωγραφιστεί με κοντύλι
κορνιαχτισμένος: λερωμένος
κόρφο: στήθος, αγκάλη, κόλπος
κουρνιαχτός: σκόνη
κουρσέψη: λεηλατήσει, αρπάξει με βίαιο τρόπο
κουφάρι: άψυχο σώμα, λείψανο
κρεν`: μιλά, λέει
κρίματα: αμαρτίες
κρυβημένη: κρυμμένη
Κύριος: Θεός

Λ

λάβωμα: λαβωματιά, πληγή από όπλο ή μαχαίρι
λαλήσετε (να): να βγάλετε φωνή
λαλούμενα: όργανα λαϊκής ορχήστρας
λαχταρίζουν: τρομάζουν πολύ
λειδινό: δείπνο, βραδινό φαγητό
λεπτά: χρήματα
λημέρι: κρησφύγετο των κλεφτών και αρματολών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας
λημέριαζα: ζούσα σε συγκεκριμένο μέρος, το οποίο είχα για κρησφύγετο
λιοτέρα (από τη γαλλική λέξη: litiere): στρώμα, κλίνη
λουγυρούν: πετούν, κάνοντας κύκλους πάνω από τον ετοιμοθάνατο

Μ

μαιδέ: μα ούτε
μαζώνουντ`: μαζεύονται, συγκεντρώνονται
μαλαματώσω: επιχρυσώσω (την εικόνα του αγίου), προσφέρω κάτι πολύτιμο (συνήθως κοσμήματα)
μαντάλους: μηχανισμούς που ασφαλίζουν πόρτες ή παράθυρα
μανταλώνουν: ασφαλίζουν την πόρτα με σύρτη
μασκάλια: δίοδοι του βουνού
ματάρχεται - ματάρχονται: ξαναέρχεται - ξαναέρχονται
`μβαινε: έμπαινε
`μβαινο-βγαρσίδι: είσοδος, πόρτα από όπου μπαίνουν και βγαίνουν
μελαψοί: μελαμψοί, με πολύ σκούρα επιδερμίδα
μέλλει: πρόκειται
μεν: μην
μερώνει: ηρεμεί, γαληνεύει
μετάξι: μεταξωτό
μηδέ: μήτε, ούτε

μήνα: μήπως
μήνυσε: έστειλε μήνυμα, παρήγγειλε
μι (κτητ. επίθετο): μου
μόν': αλλά
μόνε: μόνο
μορφοσούσουμοι: με την ωραία κορμοστασιά
μόσκο (το): το μόσχο, την αρωματική ουσία που παράγεται από το ζώο μόσχος ο μοσχοφόρος
μουδέ: ούτε
μουν: παρά μόνο
μπαινοξανάβγαρμα: η είσοδος και έξοδος από κάποιο μέρος για δεύτερη φορά
μπάντα: πλάι, πλαϊνή μεριά
μπούιασμένο: μαύρο
μπραζέρηδες: σταυραδελφοί, αδελφοποιτοί, βλάμηδες

N

ν'αδικοθανατίσει: να πεθάνει άδικα
ν'ακούρμια: ν'αφουγκραζόμουν, ν'άκουγα προσεκτικά
να μην: μήπως
να νιφτούν: να πλύνουν το πρόσωπο και τα χέρια τους
νά'ρχιστι: να έρχεστε
να τ'πάνω: να του πάω
ναφτές: αναμμένες
νειριάστηκα: ονειρεύτηκα
νια: καινούργια, νέα
νιάμερα: εννιάμερα, μνημόσυνο που τελείται στις εννέα ημέρες από τον θάνατο κάποιου
νομάτους: ανθρώπους
ν'όσο: ώσπου

Ξ

ξαμόνι: χαμοκέλλα, χαμόσπιτο
ξανοίγει: κοιτά
ξεγυμνωμένα: χωρίς θηκάρι
ξεκαλιγμένο: χωρίς πέταλα
ξεκοιλιούμαι: ξεκοιλιάζομαι, βγαίνουν τα σπλάγχνα μου, αποσυντίθεμαι
ξενίζομαι: παραξενεύομαι
ξεπροβοδίσιτε: συνοδεύσετε για λίγο και ως ένα σημείο
ξέρακας: ξερός κορμός δέντρου
ξεσφάλισε: άνοιξε, μην κρατάς κλειστά
ξεχωρισμό: αποχωρισμό
ξήστρωτα: ξέστρωτα
ξιαραθυμήση: παρηγορήσει
ξιχειμάσου: περάσω τον χειμώνα σε όσο το δυνατόν πιο ήπια κλίματα και περιοχές
ξόδι: κηδεία
ξυλάλογο: φέρετρο

Ο

όγοιος: όποιος
όθε: όπου, εκεί που
ομάδι: μαζί
ομιλιά: λόγια
όντας: όταν, την ώρα που
όντες: όταν
όξου: έξω
όπου: αφού, μέχρι που, ώσπου
οπώχει: που έχει
οργιές: ώμοι
ότι: επειδή
ουσάν: ωσάν, σαν, όπως
όφου (επιφώνημα της κρητικής διαλέκτου που φανερώνει οδύνη ή απόγνωση): αλίμονο

Π

πα: πάω

πάγη: πάει

Παναγιά: εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία

παντέρμος: τελείως έρημος, παντέρημος, δυστυχημένος

παντέχω: προσμένω, περιμένω

παντυχαίνουν: αναμένουν

πάνω: πάω

παρ': αλλά

πάτους: πατώματα

πελέκια: πελέκεις, αιχμηρά κοπτικά όργανα

περίκλωνα (περικλώνια): τα κλαδιά του δέντρου

περισφιγανίσεις: κάνεις περίπατο

περούνια: σπιρούνια

περουνιάζουν: πονούν, ενοχλούν, κεντούν με το σπιρούνι

΄πιάσες: πήρες

πιθαμή: μια σταλιά, λιγάκι

πιθώσετε: τοποθετήσετε, αφήσετε κάτω (στο έδαφος)

πιλογήθηκε: απάντησε

πισλί: είδος γιλέκου

πλεματικός: πνευματικός, εξομολόγος ιερέας

πλουμιά: στολίδια. Εδώ: χάρες, αρετές, προτερήματα, ικανότητες

πλουμισμένα: που είναι γεμάτα πλουμιά / πολύχρωμα

πό: από

΄πο μεριά: στο πλάι, στην μπάντα

πορταλάνος: πορτιέρης, θυρωρός

΄πού: από

πουν': που είναι

πού ΄ρτασιν: που ήρθαν

πρεμαζωχτούν: μαζευτούν, συγκεντρωθούν

πρέπει: αρμόζει, ταιριάζει

πρίχου: πριν, προτού

προβόδισε: συνόδευσε (κάποιον που αναχώρησε) για λίγο

προύγκινους: μπρούτζινους, ορειχάλκινους

προύτσινες: μπρούτζινες, ορειχάλκινες

πρωτοτάξιδο: που σαλπάρει / ταξιδεύει πρώτη φορά

πρωτοταξίδατο: που πρόσφατα σαλπάρισε / ταξίδεψε για πρώτη φορά

πύρνος: πύρινος

πχαίνου: πηγαίνω

πωρικό: φρούτο, καρπός

Ρ

ραΐσθην: ραγίστηκε

ράνω: ραντίσω

ραχλιασμένη: αραχνιασμένη

ραχνάδα: ιστός αράχνης, μαυρίλα

ρέβουν (ρεύουν): καταρρέουν, ερειπώνονται, καταβάλλονται, φθείρονται

ρένσινα: από φινό λινό ύφασμα λευκού χρώματος

ρίβκουν: απορρίπτουν, πετούν

ρίζα: πρόποδες

ριζιμιά: βαθιά ριζωμένο στη γη

ρίσου (του): του λύγκα (λύγκας: σαρκοφάγο αιλουροειδές)

΄ρκίζω: αρχίζω

ρόβολάει: κατεβαίνει γρήγορα από ύψωμα (Επίσης: **ροβολήσεις, ροβολήσω**)

ροδοστέμματα: διαδήματα / στεφάνια από τριαντάφυλλα

ρούγα: δρόμος

ρουγιάσης: χαθείς, πάρεις δρόμο

Σ

΄σαν: ήσουν

σαράγια: παλάτια

σαστικιά: μνηστή, αρραβωνιαστικιά
σβύνεται: σώνεται, τελειώνει
σέβεται: φυλάσσεται, προστατεύεται
σειστ' καν : σείστηκαν, ταρακουνήθηκαν
σέμα: πικροδάφνη
σημαδότοπους: τόπους με σημάδια
σιγαλό: ήσυχο
σιδηρόκαρδος: που έχει σιδερένια καρδιά, σκληρός, άπρονος
σίντερα: σίδερα
σμαζώνηται: φωλιάζει
σο / σο': σου
σπικιώνει: συγκρατεί
στάθη: απέμεινε πίσω
σταυραϊτούς: γενναία παλικάρια, κλέφτες (επί Τουρκοκρατίας)
στειρέματα: ανέχειες, ελλείψεις, δυστυχίες
στελέτα: στιλέτα, εγχειρίδια, μικρά μαχαίρια με μυτερή και κοφτερή λεπίδα
στερεμό: στέρηση, απουσία
στίμα: στίγμα, κηλίδα
στο Αηλιά: στο κοιμητήριο του χωριού, όπου το εκκλησάκι είναι αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία
στυψ' ή στύψει ή στύψη: στερέψει, ξεραθεί
συγκλάψω: συνοδεύσω κάποιον στο κλάμα
συγυρίζεται: καλλωπίζεται, επιμελείται την εμφάνισή του
συνάζεται: τακτοποιεί τα του οίκου της, ετοιμάζεται, παίρνει σειρά για τον Άδη
σύντας: όταν
συχοκουματίζουν: ταραάζουν τα νερά του (πέφτοντας)
σφαλίσω: κλείσω
σφάλσιμο: παράπτωμα

Τ

τ' αητάφι: τον άγιο τάφο
τ': ότι
ταπάκια: το ψαχνό γύρω από τους νεφρούς
τ' απίστομα: μπρούμυτα
τ' αποταχύ: νωρίς το πρωί
τζαι: και
τζη: της
τζι: κι
τζοιμηθώ (να): κοιμηθώ
τι: γιατί
το τ': γιατί
του μαύρωνε: των μαύρων, των δύστυχων
του τираκι μου: το τираκι μου, το μικρό μου ταίρι
του ψήλου: στα ψηλά
τραμουντάνα: βόρειος άνεμος
τραύα: τράβα, τράβηξε
τράφο (αιτ.): τάφρο, όρυγμα, βαθύ χαντάκι
τριβόλια: φυτά με αγκαθωτές αιχμές
τρίχινο: τόσο στενό όσο μία τρίχα, πάρα πολύ στενό
τριώμ μερώ: τριών ημερών
τρυγητής: αυτός που μαζεύει ώριμα φρούτα ή καρπούς
τσ', τσι: τις
τσαι: και
τσαιρός: καιρός
τσακίστηκε: καταστράφηκε, κομματιάστηκε με βίαιο τρόπο
τσοι: τις
τσου: τους

Υ

υγιούκα: γιόκα, χαϊδεμένο γιο

Φ

φάασιν: «φάγανε», σκότωσαν

φάνω: υφάνω

φεργάδα (φρεγάδα ή φρεγάτα): τρικάρτο ιστιοφόρο πολεμικό πλοίο

φκιάρια: φτυάρια, εργαλεία με πλατύ έλασμα προσαρμοσμένο σε στείλιάρι που χρησιμοποιείται για τη λήψη, μεταφορά και το ανακάτωμα στερεών υλικών

φλάμπουρο: λάβαρο

φόρτωμα: φορτίο που ένα ζώο αντέχει να μεταφέρει

φουρισά: φορεσιά

φτειάσης: φτιάξεις

φτου: εκεί που

φυτεμένο: μόνιμα, συνέχεια

Χ

χαγιάτι: ξύλινος ανοιχτός εξώστης

χαλιούμαι: καταστρέφομαι, αποσυντίθεμαι

χαλού: καταστρέφω, σαπίζω

χάρβαλους: διαλυμένους, εξαρθρωμένους

χαρζείτε: χαρείτε

χαροκόπους: γλεντοκόπους

χαροκουβαλούσες: ψυχομαχούσες

χηράδω: χήρων γυναικών

χλιβερά: θλιβερά

χλωμιάζου: κιτρινίζω

χουριού (του): του χωριού

Ψ

ψηφά: ψηλαφητά μέρη

Ω

ωριό: ωραίο

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Η «Άπολλοδώρου Βιβλιοθήκη Β΄» αντλήθηκε από το ομώνυμο βιβλίο των εκδόσεων Γεωργιάδη (χ.χ.). Βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Οι Ομηρικοί ύμνοι αντλήθηκαν από: ΒΙΚΙΘΗΚΗ <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%9F%CE%BC%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF_%CE%8E%CE%BC%CE%BD%CE%BF%CE%B9>
- Οι πλατωνικοί διάλογοι «Άπολογία Σωκράτους» και «Πολιτεία» αντλήθηκαν από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (2012) <https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library>. Ο «Μένων» αντλήθηκε από Β. Τατάκη (χ.χ.), βλ. Ηλ. Πηγές. Το «Συμπόσιον» αντλήθηκε, επίσης από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ, αλλά και από την έκδοση του Ι. Συκουτρή (χ.χ.). Για τα έργα «Αξίохος», «Γοργίας», «Κρατύλος», «Κρίτων», «Νόμοι», «Τίμαιος», «Φαίδων», «Φαῖδρος», έγινε ανάκτηση μόνο του αρχαίου κειμένου και της νεοελληνικής μετάφρασης, βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Οι στίχοι του 6^{ου} βιβλίου της «Αινειάδος (*Aeneis*) αντλήθηκαν από: *Perseus Digital Library* <<http://www.perseus.tufts.edu>>
- Οι ύμνοι αντλήθηκαν από: *Ανθολογία Αρχαίων Ελληνικών Ύμνων*, του Σ. Γκιργκένη (2005), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Οι ωδές του Πινδάρου αντλήθηκαν από: *The Odes of Pindar*, Sir J. E. Sandys και J. W. Donaldson, *Pindar's Epinician or Triumphal Odes* (1841), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα αποσπάσματα του Καλλιμάχου αντλήθηκαν από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ και, επίσης, από *Callimachea*, που επιμελήθηκε ο Ο. Schneider (1873), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα αποσπάσματα των έργων που ανήκουν στους: Αισχύλο, Αλκαίο, Αλκμάν, Αριστοφάνη, Βίωνα, Ηρόδοτο, Ηρώ(ν)δα, Ησίοδο, Θεόκριτο, Πλούταρχο, Σοφοκλή, Ψευδο-Όμηρο αντλήθηκαν από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ
- Τα αποσπάσματα από τα δράματα του Ευριπίδη αντλήθηκαν, επίσης, από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ, εκτός από την τραγωδία «Ίων», που αντλήθηκε από *Euripidis Tragoediae Superstites et Deperditorum Fragmenta* του G. Dindorfius (1833), την τραγωδία «Φοίνισσαι», που αντλήθηκε από *Ευριπίδου Δράματα. Φοίνισσαι* του Δ. Βερναρδάκη (1888) και την τραγωδία «Ίκέτιδες» που αντλήθηκε από *Euripidis Supplices Mulieres* που επιμελήθηκε ο J. Markland (1811). Βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνος αντλήθηκαν από: ΒΙΚΙΘΗΚΗ

<<https://el.wikisource.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%89%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AC>>

- Τα γνωμικά του Μενάνδρου «Γνώμαι μονόστιχοι αντλήθηκαν από: *Bibliotheca Augustana* <https://www.hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Auctores/g_alpha.html>
- Τα επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας αντλήθηκαν από τις συλλογές των: Β. Λαζανά (1989) και Ε. Ρ. Carrs κ.α. (1918, 1919², 1925², 1927³). Βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα επιτύμβια επιγράμματα GVI αντλήθηκαν από: W. Peek, *Greek Verse Inscriptions. Epigrams on Funerary Stelae and Monuments* (1988), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα έργα: «Όρφέως Άργοναυτικά, «Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον και οι ορφικοί ύμνοι αντλήθηκαν από: *Τα ορφικά*, Κ. Σ. Χασάπη (χ.χ.), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα έργα του Λουκιανού αντλήθηκαν, επίσης, από ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ, όμως για το έργο «Νεκρικοί διάλογοι», πολύτιμος αρωγός στάθηκε το *Lucian's Dialogues with the Dead* που επιμελήθηκαν οι Ε. Hayes & S. Nimis (2015), βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές
- Τα ομηρικά έπη αντλήθηκαν από:
<<http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/omhros>>
- Το έργο «Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου» του Πορφύριου αντλήθηκε από:
<http://www.poesialatina.it/_ns/Greek/testi/Porphyrus/De_antro_nympharum.html>
- Το έργο του Πausanία αντλήθηκε από: ΒΙΚΙΘΗΚΗ, <https://el.wikisource.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%82_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%AE%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B9%CF%82/%CE%91%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC>
- Το κείμενο της «Άκολουθίας Νεκρώσιμου ἤτοι Εἰς κεκοιμημένους» αντλήθηκε από:
<http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/funeral_translation.htm>
- «Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον» αντλήθηκε από: *Η Καινή Διαθήκη*, Π. Ν. Τρεμπέλα, βλ. Βιβλιογραφικές Αναφορές

ΠΗΓΕΣ

ΑΙΣΧΥΛΟΣ «Άγαμέμνων»

- «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας»
- «Προμηθεὺς δεσμώτης»
- «Χοηφόροι»

ΑΛΚΑΙΟΣ «απ. 326 (Lobel-Page)»

ΑΛΚΜΑΝ «Μελῶν ε΄» [απ. 19 (Page)]

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΠΑΛΑΤΙΝΗ

Βιβλίο 5^ο ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ 30

ΛΕΩΝΙΔΑ 131

ΜΑΡΚΟΥ ΑΡΓΕΝΤΑΡΙΟΥ 32

ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 8

ΣΤΑΤΥΛΛΙΟΥ ΦΛΑΚΚΟΥ 5

ΦΙΛΟΔΗΜΟΥ 4

Βιβλίο 6^ο ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 162

Βιβλίο 7^ο ΑΓΑΘΙΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ 220

ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ 63, 221, 699

ΑΔΕΣΠΟΤΟΝ, οἱ δὲ Σιμωνίδου 345

ΑΔΗΛΟΝ 64, 319

ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ 498

ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΥ ΣΙΔΩΝΙΟΥ 29, 172

ΑΝΩΝΥΜΟΥ 48, 61, 324, 340, 346, 337, 712

ΑΡΙΣΤΟΔΙΚΟΥ ΡΟΔΙΟΥ 189

ΑΡΧΙΟΥ 68, 197

ΒΑΣΣΟΥ ΛΟΛΛΙΟΥ 391

ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΟΥ 96

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΚΥΖΙΚΗΝΟΥ 78

ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΔΟΥ, οἱ δὲ Νικάρχου 166

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ 465

ΘΕΟΣΕΒΕΙΑΣ 559

ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΥΠ(ΑΡΧΩΝ) ΑΙΓΥΠΤΟΥ 69, 70

ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΑΠΟ ΥΠ(ΑΤΩΝ) ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ 600

ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΟΙΗΤΟΥ 555

ΙΩΝΟΣ 43

ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ 451, 459
ΚΡΙΝΑΓΟΡΟΥ 371
ΛΕΩΝΙΔΑ 452
ΛΕΩΝΙΔΟΥ 67
ΛΕΩΝΙΔΑ ΤΑΡΕΝΤΙΝΟΥ 295
ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 182
ΜΝΑΣΑΛΚΟΥ 488
ΟΝΕΣΤΟΥ 66
ΠΑΥΛΟΥ ΣΙΛΕΝΤΑΡΙΟΥ 604
ΠΕΡΣΟΥ 730
ΠΟΜΠΗΙΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ 219
ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΥ ή ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ 170
ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ 25, 251
ΤΥΜΝΕΩ 199, 211
ΦΑΝΙΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ 537
ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΣ 362, 554

Βιβλίο 9^ο ΑΛΦΕΙΟΥ ΜΙΤΥΛΗΝΑΙΟΥ 97

Βιβλίο 12^ο: ΣΤΡΑΤΩΝΟΣ ΜΟΥΣΑ ΠΑΙΔΙΚΗ
ΜΕΛΕΑΓΡΟΥ 132

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Ὀρφέως Ἄργοναυτικά»

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ «Βάτραχοι»

- «Εἰρήνη»
- «Ἐκκλησιάζουσαι»
- «Λυσιστράτη»
- «Ὀρνιθες»
- «Σφήκες»

ΒΙΩΝ Ο ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, «Ἐπιτάφιος Ἀδώνιδος»

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ «Άλκηστις»

- «Άνδρομάχη»
- «Εκάβη»
- «Ελένη»
- «Ηλέκτρα»
- «Ηρακλεΐδαι»
- «Ηρακλῆς Μαινόμενος»
- «Ίκέτιδες»
- «Ίππόλυτος»
- «Ίφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι»
- «Ίων»
- «Κύκλωψ»
- «Τρωάδες»
- «Φοίνισσαι»

GREEK VERSE INSCRIPTIONS (GVI)

117, 120, 180, 235, 245, 319, 383, 390, 395, 421, 442, 452, 455, 516, 552, 561, 585, 654, 661, 683, 699, 701, 702, 704, 709, 711, 731, 734, 736, 740, 744, 752, 759, 760, 771, 775, 776, 789, 790, 796, 808, 826, 838, 847, 848, 849, 855, 859, 861, 881, 885, 935, 940a, 944, 945, 947, 948, 953, 954, 958, 963, 968, 969, 985, 992, 1031, 1045, 1122, 1154, 1161, 1169, 1197, 1201, 1204, 1214, 1244, 1327, 1332, 1361, 1409, 1410, 1482a, 1484, 1485, 1486, 1511, 1599, 1616, 1769, 1775, 1776, 1779, 1801, 1829, 1830, 1833, 1874, 1880, 1913, 1921, 1935, 1943, 1945, 1946, 1949, 1951, 1954, 1971, 1978, 1979, 1986, 1988, 1989, 1990, 1991, 1993, 1994, 2000, 2002, 2004, 2006, 2007, 2009, 2022, 2029, 2037a, 2038, 2040, 2053, 2055

ΗΡΟΔΟΤΟΣ «Ίστορίαι»

ΗΡΩ(Ν)ΔΑΣ «Μιμιάμβοι. Άσκληπιῶ ἀνατιθεῖσαι καὶ θυσιάζουσαι»

ΗΣΙΟΔΟΣ «Άσπις Ἡρακλέους»

- «Έργα καὶ Ἡμέραι»
- «Θεογονία»

ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ «Εγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον»

- «Εἰδύλλια, Θύρσις ἢ Ὠδή»
- «Εἰδύλλια, Χάριτες ἢ Ἱέρων»

ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ «Ἐκάλῃ, Ἀποσπασμάτια» 43

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ «Δίς κατηγορούμενος»

- «Κατάπλους ἢ Τύραννος»
- «Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία»
- «Νεκρικοὶ Διάλογοι»
- «Περὶ πένθους»
- «Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες»

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ «Γνῶμαι μονόστιχοι»

ΜΟΥΣΑΙΟΣ «Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον»

ΟΜΗΡΟΣ «Ἰλιάς»

- «Ὀδύσσεια»

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ «Ἑλλάδος περιήγησις»

- «Ἀρκαδικά»
- «Ἄττικά»
- «Λακωνικά»
- «Μεσσηνιακά»

ΠΙΝΔΑΡΟΣ «Ἀποσπασμάτια, Θρήνοι» (101)

- «Ὀλυμπιονίκαι»
- «Πυθιονίκαι»

ΠΛΑΤΩΝ «Ἄξιχος ἢ Περὶ θανάτου»

- «Ἀπολογία Σωκράτους»

- «Γοργίας»
- «Κρατύλος»
- «Κρίτων»
- «Μένων ἢ Περὶ ἀρετῆς, πειραστικός»
- «Νόμοι»
- «Πολιτεία ἢ Περὶ τοῦ δικαίου, Πολιτικός»
- «Συμπόσιον»
- «Τίμαιος ἢ Περὶ Ἀτλαντίδος καὶ φύσεως»
- «Φαῖδρος»
- «Φαίδων ἢ Περὶ ψυχῆς· ἠθικός»

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ «Ἀλέξανδρος»

- «Περικλῆς»
- «Θεμιστοκλῆς»

ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ «Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἄντρου»

PUBLIUS VERGILIUS MARO «Aeneis»

ΣΟΦΟΚΛΗΣ «Ἀντιγόνη»

- «Ἡλέκτρα»
- «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν»
- «Οἰδίπους Τύραννος»
- «Τραχίνιαι»
- «Φιλοκτήτης»

ΣΤΡΑΒΩΝ «Γεωγραφικά (ὑπομνήματα)»

ΥΜΝΟΙ «Ὕμνος εἰς Ἀσκληπιόν»

- «Ὕμνος εἰς Δῆλον»
- «Ὕμνος στους Διόσκουρους» (Furley-Bremer 4.3)
- «Ὕμνος στον Πάνα» (Furley-Bremer)
- «Ὕμνος στον Πάνα (σκόλιον)»

- «Ύμνος στον Έρωτα» (P 120, I)

ΥΜΝΟΙ ΟΜΗΡΙΚΟΙ «Εἰς Γῆν μητέραν πάντων»

- «Εἰς Δήμητραν»

- «Εἰς Πᾶνα»

ΥΜΝΟΙ ΟΡΦΙΚΟΙ «Ἄδώνιδος θυμίαμα ἀρώματα» (56)

- «Ἀθηνᾶς θυμίαμα ἀρώματα » (32)

- «Ἀσκληπιοῦ θυμίαμα, μάνναν» (67)

- «Γῆς θυμίαμα, πᾶν σπέρμα πλὴν κυάμων καὶ ἀρωμάτων» (26)

- «Εἰς Πλούτωνα» (18)

- «Ἑρμοῦ χθονίου θυμίαμα, στύρακα» (57)

- «Ἐρωτος θυμίαμα, ἀρώματα» (58)

- «Εὐμενίδων θυμίαμα ἀρώματα» (69)

- «Εὐχὴ πρὸς Μουσαῖον»

- «Θανάτου θυμίαμα, μάννα» (87)

- «Ὀνείρου θυμίαμα ἀρώματα» (86)

- «Πανὸς θυμίαμα ποικίλα» (11)

- «Ἕπνου θυμίαμα, μετὰ μήκωνος» (85)

- «Ὠκεανοῦ θυμίαμα ἀρώματα» (83)

ΨΕΥΔΟ-ΟΜΗΡΟΣ «Βατραχομουμαχία»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Alexiou, Margaret. *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*, Δημήτρης Ν. Γιατρομανωλάκης & Παναγιώτης Α. Ροϊλός (επιμ., μτφρ.), Αθήνα: ΜΙΕΤ (εκδ.), 2008 [τίτλος πρωτοτύπου: *The Ritual Lament in Greek Tradition*]

Αναγνωστόπουλος, Ιωάννης Σπ. *Η Εσχατολογία της Δημοτικής Ποίησης*, Αθήνα: χ.ό., 1980

- *Ο Θάνατος κι ο Κάτω Κόσμος στη Δημοτική Ποίηση (Εσχατολογία της Δημοτικής Ποίησης)*, Αθήνα: χ.ό., 1984. Διδακτορική Διατριβή

- Αντζουλάτου – Ρετσίλα, Ευρυδίκη. *Μνήμης Τεκμήρια*, Αθήνα: Παπαζήση (εκδ.), 2004
- “Απολλοδώρου Βιβλιοθήκη”, *Βιβλιοθήκη των Ελλήνων*, Ιωάννης Μ. Χατζηφώτης (μτφρ.), Αθήνα: Γεωργιάδης (εκδ.), χ.χ.
- Βαρβούνης, Μανόλης Γ. *Νεοελληνικά Λαϊκά Επιτύμβια Επιγράμματα*, Αθήνα: Παπαζήση (εκδ.), 2007
- *Ελληνικά Λαϊκά Δρώμενα και Τελετουργίες του Χειμώνα και του Δωδεκαημέρου*, Αθήνα: Κιβωτός της Ορθοδοξίας (εκδ.), 2015
- Βασιλόπουλος, Νικόλαος Δ. (επιμ., σχολ.). *Πλάτωνος Φαίδων ἢ Περὶ Ψυχῆς· Ἠθικός*, τ. 2, Αθήνα: χ.ο., 1962
- Benoist, Luc. *Σημεία, Σύμβολα και Μύθοι*, Αριστέα Παρίση (μτφρ.), Αθήνα: Καρδαμίτσα (εκδ.), 1992 [τίτλος πρωτοτύπου: *Signes, Symboles et mythes*]
- Berens, E. M. *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*, Άμστερνταμ: MetaLibri (εκδ.), 2009
- Βερναρδάκης, Δημήτριος Ν. (επιμ., σχολ.). *Εύριπίδου Δράματα. Φοίνισσαι*, τ. 1, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή (εκδ.), 1888
- Capps, Edward Page, Thomas Ethelbert & Rouse, William Henry Denham (επιμ., σχολ.). *The Greek Anthology*. With an english translation. In five volumes, The LOEB Classical Library, William Roger Paton (μτφρ. αγγλ.), τ. 1, Λονδίνο: William Heinemann (εκδ.), 1927³
- *The Greek Anthology*. With an english translation. In five volumes, The LOEB Classical Library, W. R. Paton (μτφρ. αγγλ.), τ. 2, Νέα Υόρκη: G. P. Putman’s Sons (εκδ.), 1919²
- *The Greek Anthology*. With an english translation. In five volumes, The LOEB Classical Library, W. R. Paton (μτφρ. αγγλ.), τ. 3, Λονδίνο: William Heinemann (εκδ.), 1925²
- *The Greek Anthology*. With an english translation. In five volumes, The LOEB Classical Library, W. R. Paton (μτφρ. αγγλ.), τ. 4, Νέα Υόρκη: G. P. Putman’s Sons (εκδ.), 1918

Cresswell, Richard Henry (επιμ., μτφρ.). *Aristotle's History of Animals in Ten Books*, Λονδίνο: George Bell & Sons (εκδ.), 1883

Γκιργκένης, Σταύρος (εισ., μτφρ, σχολ.). *Ανθολογία Αρχαίων Ελληνικών Ύμνων*, Θ. Μαυρόπουλος (προλ.), Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2005

Δευτεραίος, Άγγελος Δ. *Το Ψωμί στα Έθιμα των Ελλήνων. Η Συμβολική και Μαγική Χρήση του από τους Νεοέλληνες*, Αθήνα: Legato (εκδ.), 2000

Δημητρίου, Νικόλαος Α. *Λαογραφικά της Σάμου*, Αλκ. Ν. Δημητρίου (επιμ.), τ. 1, Αθήνα: χ.ό., 1983

Δημητροκάλλης, Γεώργιος. *Εικονογραφία της Ψυχής. Η Ψυχή – Πουλί*, Αθήνα: Γ. Δημητροκάλλης (εκδ.), 1992

- *Εικονογραφία της Ψυχής. Η Ψυχή – Πεταλούδα*, τ. Β', Αθήνα: Γ. Δημητροκάλλης (εκδ.), 1993

Dindorfius G. *Euripidis Tragoediae Superstites et Deperditarum Fragmenta*, τ. 2, Οξφόρδη: E. Typographeo Academico (εκδ.), 1833

Donaldson, John William. *Pindar's Epinician or Triumphal Odes. In four Books together with the Fragments of his Lost Compositions*, Cambridge: J. & J. J. Deighton (εκδ.), 1841

Εύχολόγιον τὸ Μέγα. Περιέχον τὰς τῶν Ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας, Βενετία: Φρ. Ανδρεώλα (εκδ.), 1839

Fauriel, Claude. *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Έκδοση 1824-1825)*, Αλέξης Πολίτης (επιμ.), τ. Α', Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (εκδ.), 1999²

Feuillet, Michel. *Lessico dei Simboli Cristiani*, Livia Pietrantonì (μτφρ.), Ρώμη: Edizioni Arkeios Srl (εκδ.), 2007

Foresti, Arnaldo. *Mitologia Greca. Divinità*, Μιλάνο: Ulrico Hoepli (εκδ.), 1892

Ζώρας, Γεράσιμος. *Dante*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2014, Σημειώσεις μαθήματος

Gatto Trocchi, Cecilia. "Gallo", *Enciclopedia Illustrata dei Simboli*, Ρώμη: Gremese Editore (εκδ.), 2004

Hayes, Evan & Nimis, Stephen (επιμ.). *Lucian's Dialogues with the Dead. An Intermediate Greek Reader. Greek Text with Running Vocabulary and Commentary*, Οξφόρδη (Οχάιο): Faenum Publishing Ltd (εκδ.), 2015

Θέμου, Άννα. *Νεότερη και Σύγχρονη Ιταλική Λογοτεχνία*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2015. Σημειώσεις μαθήματος

Θεοδοσάκης, Νίκος Α. *Νεκρικά Μοιρολόγια της Κρήτης*, Αθήνα: Κάμειρος (εκδ.), 1990

Καιροφύλλας Κώστας. *Ιταλοί Ποιηταί. D'Annunzio, Carducci, Pascoli, Graf, Ada Negri, Stecchetti*, Αθήνα: Σιδέρης (εκδ.), 1943

Καμηλάκη-Πολυμέρου, Αικατερίνη & Καραμανές, Ευάγγελος (επιμ.). *Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός. Πολιτισμός – Τέχνες – Διαχείριση Ελεύθερου Χρόνου*, Άσπα Τσαούση (επιστ. ευθύνη), Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα: Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων & Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (εκδ.), 2008

Κλιάφα, Μαρούλα. *Μύθοι και Θρύλοι της Θεσσαλίας*, Διονύσης Βαλάσης (επιμ.), Αθήνα: Κέδρος (εκδ.), 2006

Κορομηλάς Δημήτριος Α. *Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας. Δραματικόν Ειδύλιον εις Πράξεις 5*, Εν Κωνσταντινουπόλει: Γεώργιος Χατζηφώτης (εκδ.), 1911

Κουγέας, Σωκράτης. *Τραγούδια του Κάτω Κόσμου. Μοιρολόγια της Μεσσηνιακής Μάνης (Συλλογή 1901-1904)*, Ζήσιμος Λορεντζάτος (προβ., εισ.), Σ. Β. Κουγέας (επιμ.),

Αθήνα: Ροδακίό (εκδ.), 2000

Κουταξής, Κ. Δ. “Οι Αντιλήψεις των Ηπειρωτών για τη Ζωή και τον Θάνατο μέσα από τα Δημοτικά τους Τραγούδια” στο *Πλάτανος Ευσκιάφυλλος. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Μ. Γ. Βαρβούνης & Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη (εκδ.), 2018

Κυριακίδης, Απόστολος. *Πλάτωνος Ἄξιοχος ἢ Περί θανάτου*. Αρχαίον κείμενον. Εισαγωγή – Μετάφρασις – Σημειώσεις, Αθήναι: Πάπυρος (εκδ.), 1975

Κυριακίδης, Στίλπων Π. “Ελληνική Λαογραφία. Μνημεία του Λόγου (Μέρος Α΄)”, *Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου*, αρ. 3, Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1922

Λαδιά, Ελένη. *Μυθολογικά Παράδοξα και ένα Διήγημα*, Αθήνα: GEMA (εκδ.), 2008²

Λαζανάς, Βασίλης Ι. *Τα Αρχαία Ελληνικά Επιτύμβια Επιγράμματα*. (Ολόκληρο το Έβδομο (VII) Βιβλίο της Ελληνικής ή Παλατινής Ανθολογίας). Προλεγόμενα – Αρχαίο Κείμενο – Έμμετρη μετάφραση – Σχόλια – Βιογραφικά Σημειώματα των Ποιητών, Αθήναι: Στ. Τσαπέτας (εκδ.), 1989

Λουκόπουλος, Δημήτριος. *Φως από τους Μύθους μας. Νεοελληνική Μυθολογία*, τ. Β΄, Αθήνα: Α. Ι. Ράλλης (εκδ.), 1926

- “Νεοελληνική Μυθολογία. Ζώα – Φυτά”. *Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων*, Αθήναι: Ι. Ν. Σιδέρη (εκδ.), 1940

Λυδάκη, Άννα. *Ίσκιοι κι Αλαφροΐσκιωτοι. Λαϊκός Λόγος και Πολιτισμικές Σημασίες*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (εκδ.), 2003

Markland, Jeremiah (επιμ.). *Euripidis Supplices Mulieres cum notis integris*, τ. 1, Οξφόρδη: J. Cooke & J. Parker (εκδ.), 1811

Μαυρόπουλος, Θ. Γ. (εισ., σχολ., μτφρ.). *Πλάτων. Φαίδων (Περὶ Ψυχῆς)*, Τάσος Φάλκος – Αρβανιτάκης (προλεγ.), Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2007

Μέλαινα, Ελπίς. “Μοιρολόγια”, *Κρητική Μέλισσα*, Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστού (εκδ.), 1888

Μερακλής, Μιχάλης Γ. *Ελληνική Λαογραφία. Ἡθῆ και Ἐθιμα*, Αθήνα: Οδυσσέας (εκδ.), 1998⁶

Μότσιοι, Γιάννης. *Το Ελληνικό Μοιρολόγι. Προβλήματα Ερμηνείας και Ποιητικής Τέχνης*, τ. Α΄, Αθήνα: Κώδικας (εκδ.), 1995

Μπούτσικας, Ανδρέας Δ. *Η ΜΑΝΑ στη Δημοτική μας Ποίηση. Ιστορική – Φιλολογική Μελέτη*, Αθήνα: Ανδρ. Δ. Μπούτσικας (εκδ.), 1997 (εκδ. επηυξημένη)

Nava, Giuseppe (επιμ.). *Giovanni Pascoli. Poemi Conviviali*, Τορίνο: Giulio Einaudi (εκδ.), 2008

Ξηροτύρης, Ζάχος Ν. *Ἐθιμα και Δοξασίες του Λαού μας*, τ. Γ΄, Θωμάς Κ. Βράκας (επιμ. εκδ.), Αθήνα: Ζ. Ξηροτύρης (εκδ.), 1988

- *Ἡθῆ – Ἐθιμα και Δοξασίες του Λαού μας*, τ. Ε΄, Αθήνα: χ.ό., 1997

- *Νυκτιπλανή Πνεύματα*, Αθήνα: χ.ο., 2001

Παῖσιος, Ν. Α. *Παροιμίες από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα και Νεοελληνικές Φράσεις*, Αθήνα: Liberal Books (εκδ.), 2013

Παπαδόπουλος, Α. Π. *Οι Λαϊκές περί Θανάτου Δοξασίες και τα Ταφικά Ἐθιμα των Ελλήνων από τον Ὅμηρο μέχρι Σήμερα. Μεταθανάτιες Αντιλήψεις και Τελετουργίες στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο και τα Επιβιώματά τους στην Χριστιανική Πραγματικότητα*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός (εκδ.), 2007

Παπαδόπουλος, Ν. Π. (επιμ.). *Ιερά Σύνοψις και τα Ἅγια Πάθη*. Μετά των Κυριακῶν Ευαγγελίων και Αποστόλων. Κατά την υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου

Κωνσταντινουπόλεως Έκδοσιν, Αθήνα: Ι. Ρέκου & Σία (εκδ.), 1950

Παπαθανασίου, Μάρω. *Κοσμολογικά και Κοσμογονικά Αντιλήψεις εις την Ελλάδα κατά τη Β΄ Χιλιετηρίδα π.Χ.*, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2016². Διδακτορική Διατριβή.

Πασαγιάννης, Κώστας. “Μανιάτικα Μοιρολόγια και Τραγούδια”, *Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη του Συλλόγου Προς Διάδοσιν Ωφελίμων βιβλίων*, Ι. Π. Δοανίδης (επιμ.), τεύχ. 3, Αθήνα: Ι. Ν. Σιδέρη (εκδ.), 1928

Peek, Werner. *Greek Verse Inscriptions. Epigrams on Funerary Stelae and Monuments. Griechische Vers – Inschriften Grab-Epigramme*. With an Index to the First Words of the Epigrams and a Concordance with KAIBEL, EPIGR, Σικάγο: Ares Publishers INC (εκδ.), 1988

Πολίτης, Αλέξης. *Το Δημοτικό Τραγούδι. Εποπτικές Προσεγγίσεις. Περνώντας από την Προφορική στην Γραπτή Παράδοση. Μικρά Αναλυτικά, Συμβολές στις Επιστήμες του Ανθρώπου / Φιλολογία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (εκδ.), 2010

Πολίτης, Νικόλαος Γ. *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας κατά Τριμηνίαν Εκδιδόμενον*, τ. Α΄, Εν Αθήναις: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1909

- *Εκλογαί από τα Τραγούδια του Ελληνικού Λαού*, Αθήναι: Εστία (εκδ.), 1914

- “Τα κατά την Τελευταίην. Συμπληρωματική Σημείωσις”, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Γ΄, Αθήναι: χ.ό., 1931

Προμπονάς, Ιωάννης Κ. *Τα Ομηρικά Έπη και το Νεοελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, τ. Α΄, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1987

- *Τα Ομηρικά Έπη και το Νεοελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, τ. Β΄, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1987

Πρωτοπαπά, Καλλιόπη. *Τα Έθιμα του Θανάτου στην Παραδοσιακή Κοινωνία της Κύπρου*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου (εκδ.), 2012

Roques, Denis. *Επιτάφιος Λόγος. Αρχαία Ελληνικά Επιγράμματα*, Παντελής Μπουκάλας (μτφρ., επίμετρο, σημ.), Αθήνα: Άγρα (εκδ.), 1995 [τίτλος πρωτοτύπου: *Tombeaux Grecs – Anthologie d’ Epigrammes*]

Ρόζα, Αλμπέρτο Αζόρ. *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας*, Φ. Γκικόπουλος (εισ., επιμ.), Ζ. Ζωγραφίδου & Θ. Σουρρή (μτφρ.), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής (εκδ.), 1998 [τίτλος πρωτοτύπου: *Storia della Letteratura Italiana*]

Ρωμαίος, Κώστας. *Ο “Νόμος των Τριών” στο Δημοτικό Τραγούδι*, Εναίσιμος επί δικτατορία διατριβή, Αθήνα: χ.ό., 1963

- *Η Ποίηση Ενός Λαού*, Λαογραφικόν Ινστιτούτον Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης, Αθήνα: χ.ό., 1968

- *Το Αθάνατο Νερό*, Ελληνική Λαογραφία. Σειρά από δώδεκα αυτοτελείς τόμους, τ. 1, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1973

Σαλπαδήμου, Νίκη & Ματζούρης, Στέλιος. *Το Δημοτικό Τραγούδι. Ιστορική Αναδρομή. Οι Θησαυροί και τα Τραγούδια της Δημοτικής Ποίησης*, Αθήνα: Γαβριηλίδης (εκδ.), 2013

Sandys, John Edwin, Sir (επιμ., σχολ.). *The Odes of Pindar. Including the Principal Fragments*, Λονδίνο: William Heinemann (εκδ.), 1915

Saunier, Guy. *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Τα Μοιρολόγια*, Αθήνα: Νεφέλη (εκδ.), 1999

Schneider, Otto (επιμ.). *Callimachea. Fragmenta a Bentleio collecta et explicata, ab aliis aucta. Accedunt commentationes et indices tres*, τ. 2, Λειψία: Teubner (εκδ.), 1873

Scull, Sarah Amelia. *Greek Mythology Systematized*, Φιλαδέλφεια: Porter & Coates (εκδ.), 1880

Shearer, Anna. *Αθηνά. Συμβολισμός της Θεάς στην Πορεία των Αιώνων. Αρχέτυπο και Ενέργεια*, Ελένη Παπαδοπούλου (μτφρ.), Αθήνα: Ιάμβλιχος (εκδ.), 2000 [τίτλος

πρωτοτύπου: *Athene. Image and Energy*]

Σέργης, Μανόλης Γ. *Διαβατήριες Τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αι. - 1922): Γέννηση – Γάμος – Θάνατος*, Αθήνα: Ηρόδοτος (εκδ.), 2007

Σιέττος, Γεώργιος. *Νεκρικά Ήθη και Έθιμα. Αρχαιοελληνικά – Βυζαντινά – Νεοελληνικά*, Αθήνα: Κυβέλη (εκδ.), 1997

Σουλιώτης, Γιάννης. *Τα κόλλυβα*, Αθήνα: Κέδρος (εκδ.), 1986

Σπυριδάκης, Γεώργιος, Κ. *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός Πολιτισμός των Νεώτερων Χρόνων: Κοινωνικός Βίος*, τεύχ. Γ', Αθήνα: χ.ό., 1972

- *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός Πολιτισμός των Νεωτέρων Ελλήνων: Κοινωνικός και Πνευματικός Βίος*, τεύχ. Β', Αθήνα: χ.ό., 1975

- *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκός Πολιτισμός των Νεώτερων Χρόνων: Δημοτική Ποίησης*, τεύχ. Δ', Αθήνα: χ.ό., 1975

Τρεμπέλας, Παναγιώτης Ν. *Η Καινή Διαθήκη. Μετά Συντόμου Ερμηνείας*, Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ο Σωτήρ" (εκδ.), 1978

Τσόλκας, Ιωάννης, Δ. *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας II*, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2012, Σημειώσεις μαθήματος

Τσούχλος, Κωστής Ι. *Λαογραφικά της Τσακωνιάς (Δημοτικά Τραγούδια, Μοιρολόγια, Θρύλοι – Παραδόσεις, Ήθη – Έθιμα – Δοξασιές – Δεισιδαιμονίες, Ανέκδοτα, Παροιμίες στην Τσακωνική και στη Νεοελληνική)*, Αθήνα: Κώστας Ι. Τσούχλος (εκδ.), 1993

Χασάπης, Κωνσταντίνος Σ. *Τα Ορφικά*, Ιωάννης Δ. Πασσάς (Γενική Εισαγωγή, Ερμηνευτικά Σχόλια, Κριτικές Σημειώσεις και Αναλύσεις των Συμβολισμών των Κειμένων των Ορφικών), Αθήνα: Εγκυκλοπαίδεια του Ήλιου (εκδ.), χ.χ.

Χυτήρης, Γεράσιμος. "Τα Λαογραφικά της Κέρκυρας: Έθιμα, Γάμος, Εγκυμοσύνη και Τοκετός, Θάνατος, Μαγεία, Προλήψεις, Ασθένειες και Λαϊκή Ιατρική, Ξόρκια, Μαντεία,

Παραμύθια και Παραδόσεις, Ψυχαγωγία, Ενδυμασία, Καλές Τέχνες, Γλώσσα και Δημοτικό Τραγούδι, Λαϊκή Λατρεία”, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών (εκδ.), 1988

Ψιλάκης, Νίκος & Ψιλάκη, Μαρία. *Το Ψωμί των Ελλήνων και τα Γλυκίσματα της Λαϊκής μας Παράδοσης. Λαογραφική, Γαστρονομική και Ιστορική Περιδιάβαση με Βάση τα Ζυμώματα της Κρήτης. Με 450 Συνταγές*, Ηράκλειο: Κάρμανωρ (εκδ.), 2001

Ψυχογιού, Ελένη. «Μαυρηγή» και Ελένη. *Τελετουργίες Θανάτου και Αναγέννησης. Χθόνια Μυθολογία, Νεκρικά Δρώμενα και Μοιρολόγια*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - αρ. 24, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 2008

ΑΡΘΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

Αδαμαντίου, Αδαμάντιος. “Αγνείας Πείρα, Μέρος Γ΄, Λαογραφικόν, Τα Όρκια και τα Στύγια Ύδατα”, *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τ. Γ΄, τεύχ. Γ΄, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1912, σελ. 390-446

Αθανασιάδης - Νόβας, Γ. “Η Μάνα στο Δημοτικό Τραγούδι”, *Ελληνική Δημιουργία*, έτος: γ΄, τ. 5΄, τεύχ. 55 στο Σ. Μελάς, *Το Δημοτικό Τραγούδι. Έξι Τεύχη του Περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία»*, Αθήνα: Παπαδήμας (εκδ.), 1994, σελ. 737-745

Αθανασόπουλος, Θ. Ι. “Μοιρολόγια Καστρίου της Κυνουρίας”, *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τ. Γ΄, τεύχ. Γ΄, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1912, σελ. 489-490

Αλεξανδρή, Απόστολος. “Ευβοϊκά Τραγούδια και Μοιρολόγια”, *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας κατά Τριμηνίαν Εκδιδόμενον, τ. ΣΤ΄, τεύχ. Α΄-Β΄, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1917, σελ. 547-575

Βογαζλή, Δ. Κ. “Δημοτικά Φιλιππουπολίτικα και Στενιμανίτικα Τραγούδια”, *Θρακικά*. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Θρακικού Κέντρου, τ. 11, Αθήνα: χ.ό., 1939, σελ. 279-306

Βορέας, Θεόφιλος. “Ζητήματα Ομηρικής Ψυχολογίας. Τρίζουσαι Ψυχαί” στο *Ανάλεκτα. Μελέται και Λόγοι*, τ. 1, Αθήναι: χ.ο., 1937, σελ. 204-217

Γκιργκένης, Σταύρος. “Το Μεταθανάτιο Ταξίδι της Ψυχής στα Ορφικά Νεκρικά Ελάσματα και Οστέινα Πλακίδια”, *Φιλοσοφεῖν: ἐπιστήμη, εὐνοια, παρρησία. Εξαμηνιαία Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τεύχ. 11, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), 2015, σελ. 21-38

“Δημοτικά Τραγούδια της Θράκης”, *Θρακικά. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις Θρακικού Κέντρου*, τεύχ. 11, Αθήναι: Θρακικό Κέντρο (εκδ.), 1939, σελ. 1-278

Δουλαβέρας, Αριστείδης. “Συμβολισμοί του Νεκρού στα Μανιάτικα Μοιρολόγια”, *Πλάτων. Περιοδικό της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων*, τ. 62, Αθήναι: χ.ό., 2018, σελ. 206-232. Ανάτυπο

Gavrilovič, Dragana – Andelkonič, Jelena & Nikolič, Emilija. “Wreath – Its Use and Meaning in Ancient Visual Culture”, *Religion and Tolerance. Journal of the Center for Empirical Researchers on Religion*, τ. 20, αρ. 18, Novi Sad: Cigoja stampa (εκδ.), 2012, σελ. 341-358

Ηλιακόπουλος, Διονύσιος. “Νεκρικά Τελεταί παρά τοις Αρχαίοις και τοις Νεωτέροις Έλλησι”, *Παρνασσός*, τεύχ. 11, έτ. ιε΄, Ψηφιακή Συλλογή Πλειάς, Βιβλιοθήκη και Κέντρο πληροφόρησης, Πανεπιστήμιο Πατρών, Αθήναι: χ.ό, 1893, σελ. 841-855

Καψάλης, Γεράσιμος. “Λαογραφικά εκ Μακεδονίας”, *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον*, τ. ΣΤ΄, τεύχ. Α΄ - Β΄, Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1917, σελ. 452-537

Κουκουλές, Φαίδων Ι. “Βυζαντινών νεκρικά έθιμα”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήναι: Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (εκδ.), 1940, σελ. 3-80

Κτενίδης, Δ. & Θεοδόσιογλου Β. “Λαογραφικά Στοιχεία των Κατοίκων του Χωριού Θουρίου, Περιφέρειας Διδυμοτείχου”, *Θρακικά. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν*

Αθήναις “Θρακικού Κέντρου”, τ. 43, Αθήναι: Γραφεία Θρακικού Κέντρου (εκδ.), 1969, σελ. 107-145

Κυριακίδης, Στίλπων Π. “Δεισιδαιμονία και Δεισιδαίμονες Συνήθειαι (εκ Γκιουμουλτζίνας της Θράκης)», *Λαογραφία*. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τ. Β΄, τεύχ. Β΄ και Γ., Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1910, σελ. 405-432

Λουκάτος, Δημήτριος, Σ. “Λαογραφικά περί Τελευταίας Ενδείξεις παρά Ιωάννη τῷ Χρυσοστόμῳ”, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, Σ. Κυριακίδης (επιμ.), έτος: 2, Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1940, σελ. 30-117

Μέγας, Γεώργιος Α. “Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας. Μαγεία, Μαγικά Συνήθειαι και Δεισιδαιμονία. Μαγικά Ενέργειαι επ’ Αγαθῷ του Υποκειμένου Τελούμεναι. Μαγικά Ενέργειαι επί Κακῷ ἢ Βλάβῃ του Υποκειμένου Τελούμεναι. Μαντική. Αστρολογία. Αριθμοί. Μετεωρολογία. Δημῶδης Ιατρική. Προληπτική Χρήση Φαρμάκων. Διαιτητική. Χειρουργική. Κτηνιατρική” στο *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, Γ. Κ. Σπυριδάκης (επιμ.), έτος: 3^ο-4^ο, Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1941-1942, σελ. 77-195

- “Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας: Ζητήματα Σχετικά με τον Γάμον. Τα κατά την Τελευτήν” στο Σ. Κυριακίδης (επιμ.), *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, έτος: 2^ο, Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1940, σελ. 118-205

Μότσιος, Γιάννης. “Ταφικά Έθιμα και Μοιρολόγια”, *Ιδρυματικό Αποθετήριο “Όλυμπιάς”*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1996, σελ. 83-122

Οικονομίδης, Δημήτρης Β. “Ο Θρήνος του Νεκρού εν Ελλάδι. Το Μοιρολόγι και η Εθιμοτυπία του” στο Γεώργιος Σπυριδάκης (επιμ.), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (πρώην Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου)*, τ. ΙΗ΄, ΙΘ΄ (έτη: 1965-1966), Αθήναι: ΚΕΕΛ Ακαδημίας Αθηνών (εκδ.), 1967, σελ. 11-40

Παπανδρέου, Γ. “Ανά τα Καλάβρυτα – Αροάνια Όρη – Ύδατα Στυγός”, *Αρμονία*. Επιστημονικόν Περιοδικόν Σύγγραμμα. Εκδιδόμενον κατά Μήνα, τεύχ. 2, έτ. β΄, Εν Αθήναις: χ.ό., 1901, σελ. 49-56

Παπαχρήστου, Κλεοπάτρα. “Η Λεβεντιά του Κλέφτη στη Δημοτική Ποίηση”, *Ελληνική Δημιουργία*, έτος: γ', τ. 6, τευχ. 62, 1950, στο Μελάς, Σπύρος. *Το Δημοτικό Τραγούδι. Έξι Τεύχη του Περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία»*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1994, σελ. 337-352

Πετρόπουλος, Δ. Α. “Λαογραφικά Μαΐστρου Ανατολικής Θράκης”, *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, Τριμηνιαίον Περιοδικόν Σύγγραμμα Εκδιδόμενον υπό Επιτροπής Θρακών, Π. Παπαχριστόπουλος (επιμ.), τ. Θ', Αθήνα: Πολυβιοτεχνική (εκδ.), 1942-1943, σελ. 181-220

- “Κλέφτικα Άσματα” στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (ΕΚΛΟΓΗ)*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, τ. Α', αρ. 7, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1962, σελ. 183-306

Platt, Verity. “Burning Butterflies: Seals, Symbols and the Soul in Antiquity” στο L. Gilmour (επιμ.), *Pagans and Christians – From Antiquity to the Middle Ages*, British Archaeological Reports Series, Οξφόρδη: Archaeopress (εκδ.), 2007, σελ. 89-99

Πολίτης, Νικόλαος Γ. “Τα κατά την Τελευταία. Συμπληρωματική Σημείωσις”, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Γ', Αθήνα: χ.ό., 1931, σελ. 323-362

- “Το Δημοτικόν Άσμα περί του Νεκρού Αδελφού”, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - αρ. 15, τ. Δ', Αθήνα: χ.ό., 1980, σελ. 18-78

Ροϊλός, Παναγιώτης. “Ο Νεκρός ως Δέντρο στα Ελληνικά Μοιρολόγια: η Μεταφορά στην Παραδοσιακή Προφορική Ποίηση Τελετουργικού Χαρακτήρα”, *Ελληνικά: Φιλολογικό, Ιστορικό και Λαογραφικό Περιοδικό Σύγγραμμα*, τ. 48, τευχ. 1, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (εκδ.), 1998, σελ. 61-85

Ρουμελιώτης, Γιάννης Χ. “Μανιάτικα Μοιρολόγια” στο Σ. Μελάς, *Το Δημοτικό Τραγούδι. Έξι Τεύχη του Περιοδικού «Ελληνική Δημιουργία»*, τευχ. 1, Αθήνα: Παπαδήμας (εκδ.), 1994, σελ. 195-202

Σπυριδάκης Γεώργιος Κ. “Τα κατά την Τελευταία Έθιμα των Βυζαντινών εκ των

Αγιολογικών Πηγών”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, έτος: Κ’, Αθήνα: Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (εκδ.), 1950, σελ. 74-171

- “Περί Λαογραφικής Αποστολής εις Δυτικήν Ικαρίαν από της 13-21 Ιουλίου 1962 (μέρος Α’). Εκθέσεις Λαογραφικών Αποστολών κατά τα Έτη: 1962-1963”, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. ΙΕ’-ΙΣΤ’ (1962-1963), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1964, σελ. 230-245

Σπυριδάκης Γ. Κ. & Περιστερής, Σ. Δ. “Μοιρολόγια: Μοιρολόγι στις τρεις Ημέρες μετά την Ταφήν” στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια. Μουσική Εκλογή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* – αρ. 10, τ. Γ’, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1968, σελ. 349-359

Σπυριδάκης, Γ. Κ. & Πετρόπουλος, Δ. Α. “Παραλογές” στο *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (ΕΚΛΟΓΗ)*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου – αρ. 7, τ. Α’, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.), 1962, σελ. 309-476

Στάθης, Σπυρίδων Εμμανουήλ. “Κυθηραϊκά Αινίγματα”, *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τ. Β’, τεύχ. Β’-Γ’, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (εκδ.), 1910, σελ. 330-370

Τζιφόπουλος, Γιάννης. “Λατρείες στην Κρήτη: Η Περίπτωση των Διονυσιακών – Ορφικών Ελασμάτων” στο *Λατρείες στην “Περιφέρεια” του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου*, Α. Αβαγιανού (επιμ.), Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (εκδ.), 2004, σελ. 147-171

Τσακίρη, Α. “Λαογραφικά Κουφόβουνου Διδυμότειχου”, *Θρακικά. Σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις “Θρακικού Κέντρου”*, τ. 43, Αθήνα: Θρακικό Κέντρο (εκδ.), 1969, σελ. 222-256

Φακλάρης, Παναγιώτης Β. & Σταματοπούλου, Βασιλική Γ. “Η Ελιά και το Λάδι στην Αρχαία Ελλάδα”, στο *Ελαιοσοδεία. Μελέτες για τον Πολιτισμό της Ελιάς*, Αι. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιμ.), *Παράρτημα της Επετηρίδας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 29-30 (1999-2003), Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών (εκδ.), 2004, σελ. 15-63

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ – ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ

Καλτσά, Μαρία Α. “Η ελιά και το λάδι στα νεοελληνικά ταφικά έθιμα”, *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Δημοσιεύματα του ΚΕΕΛ – αρ. 19, Π. Καμηλάκης & Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999), Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών (εκδ.), 2003, σελ. 171-178

Ράιος, Δημήτριος Κ. “Το Αίνιγμα του Προλόγου των Μεταμορφώσεων του Απουλήιου. Το Παραμύθι του Έρωτα και της Ψυχής”, Α΄ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας (14-5-2002) στο *Ηπειρωτικά Γράμματα*, χ.αρ.τ., Ιωάννινα: χ.ό., 2004, σελ 431-470. Ανάτυπο

Φιλανιώτου Όλγα. “Συγκρότημα Ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στη Νάξο” στο *Η Ελιά και το Λάδι στον Χώρο και τον Χρόνο*, Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιμ.), *Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, αρ. 20, Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα 24-26 Νοεμ. 2000, Οργάνωση: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων & Ίδρυμα “Ακτία Νικόπολις” Πρέβεζας, Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών (εκδ.), 2003, σελ. 73-83

ΛΕΞΙΚΑ

Declaustre (Ηγούμενος). *Dizionario Compendioso di Antichità Mitologiche per l'Intelligenza dell'Istoria Antica e degli Autori Greci e Latini*, Traduzione dal Francese, τ. 2, Βενετία: Giuseppe Molinari (εκδ.), 1827

Δημητράκος Δημήτριος. *Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης. Δημοτική, Καθαρεύουσα, Μεσαιωνική, Μεταγενεστέρα, Αρχαία*, Βραβείο Ακαδημίας, Δεκαπεντάτομο, Αθήναι: Δομή (εκδ.), 1953

Hofmann, J. B. *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*. Εξελληνισθέν υπό Αντωνίου Δ. Παπανικολάου, Αθήναι: ΕΚΠΑ, 1974 [τίτλος πρωτοτύπου: *Etymologisches Wörterbuch Des Griechischen*]

Κοντομίχης Πανταζής. *Λεξικό του Λευκαδίτικου Γλωσσικού Ιδιώματος*, χ.χ. Ψηφιακό λεξικό <<https://lexikolefkadas.gr/>>

Κουμανούδης, Στέφανος Α. *Λατινοελληνικόν Λεξικόν. Το μεν Πρώτον Συνταχθέν και Εκδοθέν υπό του Ερρίκου Ουλερίχου*, Ι. Πρωτόδικος & Μ. Ι. Βιαγκίνης (επιμ.), τ. 2, Αθήναι: Κ. Αντωνιάδης & Σ. Κ. Βλαστός (εκδ.), 1884

Κούμας, Κωνσταντίνος Μιχαήλ. *Λεξικόν. Δια τους Μελετώντας τα των Παλαιών Ελλήνων Συγγράμματα*, τ. 1-2, Βιέννη: Anton von Haykul (εκδ.), 1826

Liddell, Henry George & Scott, Robert (επιμ.). “Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας. Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας”, *Ψηφίδες για την Ελληνική Γλώσσα*, Αθήνα: Πελεκάνος (εκδ.), 2007. Ψηφιακή έκδοση <https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell-scott/index.html>

Λωρέντης, Νικόλαος. *Λεξικόν των Αρχαίων Μυθολογικών Ιστορικών και Γεωγραφικών Κυρίων Ονομάτων*, Κ. Γκαρπόλας & Χ. Ματακίδης (επιμ. εκδ.), Βιέννη: Αντώνιος Μπένκοτ (εκδ.), 1837

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Με Σχόλια για την Σωστή Χρήση των Λέξεων*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε. (εκδ.), 2002²

- *Λεξικό των Δυσκολιών και των Λαθών στη Χρήση της Ελληνικής. Γλωσσικός Σύμβουλος. Για να Μιλούμε και να Γράφουμε Σωστά Ελληνικά*, τ. 1-3, Αθήνα: Άλτερ Έγκο Α.Ε. - ΤΟ ΒΗΜΑ (εκδ.), 2020

Μαυρίδης, Φοίβος. *Ιταλο-ελληνικό Λεξικό*, G. Basili - E. Lucarelli (επιμ.), Αθήνα: Μ. Σιδέρης (εκδ.), 2008

Noël, François, Joseph, Michel. *Dizionario della Favola. Mitologia Greca, Latina, Egizia, Celtica, Persiana, Siriaca, Indiana, Chinese, Maomettana, Rabbistica, Slava, Scandinava, Affricana, Americana, Araba, Iconologica, Cabalistica, ecc., ecc.* Tradotta dal Francese su la Terza Edizione del Testo con Correzioni ed Aggiunte anche di Nomi Appartenenti alla

Storia Antica da Girolamo Pozzoli, τ. 2, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1820

Πλουμάκης Γιώργος Εμμανουήλ. “Θραψανιώτικο Γλωσσάρι”, *Το Θραψανό με Λόγια και Εικόνες*, χ.χ., Ψηφιακό λεξικό. <<https://www.e-thrapsano.gr/cretan-dialect>>

Romani, Felice & Peracchi, Antonio (επιμ.). *Dizionario d’ Ogni Mitologia e Antichità*. Incominciato da Girolamo Pozzoli, sulle Tracce del Dizionario della Favola di Fr. Noël, Continuato ed Ampliato, τ. 4, Μιλάνο: Batelli & Fanfani (εκδ.), 1823

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αγγέλη, Μαρία Ν. “Η Γυναίκα στα Δημοτικά μας Τραγούδια”, 2019
<https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/290549_i-gynaika-sta-dimotika-mas-tragoydia>

Επίσκεψη: 6/4/2020

Αγιάσος Λέσβου. *Ήθη – Έθιμα. Πανηγύρια. Τα Έθιμα του Θανάτου*, χ.χ.
<<http://www.agiasos.gr/article/ta-ethima-toy-thanatoy>> Επίσκεψη: 6/4/2020

Αηδόνα. *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια*, 2018
<<http://el.wikipedia.org/w/index.php?title=%CE%91%CE%B7%CE%B4%CF%8C%CE%BD%CE%B1&oldid=7013324>> Επίσκεψη: 18/5/2020

“Ακολουθία Νεκρώσιμος ήτοι Είς Κεκοιμημένους. Τὰ Ὑμνολογικά καὶ Εὐχետικά Μέρη τῆς Ἀκολουθίας: Εὐχαὶ συγχωρητικαί

- Νεκρώσιμα Ἰδιόμελα

- Οἱ Μακαρισμοί”

<http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/prayers/funeral_translation.htm>

Επίσκεψη: 11/3/2020

Αλεξιάδης, Μηνάς. *Δράκοι και Δράκοντες. Μορφές σε Ελληνικά Παραμύθια*, 2016
<<http://www.indeepanalysis.gr/politismos/drakoi-kai-drakontes>>

Επίσκεψη: 17/05/2020

“Ασφόδελος – Σπερδούκλι”, *Λαογραφικά της Αιτωλοακαρνανίας*, χ.χ.

<<http://www.laografika.gr>> Επίσκεψη: 20/05/2021

Baldassin, Tommaso. *Il Gallo: Portatore di Luce e Simbolo del Confine tra Vita e Morte*, 2019

<<https://www.tuscanypeople.com/simbolo-del-gallo/>> Επίσκεψη: 13/5/2020

Bosco, Umberto. "Giovanni Pascoli", *Enciclopedia Italiana*, 1935

<http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-pascoli_%28Enciclopedia-Italiana%29/>,

Επίσκεψη: 22/4/2020

Canova, Antonio. *Έρωσ και Ψυχή*. Οπτικό Υλικό. Λεπτομέρεια

<<https://cultura.biografieonline.it/canova-amore-psiche-stanti/>>, Επίσκεψη: 25/4/2019

Γιώβη, Βασιλική. "Η Ληθοφόρος Θεά των Μηκώνων και οι Παπαρούνες", *Μυθική*

Αναζήτηση, 2019, <http://mythiki-anazitisi.blogspot.com/2019/03/blog-post_32.html>,

Επίσκεψη: 15/4/2020

Δαβίας, Ορέστης. *Το Άρωμα του Μύθου, του Θύμου οι Αλήθειες*, χ.ο., χ.χ.

<http://www.iama.gr/ethno/thymus_files/thymus_Orestis_Davias.pdf>

Επίσκεψη: 22/5/2019

Δασκαλοθανάσης, Θάνος. "Ο Θρήνος της Παναγιάς", *Βυζαντινών Ιστορικά. Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 2014

<<http://vizantinaistorika.blogspot.com/2014/04/o.html>> Επίσκεψη: 19/5/2020

"Gallo: Caratteristiche dell' Animale, Comportamento e Aggressività", 2018

<<https://www.tuttosullegalline.it/pollaiο-per-galline/gallo/>> Επίσκεψη: 12/12/2020

Glorioso, Virginia. *Arte Funeraria: Storia e Simboli*, 2016

<<http://alternativetourspalermo.it/2016/04/22/arte-funeraria-storia-simboli-1/>>

Επίσκεψη: 7/10/2020

Θεοδωρακόπουλος, Ιωάννης Ν. *Πλάτωνος Φαῖδρος*. Εισαγωγή, Αρχαίο και Νέο Κείμενο με Σχόλια, Αθήνα: Ι. Δ. Κολλάρου και ΣΙΑ ΑΕ (εκδ.), 2013⁹

<<http://repository.edulll.gr/1835>>

Κάλφας, Βασίλης. *Πλάτων Τίμαιος*. Εισαγωγή·Μετάφραση·Σχόλια, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας” - Ι. Δ. Κολλάρου και ΣΙΑΣ Α.Ε. (εκδ.), 2013³

<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/7073/1997_timaeus.pdf>

Κουβάτσος, Σάκης. “Διαδρομές. Θύμος ο Έρπυλλος”, *Χανιώτικα Νέα* (On-line έκδοση της καθημερινής εφημερίδας των Χανίων), 2017

<<http://www.haniotika-nea.gr/thimos-o-erpyllos/>> Επίσκεψη: 22/5/2019

- “Διαδρομές. Περδικάκι”, *Χανιώτικα Νέα* (On-line Έκδοση της Καθημερινής Εφημερίδας των Χανίων), 2015

<<http://www.haniotika-nea.gr/perdikaki/>> Επίσκεψη: 22/5/2019

Κουπιτώρης, Π. Δ. (επιμ.). *Πλάτωνος Κρίτων*. Κείμενον, Σχόλια και Μετάφρασις, Αθήνα: Τυπογραφείον Φιλοκαλίας (εκδ.), 1879 <<https://anemi.lib.uoc.gr/>>

Λάγιος, Ηλίας (επιμ., εισ., μτφρ.). *Πλάτωνος Κρατύλος*, Αθήναι: Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος (εκδ.), 1954

<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6982/1736_cratylus.pdf>

Μανιωράκη-Ζωιδάκη, Ελένη. “Το Στεφάνι”, *Kalitheia Press. Η Διαδικτυακή Φωνή των Δημοστών*, 2019

<<https://kalitheapress.gr/%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%B9/>>

Επίσκεψη: 10/12/2020

Μαυροσκούφης (πηινό). *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια*, 2019, <[//el.wikipedia.org/w/index.php?title=%CE%9C%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%86%CE%B7%CF%82_\(%CF%80%CF%84%CE%B7%CE%BD%CF%8C\)&oldid=7411767](https://el.wikipedia.org/w/index.php?title=%CE%9C%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%86%CE%B7%CF%82_(%CF%80%CF%84%CE%B7%CE%BD%CF%8C)&oldid=7411767)> Επίσκεψη: 18/5/2019

Μήττα, Δήμητρα (επιμ.) & Παπαθανασίου, Γιάννης (συλλ., επεξ.). *Αρχαία Ελληνική Μυθολογία. Μειζογενή Όντα. Θεοί και δαίμονες. Πάνας (Μειζογενής)*, χ.χ.

<<http://users.sch.gr/ipap/mixogeni/40.htm>> Επίσκεψη: 6/11/2020

Μότσιος, Γιάννης. “Ταφικά Έθιμα και Μοιρολόγια (Ομιλία στο Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν)”, *Ιδρυματικό Αποθετήριο “Ολυμπιάς”*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1996

<<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/26523/1/5.%20%CE%A4%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%BA%CE%AC%20%CE%AD%CE%B8%CE%B9%CE%BC%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%BC%CE%BF%CE%B9%CF%81%CE%BF%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%B1.pdf>>

Επίσκεψη: 12/5/2020

Νικολάου, Θ. *Ιστορικά Θέματα. Ο θεός Πάνας, ο Θεός των Αρκαδικών Βουνών*, χ.ό., 2007

Επίσκεψη: 1/5/2019

Νικολούδης, Η. Π. *Πλάτων. Νόμοι*, τ. Γ, Αθήνα: Δαίδαλος / Ι. Ζαχαρόπουλος (εκδ.), 2011

<<http://repository.edulll.gr/1808>>

Ντόγκα, Χρυσούλα. *Οιχαλία. Ήθη και Έθιμα Κηδείας*, 2014

<http://meropitopik.blogspot.com/2010/01/blog-post_22.html> Επίσκεψη: 6/4/2020

“Ο Διγενής Ακρίτας μέσα από τα Δημοτικά Τραγούδια”, *Στη Ροή της Σκέψης*, 2013

<<http://keritisriver.blogspot.com>> Επίσκεψη: 2/4/2020

Οικονόμου, Κωνσταντίνος. “Νερό και Ιστορία του Πνεύματος: Μια Ματιά στην Χρήση του Νερού από την Ανθρώπινη Σκέψη”, *Για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ΠΕ.ΕΚ.Π.Ε.*, τευχ. 10 (55), 2015 <<https://www.peekremagazine.gr/>> Επίσκεψη: 12/2/2020

“Ποντιακή Κηδεία”. *Βικιπαίδεια, Η Ελεύθερη Εγκυκλοπαίδεια*. 5 Φεβ. 2020, 20:36 UTC.

6 Απρ. 2020, 09:55 <https://el.wikipedia.org/w/index.php?title=%CE%A0%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE_%CE%BA%CE%B7%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%B1&oldid=8022789> Επίσκεψη: 6/4/2020

Ρουσούνιδης, Α. Χ. “Θάνατος”, *Πολυγνώση: Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια Κύπρου*, χ.χ.
<<http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=4251&-V=limmata>>

Επίσκεψη: 6/4/2020

Σαμαράς, Θανάσης (εισ., μτφρ., σχολ.). *Κρίτων*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος (εκδ.), χ.χ.
<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6983/1739_crito.pdf>

Σαμίου, Δόμνα (επιμ.), “Δίστιχα για την Ελιά από την Κρήτη”, *Παραδοσιακά Τραγούδια*, 2006 <<https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.songs&id=714>> Επίσκεψη: 10/4/2020

Σαμουηλίδης, Χ. “Ο Ακρίτας”. Παραλλαγή Κερασούντας από την “Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού”, *Pontos World*, 2021 <<https://pontosworld.com>>

Επίσκεψη: 2/5/2021

Στα Ύδατα της Στυγός του Χελμού, χ.ό., χ.χ.

<<https://hikingexperience.gr/%CF%83%CF%84%CE%B1-%CF%8D%CE%B4%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%84%CF%85%CE%B3%CF%8C%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%87%CE%B5%CE%BB%CE%BC%CE%BF%CF%8D/>>

Επίσκεψη: 7/4/2019

Συκουτρής, Ι. (επιμ. μτφρ.). *Πλάτωνος Συμπόσιον*, Αθήναι: Ιωάννης. Δ. Κολλάρος & ΣΙΑ (εκδ.) - Βιβλιοπωλείον της Εστίας”, χ.χ., 24^η έκδ.

<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/7067/1970_symposium.pdf>

Τατάκης, Βασίλης. *Μένων*. Εισαγωγή Μετάφραση Σχόλια, Αθήνα: Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος (εκδ.), χ.χ.

<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/7024/1829_menon.pdf>

“The Butterfly. Symbolism”, *Scuola Scientifica Tesliana di Naturopatia Olistica*, χ.χ.

<<http://www.gongoff.com/symbology/the-butterfly-symbolism>> Επίσκεψη: 9/10/2020

Τσέλικας, Σωτήρης (επιμ.). “Ανθολογία Αρχαϊκής Λυρικής Ποίησης”. *Ψηφίδες για την*

Ελληνική Γλώσσα, 2012

<https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/poetry/index.html>

Τζουμελέας, Σταύρος (εισ., μτφρ., σχολ.). *Πλάτων Γοργίας*. Κείμενο – Μετάφραση - Σχόλια, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, Γιάννης Κορδάτος (επιμ. έκδ.), Αθήνα: Ι. Ζαχαρόπουλος (εκδ.), χ.χ.

<http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/6991/1762_gorgias.pdf>

Τσιαμήτρος, Γιάννης. *Θάνατος και Ταφικά Έθιμα*, 2018

<<https://faretra.info/2018/02/04/thanatos-tafika-ethima-olokliro-g-tsiमितros/>>

Επίσκεψη: 6/4/2020

Χατζηεμμανουήλ, Μαρία & Φωτίου, Ευαγγελία. *Θάσος. Ο Θάνατος και η Σχετική Εθιμοτυπία*, 2009 <<https://thassos-island.gr/el/culture>> Επίσκεψη: 11/1/2020

“Χρονολογικά: Θάνατος. Μοιρολόγια. Ήπειρος”, *Ελληνική Παραδοσιακή Μουσική*, χ.χ.

- “Μοιρολόγια. Καβάλα”

- “Μοιρολόγια. Κρήτη”

- “Μοιρολόγια. Πελοπόννησος”

<<https://elrpmousiki.weebly.com>> Επίσκεψη: 20/11/2020

Ψυχογιού, Ελένη. “Μεταθανάτιες Εσχατολογικές Αντιλήψεις και Σωτηριολογικές Δοξασίες στην Ελληνική Λαϊκή Παράδοση: Μοιρολοΐστρες, Νεκροί και Σιτάρι”, *Fiesta Perpetua*, 2012 <<http://fiestaperpetua.blogspot.com>> Επίσκεψη: 12/5/2020

- “Ο Θάνατος ως Θρηνητική Τελετουργική Διάβαση. (Εθνογραφικό Παράδειγμα από την Καμενίτσα Αρκαδίας)”, *Fiesta perpetua*, 2012

<<http://fiestaperpetua.blogspot.com/2012/10/blog-post.html>> Επίσκεψη: 1/2/2020